

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

Випуск 2

ШЛЯХ
КИЇВ - 2003

К 18 Кам'яна доба України: Збірка наукових статей.– Вип. 2.– Київ: Шлях, 2003.– 220 с.; іл.
ISBN 966-650-077-9

Другий випуск серійного видання “Кам’яна доба України” присвячено пам’яті відомого українського палеолітознавця, дослідника кам’яної доби Криму Ю.Г. Колосова. Збірка містить наукові статті співробітників відділу археології кам’яного віку Інституту археології НАНУ та фахівців з інших наукових установ України.

ББК 63.4 (Укр)

Затверджено до друку Вченою радою Інституту археології НАН України

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Манько В.О. (відповідальний редактор)
д.і.н., проф.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф.	Телегін Д.Я.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевич Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Отрощенко В.В.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

РЕЦЕНЗЕНТИ:

д.і.н., проф.	Мицик Ю.А.
д.і.н.	Приходнюк О.М.

Юрій Георгійович Колосов
(1924-2002)

ЗМІСТ

Ю.В. КУХАРЧУК,
В.М. СТЕПАНЧУК
СПОМИН ПРО ВЧЕНОГО

Ю.Г. КОЛОСОВ
БАГАТОШАРОВА МУСТЬЄРСЬКА СТОЯНКА
ЗАСКЕЛЬНА У КРИМУ І НОВІ ДАНІ ПРО
АБСОЛЮТНУ ХРОНОЛОГІЮ Й КУЛЬТУРНИХ
ШАРІВ

В.М. СТЕПАНЧУК
КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ДО МЕТОДИКИ
РЕКОНСТРУКЦІЇ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ
ІСТОРІЇ КАМ'ЯНИХ
ВИРОБІВ З ВТОРИННОЮ ОБРОБКОЮ

Л.Л. ЗАЛІЗНЯК
МИСЛИВЦІ НА МАМОНТІВ:
ВІДЕКЗОТИЧНИХ ДОМІСЛІВ
ДО ПРОЗАЇЧНИХ РЕАЛІЙ

Д.Ю. НУЖНИЙ, В.К. ПЯСЕЦЬКИЙ
КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС
ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ
БАРМАКИ НА РІВНЕНЩИНІ ТА ПРОБЛЕМА
ІСНУВАННЯ ПАМ'ЯТОК МІЗИНСЬКОЇ
ІНДУСТРІЇ НА ВОЛИНСЬКІЙ ВИСОЧИНІ

О.О. КРОТОВА
ВИЗНАЧЕННЯ СЕЗОНУ ВИКОРИСТАННЯ
АМВРОСІЇВСЬКОГО КІСТКОВИЦА БІЗОНІВ

Г.В. САПОЖНИКОВА
ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ
АМВРОСІЇВСЬКОГО КІСТКОВИЦА
(ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ТРАСОЛОГІЧНИХ
ДОСЛІДЖЕНЬ КАМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ)

I.В. САПОЖНИКОВ
СТЕПОВА ОБЛАСТЬ СХІДНОЇ ЄВРОПИ
В ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ:
СЕЗОННІСТЬ ПАМ'ЯТОК ТА РІЧНИЙ
ГОСПОДАРСЬКИЙ ЦІКЛ

CONTENTS

Y.U.V.KUKHARCHUK,
V.M.STEPANCHUK
TO THE MEMORY OF Y.U.G.KOLOSOV

7

Y.U.G.KOLOSOV
MULTILAYERED MOUSTERIAN SITE OF
ZASKELNA V IN CRIMEA AND NEW DATA ON
ABSOLUTE CHRONOLOGY OF ITS
CULTURAL LAYERS

22

V.M. STEPANCHUK
SOME REMARKS UPON METHODOLOGY
OF RECONSTRUCTION
OF INDIVIDUAL HISTORY
OF SECONDARY WORKED LITHIC PRODUCTS

32

L.L. ZALIZNIAK
HUNTERS ON MAMMOTH:
FROM EXOTIC CONJECTURES TO PROSAIC
REALITIES

42

D.YU.NUZHNYI, V.K.PJASETSKY
THE FLINT ASSEMBLAGE OF UPPER
PALEOLITHIC SITE BARMAKI
FROM RIVNE CITY REGION AND PROBLEM
OF EXISTENCE OF MEZIN TYPE INDUSTRY
ON THE VOLYNIAN UPLAND

58

O.O. KROTOVA
THE DETERMINATION OF SEASONAL USE OF
THE AMVROSIEVKABISON BONE BED

75

G.V. SAPOZHNIKOVA
FUNCTIONAL PURPOSE OF
AMVROSIEVKABONE CONCENTRATION
(AFTER RESULTS OF USE-WEAR STUDY OF
STONE TOOLS)

82

I.V. SAPOZHNIKOV
STEPPE AREA OF EAST EUROPE
IN LATE PALEOLITHIC:
SEASON PREVALENCE OF SITES
AND ROUND-YEAR ECONOMIC CYCLE

87

Л.А. ЯКОВЛЕВА МИСТЕЦТВО ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛДЖЕННЯ. СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ	108	L.A.JAKOVLEVA UPPER PALEOLITHICART AS OBJECT OF STUDY. SYSTEMATICANALYSIS
В.І. УСИК АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК СОКИРНИЦЯ 1 І ШАЯН 1 У ЗАКАРПАТТІ	117	V.I.USIK ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF SOKIRNYTSA 1 AND SHAYAN 1 PALAEOLITHIC SITES IN TRANSCARPATHIAN
I.M. ГАВРИЛЕНКО ОРГАНІЗАЦІЯ ЖИТЛОВОГО ПРОСТОРУ ТА КІЛЬКІСТЬ МЕШКАНЦІВ ЖИТЕЛ МЕЗОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ В'ЯЗІВОК 4А	126	I.M.GAVRILENKO ORGANIZATION OF HABITATION AREA AND QUANTITY OF SETTLERS AT MESOLITHIC SITE OF V'YAZIVOK 4A
О.В. СМИНТИНА ДО ПРОБЛЕМИ ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ: ЖИЛІ ПРОСТОРИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В ЕПОХУ ПІЗньОГО МЕЗОЛІТУ	136	O.V.SMYNTYNA. ON THE PROBLEM OF PALEOECOLOGICAL REGIONING: HABITATION AREALS OF STEPPE UKRAINE IN THE LATE MESOLITHIC
В.О. МАНЬКО ПАМ'ЯТКИ НЕОЛІТИЧНОЇ ДОНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗЕЛЕНА ГОРНИЦЯ 5 і 6 ТА ПРОБЛЕМИ СКЛАДАННЯ ДНІПРО- ДОНЕЦЬКОЇ ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОЇ ОБЛАСТІ	150	V.O.MANKO THE NEOLITHIC SITES OF DONETS CULTURE ZELENA GORNITSA 5 AND 6 AND THE PROBLEMS OF CONSOLIDATION OF DNIPER-DONETS CULTURE AREA
М.Т. ТОВКАЙЛО КРЕМ'ЯНИЙ ІНВЕНТАР ПІЗньОНЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ	187	M.T.TOVKAYLO FLINT INVENTORY OF LATE NEOLITHIC SITES OF STEPPE AREA OF RIVER BUG REGION
Г.А. ОХРІМЕНКО ПАМ'ЯТКИ НІМАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПРАВОБЕРЕЖНОМУ ПОПРИП'ЯТІ	206	G.A.OKHRIMENKO THE SITES OF NIMANSKA CULTURE IN RIGHT BANK AREA OF RIVER PRYP'YAT' REGION

**Ю.В. КУХАРЧУК,
В.М. СТЕПАНЧУК**

СПОМИН ПРО ВЧЕНОГО

У статті йде мова про екзистувій і науковий шлях відомого археолога, видатного дослідника кам'яного віку Криму, доктора історичних наук Ю.Г.Колосова. Подається також бібліографія наукових праць ученого.

Минув рік, як з життя пішов Юрій Георгійович Колосов – археолог, як то кажуть, “від Бога”, один із тих, хто відроджував у повоєнний час вітчизняну академічну науку, – чи не найзначніша постать серед дослідників кам'яної доби Криму. Споглядаючи його образ на вміщених тут фото різних років, згадаймо “незлім тихим словом” привітного, м’якої доброзичливої вдачі колегу, котрий багато років працював поруч із нами в Інституті археології, залишивши у його фондах новим поколінням дослідників багатоцінній колекції унікальних археологічних знахідок. Він був справжнім польовиком, закоханим у свою професію, в “свій” археологічний Крим (зовсім не той, де субтропіки), у свою Білу Скелю¹, до якої безліч разів приїздив на розкопки і якою марив навіть в останні свої дні на цьому світі.

Доктор історичних наук, фронтовик, Ю.Г. Колосов не надбав за своє життя матеріальних благ, які в наші дні для більшості стали головним критерієм успіху. Але за великим рахунком, він був щасливою людиною, бо в достатку мав те, що становило для нього справжнє багатство – такі одвічні й нетлінні цінності, як краса природи, радість справжнього відкриття, радість повернення після закінчення чергового польового сезону до сімейного вогнища, де з нетерпінням чекають любляча дружина і чарівна доночка (а пізніше – й онук, ім’я якого Юрій Георгійович навіть увічнив у назві однієї з відкритих ним археологічних пам’яток).

Історію археології віднині став і сам учений, якому відділ кам’яного віку присвячує цю збірку наукових праць.

Юрій Георгійович Колосов народився 21 березня 1924 р. в с.Деребчин Мурівсько-Куриловецького р-ну Вінницької обл. (на той час – Мурафського району Могильовського округу Подільської губернії), де його батько, Георгій Юхимович Колосов, працював директором цукрового заводу. Невдовзі після народження сина сім’я переїхала до Києва, оселившись в однокімнатній квартирі на вул. Круглоуніверситетській, в районі Бесарабки. Тут і пройшло все “кіївське” життя майбутнього археолога – звідси починалося його знайомство з містом, яке невдовзі стало столицею України, звідси він у 1931р. пішов до 83-ї середній школи на вул. Лютеранській; тут його застала війна.

Услід за батьком, який у вир війни потрапив мало не з перших днів, учоращній десятилітник проситься добровольцем на фронт. Але до повноліття не вистачало кількох місяців, і йому відмовляють. Евакуйований з матір’ю, Оленою Йосипівною Колосовою, в м.Омськ, він вступає у переведений сюди 2-й Московський медінститут, який готував військових лікарів. Та навчання в цілковито дівочому колективі майбутніх медиків, практичні заняття з “кадаверами” в анатомічній швидко переконали Юрія Георгійовича, що медицина – не його фах. Він ро-

**Y.U.V. KUKHARCHUK,
V.M. STEPANCHUK**

TO THE MEMORY OF YU.G. KOLOSOV

Proposed paper is devoted to the memory of known Ukrainian archaeologist, prominent investigator of Crimean Paleolithic, Prof. Yu.G. Kolosov. The main marks of his life and scientific activity are outlined, evaluation of main achievements is provided. Paper is complemented with list of Yu.G. Kolosov's published works.

бити спробу поступити до омріянного його поколінням авіаційного училища. Але на заваді стали лікарі – у зовні цілком здорового юнака вони виявили серцеву недостатність, яка перекреслила мрію стати повітряним асом. Замість авіаційного його оформляють, по мобілізації, в... інтенданське училище.

Так несподівано замість льотної справи, Ю.Г.Колосов змушений був упродовж двох місяців вивчати тонкоці матеріального забезпечення армії, шукаючи нагоди чкурунти звідти. Та вирватись з інтенданського училища виявилось складніше, аніж розпрощатися з медичною – на той час юнаку вже виповнилося вісімнадцять, і це могло бути сприйняте як ухиляння від військового обов’язку. Він наважується піти на прийом до самого начальника училища, літнього генерала, і добивається дозволу на повторну мобілізацію. На цей раз непосидючого курсанта зачисляють у дислоковане в м.Ачинську Сумське артилерійське училище.

Сім місяців навчання збігили швидко, і в листопаді 1943 р. молодшого лейтенанта Колосова направляють командиром вогневого взводу дивізійної артилерії на 2-й Прибалтійський фронт. Та вже в січні 1944-го він

¹ Пам’ятка природи й археології поблизу м. Білогорська в Криму. Татарська назва – Ак-Кая.

потрапляє до медсанбату. Осколок, що уп'явся в груди, пробив перед тим кожух і документи, і це врятувало Ю.Г.Колосова.

У цей час батько (теж офіцер, старший лейтенант), який воював на 2-му Українському фронті, звернувся до командування з проханням перевести сина в його частину. Прохання задовольнили, але поки Юрій Георгійович перебував у медсанбаті, фронт пересунувся далеко вперед. Доганяти свою частину довелося самотужки (де пішки, де – на коні), і з батьком вони зустрілися лише в березні, аж у Молдавії.

Якийсь час батько й син воювали на одному фронті, хоча — у різних дивізіях (Юрія Георгійовича призначили командиром взводу управління 32-го Кишинівського артполку 31-ї стрілецької дивізії). Та незабаром шляхи їх розійшлися: дивізію Ю.Г.Колосова перекинули на 1-й Український фронт, у Польщу, де в складі окремого протитанкового винищувального батальйону він бере участь у битві за Саномирський плацдарм. Звідти з боями взвод лейтенанта Колосова переходить кордон Німеччини і виходить до Одера.

Про той бойовий шлях розповідають два ордени й численні медалі, хоча далеко не всі героїчні епізоди воєнних “буднів” лейтенанта Колосова були відзначені нагородами. Ті обпалені війною дні і ночі чотирнадцять місяців фронтового життя навіть через багато років приходили до нього у снах, і хто бував з ним в археологічних експедиціях, не раз міг чути те нічне марення боєм — вигуки, стогони, короткі бойові команди, які лунали з намету Ю.Г.Колосова.

Іноді під настрій, сидячи увечері біля вогнища під дивовижним (“ак-кайським”) зоряним небом, Юрій Георгійович розповідав про своє фронтове минуле. Особливо запам'ятався один епізод із цих його спогадів. Якось перед наступом взвод лейтенанта Колосова отримав наказ встановити телефонний зв'язок із висотою, що мала стати опорним пунктом коригування вогню. Шлях до висоти пролягав через вкрите снігом замерзле озеро, яке прострілювалося противником. Вже другий його солдат, не доповзши й до середини озера, був скошений кулеметною чергою. Прибулий зі штабу офіцер звернувся до бійців, пообіцявши представити до ордена добровольця, який виконає завдання командування. Але добровольців не знайшлося, — ніхто більше не бажав іти на вірну смерть, навіть за нагороду.

За цих обставин командир взводу мусив віддати комусь наказ. Але Ю.Г.Колосов натомість сам підійшов до котушки з телефонним кабелем і мовчки закинув її за спину. Зміршивши поглядом шлях до протилежного берега і визначивши початок та кінець тієї смертельної стометрівки, на якій навіки завмерли його попередники, він, дійшовши до неї, — не поповз, а щодуху побіг через озеро. Ті секунди бігу під акомпанемент кулеметних черг і свист куль коштували йому, мабуть, кількох років життя.

Лейтенант Колосов виконав завдання командування, зв'язок із висотою було встановлено. Але наступальні

дії перенесли на іншу ділянку фронту, і про обіцяний орден більше ніхто не згадав.

Весною 1945 р., під час форсування Одера Юрія Георгійовича знову було важко поранено. Відправлений у глибокий тил, День Перемоги він зустрів у тбліівському госпіталі, інвалідом 2-ї групи.

Демобілізувавшись у тому ж 1945 р., Ю.Г.Колосов повертається в Київ, кілька місяців працює, на громадських засадах, у військкоматі, а потім вступає на історичний факультет Київського університету ім. Т.Шевченка, зі спеціалізацією по кафедрі археології. Вибір професії не був випадковим: ще в школіні роки він приятелював із сином відомого дослідника первісності — П.Курінного. Не раз буваючи у нього вдома, мав змогу не тільки бачити, а й потримати в руках уламки трипільської кераміки, крем'яні знаряддя, інші старожитності; чув розповіді про археологічні експедиції, розкопки.

П'ятирічний університетський курс Ю.Г.Колосов пройшов екстерном, за чотири роки. Після захисту у 1949 р. диплома, його, за рекомендацією ректора університету, відомого геолога В.Г.Бондарчука, приймають на роботу до існуючої при КДУ Комплексної науково-дослідної карстово-спелеологічної станції (КНДКСС), яка досліджувала карстові утворення. Тому наукова кар'єра археолога Колосова розпочалася дещо нетрадиційно — не в археологічних, а в спелеологічних експедиціях. Упродовж двох років у складі карстово-спелеологічного відділу Кримської філії АН СРСР він вивчає підземні лабіринти Криму та Уралу, зокрема й відому Кунгурську печеру.

Та археологія вабила більше, і він звертається до академічного керівництва (О.М.Бадера) за дозволом на проведення самостійних археологічних розвідок. Саме О.М.Бадер і визначив перший пошуковий маршрут Ю.Г.Колосова, порадивши йому обстежити ще ніким доти не досліджувану ділянку р.Чусової на Уралі. Результати цих розвідок, здійснених у 1950 р., Ю.Г.Колосов висвітлив у своїй першій науковій статті, яку подав до “Карстово-спелеологічного збірника”.

У 1951 р. КНДКСС переводять до Криму, і Юрій Георгійович переїздить жити до Сімферополя. Згодом йому вдається перейти й до сучасних фахових досліджень — у тому ж таки році його приймають на посаду молодшого наукового співробітника в історико-археологічний відділ Кримської філії АН СРСР. Завідувач відділу П.М.Шульц, котрого Юрій Георгійович називав своїм першим учителем в археології, одразу запропонував йому тему для кандидатської дисертації — “Кургани епохи бронзи в Степовому Криму”. А в наступному 1952 р. він уже виришає, у складі Степового загону Північно-Кримської археологічної експедиції, в археологічну розвідку уздовж Північно-Кримському каналу.²

Отже, знайомство Ю.Г.Колосова з Кримом починалося не з затишних бухт та фруктового раю Південно-Берега, а з менш привітної, висушеної вітрами та

² Саме тоді він уперше побував біля Білої Склі, яка пізніше стане головною археологічною пам'яткою його життя.

спекою степової частини півострова. Через багато років у жартівлівій оді, написаній до однієї з ювілейних дат доктора історичних наук Ю.Г.Колосова, один із його учнів скаже про це так:

*То было раннею весною:
Неспешным шагом пилигрима,
С походной сумкой за спиной
Он вышел на просторы Крыма.
Бинокль болтался на груди,
Открытыя ждали впереди...*

Та невдовзі акценти у науковій тематиці Юрія Георгійовича змістилися на кілька тисячоліть углиб (це, можна сказати, фатум Ю.Г.Колосова: його шлях в археологічній науці був постійно спрямований до все давніших і давніших епох). У 1952 р., працюючи в експедиції О.О.Векилової, яка досліджувала грот Сюрень I, він познайомився з С.М.Бібіковим, тоді старшим науковим співробітником Ленінградського відділення Інституту археології АН СРСР. С.М.Бібіков зумів розгледіти у молодому досліднику перспективного вченого, і коли у 1954 р. його призначили директором Інституту археології АН УРСР, він одразу забрав Ю.Г. Колосова до себе в штат, націливши його на власну, мезо-неолітичну проблематику.

Отже, в 1954 р. Ю.Г.Колосов повертається до Києва і занурюється у вивчення нового матеріалу, нової тематики. Єдине, що не зазнало змін – це район археологічних досліджень. Протягом кількох польових сезонів, у ранзі заступника начальника експедиції С.М.Бібікова, Ю.Г.Колосов працює на розкопках стоянки Фатьма-Коба. У вільний час провадить розвідки в околицях цієї мезо-енеолітичної пам'ятки, які увінчалися відкриттям печери Карань-Коба (Темної). Виявлені тут мустєрські кремені супроводжувалися хорошим фауністичним матеріалом, про що згодом повідомила стаття в журналі “Природа” [Бібікова, Колосов, 1958].

На 50-і роки припадає також вивчення, у складі експедиції О.О.Векилової, стоянок Сюрень I і II, Кизил-Коба, самостійне дослідження печери Кара-Коба. Розкопки під керівництвом мастихів учених дали Ю.Г.-Колосову чималий досвід польових робіт, але залишали надто обмежений простір для власних досліджень. За рекомендацією О.О.Векилової, він затверджує дисертаційну тему “Неоліт Криму”. Це відкрило значно ширші можливості для проведення самостійних розвідок.

Ось як згадував пізніше Юрій Георгійович про ці свої археологічні мандри другої половини 50-х років у Степовому Криму. “Я любив ходити у розвідки один. Спорядження брав мінімальне: невеликий дитячий спальник (коли я лягав, він ледве сягав мені грудей), хлібину, кілька банок бичків і тріскової печінки (тоді це добро лежало в усіх магазинах і коштувало зовсім недорого) банку чи дві згущеного молока — оце, власне, й усе. Воду брав у джерелах і струмках, а якщо з нею було сутужно — солдатської фляжки мені вистачало на весь день. Інститутський “пікап” закидав мене в намічений район, і я починав розвідку. Іноді хтось із місцевих жителів “орендував” мені на день-два коня

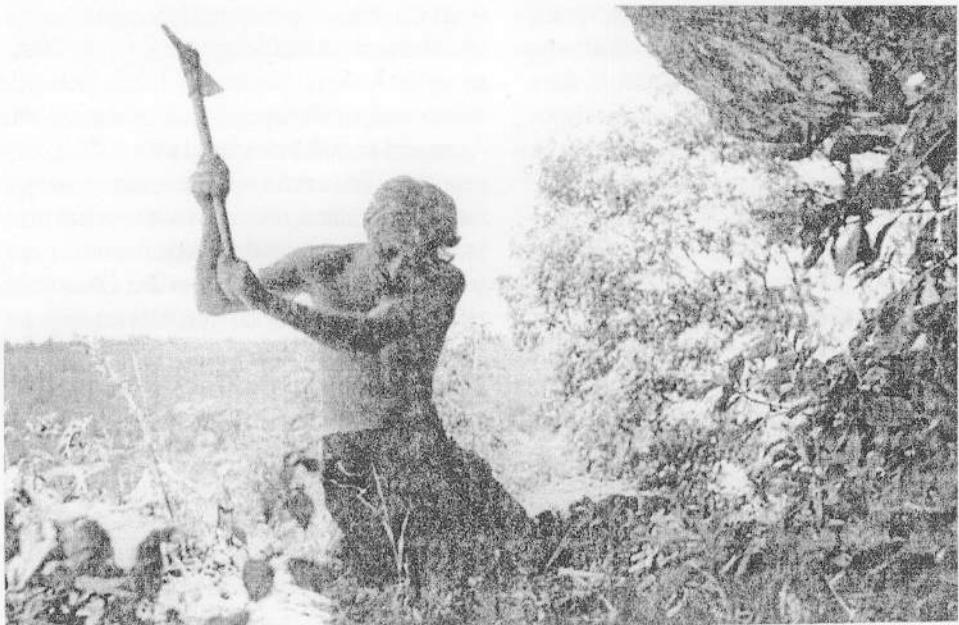
— за трояка, — тоді я мандрував по-королівськи... Так я пройшов сотні кілометрів, обстежив безліч балок, плоскогір’їв. Работа, звісно, — на любителя: бувало, находишся так, що й вечеряти не хочеться — швидше спати. Ale мені подобалося таке життя. Ходиш вільний, незалежний. Ніщо тебе не гризе, ніхто не судить, не свердлить... Отак ідеш, обстежуючи цікавий рельєф, — аж раптом помічаєш шматочок неолітичної кераміки, або кремінець — один, другий, третій... Стоянка! Важко передати цю радість...” [Кухарчук, 1994, с.49].

Під час розвідок траплялося чимало різних пригод, іноді — просто неймовірних. Якось Юрій Георгійович розповів дивовижну історію про те, як він “пригрів змію на грудях” — не в розхожому (переносному), а в прямому розумінні. Україй стомлений після цілоденних обстежень узбережжя річки Салгир, він ліг горілиць перепочити на розігріту за день сонцем землю і заснув, як убитий. На світанку крізь сон відчув, що на грудях лежить щось доволі важке і прохолодне, та ще й, начебто, живе. Тамуючи подих, відтягнув двома пальцями сорочку і, обережно розстебнувши гудзики, з жахом побачив, що на грудях вмостилася, згорнувшись у кільце, чимала гадюка. Тверезий розум ученого і самовладання бувалого фронтовика утримали його від інсінктивних панічних дій. Завмерши і зваживши ситуацію, він прийняв, мабуть, єдино вірне рішення: раптово звівши руку, енергійним поруком тулуба скинув із себе нахабну “квартирантку” і відскочив убік. Ошелешена раптовим пробудженням змія теж кинулася від нього.

У ті роки інтенсивних пошукових робіт у Степовому Криму Ю.Г.Колосовим були відкриті і частково досліджені гроти Водопадний і Красний, стоянки Олексіївська Засуха, Краснопerekops'ka, Ішунська, Долинка, Фронтове, Лугове, Кой-Асан, Ала-Чук, Су-Ат. Значна частина цих пам'яток належала до неоліту — зовсім невідомого доти у Степовому Криму. Ці дослідження вивели Ю.Г.Колосова в ряд провідних фахівців з мезоліту й неоліту Криму. Отже, залишалося узагальнити нові дані (почасті вже опубліковані в статтях та повідомленнях), зіставити їх з матеріалом решти неолітичних пам'яток Криму — і кандидатська готова. Але в 1962 р., у розпал роботи над дисертацією, вийшла другом монографія О.О.Формозова “Неоліт Криму”, де підсумовувалися все відоме на той час стосовно неоліту півострова. Не можна сказати, що Юрій Георгійович пережив стрес, але “запал” до мезо-неолітичної проблематики у нього відтоді пропав.

*Остались где-то за спиной
Грот Водопадный, Фронтовое,
Фатьма-Коба, Кара-Коба.
Теперь ужэ вела судьба
Неутомимого скитальца
На поиски неандертальца...*

Саме тоді, у першій половині 60-х рр. Ю.Г.Колосов серйозно береться за вивчення палеоліту — штудіює літературу й наукові звіти цього профілю, знайомиться з палеолітичними кам'яними колекціями. Втім, нова кардинальна зміна напряму наукового пошуку, очевидь,

Фото 1. Розвідки в Криму. 50-і роки.

Foto 1. Exploring Paleolithic in Crimea.

Фото 2. Розкопки стоянки Кизил-Коба.

Foto 2. Excavations of site Kyzil-Koba.

далася Ю.Г.Колосову не так просто, як це може комусь здатися. Те, що він на якийсь час навіть покинув “обжиті” кримські терени, виїхавши на розідки аж у Подесення (туди, де перед війною комплексна Деснянська палеолітична експедиція М.В.Воєводського відкрила ряд палеолітичних та мезолітичних пам’яток) [Колосов, 1965], свідчить про серйозні внутрішні сумніви й вагання.

І знову важливу роль у його археологічній долі відіграла О.О.Векилова. Саме вона порадила С.М.Бібікову дати Ю.Г.Колосову для дисертації матеріал стоянки Шайтан-Коба. Учений серйозно береться до справи: вивчає експедиційні звіти С.М.Бібікова (який відкрив стоянку) і Г.А.Бонч-Осмоловського (який розкопав її), провадить додаткові контрольні розкопки і розідки в районі цієї мустєрської пам’ятки. Класифікація солідної за обсягом крем’яної колекції Шайтан-Коби заклала міцну практичну й теоретичну базу, що пізніше стала в нагоді ученному при опрацюванні масових зібрань ранньопалеолітичних стоянок, досліджених ним у районі Білої Склі. Одним із перших серед вітчизняних палеолітознавців застосувавши для аналізу крем’яного матеріалу типолого-статистичну схему Ф.Борда, учений аргументовано довів наявність на цій пам’ятці двох різночасових культурних комплексів. Такою ж ґрунтовністю відзначався і висновок про існування в палеолітичний час південно-західного шляху, яким через Тарханкутський півострів могли потрапити в Крим із Малої Азії носії типової для Шайтан-Коби левалуазької технології.

Дисертація була успішно захищена у 1967 р. Ще рік знадобився для підготовки монографії “Шайтан-Коба — мустєрська стоянка Криму” (вийшла друком у 1972 р.). А далі настав доленочний для Ю.Г.Колосова 1969 р., з якого розпочався найважливіший етап у його археологічній кар’єрі. Цей етап, без перебільшення, відкрив нову епоху у вивченні первісної археології Криму, яку можна було б назвати “епохою Колосова”.

***

Коли аналізуєш шлях Ю.Г.Колосова в археологічній науці, впадають у вічі два примітні “фактори”, які відчутно впливали на карколомні повороти цього шляху. Перший — це те, що називають “випадком”. Такими випадками, які ставали вирішальними для долі вченого, були зустрічі з людьми. Щось було в ньому таке, що викликало у зовсім різних за характером людей симпатію, бажання продовжити знайомство з ним, співпрацювати, допомогти. Як ми мали змогу переконатися, на перші кроки Ю.Г.Колосова в науці неабияк вплинуло те, що саме його “помітив”, вирізнив із студентського загалу ректор університету, запропонувавши доволі романтичну (врахуймо, що це було не в наші роки тяжіння молоді до “бізнесових” професій) роботу в престижній академічній установі. Після переведення КНДКСС до Криму, молодого науковця бере до себе в історико-археологічний відділ Кримської філії АН СРСР П.М.Шульц, одразу пропонуючи йому й тему для кандидатської дисертації. Випадкова зустріч Ю.Г.Колосова з С.М.Бібіковим (який приїздив у експедицію

О.О.Векилової всього на кілька днів) мала для нього далекосяжний наслідок: ставши директором Інституту археології АН УРСР, С.М.Бібіков негайно переводить його до себе в Київ, націлюючи на докорінно нову (мезо-неолітичну) проблематику. Не менш відчутний вплив на наукову кар’єру Ю.Г.Колосова спровітила Й О.О.Векилова, двічі суттєво допомігши йому з вибором теми дисертації.

Але був і другий фактор, пов’язаний уже з внутрішніми якостями Ю.Г.Колосова, передусім — із здатністю його свідомості (може, навіть підсвідомості) помічати суттєве, розпізнавати серед безлічі сюжетів найбільш значимі (“знакові”) і зберігати їх у каталогі своєї пам’яті, видобуваючи в потрібний момент. Так довгими роками пам’ятав він розмову з відомим антропологом В.П.Якимовим, який ще на початку 50-х років, приїхавши до С.М.Бібікова на Фатьму-Кобу, зробив молодому археологу напівкартівливе-напівсерйозне “замовлення”: знайти в Криму кістки неандертальця [Колосов, 1996]. Так відклалася в пам’яті ученої зустріч (під час вже згадуваної археологічної розвідки уздовж Північно-Кримського каналу) з Білою Склією, відвідини розташованої поруч з нею затишної балки, в якій він знайшов гостроконечник. Попри те, що напрям наукових інтересів тоді, у 1952 р., був далеким від палеоліту, у статті, де підсумовувалися наслідки тих пошукових робіт, він зазначив, що нові мустєрські стоянки можуть бути відкриті в Східному Криму передусім у районі скелі Ак-Кая [Колосов, 1957, с.82].

Ця репліка тоді не привернула уваги. На те були свої причини: в ті роки поміж палеолітознавцями побутувала думка, що в Криму всі можливі мустєрські стоянки вже відкриті. Грунтвалася ця думка на тому, що наявні на півострові гроти та печери вже були обстежені археологами. Автором концепції був С.М.Бібіков, який навіть здійснив своєрідний “перепис” неандертальського населення Криму, підрахувавши ймовірну кількість його мешканців за мустєрської доби. Сперечатися з “шефом”, піддавати сумніву його архео-демографічні розрахунки Юрій Георгійович тоді не став, але думки про Білу Склію відклалися в пам’яті, чекаючи свого часу. І коли десятиліттям пізніше його припущення знайшло ще одне підтвердження — геолог В.Ф.Петруні сповістив у Інститут археології про зібрані у балці за скелею Ак-Кая крем’яні вироби мустєрського вигляду, — для нього перестало бути питанням, звідки розпочинати пошуки обіцянного колись В.П.Якимову неандертальця.

Разом із кандидатським ученим ступенем Ю.Г.Колосов отримав і право на власну експедицію. Отже, відтепер він вже міг не спорадично (після відробітку в експедиції котрогось із археологічних “метрів”) і самотужки шурфувати той чи інший грот, а планувати масштабні, розраховані на кілька польових сезонів дослідницькі роботи, забезпечені автотранспортом, спорядженням і необхідним штатом.

Отож, у 1969 р. в Червоній Балці уперше з’явилося наметове містечко Кримської палеолітичної експедиції. Керівник цієї експедиції кандидат історичних наук

Фото 3. Червона Балка.
Foto 3. The Site of Chervona Balka.

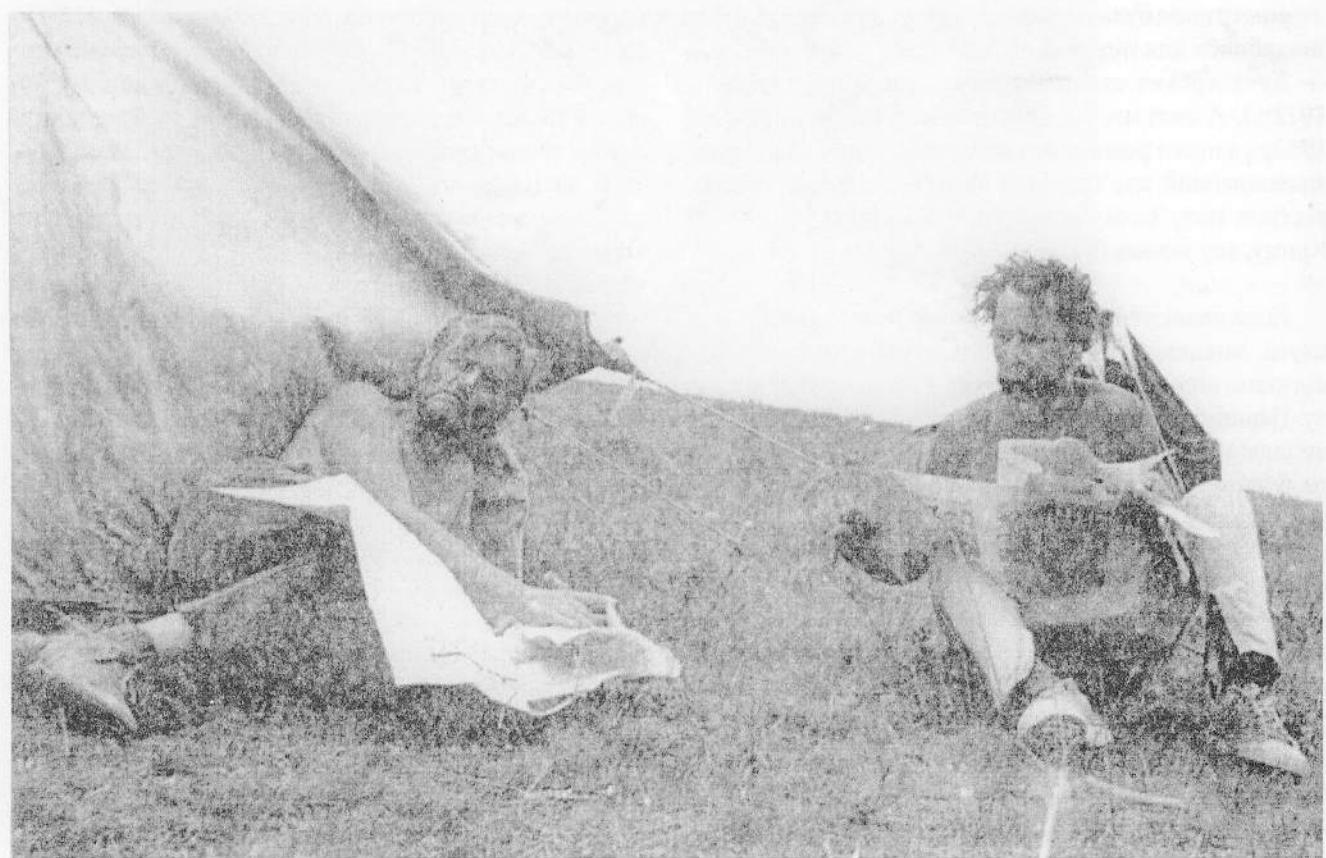

Фото 4. Експедиція 1972 р. Ю.Г. Колосов і Ю.Т. Кочерга.
Foto 4. Expedition in Crimea. 1972. Yu.G. Kolosov and Yu.T. Kocherga.

Ю.Г.Колосов приїхав сюди з цілком конкретною метою: відкрити нову мустєрську пам'ятку з культурним шаром (а може – й не одну). Але перші наслідки шурфувальних робіт у гротах 10-метрового скельного уступу, що увінчував борт балки, були до розпачу невтішними: в жодному з них не було сподіваного культурного шару (попри те, що на схилі балки вдалося зібрати ще якусь кількість крем'яних виробів мустєрського вигляду). Висновок міг бути лише один: ці гроти виникли пізніше, у пост-палеолітичний час. Але звідки тоді походить мустєрський матеріал, зібраний на схилі?

Розмірковуючи над цим питанням, вкотре оглядаючи балку, учений звернув увагу на масивні вапнякові брили, що подекуди виступали із землі на схилі неподалік від скельного уступу. Почорнілі від часу, вони скидалися на поверхневі оголення материкової породи. “А що як це уламки навісів, що зруйнувались під час землетрусу?” — раптом спало на думку?

Як часто буває у творчому пошуку, ідея, щойно виникнувши, одразу починає матеріалізуватися, обростати все новими й новими аргументами. Але такі аргументи з'являються тільки в того дослідника, який безліч разів “прокручував у голові” всі можливі варіанти рішення проблеми. Це вже потім, коли рішення відоме, декому здається, що воно, як то кажуть, “лежало на поверхні”.

Юрій Георгійович ніби новими очима побачив знайомий, стільки раз обстежений схил Червоної Балки. Тепер одразу впало у вічі те, що від кожної кам'яної брили, яка визирала з землі, тягнеться валоподібний “шлейф”, поступово розширяючись і нівелюючись із наближенням до тальвегу балки. Тамуючи хвилювання, побіг за молотком і відбив шматок від однієї з брил. Так і є: в ній присутні нумуліти, а корінна порода складається з пісковиків і мергелів, що підстилають нумулітові вапняки. Отже, припущення вірне, — це дійсно рештки зруйнованих навісів, і валоподібні насипи “шлейфи”, що утворилися внаслідок затримки обвалючими брилами ґрунту, чітко вказують на місця, де колись були гроти. Таких валоподібних насипів (що особливо стали помітними в рельєфі під променями сідаючого сонця) він нарахував з десяток.

Перший же шурф, поставлений вище однієї з кам'яних брил, під скелястим уступом, “сів” на мустєрський культурний шар. Щоб остаточно переконатися в правильності висновку лишалося аналогічно прозондувати решту локалізованих місцевінностей, але це вже було “ділом техніки”.

То був “зоряний час” Ю.Г.Колосова...

*Не кождому дано из нас
В свою звезду так свято верить.
И был триумф, и звездный час,
И к славе распахнулись двери,
Когда связал мечты свои
Он с балкою у Ак-Каю...*

Два десятиліття досліджені групи мустєрських стоянок у Червоної балці — то ціла “епопея” у вітчизняному палеолітознавстві і найбільш визначний етап у науковій біографії Ю.Г.Колосова. Кожен польовий сезон

приносив нові, часом просто сенсаційні відкриття й події. Досить сказати лише, що на Заскельненських стоянках кісток неандертальців було виявлено більше, ніж на всій решті території України. Ажотаж, який виник у першій половині 70-х років довкола добутих із мустєрського культурного шару кісток неандертальців (нижньої щелепи з зубами, потиличного фрагменту черепа, фрагментів хребта, ребер та кінцівок) чудово передає популярна стаття участника тих незабутніх розкопок, письменника Ю.Т.Кочерги [Кочерга, 1974]. Для обстеження й наукової оцінки виявлених у Червоної Балці антропологічних решток тоді було створено спеціальну комісію Інституту археології АН УРСР, яка, зокрема, констатувала, що комплекс палеолітичних місцевінностей у районі скелі Ак-Кая “не має аналогій” і “становить явище виключного наукового значення” [Колосов, 1986, с.140]. Отже, “замовлення” В.П.Якимова Ю.Г.Колосов виконав на всі сто відсотків,

Майже кожного польового сезону в табір археологів під Білою Скеleoю приїздили найтитулованіші вітчизняні й зарубіжні палеолітознавці — археологи, антропологи, геологи; тут розгортали свої дослідження, з метою визначення функцій палеолітичних знарядь, ленінградські фахівці-експериментатори, безпосередньо в Червоної Балці проводилися міжнародні польові семінари й конференції. Переповісти про кожну з цих подій у невеликій статті неможливо. Тому обмежимось простим переліком основних здобутків Кримської палеолітичної експедиції, яка з часу дослідження у Червоної Балці стала синонімом прізвища Колосов.

Вже перші роки розкопок під Білою Скеleoю цілковито спростували думку, що всі мустєрські стоянки в Криму вже знайдено (разом із похідними від цієї теорії палео-демографічними підрахунками). Тільки в одній Червоної Балці їх було виявлено близько десяти, не кажучи вже про те, що такі пам'ятки, як Заскельна V, VI і IX виявилися ще й багатошаровими. Але одним із найважливіших наукових здобутків Ю.Г.Колосова стало наукове обґрунтування гіпотези, що більшість заселених палеолітичною людиною гротів дійшла до нашого часу в поруйнованому вигляді, і головне — розробка ним методики пошуку таких поховань гротів. Ця методика була з успіхом застосована і в інших районах Криму, довівши свою універсальність і спричинивши справжній “палеолітичний бум” на півострові. Таким же загально-значимим для дослідження печерних стоянок став запропонований ученим палео-сейсмо-археологічний метод [Колосов, 1982], який він зас滔ував для визначення хронології культурних горизонтів і який визнано сьогодні більшістю вітчизняних і зарубіжних фахівців. Витримала випробування часом і виділена Ю.Г.Колосовим акайська мустєрська культура [Колосов, 1986]. Цей перший його крок у даному напрямі “дав життя” ще ряду мустєрських культур у Криму та за його межами, виділених опісля іншими дослідниками.

Про численність і унікальність археологічних знахідок, добутих за роки розкопок у Червоної Балці, розповідати нема потреби: всі ці матеріали опубліковані Юрієм

Фото 5. Мезолітична стоянка Кукрек. Зліва направо: Д.Я.Телегін, В.О.Степаненко, Ю.Г.Колосов. 1975.
Foto 5. Mesolithic site Kukrek. D.Ya. Telegin, V.O. Stepanenko, Yu.G. Kolosov. 1975.

Фото 6. Радянсько-французька конференція в Червоній Балці. 1978 р.
Foto 6. Soviet-French conference in Chervona Balka. 1978.

Георгійовичем у ряді монографій, десятках статей і наукових звітів. Безперечно, його багаторічні дослідження надзвичайно збагатили джерельну базу з доісторії України, багато в чому змінили існуючі уявлення про матеріальну і духовну культуру неандертальців. Сотні унікальних, класичних у своїй довершеності крем'яних знарядь і безцінний палеоантропологічний матеріал складають сьогодні такий же “золотий фонд” України, як і золото скіфів із Музею коштовностей.

Оскільки пам’ятка набула світового значення і інформація про неї входить сьогодні в усі вітчизняні й міжнародні енциклопедичні видання з археології, не можемо обійтися увагою одне деликатне питання, що часом викликало дискусії: кого вважати автором відкриття — В.Ф.Петруні чи Ю.Г.Колосова. На нашу думку, честь цього відкриття рівною мірою поділяють обидва. Перший — неабиякий знавець кам’яних порід і непосидучий розвідувач їхніх родовищ — зумів розпізнати серед зібраних ним у Червоній Балці кременів знаряддя праці палеолітичної людини (до речі, саме він сповістив у Інститут археології і про ашельсько-мустьєрські знаряддя з обсидіану, виявлені ним біля с.Рокосове у Закарпатті). Але безумовним є те, що визначити, звідки саме походить підйомний матеріал (локалізувати стоянку, встановити наявність культурного шару) — відкриття набагато важливіше у науковому сенсі, ніж нанесення на карту ще одного пункту з підйомним матеріалом “мустьєрського вигляду”. А тут йдеться навіть не про одну стоянку, а про ціле “мустьєрське місто” (як назвав розділ своєї науково-популярної книжки “Біла скеля” [1977] Ю.Г.Колосов).

До честі Юрія Георгійовича, він не надто акцентував увагу на тому, що ще в 1957 р. передрік можливість виявлення в районі скелі Ак-Кая мустьєрських пам’яток. Віддаючи належне своєму колезі-геологу, учений зберіг і ту дещо штучну назву, яку В.Ф.Петруні дав місцевознаходженню (“за скелею” — “Заскельне”), змінивши для благозвучності лише останній літеру в цьому слові: Заскельна V, Заскельна VI і т.д. [Колосов, 1974, 1979, 1986 та ін.].

***

Паралельно з роботами в Червоній Балці Ю.Г.Колосов постійно провадив нові пошукові роботи у Східному Криму. У 70-і роки ним були відкриті і досліджувалися в окремі польові сезони мустьєрські стоянки Пролом I і II, Сари-Кая I, які стали такими ж опорними для палеоліту Криму, як і Заскельненські стоянки. До цих робіт він активно залучав молодих археологів, постійних учасників Кримської палеолітичної експедиції, привчаючи їх до самостійного мислення і вирішення повсякденних археологічних і побутових проблем. Піклуючись про їх наукове зростання, Юрій Георгійович у 1985 р. навіть тимчасово згорнув роботи у Східному Криму, перенісши дослідження своєї експедиції у південно-західну частину півострова. І в

цьому регіоні він та його учні, застосовуючи вже згадуваний метод пошуку зруйнованих гrotів, відкрили цілий ряд нових палеолітичних та мезолітичних стоянок, найбільш яскравими з яких є Кабазі II і V, ГАБО (Г.А.-Бонч-Осмоловський), гrot Скелястий.

В останні роки обмежених матеріальних можливостей Інституту археології (коли працювати Кримській палеолітичній експедиції іноді доводилося у складі всього кількох чоловік) Ю.Г.Колосов зосереджував головні зусилля на уточненні хронології своїх пам’яток, застосовуючи для цього нові методи датування культурних шарів. Але це не завадило йому відкрити в 1993 році ще одну цікаву стоянку в Червоній Балці [Колосов, 1995]. Мустьєрський матеріал левалуазького вигляду, відмінний від усього того, що раніше знаходили в районі Білої Скелі, був виявлений у повністю перекритому пізнішими відкладами гrotі, розташованому значно нижче того рівня, з яким пов’язана решта Заскельненських стоянок. Хтось, може ця пам’ятка (саме її Юрій Георгійович на честь свого онука назвав Альшиним гrotом), виявлена в такому незвичному місці, відкриє нову сторінку в археології Східного Криму?

Польовий сезон 1997 р. Ю.Г.Колосов провів у Криму з невеликою групою своїх недавніх учнів, а тепер уже фахових дослідників відділу кам’яного віку Інституту археології НАНУ. На цей час йому вже виповнилося 73 роки. Упродовж місяця Кримська палеолітична експедиція обстежувала і відбирала для датування зразки фауни та інші матеріали з культурних шарів більш ніж 10 палеолітичних пам’яток, у тому числі й досліджуваних ним кілька десятиліть тому. Мабуть передчуваючи, що ця експедиція може стати останньою в його житті, Юрій Георгійович багато розповідав про історію відкриття стоянок, показував місця старих шурфів і розкопів, ділився думками щодо їх додаткового вивчення у майбутньому. Це був своєрідний заповіт, який потім він ствердив на вченій раді Інституту археології НАНУ, офіційно передавши права на подальше дослідження відкритих ним пам’яток своєму багаторічному заступникові по Кримській палеолітичній експедиції.

***

Вже рік, як Юрій Георгійович пішов з життя. І що далі відходить у минуле ця сумна дата, то все частіше в пам’яті зринає не забілений сивиною “патріарх” (на якого він став схожим в останні роки), а той енергійний і впевнений у собі “рицар Білої Скелі” у вицвілій сорочці, з незмінним польовим планшетом через плече, — котрий нагадував романтичних героїв Майн Ріда чи Стівенсона³. Згадується археологічний “едем”, до якого кожен, хто побував у ньому хоч раз, мріяв повернутися знову й знову, — ак-кайська експедиція Колосова. Не надто “організована” економічно (страву готували на вогнищі в казанках, харчове “меню” не відзначалося різноманітністю — домінували вермішель або каша, присмачена тушонкою), ця експедиція приваблювала іншим — ду-

³ Мабуть це помітив і режисер фільму “Вершник без голови” (зйомки якого велися у 1972 р. безпосередньо під Білою Скелею), запросивши симпатичного бороданя — керівника археологічної експедиції — до участі в масовках цієї кінострічки. Одягнений в елегантний фрак, Ю.Г.Колосов додав екзотичного “шарму” одній із сцен, органічно вписавшись у групу людей, які створювали необхідне колоритне тло для головних героїв фільму.

Фото 7. Крим. 80-і роки.

Foto 7. Crimea. 80-th years.

хом свободи, якого так бракувало молоді у “застійні” брежнєвські часи.

Пригадується польовий сезон 1974 року, коли у розпал спекотливого кримського літа весела, переважно студентська молодь вирішила влаштувати в один із вихідних “День українського буржуазного націоналіста”. На високій щоглі над експедиційними наметами піднявся синьо-жовтий прапор (добре помітний, до речі, з досить жвавої автотраси, що проходить унизу), всі відчували якесь піднесення, — навіть у деталях одягу намагалися поєднати “крамольні” кольори. До самої ночі в таборі лунали українські пісні, серед яких особливою популярністю користувалася “заборонена” “Гей, наливайте повній чаші...”. А це ж були часи “маланчукивиціни”, коли тільки за принесені 9 березня до пам’ятника Т.Шевченку квіти або звичайне читання віршів Василя Симоненка студента запросто могли вигнати з університету.

Росіянин за національністю, Ю.Г.Колосов поблажливо споглядав те веселе й гамірливе дійство (ми тоді не розуміли достоту, у що могла “вилитися” наша витівка начальнику академічної експедиції). На щастя, обійшлося, — мабуть у той день по трасі не проїхала жодна ма-

шина з представниками “органів” чи їх “добровільних помічників”.

Але експедиції Ю.Г.Колосова відзначалися не лише цікавою й веселою організацією вільного часу (точніше — “самоорганізацією”, на яку начальник експедиції ніколи на тиснув своїм авторитетом). Вроджена інтелігентність і м’якість органічно поєднувалася в ньому з вимогливістю і принциповістю, коли мова йшла про роботу. І веселощі в таборі, і пам’ятні походи на Білу Скелю та в її вкриті сарматськими знаками печери, і купання на річці, і поїздки до м.Білогірська — все те було, звісно, в неробочий час. Головним же у Кримській археологічній експедиції завжди була робота на розкопі. Тут (на відміну від господарсько-кухонних справ) Ю.Г.-Колосов був знавцем, корифеєм. Він умів грамотно організовувати роботу на розкопі, безпомилково визначав для кожного студента-практиканта те місце, де той міг найкраще виявити свій хист, свої природжені здібності. Фізично міцніші киркували потужні вапнякові завали над культурними відкладами, інші “спеціалізувалися” на розбиранні вмісту культурного шару (тут теж одні були “фахівцями” з видобування крем’яних виробів, другі — з розчистки крихкого кісткового матеріалу); хтось наносив знахідки на план, ще хтось — робив стратиграфічні креслення, вів журнал польової реєстрації знахідок тощо. І все це Юрій Георгійович робив якось органічно, без диктату й натиску, ніколи не підвищуючи голос. Він умів

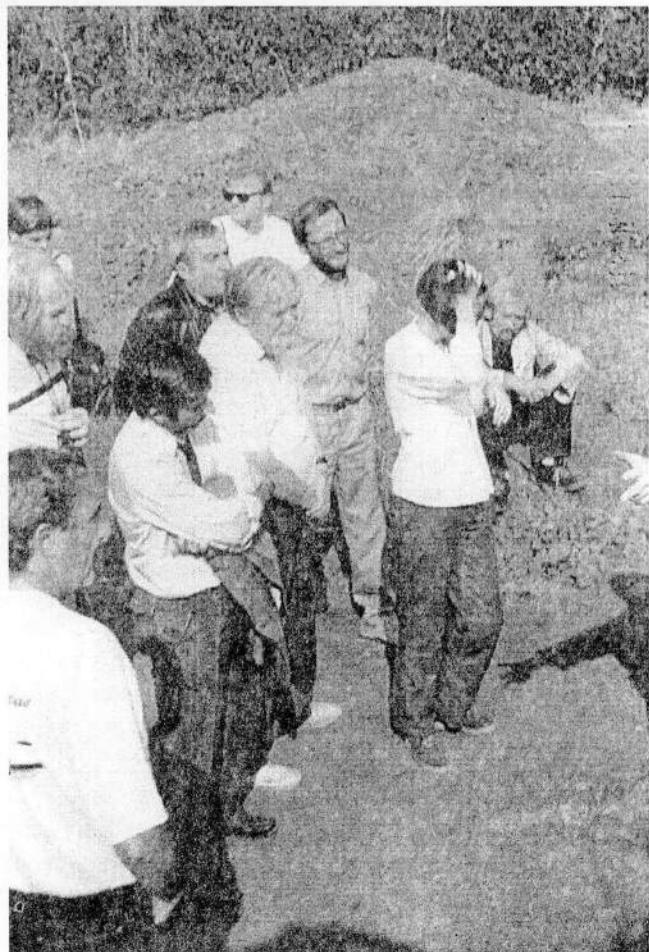

Фото 8. Міжнародна конференція в м.Мішкольц (Угорщина). 1991 р.

Foto 8. Conference in Mishkolts (Hungary). 1991.

доступно пояснити тонкощі кожного процесу на розкопі (бо сам усе те пройшов на практиці), завжди охоче ділився своїми археологічними знаннями й досвідом. Тож не дивно, що в його експедиціях “захворіла кам’яною добою” ціла плеяда археологів, які сьогодні працюють у цій проблематиці по всій Україні і навіть за її межами.

Як і в багатьох справжніх археологічних експедиціях, в експедиції Ю.Г.Колосова народжувалися пісні. Вони продовжували лунати і в Києві, коли після закінчення чергового сезону здруженя “полем” різношерста і різновікової компанія збиралася в когось у дома. І нехай слова тих пісень були не надто досконалими у поетичному відношенні, в них був присутній відгомін тих щасливих і безтурботних днів, коли не хотілося ні читати газет, ні слухати радіо, ні думати про якісь власні негаразди.

Уйдет недавнее в давно,

*Всему исчезнутъ суждено,
Все канет в лету, в вечность, в бесконечность,
Но мы романтику тех лет,
Исканий тех, и тех побед
Передадим другим в стихах и песнях.
И снова в чей-то “звездный час”
К подножьям гротов и террас
Придут фанаты каменного века.
Не верьте, что костер погас,
Его зажгут еще не раз,
Как символ жизни, символ человека...*

Комусь стиль цієї статті може здатися не зовсім “академічним”. Але так і хотілося її написати. Бо “не зовсім академічним” запам’ятався і Юрій Георгійович Колосов.

Фото 9. Біла Скеля (Ак-Кая).

Foto 9. Bila Skelya. (Ak-Kaya).

ЛІТЕРАТУРА

Кочерга Ю.Т. Ак-Кая // Вітчизна. – №11. – 1974.

Кухарчук М.В. Рицар Білої Скелі // Наука і суспільство. – № 9/10. – 1994. – С.46-52.

(Публікації Ю.Г.Колосова, на які є посилання в статті, див. у бібліографії його наукових праць, що подається нижче).

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ НАУКОВИХ ПРАЦЬ Ю.Г. КОЛОСОВА

- 1955**
1. Археологические разведки в степной части Крыма // КСИА.- Вып.4.-1955.- С.129-130.
- 1956**
2. Археолого-палеолитические разведки верховья реки Чусовой // Вопросы карста на Юге Европейской части СССР. – Изд-во. АН УССР. Крымский филиал. - 1956. - С.181-188.
  3. Разведки памятников неолита и бронзы в Степном Крыму // КСИА. - Вып.6. - 1956. - С.22-26.
  4. Памятники первобытной культуры. Путеводитель по Крыму.- Симферополь: Крымиздат, 1956.
- 1957**
5. Археологические исследования в Степном Крыму в 1952 г. // Известия Крымского отдела Географического общества Союза ССР. - Вып.4. - 1957. - С.77-82.
- 1958**
6. Новые неолитические стоянки Крыма (по данным археологических разведок 1955 г.)// КСИА. - Вып4. - 1958. - С.13-16.
  7. Фауна пещеры Темная // Природа. - №3. - 1958. - С.11. (У співавторстві з В.І.Бібіковою).
- 1959**
8. Неопубликованные кремневые орудия из грота Чокурча в Крыму // КСИА. - Вып.9. - 1959. - С.47-51.
- 1960**
9. Стратиграфия Романковского палеолитического местонахождения // КСИА. - Вып.10. -1960. - С.11-12.
  10. Раскопки пещеры Кара-Коба в Крыму // КСИА. - Вып.10. - 1960. - С.17-22.
- 1961**
11. Розкопки кургану №1 на лівому березі Салгиру // Археологія. – Т.ХІІ. - 1961. - С.119-128.
- 1962**
12. Дослідження пам'яток неолітичного часу на Керченському півострові // Археологія. – Т.ХІV. - 1962. - С.156-166.
- 1963**
13. Нова пізньопалеолітична стоянка на Україні // Доповіді Академії наук Української РСР. -№4. - 1963. - С.556-559. (У співавторстві з Г.А. Бачинським).
  14. Некоторые вопросы истории неолита Крыма // СА. - №3. - 1963. - С.257-265.
- 1964**
15. Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра (Осокоровка, Дубовая балка, Ямбург) // Археология СССР. Свод археологических источников. - А1-5.-М-Л: Наука, 1964. - С.42-49. – Табл.21-24.
  16. Дослідження післяпалеолітичних стоянок Криму в 1958-1959 рр. // Археологія. – Т.XVI. - 1964. - С.223-231.
- 1965**
17. До питання про заселення кримських яйл в камену добу // Археологія. – Т.XIX. - 1965. - С.14-21.
  18. К изучению палеолита бассейна среднего течения Десны // Материалы по четвертичному периоду Украины. – К.: Наукова думка, 1965. - С.321-328.
- 1966**
19. Вістря левалуа і псевдолевалуа Криму та їх функціональне призначення // Археологія. – Т.XX. - 1966. - С.6-14.
  20. Неоліт України. Археологічні пам'ятки УРСР. К., 1966. (У співавторстві з Д.Я. Телегіним та В.М. Митрофановою)
- 1967**
21. Разведочные раскопки и сборы на склоне перед Большим гротом 1963, 1966 гг. // Археологические исследования на Украине 1965-1966 гг. - Вып.1. - 1967. - С.69-76.
  22. К истории населения Крыма в раннепалеолитическую эпоху (автореф. дис.). – К., 1967.
- 1968**
23. Исследования раковинных куч на юго-западном берегу Крыма // Археологические исследования на Украине в 1967 году. – Вып.2. – К. - 1968. - С.74-78.
- 1969**
24. Шайтан-коба в свете новейших исследований по палеолиту // Матеріали по четвертинному періоду України. До VIII конгресу INQUA. – К., 1969. - С.304-313.
  25. Аджі-Коба // Радянська енциклопедія історії України. - Т.I. - К., 1969.
  26. Вовчий грот // Радянська енциклопедія історії України. - Т.I. – К., 1969.
- 1970**
27. Исследование Крымского палеолитического отряда // Археологические открытия 1969 года. – М.: Наука, 1970. - С.217.
  28. 80-річчя від дня народження Г.А. Бонч-Осмоловського // УДЖ. - №6. - 1970. - С.125-127.
  29. Нові мустєрські стоянки в Криму і перспективи їх дослідження // Вісник АН УРСР. -№11. - К., 1970. - С.47-50.
  30. Кий-Коба // Радянська енциклопедія історії України. - Т.II. - К., - 1970.
  31. Кукрекська стоянка // Радянська енциклопедія історії України. - Т.II. - К., 1970.
  32. Кара-Коба // Радянська енциклопедія історії України. - Т.II. - К., 1970.
- 1971**
33. Попередні результати дослідження мустєрських стоянок Криму // Вісник АН УРСР. - №.6. - 1971. - С.72-75.
  34. Работы Крымской палеолитической экспедиции // Археологические открытия 1970 года. – М.: Наука, 1971. - С.227-228.

35. Мезоліт УРСР // Археологія УРСР. - Т.І. - 1971. - С.64-77.
36. Неоліт Криму // Археологія УРСР.-Т.І.- 1971. - С.129-137.
37. Багатошарова мустєрська стоянка Заскельна V // Археологія. - №3. - 1971. - С.50-58.
38. Неолитические стоянки бассейна реки Орели // Археологические исследования на Украине в 1968 году. - Вып.3. - 1971. - С.43-47. (У співавторстві з І.Ф. Ковальовою)
39. Изучение материалов из Шайтан-Кобы//Палеолит и неолит СССР. – Т.VI. – МИА. - №173. - 1971. - С.162-166.
40. Мурзак-Коба // Радянська енциклопедія історії України. - Т.ІІІ. – К., 1971.
- 1972**
41. Відкриття нових мустєрських стоянок в Криму // Археологічні дослідження на Україні в 1969 році. - Вип.IV. - 1972. - С.6-11.
42. Нові післяпалеолітичні стоянки Криму // Археологічні дослідження на Україні в 1969 році. - Вип.IV. - 1972. - С.29-31.
43. Работы Крымской палеолитической экспедиции // Археологические открытия 1971 года. – М.: Наука, 1972. - С.307-308.
44. До питання про виділення аккайської культури в Криму // Тези пленарних і секційних доповідей на XV науковій конференції Інституту археології, присвяченій 50-річчю утворення Союзу РСР. – Одеса, 1972. - С.57-59.
45. Археологічні розвідки експедиції Дніпро-Донбас 1968 р. // Матеріали XIII конференції Інституту археології АН УРСР, присвяченої 50-річчю АН УРСР (Київ, 1968). – К.: Наукова думка, 1972. - С.84-85.
46. Шайтан-Коба мустєрська стоянка Криму. – К.: Наукова думка, 1972. - 159 с.
47. Сюренські стоянки // Радянська енциклопедія історії України. - Т.ІV. - К., 1972.
48. Фатьма-Коба // Радянська енциклопедія історії України. - Т.ІV. - К., 1972.
49. Чокурча//Радянська енциклопедія історії України. - Т.ІV. - К., 1972.
50. Шайтан-Коба // Радянська енциклопедія історії України. - Т.ІV. - К., 1972.
- 1973**
51. Работы Крымской палеолитической экспедиции // Археологические открытия 1972 года. – М.: Наука, 1973. - С.291-292.
52. Новые палеоантропологические материалы о мустєрских памятниках Крыма // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене (палеолит и неолит). Всесоюзный симпозиум. Тезисы докладов. – М.: Наука, 1973. - С.57-59.
53. Палеоантропологические находки у скалы Ак-Кая // Вопросы антропологии. - Вып.44. – М.: Наука, 1973. - С.162-166.
- 1974**
54. Новые находки неандертальцев в Крыму // Природа. - №4. - 1974. (У співавторстві з В.П. Якимовим та В.М. Харитоновим).
55. Открытие скелетных остатков палеоантропа на стоянке Заскальная VI в Крыму // Вопросы антропологии. - Вып.46. – М.: Наука, 1974. (У співавторстві з В.П. Якимовим та В.М. Харитоновим).
56. Пам'ятки палеоліту, мезоліту і неоліту Криму // Історія міст і сіл Української РСР. Кримська область. - К., 1974.
57. Современные и эпохи мустье природные условия района Ак-Кая в Крыму // Материалы по четвертичному периоду Украины. – К., 1974 (у співавторстві П.Д. Підгородецьким та В.П. Душевським).
58. Природная среда и особенности мустьевских стоянок Восточного Крыма // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. – М.: Наука, 1974. - С.165-168.
59. Работы Крымской палеолитической экспедиции // Археологические открытия 1973 года. – М.: Наука, 1974. - С.287-288.
60. Нахodka скелетных остатков неандертальца в Крыму // БКИЧП. – Вып.44. - 1975. - С.30-40 (у співавторстві В.М. Харитоновим та В.П. Якимовим)
- 1975**
61. Работа Крымской палеолитической экспедиции в 1973-1974 гг. // Новейшие открытия советских археологов. - Тезисы докладов конф. – К., 1975. – Ч.І. - С.21-33.
62. Работы Крымской палеолитической экспедиции // Археологические открытия 1974 года. – М.: Наука, 1975. - С.287-288.
63. Paleoantropic Spicimens from the Site Zaskalnaya VI in the Crimea – Paleoanthropology, Morphology and Paleoecology // World Anthropology. – Mouton, 1975. – P.419-428. (у співавторстві В.М. Харитоновим та В.П. Якимовим).
- 1976**
64. Crimea. Zaskalnaya V, Zaskalnaya VI, Zaskalnaya IX, Krasnaya balka. Early man news. – Tubingen, 1976.
65. Реконструкція природних укрить над мустєрськими стоянками Заскельне V та VI // Археологія. – Т.XIX. - Київ. - 1976. (У співавторстві з В.П. Душевським).
66. Paleontropic specimens from the site Zaskalnaya VI in the Crimea. - P.419-429. - (У співавторстві з В.М. Харитоновим та В.П. Якимовим).
67. Крымская палеолитическая экспедиция // Археологические открытия 1975 года. - М.: Наука, 1976. - С.339-340.
- 1977**
68. Природное окружение раннепалеолитических стоянок Восточного Крыма // Палеоэкология

- древнего человека. – М.: Наука, 1977. - С.163-171. (У співавторстві з В.П. Душевским)
69. Белая Скала. -Археологические памятники Крыма. - Симферополь: Таврия, 1977. - 63 с.
- 1978**
70. Палеогеография мустъерского местонахождения Красная балка в Крыму // Археология. – Т.XXV. - 1978. - С.3-12.
71. Специфические типы орудий Аккайской мустъерской культуры в Крыму // Орудия каменного века. – К.: Наукова думка, 1978. - С.6-19.
72. Новая мустъерская стоянка в гроте Пролом // Археологические исследования на Украине в 1976-1977 гг. (Тезисы докладов XVII конф. ИА АН УССР). - Ужгород, 1978. - С.19-20.
73. Вивчення кам'яного віку на Україні (деякі підсумки та завдання) // Археологія. - Т.XXVI. - 1978. - С.20-34. (У співавторстві з Д.Я. Телегіним)
74. Стоянки Заскальная V и Заскальная VI // Археология и палеогеография раннего палеолита Крыма и Кавказа. – М.: Наука, 1978. (У співавторстві з А.А. Величком та ін.).
- 1979**
75. Аккайские мустъерские стоянки и некоторые итоги их исследования // Исследование палеолита в Крыму. – К.: Наукова думка, 1979. - С.33-56.
76. Новая мустъерская стоянка в гроте Пролом // Исследование палеолита в Крыму. – К.: Наукова думка, 1979. - С.157-171.
77. Крымская палеолитическая экспедиция // Археологические открытия 1978 года. – М.: Наука, 1979. - С.342.
- 1982**
78. Новый метод относительной датировки пещерных археологических памятников // XI Конгресс ИНКВА. - Т.III. – М.: Наука, 1982. - С.166.
- 1983**
79. Мустъерские стоянки района Белогорска. – К.: Наукова думка, 1983. - 208 с.
- 1985**
80. Ранний палеолит Крыма (Культурно-хронологическая периодизация Ак-кайской мустъерской культуры) (Автореф. докт. дисс.). – К., 1985. - 34 с.
81. Неолит Крыма // Археология Украинской ССР. – Т.І. - К.: Наукова думка, 1985. - С.150-156.
- 1986**
82. Ак-кайская мустъерская культура. – К.: Наукова думка, 1986. - 224 с.
- 1987**
83. Погребения неандертальцев на стоянке Заскальная VI в Крыму // Религиозные представления в первобытном обществе. (Тезисы докладов конференции). - М., 1987. - С.61-63.
- 1988**
84. Les debuts du paleolithique en Crimée // L'Anthropologie. - T.92. - 1988. - P.809-833.
85. Исследования крымского палеолитического отряда // Археологические открытия 1986 года. – М.: Наука, 1988. - С.286-287.
86. Нові мустъерські стоянки Піденно-Західного Криму // Археологія. - №4. - 1988. - С.34-45. (У співавторстві з В.М. Степанчуком та В.П. Чабаєм) 1989
87. Новая мустъерская стоянка в гроте Пролом II // Каменный век. Памятники, методика, проблемы. – К.: Наукова думка, 1989. - С.61-72. (У співавторстві з В.М. Степанчуком)
88. The moustierian leaf points in Crimea: Clasification, chronology, origins // Les industries a pointes foliaees du Paleolithique superieur europeen. Krakow,1989. - E.R.A.U.L. - №42. -Liege, 1990. - P.53-61.
- 1990**
89. Поздний палеолит Крыма. - Вып.I. – К., 1990. - 41 с. (препринт, у співавторстві з В.М.Степанчуком та В.П. Чабаєм).
90. Поздний палеолит Крыма. - Вып.ІІ. – К., 1990. - 48 с. (препринт, у співавторстві з В.М.Степанчуком та В.П. Чабаєм).
- 1991**
91. Про перспективність дослідження пізньопалеолітичних пам'яток Криму// Археологія. - № I. - 1991. - С.3-10.
92. Sur deux types d'outils de la culture moustérienne Acheulienne en Crimée // Colloque commémoratif international Miscolc 1891-1991. (Thes. Rapports). - Miscolc, 1991.
- 1993**
93. Ранний палеолит Крыма. – К.: Наукова думка, 1993. - 224 с. (у співавторстві з В.М.Степанчуком та В.П. Чабаєм).
94. Мустъерская стоянка им. Г.А.Бонч-Осмоловского // РА. - № 3. - 1993. - С.119-130. (у співавторстві з В.М.Степанчуком та В.П. Чабаєм).
- 1994**
95. Работы у скалы Ак-Кая // Археологические исследования в Крыму. 1993 г.– Симферополь: Таврия, 1994.– С.146-150. (У співавторстві з Ю.В.Кухарчуком та С.М.Рижковим).
- 1995**
96. Алешин Гrot - новая мустъерская стоянка в Крыму (предварительное сообщение) // Археологический альманах. - №4. – Донецк, 1995. - С.75-80.
97. A propos de deux outils de la culture moustérienne d'Ak-Kai en Crimée // Paleo (Supplement). - №1. – Bordeaux, 1995. - P.217-220.
- 1996**
98. Крымская палеолитическая экспедиция 50-х годов. Воспоминания и размышления // Археологія. - №3. - 1996. - С.9-13.
- 1997**
99. Раскопки в Алешином Гроте в 1995 году // Археологические исследования в Крыму. - Симферополь: Таврия, 1997. - С.101-103. (У співавторстві з В.М. Степанчуком та Г.Ф.Барышниковим).

100. Исследования в Красной балке // Археологические исследования в Крыму в 1994 г. - Симферополь: Таврия, 1997. - С.134-150. (У співавторстві з Ю.В.Кухарчуком та С.М.Рижовим)
101. New type of Middle Palaeolithic Industry in Eastern Crimea // Archeologicke Rozhledy. - TXLIX. – Praha, 1997. - P.124-145. (У співавторстві з В.М. Степанчуком).
- 1998**
102. Об исследователях палеолитической стоянки Староселье в Крыму (ответ А.А.Формозову) // РА. - №4. - 1998. - С.226-229.
103. Новий тип середньопалеолітичної індустрії у Східному Криму // Записки наукового товариства ім. Т.Г.Шевченка. – Т.СХХХV. – Львів, 1998. - С.38-61. (У співавторстві з В.М. Степанчуком).
104. Исследования Крымской палеолитической экспедиции Института археологии НАН Украины в 1997 году // Археологічні відкриття в Україні 1997-1998 рр. - К., 1998. - С.23-25. (У співавторстві з В.М. Степанчуком, Ю.В. Кухарчуком, С. Деплано та В.Ю.Коеном).
105. Пам'ятки з двобічними знаряддями в середньому палеоліті Криму: огляд та інтерпретація даних //
- Археологія. - №4. - 1998. - С.9-19. (У співавторстві з В.М.Степанчуком).
- 2000**
106. Crimean assemblages with bifacial tools: brief review // E.R.A.U.L. - №95. – Liege, 2000. - P. 265-276. (У співавторстві з В.М. Степанчуком).
107. Работы Крымской палеолитической экспедиции ИА НАНУ в 1995 году // Археологічні дослідження в Україні 1994-1996 рр. - Київ: Прайм, 2000. - С.56-59. (У співавторстві з В.М. Степанчуком та Г.Ф. Баришниковим).
- 2002**
108. Дослідження раннього палеоліту в Східному Криму (кам'яна індустрія пізньоашельського та мустєрського часу) // Кам'яна доба України. - №1. - К.: Шлях, 2002. - С.9-17.
109. Нові радіокарбонові дати стоянок палеоліту Криму. - Кам'яна доба України. - №1. - К: Шлях, 2002. - С.18-29. (У співавторстві з В.М. Степанчуком)
- 2003**
110. Багатошарова мустєрська стоянка Заскельна V у Криму і нові дані про абсолютну хронологію її культурних шарів. - Кам'яна доба України. - №2. - Київ: Шлях, 2003.

YU.V. KUKHARCHUK, V.M. STEPANCHUK TO THE MEMORY OF YU.G. KOLOSOV

Proposed paper is devoted to the memory of known Ukrainian archaeologist, prominent investigator of Crimean Paleolithic, Prof. Yu.G. Kolosov.

Yu.G. Kolosov was born in 1924. After graduating from high school and short military courses he took part in World War II as commandant of battery of 45-mm cannons, several times was wounded and awarded by several orders and many medals. After war he enter-and some years later was graduated from the Kiev State University. He conducted first archaeological investigations in Ural Mts. in early 1950-s. Then Yu.G. Kolosov began to work in Crimea, where he concentrates his scientific interests for long years.

Yuri Georgievich Kolosov belongs to the number of the most remarkable scholars studied the Stone Age of the Crimea. He discovered dozens of new sites – from Paleolithic to Neolithic – during 45 years of his active research field activity. His researches were exclusively fruitful in respect of Middle Paleolithic. Study of such multilayered Middle Paleolithic sites as Zaskalnaya V, Zaskalnaya VI, Zaskalnaya IX, Sary-Kaya, Prolom I and Prolom II, Krasnaya Balka, Kabazi II and Kabazi V essentially add to our knowledge on economy and behavior of Crimean Neanderthals. Zaskalnaya V and VI yield remains of several Neanderthal individuals. As it appeared due to works of Yu.G. Kolosov, Crimea was important East European area, where Neanderthals for a long period were quite prosperous and successful. As results of initiated partly by Yu.G. Kolosov program of absolute dating of Crimean Paleolithic, it appeared that the latest phase of Neanderthal occupation survives up to 28 Kyr BP.

Yu.G. Kolosov' typological observations and proposed by him schemes of typological description of Mousterian assemblages has great practical value. Many Kolosov' works are devoted to elaboration of so called culture-logical approach to explanation of Middle Paleolithic variability. Investigator distinguishes the highly original Ak-Kaya Mousterian culture, being the Crimean kind of properly Central European Micoquian. Yu.G. Kolosov' contribution in elaboration of methodology of searching for Paleolithic sites is very solid. Many directions of Yu.G. Kolosov' scientific works are of great and imperishable scientific potentials, his works are equally valuable for beginners and experienced scholars.

For many years leaded by Yu.G. Kolosov Crimean Paleolithic Expedition of Institute of archaeology of NUAS was a good life and professional school for many people. Almost all present Stone Age specialists this or that way were involved into works of CPE leaded by Yu.G. Kolosov. Many beginners were pass over CPE school, some of them became specialists in Paleolithic archaeology.

Paper is complemented with list of Yu.G. Kolosov' published works.

Ю.Г. КОЛОСОВ

БАГАТОШАРОВА МУСТЬЄРСЬКА СТОЯНКА ЗАСКЕЛЬНА V У КРИМУ І НОВІ ДАНІ ПРО АБСОЛЮТНУ ХРОНОЛОГІЮ ЇЇ КУЛЬТУРНИХ ШАРІВ¹

У статті подається коротка характеристика відомої багатошарової мустьєрської стоянки Заскельна V у Східному Криму. Наводяться нові дані по абсолютну хронологію основних культурних шарів стоянки.

Однією з найбільш значних пам'яток середнього палеоліту не тільки для Криму, але й для України в цілому, є багатошарова мустьєрська стоянка Заскельна V. Стоянка була відкрита автором у 1969, і з тих пір повідомлення про неї були видруковані в численних публікаціях і спеціальній монографії [Колосов, 1971а, 1971б, 1972, 1974, 1983 та ін.].

Нове звернення до матеріалів цієї пам'ятки пояснюється тим, що в останні роки у спеціально зачищенні східній стінці розкопу Заскельної V Дж. Рінком, для визначення абсолютноного віку культурних шарів, були відібрані зразки для TL та ESR датування. Нещодавно результати цих визначень були отримані.

Місцевонаходження.

Стоянка розташована у східній частині Криму, за 7 км на північ від м. Білогорська, в балці Червоній (рис. 1). Балка врізається з заходу у скельне пасмо масиву Ак-Кая і впадає в долину ріки Бюк-Карасу. Сам скельний масив, який входить до складу внутрішньої квости передгірського Криму, підвищується над рівнем першої заплавної тераси ріки більш ніж на 100 м. Нумулітові та глауконітові вапняки, які утворюють урвища бортів Червоної балки та західної частини масиву Ак-Кая, підстеляються піщанистими мергелями (рис. 2).

Стоянка розташована на правому борті балки, на валоподібному насипу, який утворився в результаті затримання ґрунту великими блоками каменів від зруйнованих у давнину стін і стелі грота чи навісу. Сьогодні стоянка знаходиться просто неба, безпосередньо біля 15-метрового скелястого обриву нумулітових вапняків. Висота її над рівнем ріки становить близько 60 м.

У балці Червоній та за її рогом відкрито ще 14 палеолітичних стоянок та місцевонаходжень. Скупчення мустьєрських місцевонаходжень в одному мікрорайоні та тривале заселення багатошарових стоянок пояс-

Y.U.G. KOLOSOV

MULTILAYERED MOUSTERIAN SITE OF ZASKELNA V IN CRIMEA AND NEW DATA ON ABSOLUTE CHRONOLOGY OF ITS CULTURAL LAYERS

Paper is devoted to brief description of well-known multilayered Mousterian site of Zaskelna V in Eastern Crimea. New data on absolute chronology of its main culture-bearing layers are proposed.

ніється винятково сприятливими умовами в цій місцевості. У районі масиву Ак-Кая зосередилися такі сприяючі перебуванню палеолітичної людини чинники, як: 1) наявність природних жител – гротів, навісів, печер; 2) близькість багатьох виходів високоякісної крем'яної сировини; 3) близькість повноводної ріки та наявність води в самій балці Червоній; 4) положення на пограниччі передгір'їв та степу; 5) рентабельність загонного полювання з стрімких скель та ряд інших. Одним із найсуттєвіших чинників була також можливість широкого огляду місцевості, оскільки з цим був пов'язаний успіх полювання на стадних тварин. Необхідно наголосити й на тому, що Ак-кайські та територіально найближчі до них Сари-кайські стоянки, займали найбільш північне положення по відношенню до усіх палеолітичних пам'яток Криму. Вони вклинивалися в кримський степ, даючи можливість мешканцям району Ак-Кая харчуватися за рахунок табунів травоїдних тварин.

Історія дослідження

Палеолітичні місцевонаходження в балці Червоній були відкриті і досліджувалися В.Ф. Петрунем та Ю.Г. Колосовим. Перший у 1964 р. в середній частині балки (яка “сховалася за скелею” Ак-Кая) зібрав на правому схилі балки десятки оброблених кременів мустьєрського вигляду [Петрунь, 1969]. У 1969 р. Кримський палеолітичний загін Інституту археології АН України, очолюваний автором, дослідив район масиву Ак-Кая. Слід зазначити, що ще в 1952 р., автор, підводячи підсумки досліджень Степового загону Північно-Кримської експедиції Інституту археології, зазначив, що “район масиву Ак-Кая уявляється видається найбільш перспективним для пошуків палеоліту” [Колосов 1957, с.82]. Отже, знахідки В.Ф. Петруні лише цілковито підтвердили це припущення. Але подальші дослідження перевершили найсміливіші припущення: упродовж наступних п'яти років у районі скелі Ак-Кая автором

¹ Текст статті був написаний Ю.Г. Колосовим [21.03.1924–†01.02.2002] в 1997 р. на пропозицію Дж. Рінка і призначався для спільної з останнім публікації нових абсолютнох дат, отриманих для колонки Заскельної V. Задумана стаття не була надрукована. Переклад з англійської і підготовка до цього видання виконані В.М.Степанчуком. До оригінального тексту Ю.Г. Колосова додано стислу довідку про результати датувань стоянки, відомих на сьогодні.

було відкрито 16 (!) мустєрських місцезнаходжень [Векилова, 1971]. Їх локалізація базувалася, у першу чергу, на поверхневих зборах кам'яних виробів, але цілковито підтвердилася подальшими зондажними роботами.

Втім, виявити палеолітичні стоянки з культурними шарами виявилося не так просто, цьому передували великі пошукові роботи [Колосов, 1977, 1983]. Було прошурфоване не одне печерне укриття, доки прийшло переконання, що шукати стоянки слід в місцях зруйнованих у давнину гротів чи навісів. Всі нині існуючі навіси, прошурфовані до скельного dna, виявилися “молодими” – не давніше скіфо-сарматського часу. У 1969 р. для перевірки цього припущення біля обривистої стіни (яка за нашими розрахунками повинна бути задньою (тупиковою) стінкою зруйнованого грота), був закладений шурф розміром 2,0 x 0,7 м. На глибині приблизно 1,5 м був зафіксований культурний шар мустєрського часу. Того року шурф не було доведено до скельного dna. Стоянка отримала назву Заскельна V.

Систематичні, стаціонарні розкопки, розпочаті керованою автором Кримською палеолітичною експедицією у 1970 р., з певними перервами велися до останнього часу².

Важливими епізодами в історії вивчення палеолітичних пам'яток у Червоній балці, в тому числі й Заскельної V, були роботи Комісії Інституту археології АН УРСР у 1973 р., призначеної для обстеження поховання людини мустєрського часу, а також, у 1978 р., радянсько-французького робочого семінару на тему “Динаміка взаємодії природного середовища і доісторичного суспільства”. Комісія констатувала, що “дослідження групи палеолітичних місцезнаходжень у Червоній балці вже зараз визначає перспективні напрями у вивченні історії культури палеоантропів, встановленні абсолютної та відносної хронології, подальшому пошуку решток викопної людини” та визнала за необхідне більш широко зачепити до робіт спеціалістів природничого профілю [Колосов, 1986, с.140].

Французька делегація, очолювана А. де Люмлесом та радянська, під головуванням О.О. Величка ознайомилися зі стратиграфією залягання культурних шарів. Був проведений польовий семінар за участю спеціалістів з палеогеографії, геології, палеоботаніки, палеозоології, палеоантропології тощо.

На стоянці Заскельна V був закладений розкоп площею 12 кв. метрів, доведений до скельного dna. У ньому зафіксовано чотири культурних шари мустєрського часу. Для дослідження відкладів схилу було закладено траншею за 15 м нижче від Заскельної V. З траншеї було добуто величезну кількість крем'яного та кісткового матеріалу. (Поновлені пізніше в районі цієї траншеї роботи, дали докази існування тут нової стратифі-

кованої мустєрської стоянки [Kolosov, Stepanchuk, 1997]).

У другому горизонті артефактів у траншеї, на глибині 1,6 м від поверхні, був знайдений фрагмент потиличної кістки черепа дорослого неандертальця [Данилова, 1979]. У 1977 р. траншею на схилі було розширене до 24 кв. метрів. На глибині 1,6 м серед крем'яних знарядь та кісток тварин було знайдено фрагмент п'ясної кістки великого пальця лівої руки неандертальця [Данилова, 1979 а, с.84-85].

В розкопі, після дослідження у 1975 р незавершених його ділянок до скельного dna, було зафіксовано сім культурних шарів мустєрського часу. На східній ділянці стоянки розкоп було розширене ще на 9 кв. метрів. У підсумку тут було отримано велику кількість крем'яних та кісткових знарядок і встановлено наявність проміжного горизонту Ia. Отже, всього на Заскельній V відкрито вісім культурних шарів мустєрського часу.

У 1978 р. траншею на схилі була розширене ще на 3 кв. метри. Як уже підкresлювалося, в траншеї залягали численні кістки тварин, імовірно, викинуті сюди мешканцями Заскельної V. Шар насичений фрагментами кісток тварин, серед яких багато перепалених до стану кісткового вугілля. Внаслідок цього шар отримав темно-буре, майже чорне, забарвлення. Всього тут було знайдено 1462 крем'яні вироби, в тому числі 113 знарядь. Переважають знаряддя розміром до 5 см.

Фауна

Наведемо пошаровий список кісток тварин зі стоянки Заскельна V за даними середини 1980-х рр (Табл.1). Визначення були виконані К.В. Капеліст та С.І.Даниловою.

Як бачимо, основними видами тварин, на яких полювали аккайці, були мамонт, кінь і сайгак. Слід гадати, що наведені вище кількісні показники суттєво заниженні, оскільки, якщо взяти до уваги думку зоолога М.К. Верещагіна, число кісток, добутих при розкопках палеолітичних пам'яток, “не дає істинної уяви щодо чисельності забитих звірів” [Верещагін 1971, с.214]. Пояснюються це тим, що здобич, як правило, розбирається та з'їдалася на місці забою, а об'їдки викидалися і потім розтягувалися хижаками. “За нашими спостереженнями, — пише М.К. Верещагін, — на сучасних наметових стійбищах рибалок і мисливців, за наявності собак, кішок, сорок та ворон, зберігається на місці та вточується в ґрутовий шар не більше 10% об'їдених кісток. Тому кількість добутих звірів слід збільшити, принаймні, разів у десять” [Верещагін, 1971, с.214].

З іншого боку слід відмітити, що, як показали дослідження стоянок Заскельна V і VI (стоянка Колосова або Колосовська)³, кістки тварин, особливо великих кістки мамонтів, слугували паливом замість деревини. Оцінити, скільки кісток тварин згорало в первісних вог-

²Хронологічно останній епізод робіт Ю.Г. Колосова на стоянці Заскельна V – 1997 рік. (В. Степанчук)

³ Як уже зазначалося в некрології, присвяченому пам'яті Ю.Г. Колосова, було б справедливо, віддаючи належне внеску дослідника в українське палеолітознавство в цілому і вивчення палеоліту Криму, зокрема, назвати ім'ям Юрія Георгійовича стоянку Заскельна VI – одну з тих пам'яток, дослідження яких були віддані роки його життя. (В.Степанчук)

Таблиця 1. Список тварин, визначених для різних шарів стоянки Заскельна V

Вид	шари						
	I	II	III	IV	V	VI	VII
Мамонт	6/2	122/7	21/2	58/4	/1	3/1	1/1
Кінь	7/2	8/3	/1	41/3	/1	19/2	-
Сайгак	30/5	120/5	245/1	149/5	/1	18/6	9/1
Гіантський олень	-	-	-	1/1	-	-	-
Благородний олень	-	-	-	-	-	6/1	-
Первісний зубр	-	-	-	-	-	6/1	-
Печерний ведмідь	-	2/1	-	1/1	-	-	-
Заєць	-	-	-	3/1	-	-	-
Песець	-	-	-	-	-	Ck/1	1/1
Вовк	1/1	3/1	-	5/1	-	5/1	-
Корсак	-	1/1	-	-	-	-	-
Байбак	1/1	-	-	2/1	-	-	-
Великі копитні	4	80/2	6	1/1	-	18	3
Тушканчик	-	-	-	-	2/1	-	-
Копитні	10/1	30/1	-	-	-	-	-
Недіагностичні	151	300	794	500	-	200	207

нищах – справа неможлива. Внаслідок цього, розрахунки М.К. Верещагіна здаються ще переконливішими.

Стратиграфія

Як уже зазначалося, стоянка Заскельна V періодично розкопувалася, починаючи з 1969 р., коли був закладений перший шурф. Усього в майже 5-метровій товщі відкладів було простежено вісім культурних шарів. Перших два культурних шари (І і ІІ, відлік зверху донизу) до 1983 року були дослідженні на площині 29 кв. метрів, III-й і IV-й були розкриті на площині 14 кв. метрів, V-й і VI-й – на площині 7 кв. метрів. У процесі розкопок між першим і другим культурними шарами на невеликій ділянці біли простежені окремі плями культурного горизонту Іа, потужністю 2-4 см. Горизонт містив кілька десятків нуклеусів і відщепів, десять знарядь та невеличкі фрагменти кісткового вугілля. У 1985 р. розкоп було розширене в східному напрямку до площині близько 9 кв. метрів.

У 1993 р. до вивчення пам'ятки були залучені фахівці з Канади та Англії (Дж. Рінк та П. Олsworth-Джонс), з метою датування нашарувань стоянки та культурних решток новітніми природничо-науковими методами. До рівня III культурного шару східна стінка була зачищена, а нижче було закладено метрову траншею. Крім того, було видалено частину вапнякового блоку, який являє собою фрагмент зруйнованої скелястої стелі навісу, завдяки чому стала можливою прирізка нової ділянки у південному напрямі. За браком часу та з причини великої насиченості культурних шарів артефактами, зачистку східної стінки та прилягаючої до неї траншеї вдалося довести тоді тільки до нижньої границі IV шару.

В цілому простежена стратиграфія відповідала стратиграфії, зафікованій на східній стінці розкопу в минулі роки. У новому розрізі лише потужнішим був гумусно-дерновий шар та зросла кількість величезних вапнякових брил, що звалилися на площину стоянки вна-

лідок, скоріш за все, потужного давнього землетрусу. Нижні поверхні блоків, що вгрузли в товщу детритусових пісків, чітко фіксують стратиграфічний рівень обвалу. Це дає цінну інформацію для подальшої розробки та вдосконалення палеосейсмоархеологічного методу відносного датування [Колосов, 1982].

Стратиграфія відкладів східної стінки стоянки Заскельна V виглядає наступним чином (рис. 3):

0,50-1,00 м — Гумус. Колір від темно-сірого до чорного. Структура грудкувата, з включенням вапнякового щебеню та невеликих нумулітів. Шар пронизаний коренями рослин.

1,00-1,50 м — Темно-жовтий суглиник, насичений вапняковим щебенем. Нижня границя нечітка з-за клинів, які заходять у підстилаючий горизонт.

1,50-4,05 м — Вапняковий детритусовий пісок – продукт розкладу нумулітових вапняків. Забарвлення світло-жовте. Місцями простежуються сірі плями карбонатних стяжень різних форм.

На глибині 1,80-1,95 м у товщі детритусового піску залягає перший культурний шар. З нього добуто 163 крем'яні вироби, у тому числі шість знарядь. Виходячи з того, що їх розміри не перевищують 5 см, комплекс віднесено до мікро-індустрії.

На глибині 2,45-2,50 м зафіковано культурний горизонт Іа, який дав незначну кількість знахідок.

З глибиною 2,90-3,20 м пов'язані знахідки ІІ культурного шару. Всього тут добуто 1677 крем'яних виробів, у тому числі 120 знарядь, а також багато кісток тварин, зокрема й перепалених. Індустрія – макролітична.

Глибше ІІ культурного шару простежується стерильний прошарок, у верхній частині якого, на рівні 3,20-3,30 м, чітко фіксується смуга бурого забарвлення. Можливо, вона належить до похованого ґрунту брюхоподібного інтерстадіалу.

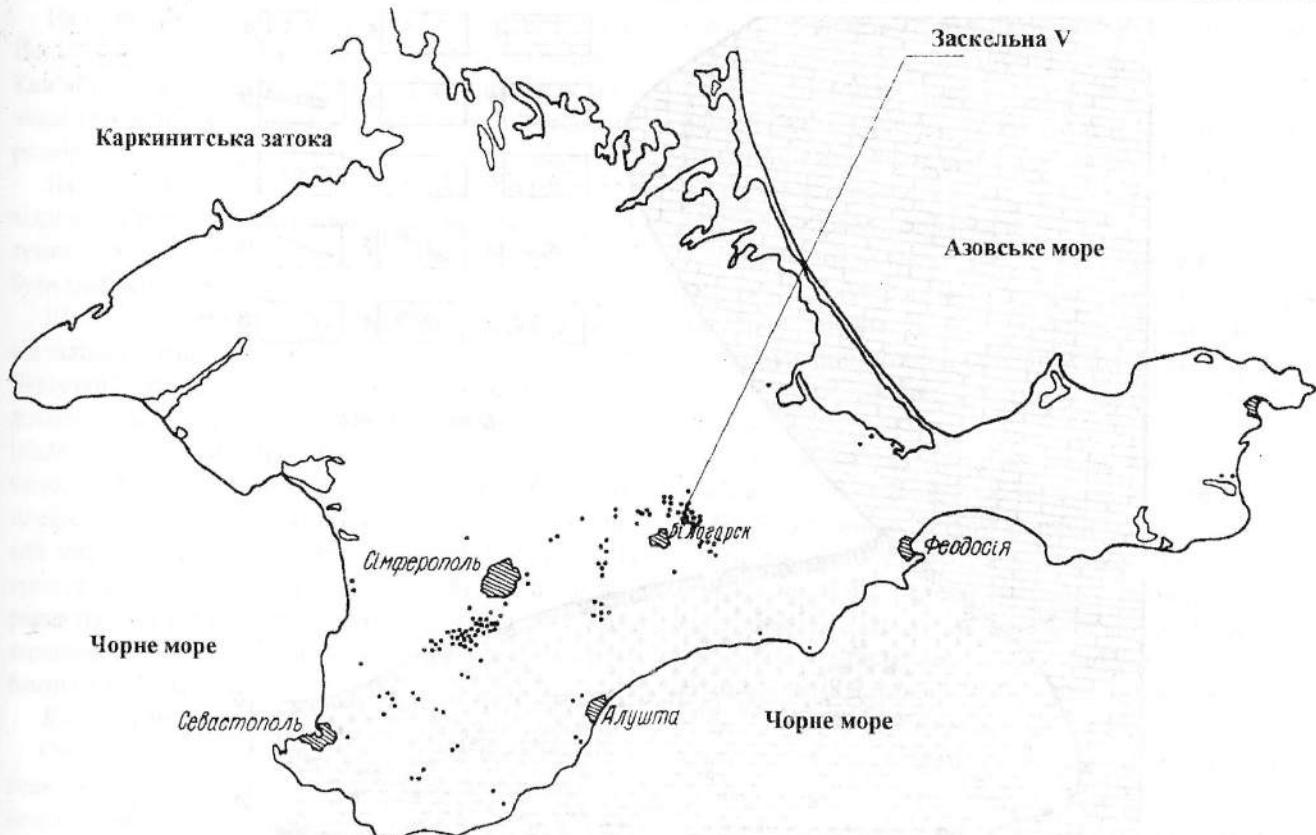

Рис.1. Місцезнаходження стоянки Заскельна V.
Fig.1. Localization of the site of Zaskelna V.

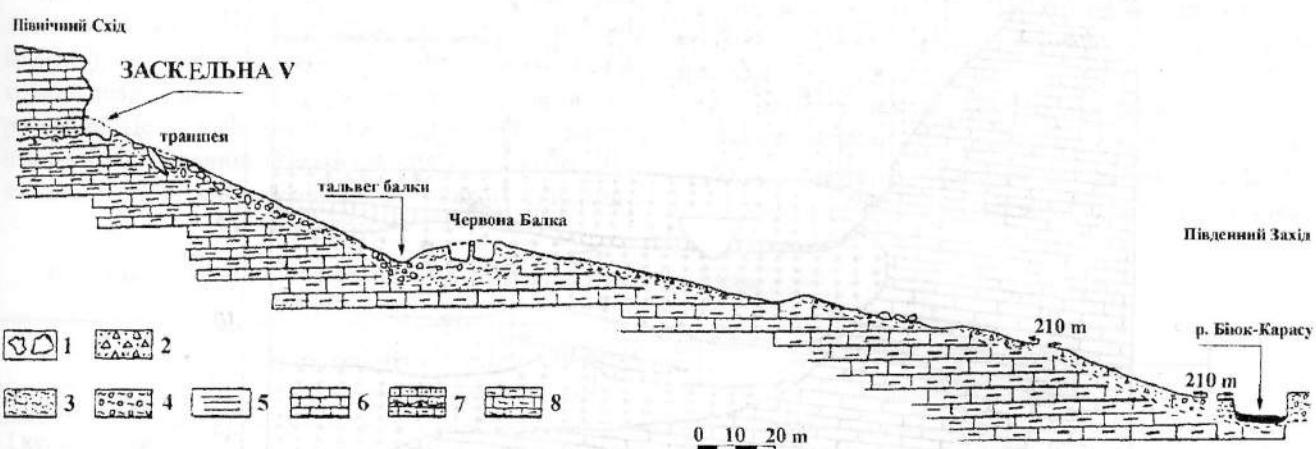

Рис.2. Геологічний і геоморфологічний розріз через Червону Балку та стоянку Заскельна V
(за В.П. Душевським).

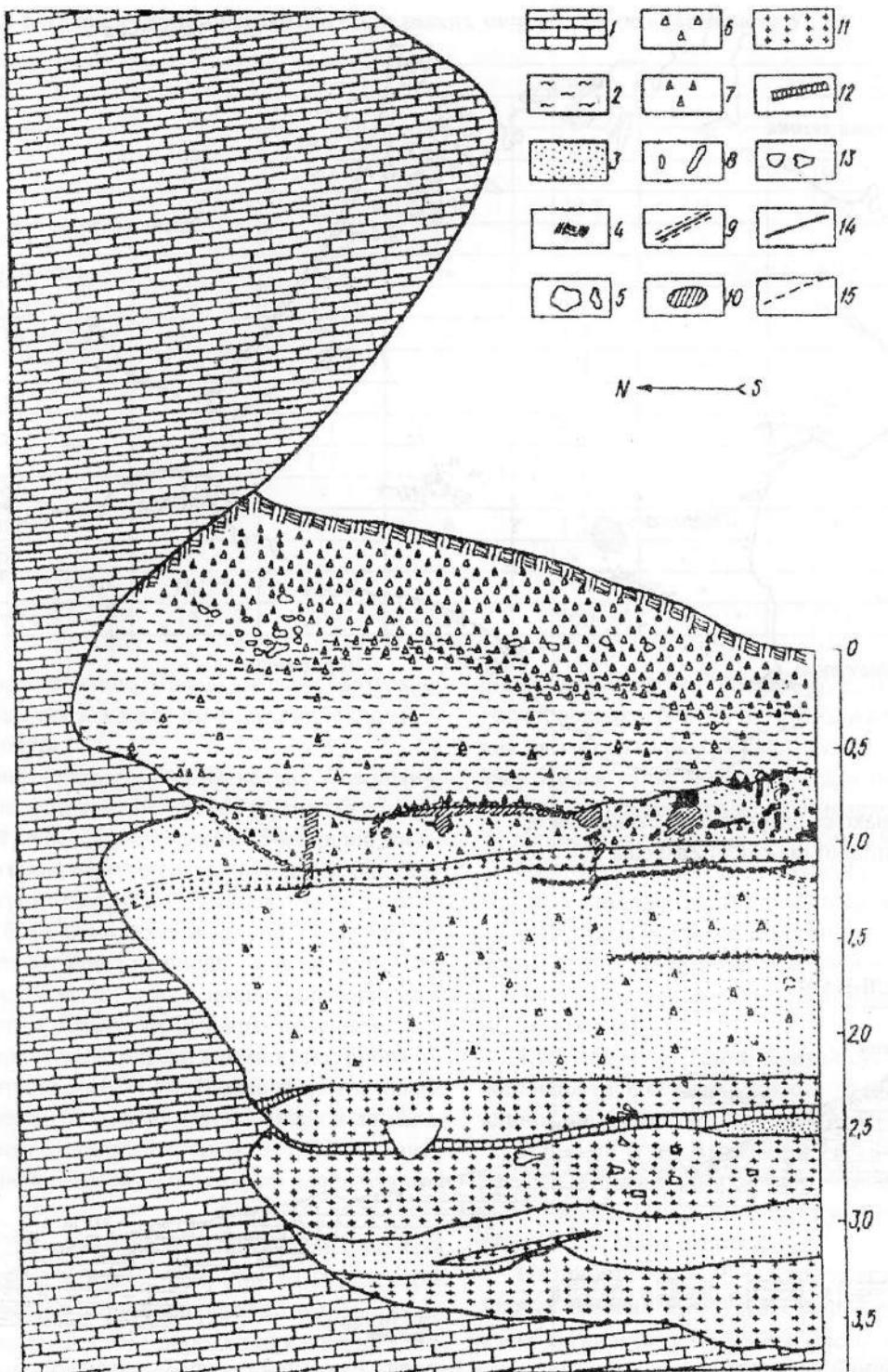
Легенда:

1. Блоки нумулітового вапняку.
2. Вапняково-мергелистий щебінь з вапняковим піском та суглинком.
3. Карбонатний лесоподібний суглинок з щебенем та дресвою нумулітового вапняку.
4. Вапнякові гальки з вапняковими пісками та суглинком.
5. Культурні шари в розкопах.
6. Нумулітові вапняки середнього еоцену.
7. Глауконітово-фосфоритові вапняки і мергелі на контакті між середньо-еоценовими вапняками та мергелями верхньої крейди.
8. Піщанисті мергелі верхньої крейди.

Fig.2. Geological and geomorphological section through Krasnaya balka and the site of Zaskelna V
(after V.P. Dushevski).

Key:

1. Blocks of Nummulitic limestone.
2. Limestone rubble with limestone sands and loamy soils.
3. Carbonated less-like loamy soil with limestone sands and loamy soils.
4. Limestone pebbles with limestone sands and loamy soils.
5. Cultural layers.
6. Nummulitic limestones of Middle Eocene.
7. Hlaukonite-phosphorite limestones and mergels on the contact between Middle Eocene limestones and Upper Cretaceous mergels.
8. Sandy mergels of Upper Cretaceous age.

Рис.3. Стратиграфія східної стінки Заскельної V (за П.Д.Підгородецьким, Ю.Г.Колосовим, В.П.Душевським, 1974).

Легенда:

1. Нумулітові вапняки середнього еоцену.
2. Суглинки.
3. Пісок нумулітовий дестритусовий.
4. Похованій ґрунт.
5. Блоки вапняку.
6. Вапняковий щебінь.
7. Вапнякова дресва.
8. Кореневі ходи.
9. Кореневі ходи з зоною облужнення.
10. Плями облужнення.
11. Культурні шари.
12. Горизонт золи.
13. Кістки тварин.
14. Границі між шарами, які чітко розрізняються у розрізі.
15. Границі між шарами, які нечітко розрізняються у розрізі.

Fig.3. Stratigraphical sequence of Eastern profile of Zaskelna V (after Подгородецкий et al., 1974).

Key:

1. Nummulitic limestones of Middle Eocene.
2. Loamy soils.
3. Nummulitic detritus sands.
4. Buried soil.
5. Limestone blocks.
6. Limestone rubble.
7. Limestone debris.
8. Traces of vegetation roots.
9. Carbonized vegetation roots.
10. Carbonized spots.
11. Cultural layers.
12. Horizon of ash.
13. Animal bones.
14. Well defined limits between layers.
15. Uneven limits between layers.

На глибині 3,30-3,70 м залягає III культурний шар. Його було розкрито на площі всіх чотирьох квадратів. Кам'яний інвентар складається з 2558 виробів, у тому числі 196 знарядь. Знаряддя мають середні та великі розміри.

На рівні 3,80-4,05 м залягає IV культурний шар. Він відділений від III шару відносно стерильним малопотужним прошарком. Відзначимо, що в шарах II—VI були знайдені кістяні ретушери.

Шари, які залягають нижче, послідовно відступають від задньої скельної стінки сховища в сторону тальвегу Червоної Балки. Ці шари, а саме V—VII, частково досліджені і досить детально описані у моїй монографії [Колосов, 1983]. Закінчуючи опис стратиграфії, відзначимо, що V культурний шар має товщину 10 см і жовто-сіре забарвлення. VI культурний шар має коричневий колір і залягає одразу під V шаром. Нарешті, VII культурний шар, зафіксований на глибині 4,85 м, характеризується непевним коричнюватим відтінком материкових зеленуватих пісків. Його товщина — приблизно 15-20 см.

Кам'яна індустрія

Стоянка Заскельна V вирізняється надзвичайно численною кам'яною індустрією, а також незвично високим вмістом у ній знарядь. Уже в перші роки досліджень, на схилі, безпосередньо під стоянкою, тільки знарядь було зібрано понад дві тисячі. Розкопками 1983 року з усіх шарів добуто 3879 цілих і фрагментованих знарядь.

Як уже зазначалося, у всіх культурних шарах, окрім найнижчого (в якому переважав коричневий, прозорий кремінь), використовувався, головним чином, сірий кремінь різних відтінків, рідше — чорний і світло-коричневий. Це — високоякісний кремінь туронсько-сено-манських родовищ. Зустрічається він у південній частині масиву Ак-Кая, у вигляді великих пласких кон-

кречій, а також за 2 км на південь — уздовж автотраси Білогорськ—Пролом та в балці Широкій. На двох останніх родовищах часто зустрічаються різні за розмірами плитки кремено. Як показали найбільш насичені кам'яними виробами культурні шари стоянки, саме з цих плиток виготовляли середні та великих розмірів двобічно-оброблені знаряддя.

Таким чином, передусім завдяки наявності плиток та пласких гальок аккайські майстри виготовляли великі серії типових для цієї культури двобічних знарядь. Це — головним чином, середні й великі за розмірами ножі типу Клаузеніше, Бокштайн, Пронднік, аккайські, з руків'ями та інші (рис. 4).

У зв'язку з цим доречно навести думку В.О. Ранова, який, вивчаючи в Німеччині матеріали з розкопок груту Бокштайншміде, слідом за нами, дійшов висновку, що та колекція цікава “перш за все, великою подібністю до аккайської мустєрської культури Криму, внаслідок чого навіть виникла ідея міграції племен —носіїв бокштайнської індустрії — в Крим”. Цілком погоджується В.О. Ранов і з нашим висновком щодо ножів типу Клаузеніше: “Спостереження Ю.Г. Колосова — зазначає він, — про те, що ці форми, як і двобічні форми аккайської культури, пов’язані, перш за все, з характером первинного матеріалу — плитчастим та уламками, ми вважаємо цілком вірними. Саме плитка й виникала біфасну обробку майбутнього знаряддя” [Ранов, 1987, с.75-76].

Подана нижче табл. 2 дає уяву про кількісне співвідношення цілих та зламаних двобічних знарядь, типових для аккайської або мікокської індустріальної традиції⁴.

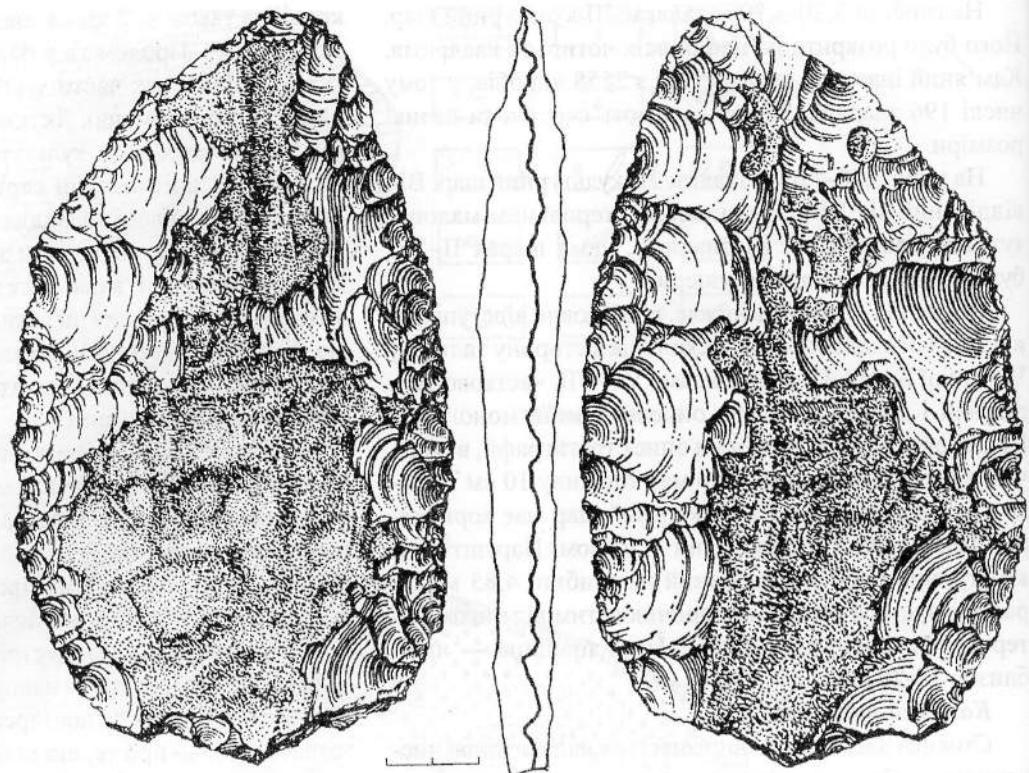
Незначну кількість становлять двобічні знаряддя на плитках розмірами до 5 см.

Мікок у повному обсязі представлений в аккайській індустріальній традиції, особливо в індустріях багатоша-

Таблиця 2. Метрична характеристика двобічних знарядь

Стоянка/ Шар	Знаряддя на плитках розмірами понад 5 см	
	цілі	пошкоджені
Заскельна V		
I культурний шар	13	29
II культурний шар	75	121
III культурний шар	34	82
IV культурний шар	57	170
V культурний шар	18	26
VI культурний шар	19	35
Всього	216	463
Заскельна VI (Колосовська)		
I культурний шар	29	21
II культурний шар	413	488
III культурний шар	139	56
IV культурний шар	67	41
V культурний шар	11	1
Всього	659	607

⁴ Назва “мустєрське двобічне” міцно закріпилася серед українських палеолітознавців і стала синонімом західноєвропейського мікоку. [Ю. Колосов]

Рис.4. Двобічно-обрблений ніж типу Ак-Кая з другого культурного шару стоянки Заскельна V.

Fig.4. Bifacial knife of Ak-Kaya type from the second layer of Zaskelna V.

рових пам'яток Заскельна V (рис. 5; 6), Заскельна VI (*Колосовська*), Сари-Кая I, Пролом II, Чокурча, Червона балка та інші. Двобічні форми не перевищують 30 відсотків, але середній рівень становить близько 20 відсотків. Нуклеуси представлені протопризматичними, дископодібними, а також поодинокими левалуазькими формами. Індекс фасетування вузький для другого шару Заскельної V становить 24,6%, для другого шару Заскельної VI (*Колосовської*) – 29,3%, для другого шару Пролому II – 29%.

Наведемо деякі дані з кореляційної таблиці показників індустрії стоянок Заскельна V, VI (*Колосовська*) та Пролом II. Індекс скребел загальний для других шарів вказаних пам'яток становить: 38,6%, 48,5% та 37%. Індекс гостроконечників, у тій же послідовності: 3,4%, 4,2% та 3,7%. Серед знарядь на сколах виразну серію складають базально-потоншені знаряддя. Після скребел найбільш характерними для кожного культурного шару є різноманітні типи ножів, набір листоподібних вістер та поодинокі рубила. Особливу роль у цьому наборі знарядь відіграють двобічні ножі з площинками. Вони достатньо численні і представлені на всіх хронологічних етапах аккайської індустрії, що підкреслює нерозривність її генетичної лінії розвитку. Оскільки двобічні ножі з площинками є провідними знаряддями кримського мікоку, для них розроблено класифікацію, в основу якої лягло розмаїття прийомів оформлення площинки для упору руки. На цю ознаку, як на одну з головних техніко-типологічних особливостей аккайської індустрії, було вказано ще в кінці 1970-х – на початку 1980-х рр. [Колосов, 1978, 1983]. Група ножів, окрім 5-6 відомих центральноєвропейських форм, нараховує 8 найменувань. Розроблено також класифікацію одно-бічних ножів з площинками, які слід включити в спи-

сок характерних для мікоку знарядь. Що стосується листоподібних вістер двобічної обробки, то для мікоку вони будуть мати значення лише в сукупності з іншими характерними для нього знаряддями, в першу чергу – двобічними ножами з площинками.

Окрім аккайської, в Криму відомі такі індустрії з двобічними знаряддями: кийк-кобинська (верхній шар Кийк-Коби, два шари Пролому I, Буран-Кая III, Вовчий грот, середній шар) та старосільська (Старосілля, Кабазі V, Кабазі I, деякі шари Кабазі II, ГАБО та інші).

На відміну від аккайської – типово мікокської індустрії Криму, дві названі вище індустрії не відзначаються численністю характерних для мікоку знарядь. Тому їх варто називати атипово-мікокськими (Ю.Г. Колосов) або пара-мікокськими (В.М.Степанчук) індустріями.

Хронологія

За стратиграфічними даними та даними природничих досліджень, колонку Заскельної V слід помістити в після-амерсфортський період плейстоцену. Нові дати, отримані Дж. Рінком для II, III та IV культурних шарів стоянки наведені в таблиці 3.

Свого часу зі зразка кісткового вугілля II культурного шару стоянки було отримано дату > 50 тис. р. тому. Зрозуміло, за час, що минув, методики датування значно вдосконалилися, і до старих визначень слід ставитися з певною обережністю. Тим не менше, нещодавно отримана в Гронінгені для IV шару стоянки радіокарбонова дата більше відповідає радіокарбоновій даті для II шару, становлячи > 46 тис. років тому (GrA-13916). Дати, отримані для IV шару різними методами явно не узгоджуються. Необхідні нові датування культурних решток пам'ятки.

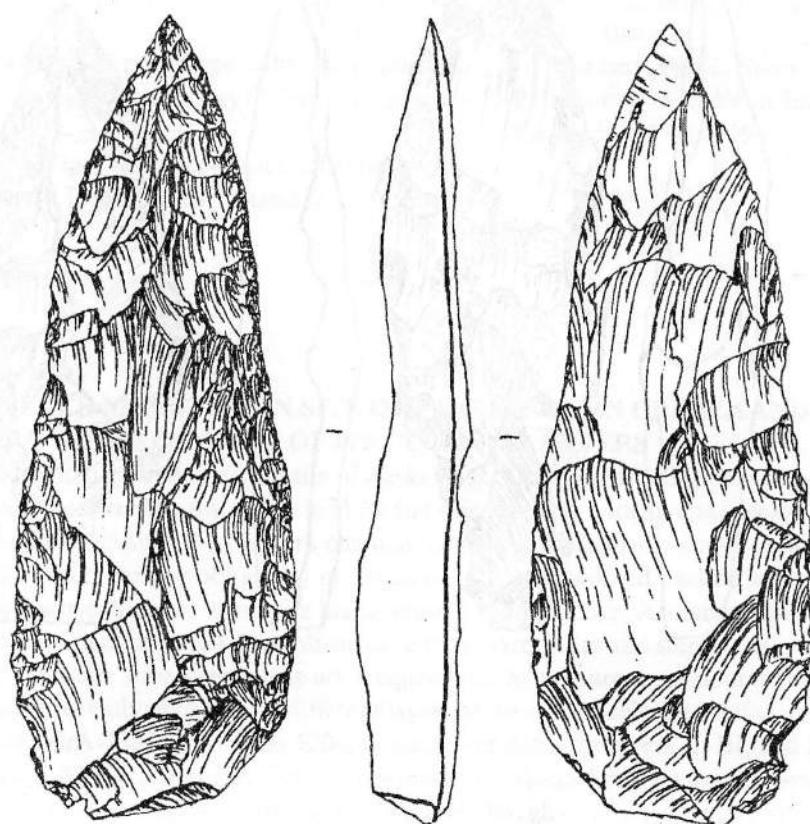
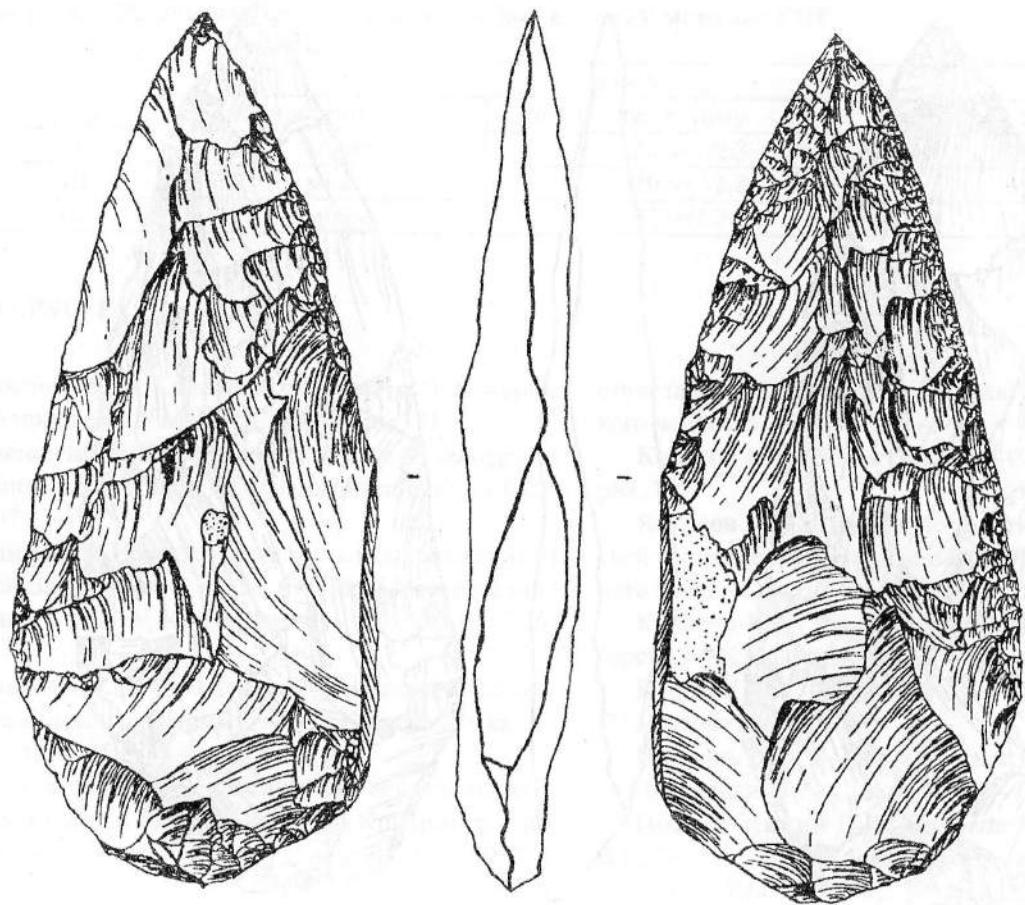

Рис.5. Знаряддя з другого та третього культурних шарів стоянки Заскельна V, розкопки 1993 р.
Fig.5. Tools from the second and third layers of the site of Zaskelna V, 1993 excavation.

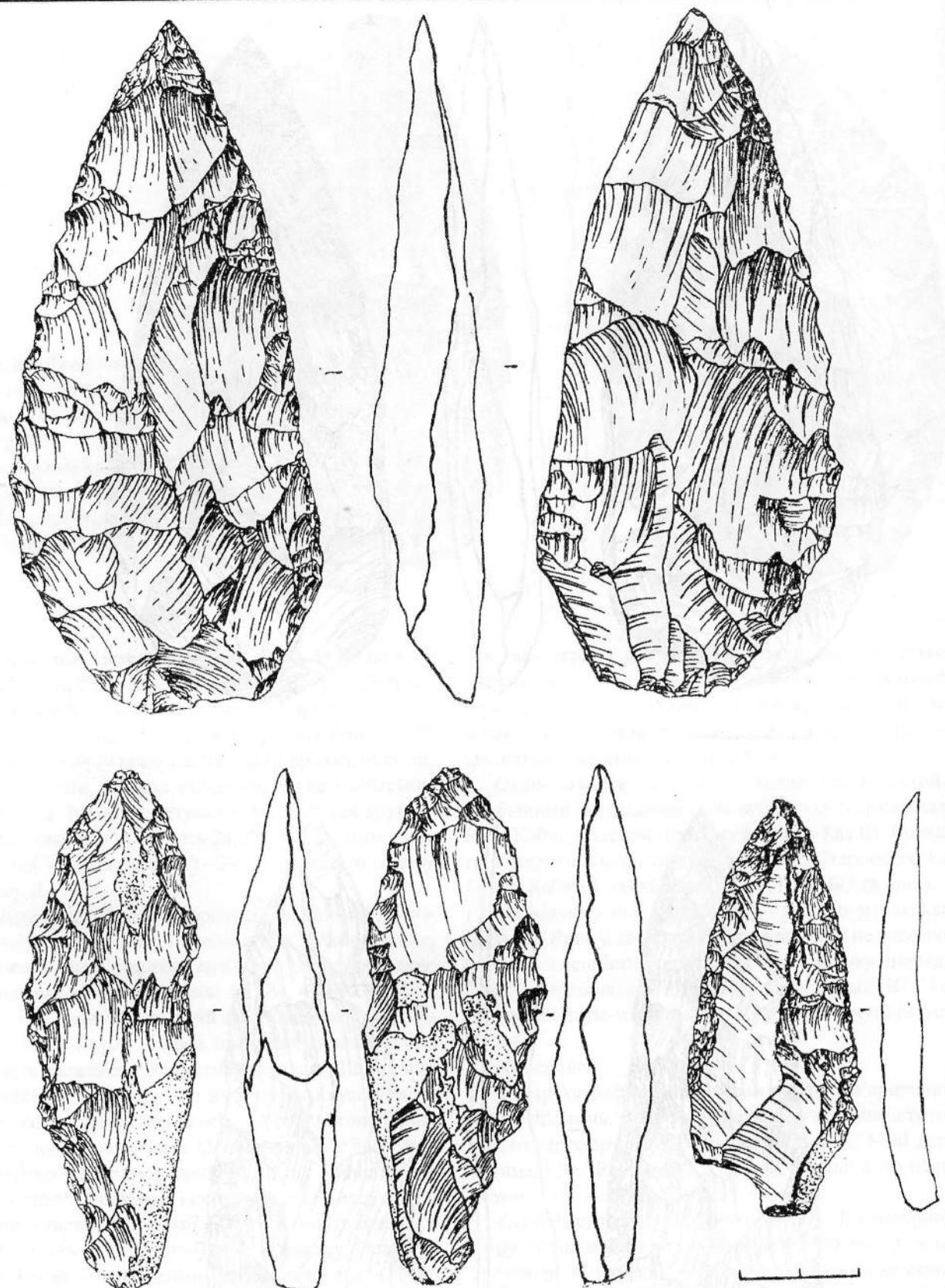

Рис.6. Знаряддя з другого та третього культурних шарів стоянки Заскельна V, розкопки 1993 р.
Fig.6. Tools from the second and third layers of the site of Zaskelna V, 1993 excavation.

Таблиця 3. Результати датування шарів Заскельної V методом ЕПР

Заскельна V			
шар	Тип індустрії	ESR EU, тис. р. тому	ESR LU, тис. р. тому
II	мікок	24.9+-2.3	41.8+-3.1
III	мікок	20.9+-1.8	32.0+-2.1
IV	мікок	21.0+-2.1	32.4+-2.1

ЛІТЕРАТУРА

- Векилова Е.А.** Каменный век Крыма. Некоторые итоги и проблемы // МИА СССР. – Вып. 171.
- Верещагин Н.К.** Охоты первобытного человека и вымирание плейстоценовых млекопитающих в СССР. – Л., 1971.
- Данилова Е.И.** Затылочная кость неандертальца из траншеи Заскельная V возле Ак-Кая // Исследование палеолита в Крыму, К.: Наукова думка, 1979а. – С.76-83.
- Данилова Е.И.** Фрагмент пястной кости // Исследование палеолита в Крыму. — К., Наукова думка, 1979б. – С.84-85.
- Колосов Ю.Г.** Археологические исследования в Степном Крыму в 1952 г. // Известия Крымского отдела Географического общества Союза ССР. — 1957. – Вып. 4. — С. 82.
- Колосов Ю.Г.** Багатошарова мустєрська стоянка Заскельна V // Археологія. – 1971. — Вип. 3. – С. 50-58.
- Колосов Ю.Г.** Попередні результати дослідження мустєрських стоянок Криму // Вісник АН УРСР. – 1971б. – Вип.6.
- Колосов Ю.Г.** До питання про виділення Аккайської мустєрської культури в Криму // Тези доповідей. – Одеса, 1972.
- Колосов Ю.Г.** Природная среда и особенности мустєрских стоянок Восточного Крыма // Взаимодействие природного окружения и культуры палеолитического человека. – М., 1974.
- Колосов Ю.Г.** Белая Скала. — Симферополь: Таврия, 1977.
- Колосов Ю.Г.** Специфические типы орудий аккайской мустєрской культуры в Крыму // Орудия каменного века. — К.: Наукова думка, 1978. – С.6-9.
- Колосов Ю.Г.** Мустєрские стоянки района Белогорска. — К.: Наукова думка, 1983.
- Колосов Ю.Г.** Аккайская мустєрская культура. — К.: Наукова думка, 1986.
- Петрунь В.Ф.** О материале каменных орудий крымского палеолита // КСИА. – 1969. – Вып. 3 — С.3-12.
- Подгородецкий П.Д., Колосов Ю.Г., Душевский В.П.** Современные и эпохи мустье природные условия района Ак-Кая в Крыму // Материалы по четвертичному периоду Украины. К IX конгрессу INQUA. — К.: Наукова думка, 1974. – С.424-434.
- Ранов В.А.** Научная командировка в ФРГ // Известия Академии наук Таджикской ССР. — Душанбе, 1987. – Вып. 4.
- Kolosov, Yu. G., Stepanchuk, V.N.** New type of Middle Palaeolithic industry in Eastern Crimea // Archeologische Rozhledy. – Praha, 1997. — T.XLIX. – P.124-145.

YU.G. KOLOSOV**MULTILAYERED MOUSTERIAN SITE OF ZASKELNA V IN CRIMEA AND NEW DATA
ON ABSOLUTE CHRONOLOGY OF ITS CULTURAL LAYERS**

Well-known multilayered Mousterian site of Zaskelna V is located in Eastern Crimea, 7 km North from Belogorsk City. The site was discovered by the author in 1969 and was studied – with certain breaks – up to 1997. Sequence includes seven cultural layers, industry of which are characterized by comparatively stable technology and typology. The main peculiarity of the latter, namely obligatory presence of bifacially worked backed knives, allow to regard all layers as belonging to Ak-Kaya culture, or – in more broad sense – to Micoquian. Accompanying fauna includes mammoth, wild horse, saiga tatarica, giant deer, red deer, bison, cave bear, hare, polar and steppe fox, wolf. First three species crucially predominate, at the same time mammoths are frequent and as rule are preponderate over other animals. Several new absolute dates were recently obtained for different layers of the site. Accelerated radiocarbon date for the layer IV constitutes >46 Kyr BP (GrA-13916), whereas ESR, late updated dates for layers II, III, and IV constitute, correspondingly, 41,8±3,1, 32,0±2,1, 32,4±2,1 Kyr BP. There is obvious discordance between dates provided by different methods; ESR dates are reversed, additionally. As it seems, carbon date, though over-ultimate, is more real, especially if we take into consideration the old 14C estimation obtained for layer II (>50 Kyr BP).

В.М. СТЕПАНЧУК

**КІЛЬКА ЗАУВАЖЕНЬ ДО
МЕТОДИКИ РЕКОНСТРУКЦІЇ
ІНДИВІДУАЛЬНОЇ
ІСТОРІЇ КАМ'ЯНИХ
ВИРОБІВ З ВТОРИННОЮ
ОБРОБКОЮ**

Статтю присвячено систематизації свідоцтв, які дають можливість встановити черговість етапів обробки кам'яних виробів і, таким чином, реконструювати індивідуальну історію знарядь.

У процесі роботи з колекціями кам'яних виробів іноді виникає можливість реконструювання конкретної історії окремого ретушованого чи іншим способом трансформованого виробу. Такі свідчення особливо численні і в той же час найкраще виражені у випадку порівняно нетривалого заселення та інтенсивної господарської діяльності в умовах нестачі кам'яної сировини. Необхідність пригострення-переоформлення спрацьованих знарядь, а також потреба у сколах-заготовках, яка вирішувалася за рахунок розщеплення наявних окремостей сировини (у тому числі й знарядь), призводили до утворення специфічних багаторазово трансформованих, "спрацьованих", "перероблених", виробів. Трансформовані вироби, не виключено, містять важливу соціо-поведінкову інформацію, накопичення якої допоможе кращому розумінню минулого і дозволить уточнити традиційні археологічні реконструкції.

У випадку інтенсивного використання запасів кременю, наявного у виробах, заготовках і окремостях сировини, за умови неможливості поповнення цього запасу, виникає цікавий момент. Фактично, наявний запас кременю в цих умовах набуває статусу *родовища сировини антропогенного походження*.

Зрозуміло, що фрагмент каменю у вигляді сколу чи знаряддя міг бути один раз використаний, відкинутий і потім знову залучений до процесу обробки і подальшого використання. Формальний статус такого фрагменту не міняється в залежності від тривалості проміжку часу, що пройшов з моменту його початкового використання. Пройшло 15 хвилин чи 15 тисяч років – і в тому, і в іншому випадку знову залучений до процесу обробки (точніше - переробки) фрагмент колись вже трансформованого каменю однаково виступає в ролі окремості сировини. Звичайно, чим значніший цей проміжок часу, тим більш виразним є факт пере-використання і тим менше підстав припускати в ролі причини переробки початкового виробу його послідовну трансформацію в процесі підправки зношених чи пошкоджених ділянок. Операції по реутілізації (пере-використанню) і трансформації (переробці в процесі підправ-

V.M. STEPANCHUK

**SOME REMARKS UPON
METHODOLOGY OF
RECONSTRUCTION OF
INDIVIDUAL HISTORY OF
SECONDARY WORKED
LITHIC PRODUCTS**

Paper deals with systematization of evidences allowing the evaluation of relative chronological position of different stages of processing of secondary worked lithic products. Obtained data are useful for restoration of history of individual tools.

ки) чітко різняться за змістом, але дуже важко розрізняються на практиці. Археологічні матеріали надають велику кількість прикладів реутілізації. Однак в дуже багатьох випадках немає жодних вказівок на те, чим у дійсності ця реутілізація є: власне пере-використанням чи результатом поточній підправки. Справа значно полегшується, коли більш ранні штучно отримані поверхні зберігають якісь візуально добре помітні макро-ознаки своєї відносної давнини: патину, люстр, вивітрювання і т.п. Такі приклади реутілізації в сенсі пере-використання досить часті. Поодинокими є комплекси, які походять із справжніх палеолітичних житлових поверхонь (*living floor*), тобто із шарів, рештки яких накопичувалися протягом обмеженого часу і умови тафономії яких виключають ймовірність використання крем'яних виробів *після* періоду функціонування поселення. У цьому випадку ми можемо мати справу як із власне реутілізацією, так і з трансформацією кам'яних артефактів.

Метою цієї статті є систематизація можливих варіантів макро-ознак, які дозволяють встановити черговість етапів обробки кам'яного виробу. Приведені в якості ілюстрацій схеми не претендують на абсолютну точність у деталях, а передають основний принцип. Не охоплена вся розмаїтість таких вказівок. Так, за межами статті залишилися варіанти підтески (потоншення) поверхонь з поширеною ретушшю (*invasive retouch*), варіації взаємо- положення різцевих та ретушованих лез і деякі інші. Однак наведені нижче ознаки і схеми дозволяють визначитися з черговістю застосування і цих видів обробки. За межами пропонованої статті залишаються також дані про фрагментацію виробів. Ознаки навмисної і випадкової фрагментації одержали вже достатнє висвітлення в ряді робіт [Любин, 1978; Матюхин, 1994 та ін.]. Завдяки морфологічним особливостям виробів з вторинною обробкою в ряді випадків вдається, з більшою чи меншою мірою впевненості, відновити черговість їхнього оформлення. Підставою для визначення порядку подій в історії ретушованого виробу можуть служити, наприклад, такі вказівки, як черговість накладення ретуші, переривання ретушова-

ного леза гранню ненавмисного зламу чи гранню штучної фрагментації, загальна композиція виробу і т.п. Більшість із наведених нижче макро-ознак черговості етапів обробки цілком очевидні і добре знайомі дослідникам кам'яного віку. Однак, наявні технологічні та типологічні посібники [Demars et Laurent, 1989; Inizian et al., 1992; Debenath & Dibble, 1994; Гиря, 1997] не містять систематизованої інформації про такі ознаки, тому спроба зведення їх має певний сенс.

***

Розглянемо основні види свідоцтв, які дозволяють встановити черговість етапів переоформлення виробів.

ретуші

- *відновлення ретуші по всій довжині початкового ретушованого леза* може бути встановлене завдяки накладенню негативів наступної ретуші на негативи попередньої ретуші, наявності дистальних ділянок негативів попередньої ретуші. Важливою ознакою є не-відповідність кутів нахилу попереднього і наступного рядів ретуші. Ці особливості однаково характерні для ретушованих виробів на сколах (рис. 1, I) і для ретушованих виробів на двобічно оббитій заготовці (рис. 2).

- *відновлення ретуші на обмеженій ділянці початкового ретушованого леза* може бути встановлене за поєднанням таких ознак: 1) накладення негативів наступної ретуші на негативи попередньої ретуші; 2) не-відповідність кутів нахилу попередньої і наступної ретуші; 3) порушення лінії леза в плані на ділянці наступної, хронологічно більш пізній, ретуші. (рис. 1, II).

- *порядок оформлення ретушованих лез, які сполучаються*, може бути встановлений за взаємоположенням (перекриванням) крайових фасеток ретуші на ділянці контакту ретушованих лез. Важливим є при цьому, щоб лінії обох лез демонстрували не-переривчастий ряд ретуші. У цілому, ділянки контактів двох лез найменше піддаються встановленню черговості виготовлення лез. Це, здебільшого, зв'язано з тим, що ці ділянки, як правило, більш інтенсивно використовувалися і, отже, інтенсивніше притуплювалися і спрацьовувалися. Внаслідок цього вони потребували частішого приострення та переоформлення. На рис.3, I показано сполучення двох лез під кутом понад 90°.

- *порядок оформлення двобічних лез чи альтернативно розташованих ділянок ретуші на одному лезі* може бути встановлений за відсутністю базальних ділянок негативів сколів ретуші (рис.3, II). Якщо лезо характеризується відсутністю базальних ділянок негативів, це означає, що воно було виготовлено раніше. Ця ж ознака - відсутність базальних ділянок негативів - служить для встановлення черговості оббивки поверхонь двосторонньої заготовки. Схема на рис.3, II демонструє виріб, ретушоване лезо якого на поверхні (а) було виготовлене після виготовлення ділянки ретуші на поверхні (b).

злами/ретуші

- *черговість ретушування і фрагментації виробу* може бути встановлена за взаємоположенням (перекриванням) крайових фасеток ретуші і грані зламу в зоні їхнього контакту (рис.4, I, II; рис.5, I, II; рис. 6, I, II).

Рис.4, I; рис.5, II і рис.6, I демонструють схеми виробів спершу ретушованих, а потім зламаних (навмисно чи ні). Крайові негативи ретуші перериваються гранями зламів. Рис.4, II; рис.5, I; і рис.6, II представляють схеми виробів спершу зламаних (навмисно чи ні), а потім вже ретушованих.

підтеска/ретуші

- *хронологічна послідовність ретушування леза предмета і потониження тіла предмета* може бути встановлена за сполученням таких ознак, а саме: 1) цілісність негативів підтески, 2) порушення лінії леза в профілі на ділянці підтески. Схеми на рис.7, I, II демонструють варіант підтески неретушованої черевцевої поверхні знарядь на сколах. Підтеска ретушованої поверхні іноді може встановлюватися завдяки перериванню фасеток регулярного ряду ретуші негативами хронологічно більш пізніх сколів підтески.

різцеві сколи/ретуші

- *хронологічна послідовність ретушування леза предмета і різцевого сколу* може бути встановлена по взаємоположенням (перекриванням) крайових фасеток ретуші і негативу різцевого сколу в зоні їхнього контакту. Принцип встановлення черговості подій тут той самий, що й для групи злами/ретуші.

***

При описі серії трансформованих виробів слід враховувати такі показники, як: тип початкової заготовки; початковий тип знаряддя; застосування навмисної фрагментації; кореляція кінцевого типу знаряддя з початковим. Тут вимушено з'являються кілька нових термінів, які слід пояснити. Термін *попереднє знаряддя (виріб)* має на увазі виріб до моменту переоформлення. Термін *кінцеве знаряддя (виріб)* має на увазі виріб, знайдений в момент розкопок. Під *простим знаряддям* розуміється виріб, який демонструє наявність одного навмисно оформленого вторинною обробкою елемента, достатнього для визначення типологічної приналежності форми. Під *комбінованим знаряддям* розуміється виріб, який об'єднує два чи більше таких навмисно оформлених елементи.

У контексті опису історії трансформації конкретного виробу рельєфно проявляється неоднозначність терміна *заготовка*. В одному випадку під заготовкою мається на увазі початковий скол, отриманий при розщепленні окремості сировини чи оббивці двобічного виробу. В іншому випадку під заготовкою мається на увазі певний предмет, отриманий у результаті навмисної фрагментації чи випадкової поломки попереднього виробу. Можливо, доречно було б заготовки другого різновиду позначити терміном *вторинна заготовка*.

Можна припустити, що т.зв. *вторинна заготовка* сприймалася (майстром) як початкова окремість сировини, підібрана для виготовлення нового виробу. При цьому залишки ретушованих лез та інших вторинно-оброблених ділянок мають морфологічну значимість при визначенні типу кінцевого виробу лише в тому випадку, якщо вони включені в систему нового формоутворення.

Пояснює останнє на прикладі. Припустимо, що в колекції є медіальний фрагмент виробу. Цей фрагмент має залишки одного поздовжньо розташованого ретушованого леза і сліди центрального потоншення корпусу. На цьому фрагменті було додатково виготовлене поперечне скребкове лезо. В залежності від додаткового переоформлення, типологічне визначення такого предмета може бути різним. Розглянемо можливі варіанти:

а) якщо виготовлення скребкового леза не супроводжувалося підживленням залишків попереднього поздовжнього леза і підтески – ми маємо справу зі скребком;

б) якщо виготовлення скребкового леза супроводжувалося підживленням підтески хоча б на невеликій ділянці – ми маємо справу зі скребком з потоншеним корпусом;

в) якщо виготовлення скребкового леза супроводжувалося підживленням леза початкового поздовжнього леза хоча б на невеликій ділянці – ми маємо справу зі скребком з одним поздовжнім бічним лезом;

г) якщо виготовлення скребкового леза супроводжувалося підживленням ділянки підтески і початкового поздовжнього леза хоча б на невеликих ділянках – ми маємо справу зі скребком з одним поздовжнім лезом і з потоншеним корпусом.

Треба наголосити при цьому, що формально, якщо не зважати на макро-ознаки трансформації виробу, всі чотири форми абсолютно однакові: 1) є уламками якоїсь попередньої форми; 2) мають скребкове лезо; 3) мають центральну підтеску; 4) мають поздовжнє лезо.

На жаль, на практиці дуже часто неможливо надійно встановити факт підживлення оброблених лез попереднього виробу. У цьому випадку залучення елементів попереднього виробу у формоутворення кінцевого виробу може оцінюватися на досить уразливій для критики суб'єктивній оцінці композиційної завершеності і старанності оформлення виробу. Додатковим аргументом може служити наявність подібних типів серед цілих і не підданих видимій переробці знарядь досліджуваної індустрії. Так, припустимо, що в матеріалах певного комплексу серійно представлені скребки з бічними лезами і потоншеним корпусом. Тоді згаданий вище фрагмент вихідного знаряддя з залишками поздовжнього леза і центрального потоншення, з заново оформленним скребковим лезом цілком можливо визначати як скребок із поздовжнім лезом і витонченим корпусом, навіть якщо нема прямих свідоцтв про підживлення ділянок лез попереднього знаряддя.

ЛІТЕРАТУРА

Гиря Е.Ю. Технологический анализ каменных индустрий. – СПб, 1997.

Любин В.П. К методике изучения фрагментированных сколов и орудий // Проблемы советской археологии. - Москва: Наука, 1978. - С.23-32.

Матюхин А.Е. Технология фрагментации сколов // Экспериментально-трасологические исследования в археологии. - СПб: Наука, 1994. - С.62-84.

Debenath A., Dibble H. Paleolithic typology. - Philadelphia: Pennsylvania University Press, 1994.

Demars P.-Y., Laurent P. Types d'outils lithiques du Paleolithique superieur en Europe // Cahiers du Quaternaire. - XIV. - Editions di C.N.R.S., 1989.

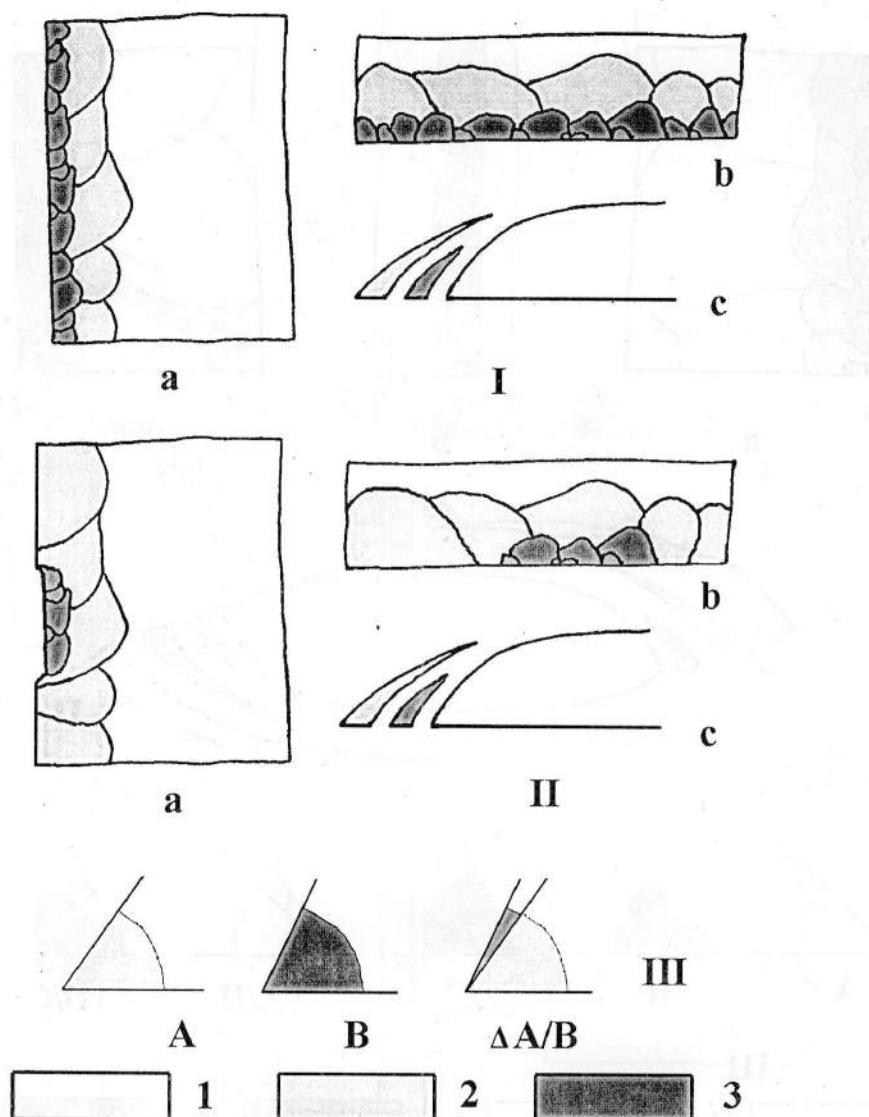
Inizian M.-L., Roche H., Tixier J. Technology of knapped stone. -Meudon: CREP, 1992.

V.M. STEPANCHUK

SOME REMARKS UPON METHODOLOGY OF RECONSTRUCTION OF INDIVIDUAL HISTORY OF SECONDARY WORKED LITHIC PRODUCTS

Possibility of restoration of individual history of retouched or in another way transformed lithic product sometimes appeared during the work with assemblages of stone tools. Such evidences are especially frequent and well readable in the case of assemblages formed under the terms of comparatively short habitation, intensive economic activity, and scarcity of raw materials. Necessity in current resharpening and reshaping and need in new flakey blanks results in appearance of specific multi-transformed items. It cannot be excluded that such multi-transformed items bear important social and behavioral information, which recovery and further accumulation may help to specify traditional archaeological reconstruction.

Paper deals with systematization of macro-signs allowing to restore the turn of stages of processing of secondary worked lithic products. Following cases are analyzed and illustrated, namely: a) rejuvenation of retouch along whole length of initially retouched edge (fig. 1, I; 2), b) rejuvenation of retouch along limited area of initially retouched edge (fig. 1, II), c) the order of manufacturing of joined retouched edges (fig. 3, I), d) the order of formation of bifacially retouched edge or alternatively arranged areas of retouch on the same edge (fig. 3, II), e) the order of retouching and fragmentation (fig. 4; 5; 6), f) the order of retouching and thinning (fig. 7).

Рис. 1.

I. Відновлення ретуші по всій довжині початкового ретушованого леза виробу на сколі. Виріб із двома накладеними ретушованими лезами: а – виріб у плані; б – ретушоване лезо, вид анфас; с – поперечний розріз виробу зі сколами більш раннього і більш пізнього рядів ретуші.

II. Відновлення ретуші на обмеженій ділянці початкового ретушованого леза виробу на сколі. Виріб з невеликою хронологічно більш пізньою ділянкою ретуші, накладеною на більш раннє ретушоване лезо: а – виріб у плані; б – ретушоване лезо, вид анфас; с – поперечний розріз виробу зі сколами більш раннього і більш пізнього рядів ретуші.

III. А – кут ретуші більш раннього ряду; В - кут ретуші більш пізнього ряду; $\Delta A/B$ – дельта кутів нахилу ретуші більш раннього і більш пізнього рядів.

1. Тіло виробу. 2. Негативи і сколи більш раннього ряду ретуші. 3. Негативи і сколи більш пізнього ряду ретуші.

Fig. 1.

I. *Rejuvenation of retouch along whole length of initially retouched edge.* Flake product with two overlapped retouched edges. a - item in plan, b - retouched edge, en face, c - cross section of item with chips of more earlier and more late raw of retouch.

II. *Rejuvenation of retouch on limited area of initially retouched edge.* Flake product with chronologically more late small area of retouch, overlapped on earlier retouched edge. a - item in plan, b - retouched edge, en face, c - cross section of item with chips of more earlier and more late raw of retouch.

III. A - angle of retouch of chronologically more earlier raw, B - angle of retouch of chronologically more late raw, $\Delta A/B$ - delta of angles of more earlier and more late series of retouch.

1. Body of an item. 2. Negatives and chips of more early series of retouch. 3. Negatives and chips of more late series of retouch.

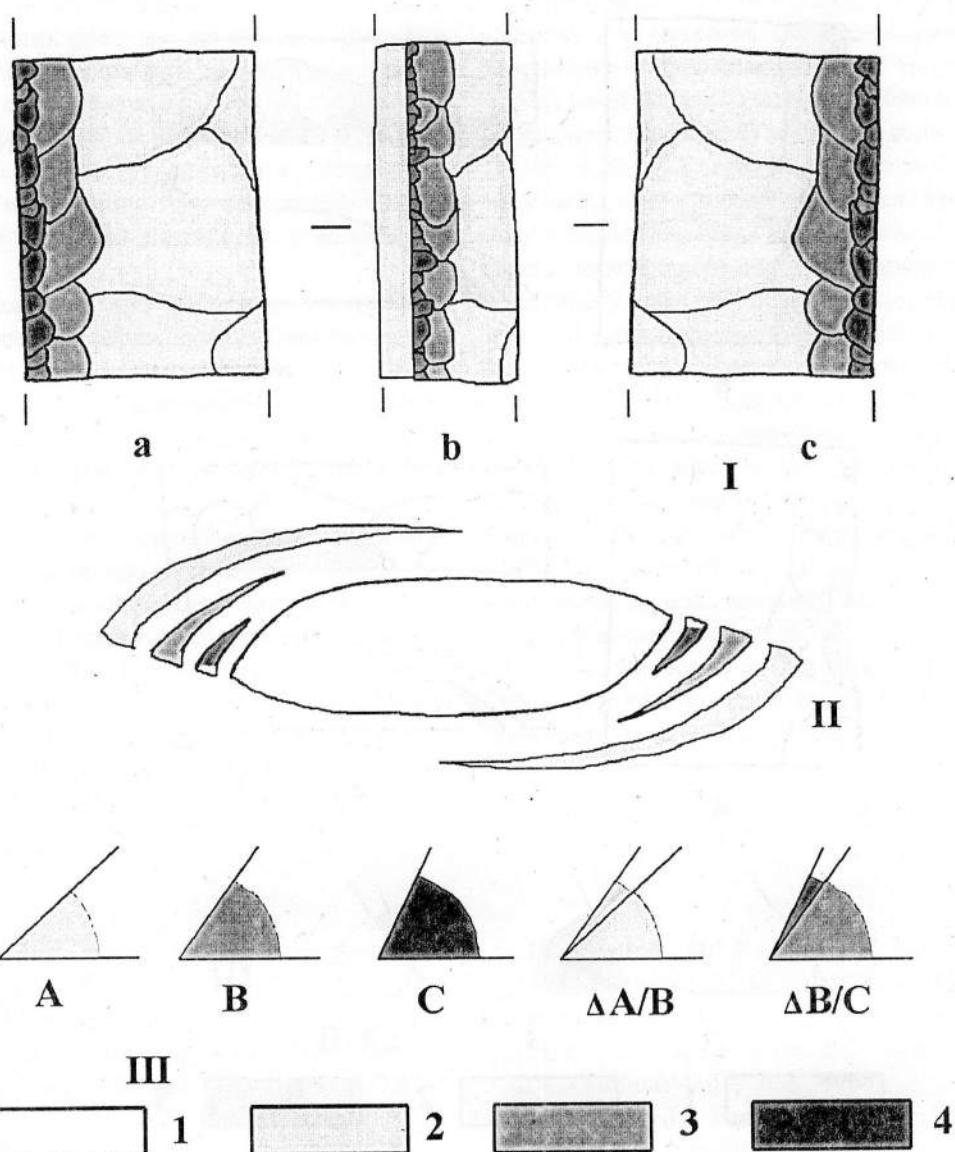

Рис. 2.

I. Відновлення ретуші по всій довжині початкового ретушованого леза виробу на двобічно-оббитій заготовці. Двобічний виріб з альтернативно розташованими ретушованими лезами, що демонструють два хронологічно різних епізоди створення ретушованих кромок: а – виріб у плані, поверхня а; б – виріб у профілі; с – виріб у плані, поверхня б.

II. Поперечний розріз виробу. Показано сколи оббивки (1), більш ранні ряди ретуші (2), більш пізні ряди ретуші (3).

III. А – кут сколів оббивки; В – кут ретуші більш раннього ряду; З - кут ретуші більш пізнього ряду, $\Delta A/B$ – дельта кутів нахилу оббивки і ретуші більш раннього ряду; $\Delta A/B$ – дельта кутів нахилу ретуші більш раннього і більш пізнього рядів.

1. Тіло виробу. 2. Негативи і сколи оббивки – оформлення двосторонньої заготовки. 3. Негативи і сколи більш раннього ряду ретуші.

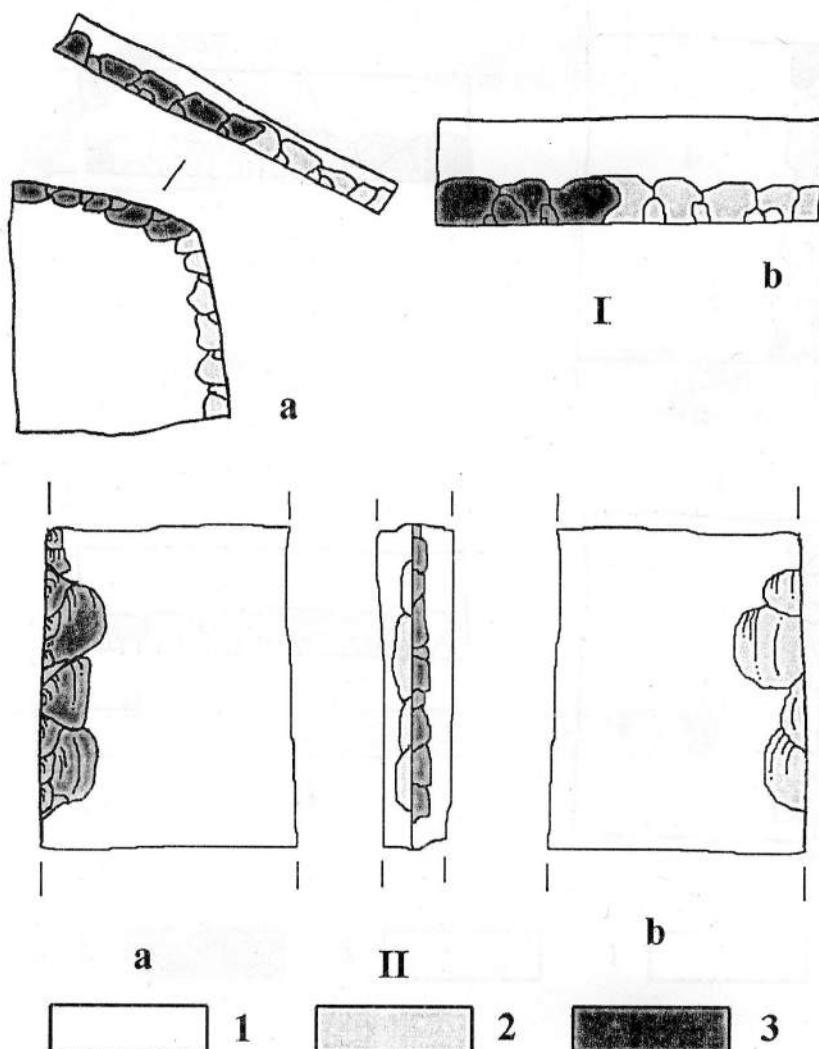
Fig. 2.

I. Rejuvenation of retouch along whole length of initially retouched edges on bifacially prepared blank. Bifacial item with alternatively arranged retouched edges demonstrating two chronologically different episodes of formation. a - item in plan, surface a, b - item in profile, c - item in plan, surface b.

II. Cross section of item. Chips of rough shaping of bifacial blank (1), early series of retouch (2), late series of retouch (3).

III. A – angle of rough shaping, B - angle of retouch of early series, C - angle of retouch of late series, $\Delta A/B$ - delta of angle of rough shaping and retouch of earlier series, $\Delta A/B$ - delta of angle of retouch of earlier and more late series.

1. Body of item. 2. Negatives and chips of rough shaping – formation of bifacial blank. 3. Negatives and chips of early series of retouch. 4. Negatives and chips of more late series of retouch.

Рис. 3.

I. Порядок виготовлення ретушованих лез, що сполучаються. Кутастий дволезовий виріб на сколі (спочатку було виготовлене поздовжнє лезо, потім поперечне): а – виріб у плані; б – ділянка контакту двох ретушованих лез, вид анфас.

II. Порядок оформлення двобічно-ретушованого леза чи альтернативно розташованих ділянок ретуші на одному лезі. Виріб з частково двобічно-ретушованим лезом. Спочатку була відретушована поверхня *b*, потім поверхня *a*.

1. Тіло виробу. 2. Негативи більш раннього ряду ретуші. 3. Негативи більш пізнього ряду ретуші.

Fig. 3.

I. The order of manufacturing of joined retouched edges. Canted two-edged flake product. Longitudinal edge was prepared firstly and followed by the formation of transversal edge. a - item in plan, b - contact of two retouched edges, en face.

II. The order of formation of bifacially retouched edge or alternatively arranged areas of retouch on the same edge. Flake product with partially bifacial retouched edge. Surface *b* was retouched firstly, then surface *a* was worked.

1. Body of item. 2. Negatives of early series of retouch. 3. Negatives of late series of retouch.

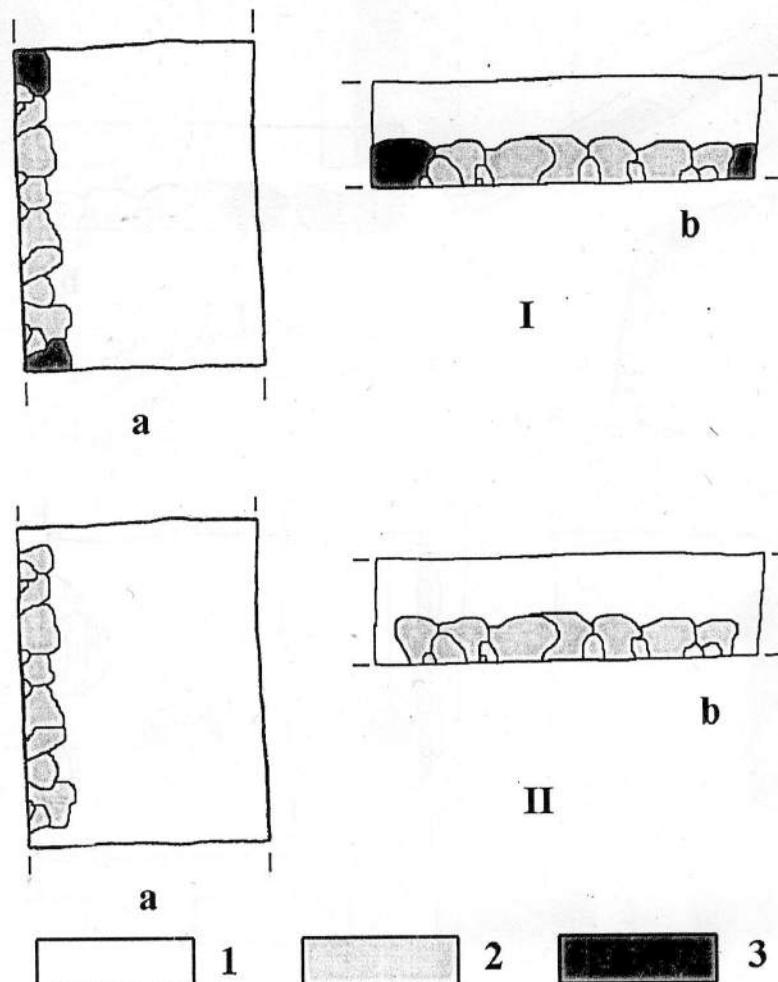

Рис. 4.

I. Черговість ретушування і фрагментації. Однолезовий виріб (спочатку був ретушований, потім фрагментований): а – виріб у плані; б – ретушоване лезо, вид анфас.

II. Черговість ретушування і фрагментації. Однолезовий виріб (спочатку був фрагментований, потім ретушований): а – виріб у плані; б – ретушоване лезо, вид анфас.

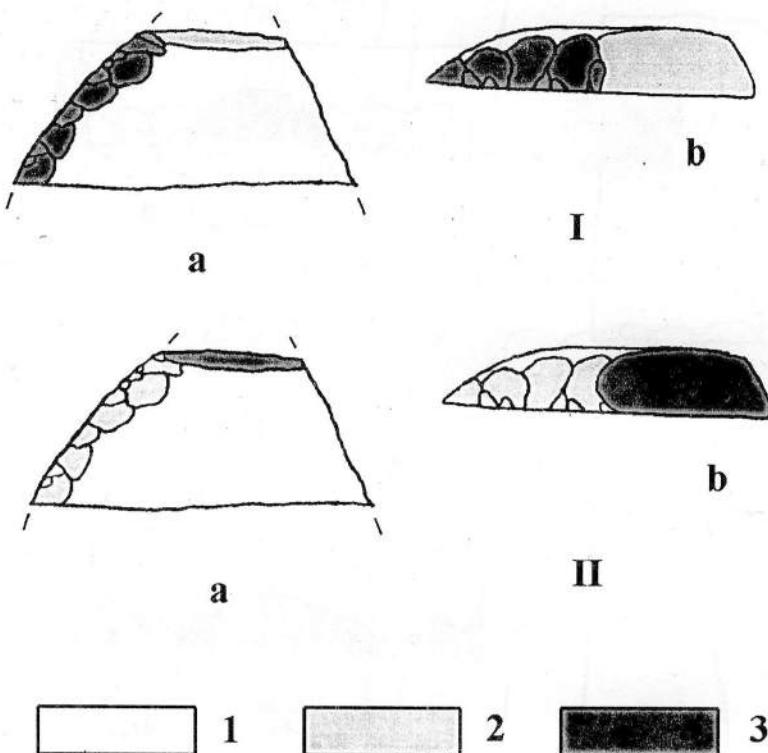
1. Тіло виробу. 2. Негативи ретуші, не ушкоджені граниню зламу. 3. Негативи ретуші ушкоджені граниню зламу.

Fig. 4.

I. The order of retouching and fragmentation. One-edged item. In the beginning was retouched, then was fragmented. a - item in plan, b - retouched edge, en face.

II. The order of retouching and fragmentation. One-edged item. Fragmented in the beginning, then retouched. a - item in plan, b - retouched edge, en face.

1. Body of item. 2. Negatives of retouch, not damaged by surface of fracture. 3. of retouch, damaged by surface of fracture.

Рис. 5.

- I. Черговість ретушування і фрагментації. Однолезовий виріб (спочатку був фрагментований, потім ретушований): а – виріб у плані; б – вид з боку дистального зламу, профіль.
- II. Черговість ретушування і фрагментації. Однолезовий виріб (спочатку був ретушований, потім зламаний): а – виріб у плані; б – вид з боку дистального зламу, профіль.
1. Тіло виробу. 2. Хронологічно більш рання трансформація виробу. 3. Хронологічно більш пізня трансформація виробу.

Fig. 5.

- I. *The order of retouching and fragmentation.* One-edged item. Fragmented in the beginning, then retouched. a - item in plan, b - view on distal fracture area, profile.
- II. *The order of retouching and fragmentation.* One-edged item. Initially retouched, then fragmented. a - item in plan, b - view on distal fracture area, profile.
1. Body of item. 2. Chronologically more early transformation of product. 3. Chronologically more late transformation of product.

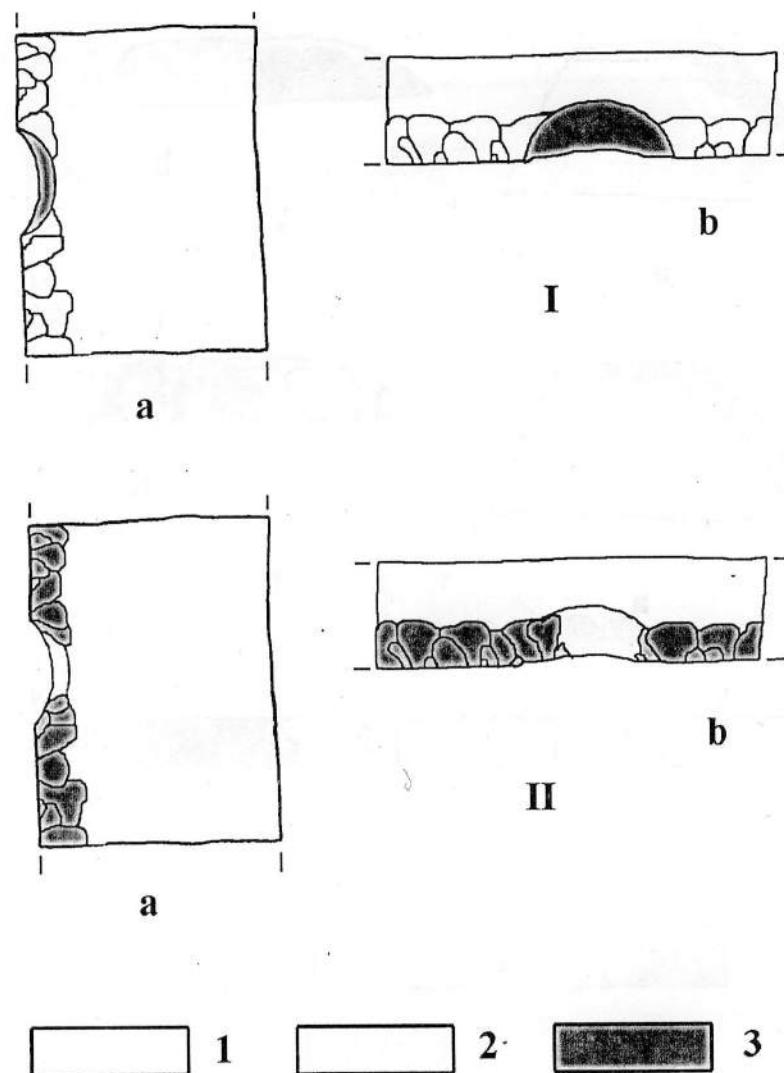

Рис. 6.

I. Черговість ретушування і фрагментації. Однолезовий виріб (спочатку був ретушований, потім відбувся вилом ділянки леза): а – виріб у плані; б – ретушоване лезо, вид анфас.

II. Черговість ретушування і фрагментації. Однолезовий виріб (спочатку відбувся вилом ділянки леза, потім був ретушований): а – виріб у плані; б – ретушоване лезо, вид анфас.

1. Тіло виробу. 2. Хронологічно більш рання трансформація виробу. 3. Хронологічно більш пізня трансформація виробу.

Fig. 6.

I. *The order of retouching and fragmentation*. One-edged item. In the beginning was retouched, then obtained local fracture of edge. a - item in plan, b - retouched edge, en face.

II. *The order of retouching and fragmentation*. One-edged item. Initially obtained local fracture of edge, then was retouched. a - item in plan, b - retouched edge, en face.

1. Body of item. 2. Chronologically more early transformation of product. 3. Chronologically more late transformation of product.

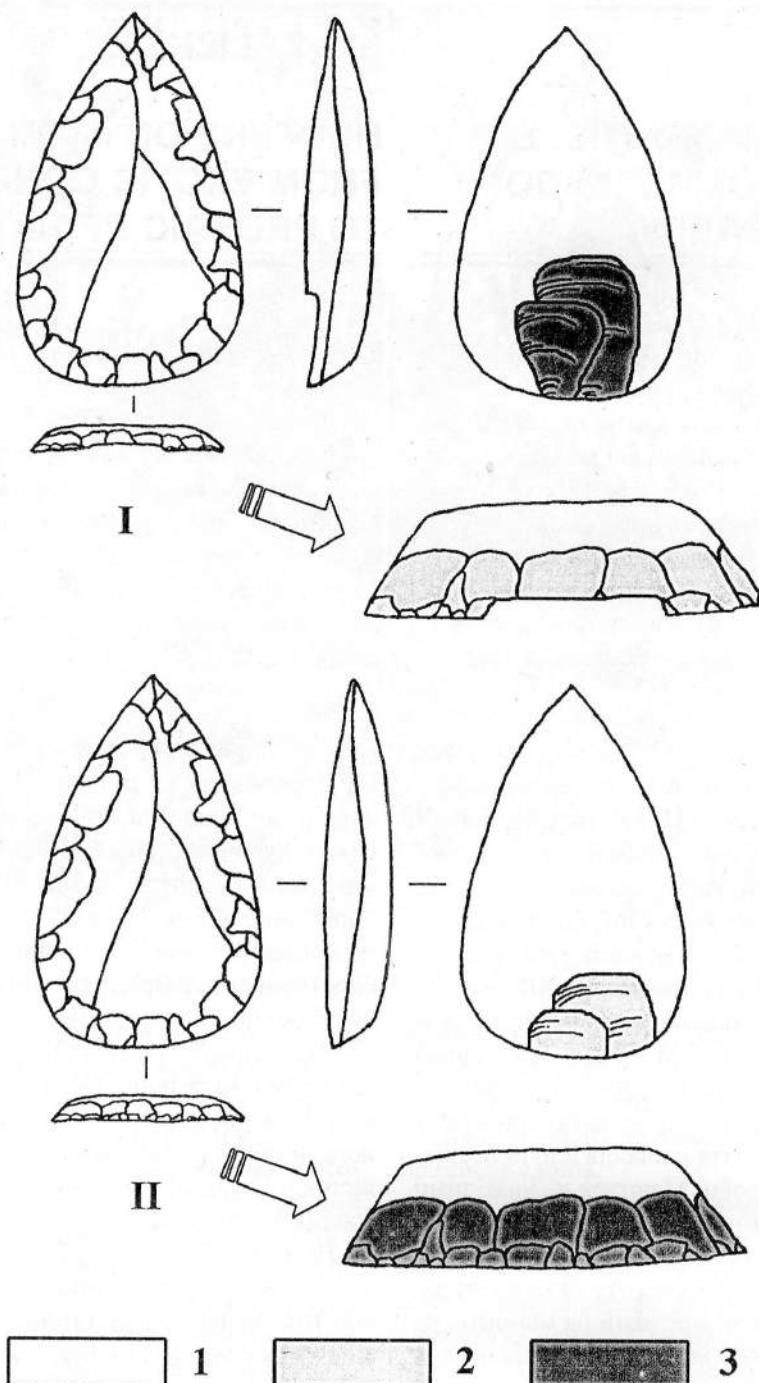

Рис. 7.

I. Черговість ретушування і підтески. Багатолезове вістря на сколі з потоншенням базальної частини з черевця (спочатку було ретушоване, потім потоншено): а – виріб у чотирьох проекціях; б – ділянка ретушованого, а потім потоншеного леза, вид анфас.

II. Черговість ретушування і підтески. Багатолезове вістря на сколі з потоншенням базальної частини з черевця (спочатку було потоншено, потім ретушоване): а – виріб у чотирьох проекціях; б – ділянка потоншеного, а потім ретушованого леза, вид анфас.

1. Тіло виробу. 2. Хронологічно більш рання трансформація виробу. 3. Хронологічно більш пізня трансформація виробу.

Fig. 7.

I. *The order of retouching and thinning.* Multi-edged point on flake with ventrally thinned base. Retouching was followed by thinning. a - four projections of item, b - retouched and then thinned area, en face.

II. *The order of retouching and thinning.* Multi-edged point on flake with ventrally thinned base. Thinning was followed by retouching. a - four projections of item, b - thinned and then retouched area, en face.

1. Body of item. 2. Chronologically more early transformation of product. 3. Chronologically more late transformation of product.

Л.Л. ЗАЛІЗНЯК

МИСЛИВЦІ НА МАМОНТІВ: ВІД ЕКЗОТИЧНИХ ДОМІСЛІВ ДО ПРОЗАЇЧНИХ РЕАЛІЙ

Стаття написана на честь 130-річного ювілею відкриття стоянки мисливців на мамонтів біля с.Гінці на Полтавщині. Ця знаменна подія 1873 р. започаткувала не тільки дослідження цього загадкового суспільства, але і саме палеолітознавство у Східній Європі. В статті розглядаються ключові аспекти моделі адаптації мисливців на мамонтів прильдовиків'я: економіка, способи полювання на мамонтів, поселення, житла, соціальна структура, річний господарський цикл.

Друга половина буревного ХХ ст. знаменувалася переходом людства до розуміння багатоваріантності свого минулого. Після робіт О.Шпенглера і А.Тойнбі виявилося, що здавалось універсальний за своїми проявами в різних регіонах, потужний потік світової історії, насправді складається з окремих своєрідних рукавів-цивілізацій, кожен з яких має свою власну долю. В минуле відходять закорінені в еволюціонізм XIX ст. уявлення про універсальну одноманітність не тільки розвинених (за визначенням К.Маркса – класових) суспільств, а й первісних [Залізняк, 2002]. Конкретним проявом такої багатоваріантності розвитку людства у первісну епоху є різноманіття способів життя первісних мисливців кам'яної доби. Маються на увазі різні господарсько-культурні типи (чи моделі господарчої адаптації за термінологією західних етноархеологів), яких у суспільствах пізнього палеоліту та мезоліту зараз виділено більше десяти: мисливці на мамонта, на північного оленя, на бізона, мисливці прильдовикових гір, мисливці рівнинних лісів помірної смуги, гірських лісів, мисливці та збирачі саван, тропічних лісів, рибалки та мисливці узбережжя великих рік помірного поясу, морських узбережжя помірного поясу, тропічних узбережж, звіробої та рибалки арктичних узбережж тощо [Залізняк, 1990 б, с.4; 1998, с.62-111]. Серед найбільш знаних громадськістю і найменш зрозумілих вченим є модель адаптації мисливців на мамонтів, існування якої дехто із фахівців взагалі заперечує.

Джерельна база

Початком дослідження мисливців на мамонтів у Східній Європі, як зазначалося, можна вважати відкриття 1873 р. біля с.Гінці під Лубнами палеолітичної стоянки зі скupченнями кісток мамонтів. Сучасна джерельна база суспільства мисливців на мамонтів включає численні пізньопалеолітичні стоянки басейнів рік Дон (Костенки, Гагаріно), Десни (Хотилово II, Єлісеєвичі I, II, Супонево, Юдинове, Тимонівка I, II, Чуларате I, II, Пуш-

L.L. ZALIZNYAK

HUNTERS ON MAMMOTH: FROM EXOTIC CONJECTURES TO PROSAIC REALITIES

This article is written in honor of 130-years anniversary of discovery of the site of hunters on the mammoth near the village Gontsy in Poltava region. This significant event of 1873 has begun the researches not only mysterious society, but also the science about Paleolithic in the East Europe. The key aspects of the mammoth hunters adaptation model of glacial zone are examined in article, namely: economy, methods of mammoths hunting, settlements, dwellings, social structure and annual economic cycle.

карі, Мізин, Клюси), Дністра (Молодова I, V, Кормань IV, Вороновиця I), Дніпра (Гінці, Добранічівка, Межиріч, Кирилівська, Радомишль, Бердик), Волині (Липа, Куличівка, Рівне). Досить багато стоянок мисливців на мамонтів відомо в Центральній Європі (Пржедмость, Павлів, Дольні Вестоніці, Krakiv-Zviriнець, Спадзиста та ін.). Є вони і в Західній Європі, Сибіру, Північній Америці. Цікаві результати отримані при дослідженні кількох місць забою мамонтів (kill sites) на Плато прерій в США (Нако, Колбі, Домебо, Дент, Ангус, Маямі та інші). Особливе наукове значення мають майже повністю досліджені українськими археологами общинні поселення з житлами із мамонтових кісток – Гінці, Мізин, Добранічівка, Межиріч, Радомишль, Кирилівська.

Не зважаючи на відкриття численних яскравих археологічних пам'яток, модель господарської адаптації або господарсько-культурний тип мисливців на мамонтів належить до найбільш загадкових, бо важко піддається реконструкції. Сучасні методики реконструкції способу життя первісних суспільств передбачають застосування етнографічних аналогів цих суспільств [Залізняк, 1989, с.90-93; 1991, с.57-65]. Методи полювання на слонів етнографічних мисливців екваторіальної Африки проливають деяке світло на можливі способи промислу мамонтів. Однак ці паралелі віддалені, непрямі і фрагментарні. Вони не дозволяють реконструювати визначальний елемент усякої моделі адаптації – її річний господарський цикл. Не сприяло відтворенню зазначеного типу первісного суспільства і зникненню самих мамонтів, багато аспектів поведінки яких не відомі сучасній науці. Все це спричинило поширення численних фантастичних уявлень про загадкових мисливців на мамонта льодовикової доби.

Міфи про мамонтів і троглодитів.

Отже, внаслідок фрагментарності джерелознавчої бази палеолітичні мисливці на мамонтів є одним з

Рис.1. Полювання на мамонта. Худ. З.Буріан, 1961 р.

Fig.1. Mammoth hunting. Painted by Z.Burian, 1961.

найбільш міфологізованих суспільств первісності. Значна кількість міфів про спосіб життя мисливців на мамонта знайшла відображення на широко відомому полотні З.Буріана “Полювання на мамонта” (Рис. 1). Мамонти жили в умовах холодного перигляціального лісостепу, з яким абсолютно не в’яжеться велике, розлоге дерево теплолюбивої листяної породи. Дисонують з реаліями палеоліту один мисливець з луком, та інший з великою сокирою. Лук і стріли хоча й були відомі на той час, але навряд чи широко застосовувалися при полюванні на мамонтів. Це ж можна сказати й про кам’яні сокири, праобразами яких були так звані “гігантоліти”, які виявилися нуклеусами на початковій стадії утилізації. Мисливці вдягнені в спіднички зі шкіри мамонтів, що є чистою фантазією митця. Оскільки через велику товщину шкіру слона неможливо утилізувати, то і шиття будь-якого одягу з неї неможливе. Зараз відомо, що прильдовикові мисливці носили не спіднички, а глухі комбінізони, типу глухого одягу етнографічних мешканців сибірської та канадської тундр. Матеріалом для їх виготовлення, за даними етнографії, слугували шкіри північних оленів.

Бивні у мамонта на малюнку загнуті вгору, а не спрямовані вперед з вигибом кінцями всередину. Саме така позиція бивнів давала можливість тварині розгрібати сніг, щоб дібратися до трави (Рис.2). Потертість на кінцях бивнів є доказом саме такої їх фіксації в альвеолах [Гарутт, 1950, с.157-161]. І головна невідповідність

реаліям палеоліту це зображення мамонта, який провалився у замасковану ловчу яму. Такий спосіб мисливського промислу мамонтів є витвором художньої фантазії і ніколи не застосовувався в практиці мисливського промислу слонів.

Згаданий чеський художник не є автором перерахованих помилкових уявлень про способи полювання на мамонтів. Мабуть не випадково З.Буріан, який як правило, лишав автографи на своїх полотнах, картину “Полювання на мамонта” не підписав [Агуста, Буріан, 1961, картина 38]. Написане ним в середині ХХ ст. полотно, фактично, є реплікою з відомого за численними репродукціям панно російського художника А.М.Васнецова “Кам’яний вік” (1883-1885 рр.), з якого починається експозиція Державного історичного музею РФ в Москві (Рис. 3). Усі згадані невідповідості нашим знанням про прильдовиковий палеоліт присутні на цій живописній композиції.

Однак фантастичну ідею полювання на мамонта за допомогою вовчих ям, луків зі стрілами, крем’яніх сокир, дубців та каміння відомий російський художник запозичив у західноєвропейських митців середини-другої половини XIX ст. Саме тоді на зорі археології під враженням епохальних відкриттів А.Ларте, Г.Мортильє, Г.Брейля палеолітичних старожитностей і зображень на стінах та у відкладах печер Франції європейська наука та мистецтво продукували різноманітні фантастичні версії життя прильдовикових троглодитів. Завдяки кар-

тинам талановитих художників ці далекі від науки фантазії XIX ст. дожили до нашого часу. Репродукціями із згаданих полотен навіть у наш час ілюструють відповідні розділи деяких підручників, експозиції музеїв, формуючи у громадськості і навіть фахівців фантастичні уявлення про мисливців палеолітичної доби. Як і слід було чекати, міфологема 150-річної давності породила її модифіковану версію.

Модернізований варіант вовчої ями для мамонтів пропонується у статті “Пастка для мамонтів”, що надійшла до редакції журналу “Археологія” Інституту археології НАНУ. Її автор називає знайдене на Мізинській стоянці ікло мамонта з пазом “торсіонним ножем”, який встановлювався в дно пастки (Рис. 4). “Головною частиною пастки була приймальна воронка (1), яка з’єднувалася з морозильною камерою (2) похилим тунелем (3)... Торсійні ножі встановлювалися на жолобчастій, похилій стінці воронки (4), а в дні тунелю були закріплені сокироподібні крем’яні гігантоліти (5), вагою до 8 кг, які могли бути доставлені з Новгород-Сіверської стоянки. Коли наставали холоди мисливці заганяли мамонта до приймальної воронки. При спробах вибратись із пастки ноги тварини, ковзаючись по жолобу похилої стінки, попадали на крем’яні вкладиши вищеписаних ножів. Вони не тільки перерізали сухожилля ніг крем’яними вкладишами, але й дряпали кістки, залишаючи на них нарізки і насічки, описані І.Г.Шовкоплясом. Тварина, пошкодивши ноги, падала на дно воронки і сповзаючи по слизькому тунелю наражалася на гігантоліти, після чого туша переміщалася в морозильну камеру”.

Лишаючи без коментарів цю екзотичну версію ловчої ями для мамонтів, схоже навіяну автору сучасною м’ясо-хладо-бойнею, зазначу, що приклади фантастич-

них уявлень про спосіб життя мисливців неважко відшукати навіть в працях знаних фахівців з палеоліту:

“Среди находок в Елисеевичах имеются... несколько больших, увесистых бивней мамонта, которые автором раскопа рассматриваются как палицы или дубины... В качестве дубин или палиц люди могли использовать увесистые и длинные кости конечностей животных, особенно бедренную кость. Наконец, можно думать, что при убивании мамонтов использовались большие камни, иногда встречавшиеся при раскопках...

На первом месте, конечно, стоял способ загона тяжеловесных животных на крутые обрывы берегов рек, оврагов, балок, а летом – в топи болот или приречных пойм, зимой в глубокие снега или на гладкий лед.

Нельзя не указать, также на возможность ловли животных в вырытые для этого ямы с последующим умерщвлением камнями и дубинами из бивней и костей. Этот способ великолепно выражен на известном панно В.М.Васнецова в Московском историческом музее. Отрышка волчьих ям была вполне под силу юдиновским охотникам, имевшим в своем распоряжении хорошие землекопалки из крупных ребер мамонта. Можно указать также на возможность применения охоты, при котором погоня за животным продолжалась до тех пор, пока оно выбьется из сил и может быть тогда легко добыто людьми.

Большую роль в жизни верхнепалеолитического населения имело, как уже упоминалось, собирательство. Даже в условиях приледниковой тундры с ее скучной растительностью и в условиях сухой степи люди могли находить нужные им продукты питания: ягоды, грибы, коренья, клубни растений. Для выкапывания их могли применяться и, вероятно, применялись землекопалки... Норы могли раскапываться для добывания раститель-

Рис.2. Мамонт на зимовому пасовиську, за В.Е.Гаротт.
Fig.2. Mammoth on winter pasture, after V.E.Harott.

Рис.3. Полювання на мамонта. Худ. В.М.Васнецов. 1883-1885 рр.

Fig.3. Mammoth game. Painted by V.M. Vasnetsov. 1883-1885.

ных запасов (семян растений), которые различные грызуны собирают иногда в довольно больших количествах... Можно предполагать, что было вполне возможно собирание детенышей мелких млекопитающих, съедобных моллюсков, червей, птичьих яиц и выводков. Правда, это предположение не имеет прямого подтверждения ни в находках на стоянках остатков такого собирательства, ни в находках орудий, которые могли бы при таком собирательстве употребляться" [Поликарпович, 1968, с.177-179].

Показовою є остання фраза цитати з книги відомого білоруського палеолітознавця К.М.Полікарповича, який визнає, що головні положення намальованої ним картини способу життя та господарювання мисливців на мамонта стоянки Юдиново у Верхньому Подніпров'ї не мають прямого підтвердження. Ця картина, значною мірою, умоглядна і склалася під враженням того ж панно В.М.Васнецова (як зізнається сам автор) та інших фантастичних уявлень про троглодитів льодовикової доби.

Твердження про полювання на мамонтів за допомогою вовчих ям, загону в урвище, в болото, на тонку кригу, гоном по глибокому снігу із застосуванням кістяних дубин чи каміння, як і про розвинене збиральництво в перигляціальній зоні, суперечить реаліям прильдовикового палеоліту, археологічним джерелам, даним етнографії. Викупувати їстівне коріння, а тим більш ловчі ями для мамонтів за допомогою "хороших землекопалок из больших ребер мамонта" у прильдовиковому тундростепу було неможливим через вічну мерзлоту. Більшість яскравих стоянок мисливців на мамонта Східної Європи розташовані в умовах рівнинного, нерозчленованого рельєфу, де немає урвищ для загону мамонтів, а також каміння, щоб їх вбивати (Юдиново, Межиріч, Радомишль, Доброчівка, Межиріч, Гінці). У прильдовиковій смузі через глибоке промерзання

грунтів не було боліт в нашому сучасному розумінні, де можна було б втопити мамонта. Та й навіщо? Адже дістти з болота тушу мамонта практично неможливо. Г.Фрізон питав аборигенів Африки, чому вони не полюють на слонів, заганяючи їх у драговину. Американський дослідник традиційних способів полювання на слонів отримав відповідь, що вбити слона в болоті можна, але не можна його витягти щоб з'їсти [Frizon, 1989]. Таким же позбавленим практичного сенсу виглядає спосіб полювання на мамонта шляхом загону тварини на тонку кригу. Якщо мамонт провалювався під лід, то його м'ясо неможливо було утилізувати.

Ідея гону мамонта мисливцями по тундрі до знесилення тварини абсолютно фантастична. Вона не має етнографічних аналогів і виникла внаслідок прямої і науково некоректної екстраполяції на палеолітичне суспільство мисливців на мамонтів способу полювання мисливців канадської та сибірської тайги XIX-XX ст. на лосів та оленів по глибокому снігу. Мисливці на лижах наздоганяли знесилених глибоким снігом копитних, які до того ж ранили ноги крижаним настом [Зализняк, 1991, с.74, 75, 1998, с.90-93]. Ні глибокого снігу з настом, що виникає внаслідок періодичних відлив, властивих сучасному клімату помірної зони, ні лиж в перигляціальній смузі не було. До того ж мамонт це не олень і не лось, щоб тікати від мисливців.

Про незначну роль збиральництва в господарстві прильдовикових мисливців писалося неодноразово [Lee, 1968, р.43, 46, 48, Симченко, 1976, с.82-84, Зализняк, 1989, с.133, 134]. Про це переконливо свідчать як дані археології, так і етнографії. Мисливці на оленів внутрішніх тундр практично не вживають рослинної їжі, бо необхідні вітаміни і мікроелементи отримують з висококалорійним сирим м'яском оленів. Рослинна їжа є складовою раций первісних колективів Півночі, які мешкають на морських узбережжях, бо м'ясо морсь-

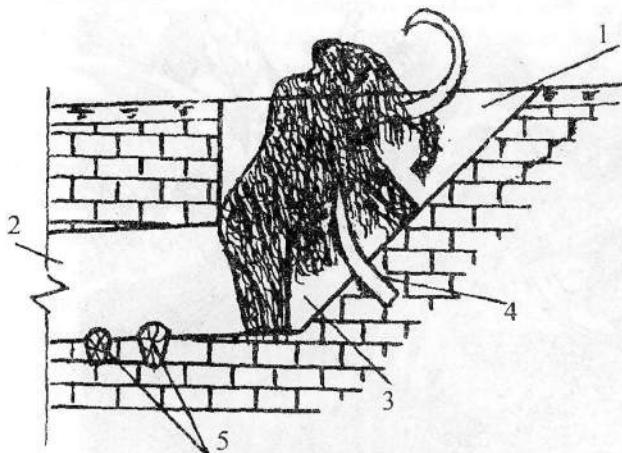

Рис.4. Пастка для мамонтів.

Умовні знаки: 1-приймальна воронка,
2-морозильна камера, 3-похилий тунель,
4-торсійні ножі, 5-гіантоліти.

Fig.4. Trap for mammoth.

Explication: 1-conus pit, 2-fridge, 3-bending tunnel, 4-knives, 5-gigantolits.

ких ссавців та риби не адекватне біохімії людського організму.

Отже, навіть спеціальна література містить значну кількість неаргументованих, а нерідко просто міфічних уявлень про мисливців на мамонтів льодовикової доби. Розглянемо деякі ключові моменти їх способу життя з врахуванням досягнень сучасного палеолітознавства.

Значний внесок у соціально-економічну інтерпретацію археологічних решток, полищених палеолітичними мисливцями на мамонтів зробили П.П.Єфіменко [1938], І.Г.Підоплічко [1969, 1976], І.Г.Шовкопляс [1965, 1971, 1972], О.Соффер [1985], Г.Фрізон [1986, 1998], В.Я.Сергін [1974, 1983, 1987, 1988, 1991, 1992]. Ця тематика популярна і в середовищі сучасних українських археологів [Гладких, 1991, Залізняк, 1993, 1998, с.67-74, Яковлева, 2000, Нужний, 1997]. Більш ніж сторічні розкопки стоянок з кістками мамонтів та зусилля різних вчених в осмисленні їх результатів наблизили нас до розуміння способу життя цього загадкового суспільства.

Розташування стоянок

Мешкали спеціалізовані мисливці на мамонтів в середній лісостеповій «мамонтовій» смузі прильдовиков'я. Вона починалася в Моравії і через Південну Польщу, Північну Україну, басейни Сожу та Десни тяглась лесовою зоною на схід до Верхнього Дону. В природно-ландшафтному відношенні «мамонтова» смуга загалом збігалася з природно-кліматичною зоною холодних прильдовикових лісостепів, де у пізньольодовикову добу домінуючим видом теріофуни був мамонт. Основою економіки було колективне полювання на мамонтів та інших великих стадних, сезонно мігруючих травоїдних. Стоянки, як правило, розташовані в долинах річок, що течуть у меридіональному напрямку. Пояснюються це тим, що саме долинами проходили шляхи масових весняних та осінніх міграцій тварин

[Степанов, 1976, Формозов, 1969]. В умовах холодного, континентального клімату саме тут концентрувалися харчові ресурси. Взимку в долинах ховалися від холодних північних вітрів усі мешканці прильдовикового лісостепу.

Особливо привабливими для первісних мисливців були ділянки річкових долин із широкою заплавою при впадінні якоїсь притоки. Більшість стоянок розташована на мисах другої надзаплавної тераси, яка в час функціонування стійбища була першою і піднімалася над річкою на 5-7 м. Нерідко обраний під стійбище мис мав південну, «сонячну» проекцію, а з тилового боку був прикритий від холодних вітрів вищою терасою (Мізин, Межиріч, Кирилівська, Гінці, Єлісеєвичі I, Супонево, Тимонівка та ін.).

Чи полювали на мамонтів?

Щодо ролі м'яса мамонтів у раціоні мешканців перигляціального лісостепу єдиної думки немає. Одні дослідники вважають останніх вузько спеціалізованими мисливцями на мамонта, інші припускають, що мамонт взагалі не грав суттєвої ролі в харчуванні мешканців стоянок з житлами з їх кісток. Мисливцями на мамонтів, які харчувалися переважно м'ясом цих тварин, вважали мешканців стоянок Мізин, Межиріч, Гінці, Добранічівка тощо П.Й.Борисковський [1953], І.Г.Шовкопляс [1965], І.Г.Підоплічко [1969], С.М.Бібіков [1969] та інші. Цю точку зору підтримує частина сучасних дослідників палеоліту Східної Європи [Сергин, 1992, Залізняк, 1993, 1998, с.67-74].

Існує інша версія використання м'яса та кісток мамонтів мисливцями палеоліту. Палеозоологи В.І.Громов, Н.К.Верещагін [1979, 1981, 1985] висловили думку, що палеолітичні стоянки з кістками мамонтів розташовувалися неподалік від їхніх природних кладовищ, де люди добували м'ясо, бивні та кістки для харчових та побутових потреб. Причому якщо перший вважав, що палеолітичні мисливці в основному утилізували туши мамонтів, які ставали доступними людині внаслідок танення вічної мерзлоти, то другий припускає, що стійбище влаштовувалося поряд з місцями накопичення трупів загиблих під час повіній мамонтів на певних ділянках річкових узбережж. Зазначимо, що згадані палеозоологи поряд з м'ясним збиральництвом допускали можливість спорадичних полювань на товстошкірих у палеоліті.

Дослідниця східноєвропейського палеоліту з Америки О.Соффер вважає, що кістки для будівництва жител збиралися в місцях природної смерті тварин, а господарство мешканців цих жител трималося, перш за все, на мисливському промислі бізонів, шерстистих носорогів, коней, північних оленів, а не мамонтів [Soffer, 1985, р.281, 301].

Погодитися з такою крайньою точкою зору важко. Без сумніву, полювання на загаданих копитних грато певну, але не провідну роль в економіці. Зокрема, їхні рештки, на відміну від кісток мамонтів, не є стабільним і численним компонентом фауни стоянок. Так, якщо на північних пам'ятках головною домішкою до кісток

Таблиця. Харчова цінність промислових тварин прильдовиків'я (за О.Соффер)

Тварина	к.кал / кг м'яса	кг м'яса	к.кал на тушу
Мамонт	2000	1800	3600000
Бізон	2040	300	642000
Кінь	1150	180	207000
Північний олень	1000	60	60000
Заєць	1000	3	3000

мамонта були рештки північного оленя (Тимонівка), то на півдні – бізона (Добранічівка, Межиріч, Радомишль) та коня (Мізин, Фастов, Пушкарі I). Однак порівняно з кістками мамонтів кістки цих копитних зустрічаються спорадично і не на всіх пам'ятках. Так, шерстистий носоріг повністю відсутній в Єлісеєвичах, Гінцях, Фастові, Межирічах, Радомишлі, Тимонівці. Значно регулярніше, хоча і в різних пропорціях зустрічаються на більшості пам'яток кістки північного оленя (Мізин, Межиріч, Гінці, Добранічівка та ін.).

Маємо переконливі докази полювання на деяких хутряних тварин (песець, вовк, заєць). Так, в Єлісеєвичах знайдено решки 287 песців та 36 вовків, в Юдиново – 140 песців, в Мізині – 112 песців та 59 вовків. Численні знахідки скелетів песців в анатомічному порядку схоже свідчать про те, що мисливці цікавили, перш за все їхні шкірки для виготовлення хутряного одягу. В Межирічах знайдено рештки 73 зайців, м'ясо яких очевидно юї [Яковлева, 2000, с.74].

Спорадичні знахідки на стоянках з вражаючими уяву скупченнями кісток мамонтів фауністичних решток північних оленів, бізонів, коней, песців, зайців дають підстави деяким дослідникам вважати, що в основі існування населення, що лишило ці стоянки, лежало не спеціалізоване полювання на хоботних, а комплексне мисливське господарство. Роблячи такі висновки, на нашу думку, слід враховувати не сам факт наявності кісток згаданих порівняно невеликих тварин, а реальне співвідношення їх м'яса до м'яса мамонтів в раціоні населення. Адже харчова цінність одного мамонта в багато разів вища порівняно з цінністю оленя, тим більше зайця (Табл.).

На нашу думку спеціалізованими мисливцями можна вважати колективи, стоянки яких дали фауністичні рештки, що дозволяють зробити висновок про домінування м'яса якоїсь однієї тварини в раціоні населення. Первісних суспільств, що харчувалися виключно м'ясом якогось одного виду тварин взагалі не існувало. Іншими словами, домішка кісток інших тварин до фауністичних решток профільного виду, тим більше такого як мамонт, абсолютно не заперечує факту, що на згаданих стоянках пізнього палеоліту Подніпров'я мешкали саме спеціалізовані мисливці на мамонтів. Адже м'ясо останніх схоже абсолютно переважало в раціоні населення, що лишило згадані пам'ятки. Звичайно, якщо при розрахунках реального раціону первісних мисливців не підраховувати його за принципом “один мамонт – один зяєць”. Співвідношення решток мамонтів до кісток усіх інших копитних зі згаданих стоянок у перерахунку на калорії свідчить, що м'ясо останніх становило 97-99% раціону їх мешканців [Soffer, 1985, с. 298].

Не варто заперечувати, що багато кісток мамонта належало тваринам, що вмерли природною смертю і були принесені на стоянку як будівельний матеріал. Однак немає сумніву, що певна їх частина була рештками мисливської здобичі. Інакше як пояснити велике скруплення мамонтових кісток на стоянках Долі Вестоніці в Моравії, або Вороновиця I на Дністрі, де вони не використовувалися як будівельний матеріал і суцільним шаром вкривали значні площини стоянки. На основі скрупульзного аналізу скруплень кісток мамонтів на стоянках В.Я.Сергін [1991] дійшов висновку, що більшість їх є рештками мисливської здобичі людини (Рис. 5).

Якщо навіть погодитися з деякими дослідниками, що лише незначна частина кісток на стоянках належала

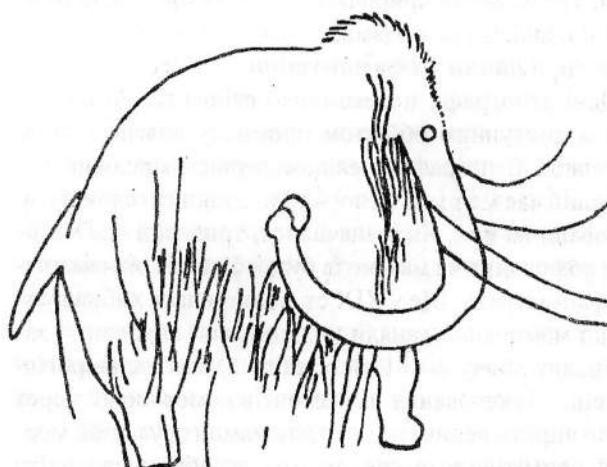

Рис.5. Зображення мамонта у довгому зимовому хутрі на стіні печери Комбарель, Франція.

Fig.5. Depiction of mammoth with the long winter fur on a wall of the cave Combarel in France.

ла впільованім мамонтам, все одно роль останнього в життезабезпеченні виявиться визначальною. Адже м'ясо одного мамонта в калоріях дорівнює м'ясу 6 бізонів, 17 коней, 60 північних оленів або 1200 зайців (Табл.). А кістки згаданих конкурентів мамонта, як показано вище, навіть не були постійним компонентом фауни стоянок.

Спеціалізація в полюванні на мамонтів не тільки не виключала, але й передбачала промисел інших травоїдних і перш за все північних оленів, бізонів, коней. Оскільки шкіру мамонта через її велику товщину неможливо утилізувати, то саме ці тварини забезпечували прильдовикові суспільства матеріалом для виготовлення одягу та покриттів жителів.

Без сумніву, якась частина мамонтового м'яса була продуктом м'ясного збиральництва. Тобто в їжу вживали м'ясо тварин, що вмерли природною смертю, але ще не розклалися через низькі температури. Туші мамонтів, які нерідко гинули при переправах через річки під час сезонних міграцій, вірогідно, зносилися річними водами і відкладалися на певних ділянках берега, як це зафіксовано на р. Берелех у Сибіру. Такі природні кладовища мамонтів, схоже, були невичерпним джерелом м'яса, кісток для будівництва жител, мамонтових бивнів для виробництва знарядь та прикрас і певною мірою визначали місце розташування стійбищ.

Маємо прямі археологічні свідчення утилізації туш мамонтів палеолітичними мисливцями Сибіру та Північної Америки. Так на стоянці Шикаївка II на Тоболі розкопані кістки двох молодих мамонтів, серед кісток яких виявлено крем'яні ножі для оббілювання тварин [Палеоліт ССР, 1984, с.310]. Скелети мамонтів зі слідами та знаряддями розчленування тварин були знайдені в Мексиці на стоянці Санта Ізабель Істапан, в Аризоні на стоянці Меррей Спрінг [Хеннес, 1976, с.427-431]. Однак немає прямих доказів, що мамонти з цих археологічних об'єктів були саме впольовані мисливцями, а не померли природною смертю, після чого були з'їдіні первісними людьми.

Як полювали на мамонтів.

Дані етнографії переконливо свідчать, що слон є цілком доступним об'єктом промислу для первісних мисливців. Етнографам невідомі первісні мисливці, які тривалий час мешкали б поряд з популяцією слонів і не полювали на них. Як зазначалося, тривалий час методика полювання на мамонтів була об'єктом різноманітних фантазувань. Ще у XIX ст. поширилася хибна думка, що мамонтів заганяли у спеціально викопану і замасковану ловчу яму. Цей ефектний, але маловірогідний спосіб полювання на мамонтів неможливий через те, що вирити величезну яму для мамонта у вічній мерзлоті примітивними копальними засобами палеоліту практично неможливо. Та й етнографія не знає прикладів полювання на слонів за допомогою ловчих ям. З 70-х років поширилась думка, що мамонтів заганяли на тонку кригу чи в болото, де добивали списами [Верещагін, Барышников, 1985, с.10]. Однак і ця точка зору не витримала перевірки часом.

Американський етно-археолог Г.Фрізон протягом 1984 і 1985 рр. провів у національному парку Зімбабве експериментальне полювання на слонів за допомогою списів з наконечниками з кременю типу Кловіс із залученням мисливців-аборигенів [Frison, 1989, р.766-784]. За традиційною методикою африканських мисливців у полюванні на слонів брали участь від двох до кількох чоловіків. Один з них був озброєний важким, колючим списом, інші – металевими дротиками та списометалками.

Як правило слони пасуться сімейним групами з 10-20 тварин, які складаються із самиць зі слоненятами і охороняються дорослими самками-лідерами (матріархами). Дорослі самці пасуться окремо і поодинці. Че-

рез велику небезпеку для мисливців самці не були об'єктами полювання. Мисливці непомітно підкрадалися до стада, намагаючись поранити зі скованки металевим списом окрему тварину. Справа полегшувалася тим, що деякі слони іноді відходили від гурту. Одного чи кількох списів, кинутих з відстані 15-20 м за допомогою списометалки, достатньо, щоб небезпечно поранити тварину. В такому випадку остання відходила від стада і, відчуваючи дискомфорт від поранення, лягала на землю. Поступово, втрачаючи кров і силу, слон слабшив і через певний час ставав легкою здобиччю людини. Однак нерідко мисливцям доводилося чекати кілька днів, коли тварина остаточно знесиловалася від втрати крові через поранення. Вплювати всю сім'ю слонів можливо лише за умови, що першим буде вбитий матріарх. Тоді стадо дезорганізується і стає легкою здобиччю мисливців. Сучасні браконьєри вбивають лідера стада пострілом в лоб з рушниці великого калібріу. Однак популярний нині спосіб полювання на слонів, заснований на використанні вогнепальної зброї, навряд чи був поширеним серед первісних мисливців.

Здобувши за допомогою списів і списометалок кількох слонів Г.Фрізон [1989, с.781, Frison, Todd, 1998] дійшов висновку, що металеві списи з крем'яними наконечниками, кинуті за допомогою списометалки, – ефективна мисливська зброя при полюванні на слонів. Деякі навички такого полювання, на думку дослідника, були добре відомі палеолітичним мисливцям на мамонтів.

Оптимальним місцем для враження списом слона чи мамонта є середня частина боку тварини позаду лопатки, де розміщені легені. Спина чи шия, через значну товщину шкіри були маловразливими для списів первісних мисливців. Недосяжним для цієї зброї було і серце, захищене верхньою частиною ребер. Поранення в шлунок смертельне для тварини, але остання знесилується від рани лише за кілька днів.

Оптимальна відстань для метання списа за допомогою списометалки – 15-20 м. Причому наконечник повинен увійти в шкіру перпендикулярно до її поверхні. Не варто переслідувати пораненого слона, а краще почекати, коли тварина знесилиться сама через втрату крові.

Внаслідок проникнення спису в тіло тварини сухожилля, якими наконечники кріпляться до ратища, розм'якшуються і слабнуть. Це потребує періодичного пerezакріплення наконечника. Останній може легко зламатися в процесі полювання. Однак в одному випадку крем'яне вістря типу Кловіс витримало проникнення в грудну клітину 12 слонів без суттєвих пошкоджень [Frison, 1989, Frison, Todd, 1998, р.19-26].

Вже зазначалося, що поширені уявлення про колективний загін мамонтів у яр чи в болото суперечать реальній стратегії полювання на слонів аборигенів Африки. Зокрема, м'ясо загнаного у драговину і вбитого там слона чи мамонта неможливо раціонально використати [Залізняк, 1993, с.13, 14].

Про ефективність полювання на мамонта зі списами свідчать дані археології, зокрема знахідки кісток мамонтів з вістрями списів, що стирчали в них. Маються на увазі результати дослідження досить численних місць забою мамонтів (kill-sites) у Північній Америці (Нако, Колбі, Домебо, Дент, Ангус, Маямі та ін.). Судячи з наконечників списів, що супроводжували скелетні рештки мамонтів, це місця забою та утилізації здобичі фінальнопалеолітичними мисливцями культури Кловіс, що була поширенна на Плато прерій та на півдні Аризони 11-13 тис. р. тому.

На березі річки Нако у штаті Аризона розкопано рештки мамонта з 8 крем'яними наконечниками списів типу Кловіс у тілі. Більша частина скелету мамонта без задніх кінцівок залягала в стерильному річковому піску. Один наконечник знайдено біля основи черепа, інший – біля лівої лопатки, два – між ребер, один стирчав у спинному хребті. Ще три вістря списів знайдені серед кісток тварини. Рештки датуються близько 11 тис. р. тому [Wormington, 1967, p. 55].

На стоянці Колбі у Вайомінзі (США) досліджено два скучення кісток мамонтів, серед яких знайдено 4 кам'яні наконечники типу Кловіс та нечисленні крем'яні і кістяні знаряддя для розчленування туш та різки м'яса. Скучення інтерпретовані як запаси м'яса мамонтів, убитих списами з наконечниками Кловіс [Frison, Todd, 1998, p.11-18, 24].

У каньйоні Домебо в Оклахомі (США) досліджено скучення кісток одного мамонта, датоване часом близько 11 тис. р. тому. Серед кісток знайдено три наконечники Кловіс і кілька відщепів. Скоріш за все мисливці культури Кловіс вполювали мамонта за допомогою металевих списів, а потім розібрали тушу тварини, використовуючи ножі з відщепів [Hofman, 1998, p.95-103].

Скелет мамонта з наконечником Кловіс між кісток знайдено 1931 р. біля м.Ангус у штаті Небраска. Біля м. Дент у штаті Колорадо 1932 р. розкопано 12 скелетів мамонтів з 3 наконечниками типу Кловіс серед кісток. У костиці також знайдено значну кількість великих каменів, які можливо використовувалися в процесі забою тварин. Кісткові рештки п'яти мамонтів, впольовані, судячи з супроводжуючих їх знарядь, мисливцями культури Кловіс, знайдені 1933 р. у відкладах на дні стародавнього озера біля м.Маямі в Техасі [Ларичева, 1976, с.18, 101, 103].

Списи мисливців на мамонтів Нового Світу мали наконечники з кремнистої сланцю (шерту) чи кременю. В Європі їх часто робили з бивня мамонта. Як правило, це великі веретеноподібні вістря завдовжки 40 см і більше (Межиріч, Мізин, Гінці, Слісєевичі, Юдинове). Наявність великих серій мікрограветських вістер свідчить, що в пазах, або просто на поверхні веретено-подібних вістер з кістки та бивня мамонта очевидно закріплювалися за допомогою смоли мікропластинки з притуленим краєм. У похованні стоянки Сунгир знайдена численна серія наконечників та важких колючих списів з випрямленого бивня мамонта завдовжки від 0.4 – до 2.4 м. Схоже останні використовувалися для добивання поранених тварин [Бадер, 1984, с.41].

Слідами поранень мамонтів такими списами, на нашу думку, можуть бути деякі штучні отвори у кістках мамонтів зі стоянок Юдиново I, Мезін, Гінці, Супонево [Сергин, 1979, с.17, рис., 1987, с.56]. Особливо це стосується отворів в лопатках, численні приклади яких відомі зі стоянки Юдинове I [Поликарпович, 1968, с.156-161]. Під лопатками знаходяться життєво важливі органи тварини, перш за все серце, тому при полюванні область лопатки вражалася досить часто.

Способ життя

Традиційно вважалося, що життя на палеолітичних стійбищах з фундаментальними житлами з кісток мамонтів тривало без перерви 20, 50 і навіть більше років. Цей висновок формувався під впливом вражаючих уяву скучень великих кісток мамонтів на стоянках. Прибічниками осілого способу життя на стоянках, які функціонували неперервно протягом багатьох років були П.П.Єфіменко [1938], І.Г.Шовкопляс [1965], І.Г.Підоплічко [1969], С.М.Бібіков [1969], автори узагальнюючої праці 1984 р «Палеоліт ССРС» [с.190, 355]. Ідею цілорічного функціонування протягом тривалого часу поселень з житлами з кісток мамонта розвиває московський дослідник В.Я.Сергін [1992, с.41].

У кінці ХХ ст. серед науковців поширюється думка, що мисливці на мамонтів, як і всі інші мисливські супільства, вели сезонний спосіб життя, тобто періодично, протягом року змінювали місце мешкання. Для розуміння їхнього річного господарського циклу багато зробила відома американська дослідниця пізнього палеоліту Східної Європи О.Соффер [1985, р.348, 425, 477]. На її думку, стоянки мисливців на мамонтів були сезонними і безперервно функціонували не довше 6 місяців.

За новими даними, річний цикл поділявся на два головні періоди: зимовий та літній. Судячи з топографії пам'яток взимку мешкали на берегах річок в общинних стійбищах, що складалися з 4 – 6 господарсько-побутових комплексів (Мізин, Межиріч, Добропілівка, Радомишль, Гінці, Кирилівська, Юдинове та ін.). Господарсько-побутові комплекси, як основа поселенської структури стійбищ мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я, складалися з круглих у плані жител діаметром 4 – 5 м з 2-5 “м'яснimi” ямами біля кожного, рештками вогнищ, сміттєвими зонами. За межами мису, зайнятого поселенням, на схилі до річки також виявлені фауністичні рештки (Гінці, Мізин), що дає підстави вважати, що периферія стійбищ використовувалася для розбору туш тварин, можливо як сміттєзвалище [Яковлева, 2000, с.80].

Так звані житла з кісток мамонта очевидно мали дерев'яний каркас вкритий шкірами тварин. Причому житла вкривалися легкими шкірами північних оленів та бізонів, а не мамонтів. Адже зняти шкуру зі слона, тим більше вчинити її практично неможливо. У дорослих тварин вона досягає 2-3 см товщини. Вагу шкури мамонта не витримав би каркас жодного житла.

Цокольна частина споруди обкладалася черепами, щелепами та іншими великими кістками мамонтів (Рис. 6). Сніг, що забивався між ними, був прекрасним

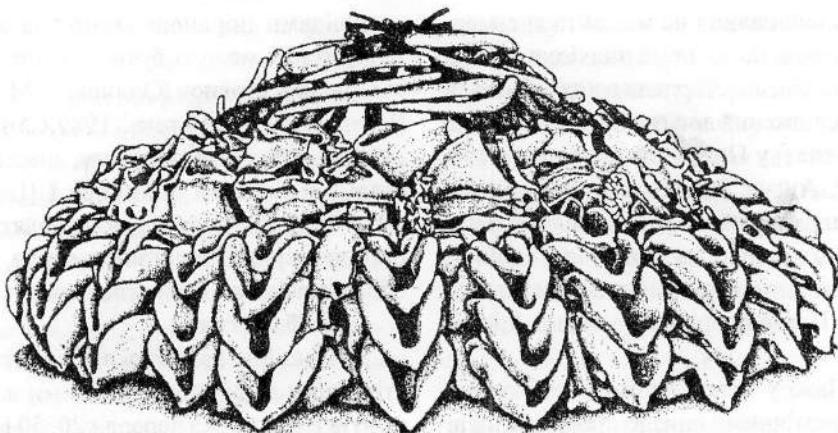

Рис.6. Викладка із нижніх щелеп мамонтів цоколю житла зі стоянки Межиріч.

Fig.6. The foundation of a dwelling made of the lower chaps of mammoth from Mezhirichy site.

теплоізоляючим матеріалом. Саме таким способом утеплювали зимові чуми мисливці тундрової зони Євразії зовсім недавно. Тому тундри Сибіру вкриті кільцями з кісток та рогів північного оленя діаметром 4-5 м, які являють собою рештки зовнішньої обкладки зимових чумів.

На думку більшості дослідників житла мали купольний дах і виходи переважно у південному напрямку. Південна проекція входу захищала житло від домінуючих холодних вітрів з льодовика і сприяла прогріванню житлового простору сонячними променями.

Деякі спостереження свідчать, що кістки мамонтів збиралі навколо стоянки лише при побудові жител. Пізніше дім добудовувався кістками впільованих мамонтів. Тому в зовнішній обкладці жител зустрічаються фрагменти скелетів в анатомічному порядку (хребці, кінцівки тощо). І нарешті надлишки кісток починали скидати у вигляді харчових покидьків у ями-сховища поряд з житлами [Сергин, 1991, с.21].

Щодо функції ям, які оточують круглі житла мізинського типу в Подніпров'ї, то серед дослідників немає єдиної думки. Більшість вважає, що ями призначалися для збереження зимових запасів м'яса [Бибиков, 1969]. Адже взимку община існувала за рахунок запасів, зроблених восени під час колективного полювання на мігруючих з півночі вздовж рік мамонтів та інших стадних травоїдних. Насиченість заповнення ям остеологічним матеріалом дала підстави вбачати в них накопичувачі кісток для використання в майбутньому для будівництва жител та палива [Шовкопляс, 1965, с.89]. В.Я.-Сергин [1983] поєднав ці функції. На його думку ями, які спочатку використовували для збереження м'яса взимку, поступово перетворювалися в колектори кісткового матеріалу і нарешті в сміттєзвалище. Про це свідчить специфіка заповнення останніх, де крім кісток та бивнів знаходять значну кількість сміття (попіл, вугілля, крем'яні віщечки тощо) [Сергин, 1983, 1991, с.21]. Внаслідок різних поглядів на призначення ям для їх позначення в літературі використовуються різні терміни: м'ясні ями, ями-комори, ями-сховища, ями-колектори тощо.

Навколо кожного житла буває в середньому від 2 до 5 ям. Вони мають круглу або овальну в плані форму,

діаметр до 2 м та глибину біля 1 м. Разом з тим, немає переконливих аргументів використання згаданих ям лише для збереження запасів м'яса чи накопичення кісткового матеріалу та бивнів. Не виключено, що деякі з них виконували функцію дренування поверхні поселення та підлоги жител, які насищувалися водою внаслідок танення ґрунтової криги.

Взагалі суспільнства, що мешкали і мешкають у смузі вічної мерзлоти, мають постійні проблеми з дренуванням води з поверхні житлової площини. Справа в тому, що підлога, влаштованого на вічній мерзлоті житла, неминуче відтавала і перетворювалася на болото. Особливо ця проблема загострювалася навесні, коли під сонячними променями відтавала поверхня землі. Вода, що не могла просочитися вглиб через вічну мерзлоту, просякала дерновий шар. Влітку вкрита мохом і ягелем поверхня тундри нагадує губку, просякнуту водою. Тонкі горизонти намивного стерильного піску в культурних шарах стоянок Межирічі, Мізин та ін. [Шовкопляс, 1965, с.90, Сергин, 1991, с.94-96] схоже свідчать про існування цієї проблеми і на стоянках прильодовикових мисливців на мамонтів.

Стає зрозумілим чому більшість відомих стоянок мисливців на мамонтів розміщувалися на мисах річкових терас з південною, «сонячною» проекцією, що обмежені з двох боків ярами чи балками, а з одного – терасовим схилом до річки. Ця обставина сприяла дренуванню площині стоянки, коли в теплу пору року під сонячними променями починала танувти вічна мерзлота.

Найпоширеніший спосіб утеплення зимового житла у традиційних суспільствах півночі Євразії та Північної Америки це їх заглиблення в землю. Однак у прильодовиковій смузі будівництву зимової напівземлянки перешкоджали дві причини. По-перше, в умовах промерзання ґрунтів поглибити підлогу житла примітивними знаряддями дуже важко. По-друге, заглиблення у вічну мерзлоту долівки житла з вогнищем на ній неминуче призводило до танення ґрунтової криги і накопичення води в котловані помешкання. Очевидно через це зимові житла прильодовикових мисливців Євразії, як правило, були наземними. Для їхньої теплоізоляції нерідко використовувалася обкладка з дерну, або з кісток, проміжки між якими забивалися снігом.

Етнографічні мисливці тундри та арктичних узбережж Канади та Сибіру, борючись з ґрунтовою вологовою, ще зовсім недавно викладали підлогу традиційних жителів плоским камінням та хмизом [Gubser, 1965, р.71, 72]. Етнографам добре відомі випадки викопування поряд з житлом дренажних ям для збору талої води з метою осушення житлового простору.

Подібні заходи боротьби з відтаючою мерзлотою вимушені були здійснювати на своїх стоянках і прильодовикові мисливці палеоліту. Зокрема загадкові «м'ясні ями» діаметром до 2-х м і глибиною до 1 м, що оточують круглі зимові житла з кісток мамонтів на стоянках Подніпров'я (Мізин, Межиріч, Добранічівка, Гінці, Юдиново, Елісеєвичі, Супонево та ін.) та Подоння (Борщево 1, Костенки II, верх.шар), схоже в багатьох випадках були саме такими ямами для дренування води. Про це свідчить наявність на дні багатьох з них стерильних прошарків суглинку та піску водного походження. Зокрема такі прошарки зафіксовані в заповненні багатьох ям Мізинської та Межирічської стоянок. А деякі з ям взагалі були замулені [Шовкопляс, 1965, с.55, Сергин, 1987, с.91].

Звичайно функція збору талої води навесні не переважала використанню ям у сухіші періоди (взимку) для зберігання запасів бивнів, кісток, чи навіть м'яса. Зрозуміло, що більшість таких ям, врешті решт, перетворювалася на смітники. Цим пояснюється різноманітний характер заповнення так званих «м'ясних ям» мисливців на мамонтів Подніпров'я та Подоння.

Близько двох десятків різноманітних ям досліджено навколо величезного житлового простору довжиною 31 м і ширину 8 м у першому шарі стоянки Костенки I на Дону. Вздовж довгої осі цього об'єкту були розташовані 8 потужних кострищ, а по периметру «ямікомори та малі землянки» глибиною до 1 м, в заповненні яких знайдено багато кісток та бивнів мамонтів, попелу, кісткового угілля. На пам'ятці зафіксовано ще два таких великих за площею і складних за структурою житлових об'єктів з ямами по периметру. Більшість цих ям, на нашу думку, копалася з метою дренажу території в умовах вічної мерзлоти, поступово перетворюючись у смітник, судячи з їх заповнення.

Таким чином, неоднорідне заповнення згаданих ям, схоже свідчить про їх поліфункціональність. Деякі з них були накопичувачами кісток та бивнів для їх господарчого використання. Після сезону осінніх полювань частина ям могла заповнюватися м'ясом, яке зберігалося в них в сухий зимовий період. Підвищений рівень з'єднань фосфору в заповненні деяких ям свідчить про можливість їх використання для зберігання органічних речовин [Величко, Грехова и др., 1997, с.155]. Навесні запас м'яса закінчувався, а ями заповнювалися водою через танення ґрунтової криги. Восени при поновленні житла вичищалися від сміття та мулу і ями, які могли бути використані і для зберігання зимових запасів. Очевидно викопати таку яму у вічній мерзлоті було нелегко. Скоріш за все їх копали влітку, коли відтавала вічна мерзлота, і використовували протягом кількох сезонів,

періодично вичищаючи їх у теплу пору року від намулу та сміття.

Дренажні ями відомі не тільки біля жителів прильодовикових мисливців, а й мезолітичних мешканців невисоких прирічкових узвищень, яким загрожували весняні повені. Зокрема, функцію дренажу можливо виконували дві ями глибиною 1,2 та 1,3 м біля житла №5 раниньомезолітичної стоянки В'язівок 4А під Лубнами [Залізняк, 1998, с.103, 104, Гавриленко, 2000]. Невисоке узвищення, на якому розташувалося поселення, піднімалося над заглавою всього на 2 м і, очевидно, підтоплювалося весняною повінню. Можливо цей фактор спричинив появу дренажних ям біля злегка заглиблених в землю жителів.

Не всі поселення з кістками мамонтів розташовані на мисах другої надзаплавної тераси. Топографічно відляється група стоянок, що тяжіють до високих терасових рівнів річкових долин і навіть плато (Пушкарі, Чулатове II, Радомишль, Фастівська, Сліссеевичі II, Семенівка та ін.). Це спостереження дало підстави О.Соффер [1985] ставити питання про різні сезони функціонування цих різних за топографією стоянок мисливців на мамонтів. Схоже, що з приходом весняного тепла люди залишали фундаментальні зимові житла з кісток мамонтів і переселялися на літнє поселення, розташоване в долині тієї ж річки, але топографічно вище зимового. Прикладом літнього табору може слугувати стоянка Чулатове II, де не знайдено ні решток фундаментальних жителів, ні «м'ясних ям» [Soffer, 1985, р.426] та структурно схожі на неї стоянки плато та високих терас. Вони характеризуються відсутністю фундаментальних зимових жителів, м'ясних ям. Серед крем'яних знарядь звичайно відсутні скребачки, оскільки шкіри забитих у теплий сезон тварин через низьку якість не вичинялися. Тяжіння літніх стійбищ до високих ділянок рельєфу також пояснюється сезонною міграцією перигляціальних травоїдних на плато навесні та в першій половині літа. Внаслідок танення мерзлих ґрунтів тут з'являлися подові озера, що давали вологу густій трав'яній рослинності, численним стадам травоїдних та людям.

Велика кількість сонячних днів призводила до вигорання пасовиськ на вододілах у другій половині літа. Травоїдні спускалися з плато більче до води, в долині річок, куди за ними переселялися і мисливці. З приходом холодів більшість травоїдних мігрувала на півден, а люди зимували в затишних долинах, де не такі сильні вітри, а річкові зарості давали достатньо дров. Тут лишалася на зимівлю частина травоїдних. Основою існування общини взимку було м'ясо, здобуте на осінньому колективному полюванні на мігруючих на південний стадах тварин. У кінці зими, коли запаси м'яса закінчувалися, зростала роль полювання у прирічкових заростях та м'ясного збиральництва. Схоже, що у «мамонтовій смузі», що тягнеться з Південної Польщі через північ України, басейн Десни на Верхній Дон у кінці плейстоцену зимувала популяція мамонтів Східної Європи. Численні зимові поселення мисливців на ма-

мента можливо свідчать про сприятливі умови для полювання на цих тварин у цьому регіоні саме взимку.

Серед причин переселення з літнього на зимове стійбище і навпаки могли бути різні шляхи осінньої та весняної міграції травоїдних. Адже значну роль у харчуванні общини влітку відігравало м'ясо, здобуте під час весняної міграції ссавців. Однак ці запаси влітку не могли бути значними. Схоже, що в літньому раціоні перше місце належало свіжому м'ясу впольованих на літніх пасовищах травоїдних.

Оскільки зведення жител з мамонтових кісток вимагало певних знань, трудових зусиль, дефіцитного будівельного матеріалу (дерево, кістки, шкури), то ці складні конструкції мали велику цінність для людини. Тому з приходом осені первісні колективи могли повернутися у минулорічний зимовий табір, де ремонтували і поновлювали зимові житла. Про повторне заселення бодай деяких з них свідчить той факт, що культурний шар на підлозі деяких споруд у Межирічах та в Мізині складався з тонких горизонтів [Сергин, 1987, с.91]. Крім того, культурний шар жител дуже насичений і містить надто значну кількість крем'яних знарядь (іноді до 500 виробів з ретушією на житловий комплекс), щоб її можна було пояснити разовим мешканням у житлі сім'ї з 5-10 людей [Залізняк, 1993, с. 15].

Повертаючись восени на місце традиційної зимівлі первісний колектив, вірогідно, поновлював не лише житла, але і ями навколо них, які відтавали за літо. Вони вичищалися від решток минулорічних запасів, мулу, сміття і поглиблювалися, наскільки це дозволяла мерзлота. Можливо бивні, лопатки мамонтів, інші важкі кістки, що нерідко знаходять в ямах, колись притискали шкіряне покриття заповненої м'ясом схованки.

Благополучна зимівля залежала від успішного осіннього полювання, метою якого було створення запасів м'яса на зиму. Очевидно, мігруючих з півночі тварин, били неподалік від зимового табору. Адже без транспортних засобів доставка великої кількості м'яса та важких мамонтових кісток неможлива. Наприклад, череп дорослого мамонта важить більше 100 кг. А на деяких стоянках знайдені десятки таких черепів.

Сезонні зимові та літні общинні поселення були базовими. Тобто з них здійснювались різноманітні промислові експедиції (на полювання, за м'ясом померлих тварин, за кременем, вохрою тощо). Тому на певній віддалі від цих великих стійбищ виникали тимчасові стоянки з невеликою кількістю решток: короткочасові мисливські тaborи, місця розчленування забитих тварин, майстерні з обробки кременю, місця добування крем'яної сировини, вохри тощо.

Формування характерних для кам'яної доби груп пам'яток, аналогічних Костенко-Боршівській чи Пушкарівській, зумовили періодичні повернення мисливців на мамонтів на традиційні місця осінніх та весняних колективних полювань. Циклічні зміни шляхів сезонних міграцій стадних травоїдних через виснаження пасовищ [Симченко, 1976, с.75] змушували мисливські колективи періодично залишати старі поселення і переселятися на нові міграційні шляхи травоїдних [Залізняк, 1989, с.15, 16].

Варто наголосити на особливій ролі мамонта, зокрема його кісток, в побуті мамонтових мисливців. Кістки цих тварин широко використовувалися не лише як будівельний матеріал, але й як паливо та сировина для виготовлення знарядь праці, побутових предметів, витворів мистецтва і навіть для освітлення жител. Зокрема лампи-світильники виготовляли з пористих епіфізів кінцівок мамонтів [Пидопличко, 1976]. Привертає увагу значна кількість витворів мобільного мистецтва на стоянках мисливців на мамонта (Мізин, Межиріч, Гагаріно, Авдеєво, Костенки, Сунгир, Доліні Вестоніці, Шедмость), порівняно зі стійбищами мисливців на північного оленя (Штельмор, Аренсбург, Пенсевот), чи спеціалізованих мисливців на бізона Надчорномор'я (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа). Не останню роль у схильності мамонтових мисливців до прикладного мистецтва, на нашу думку, грав сам факт наявності у них такого придатного для обробки матеріалу як бивень мамонта.

Як неодноразово відзначали дослідники, схематичне мистецтво пізнього палеоліту Середнього Подніпров'я контрастно вирізняється на тлі численних натуралістичних зображень в пещерах та на стоянках Західної та Центральної Європи, Верхнього Дніпра (Гагаріно, Авдеєво) та Середнього Дону (Костенки). Велику кількість гіпотез висунуто щодо складних композицій вигравіюваних на уламках бивнів з Межиріч та Кирилівської стоянки. Більшість дослідників бачили в них плани поселень чи навіть карти місцевостей. Однак відомий дослідник первісного мистецтва О.Маршак встановив, що кожна з композицій не являє собою єдине ціле, бо окрім їх елементи наносилися не одночасно, а протягом тривалого періоду. Подібним розчаруванням закінчилися численні спроби інтерпретації семантики загадкових меандрів та зигзагів на виробах з бивня та на кістках мамонтів з Мізина. В.І.Бібікова переконливо показала що мезінські меандри передають структуру мамонтового бивня на зрізі (Рис. 7).

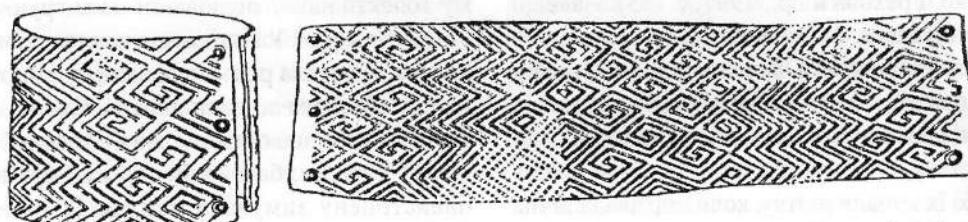

Рис.7. Зображення меандрів та зигзагів, що передають структуру бивня мамонта на браслеті з Мізина.

Fig.7. The bracelet from Mizin made of mammoth tusks with a picture of meanders and zigzags which show its structure.

Суспільний устрій

Характерні для мисливців на мамонтів поселення з 4–6 монументальними житлами дослідники одностайно вважають общинними (Мізин, Добранічівка, Межиріч, Кирилівська, Радомишль, Юдиново). Немає єдиної думки про чисельність общини мисливців на мамонтів. Дослідники, що вважають житла з кісток мамонтів помешканням окремих сімей середньою чисельністю 5–10 осіб, твердять, що общинний колектив нараховував біля 30 людей [Зализняк, 1987, 1990а, 1993, Сергін, 1992, с.48]. О.Соффер переконана, що в житлах мешкало по 2–3 сім'ї, а община складалася з 6–12 сімей, загальним числом 30–60 людей обох статей і всіх вікових категорій [Soffer, 1985, р.425].

Теоретичне обґрунтування існування парної сім'ї у прильодовикових мисливців пізнього палеоліту дав відомий фахівець з філософії антропогенезу Ю.І.Семенов [1974]. На його думку парна сім'я виникла як соціально-економічне об'єднання чоловіка та жінки з метою забезпечення необхідним дітей та їх виховання.

Мешкання в екстремальних умовах прильодовикової зони передбачало глибоку господарчу спеціалізацію чоловічої та жіночої частин виробничого колективу. Роль жінки в забезпеченні общини їжею була мінімальною. Адже традиційне для жінок первісних суспільств збиральництво не мало великого значення у бідних на рослинність, холодних тундро-степах. Функція добування їжі повністю лягала на плечі чоловіків-мисливців, тим більше, що полювання на великих ссавців прильодовикових просторів потребувала значної фізичної сили чоловічої частини колективу.

З іншого боку, життя в холодному кліматі неможливе без теплого одягу та житла. Тому жіноцтво, практично не беручи участі в здобування продуктів харчування, спеціалізувалося у виготовленні досконалого одягу, взуття, шкіряних покришок жител. Оскільки чоловіки значний час проводили на полюванні за межами селища, на плечах жінок лежала не тільки турбота про дітей, але й догляд за вогнищем, турбота про житло, господаркою яких жінки нещодавно були у нганасан, енців, нунамютів, юкагирів та інших мешканців тундрі недавнього минулого [Зализняк, 1989, с.149].

Отже, в умовах прильодовиковів'я жіноча і чоловіча частини первісної общини не могли існувати без постійних господарчих контактів з метою обміну продуктами глибокого статевого розділу праці. Іншими словами, статевий розподіл праці в прильодовикових суспільствах зумовив тісну господарську кооперацію чоловіка з жінкою з метою обміну його результатами. Це стало економічною передумовою формування парної сім'ї в прильодовикових суспільствах пізнього палеоліту.

Про наявність парної або малої сім'ї у мисливців на мамонтів свідчать результати розкопок їхніх жител. Внутрішній діаметр круглих жител із кісток мамонтів не перевищує 4-5 м. Саме таку площею мають сімейні житла мисливців та збирачів усіх природно-ландшафтних зон [Зализняк, 1989, с.149, 150]. Тобто в житлах мисливців на мамонтів скоріш за все мешкали сімейні

колективи чисельністю до 10 чоловік. Отже, середня чисельність їх общин вірогідніше була близько 30–40 осіб, оскільки общинні поселення складалися з 4-6 жител [Зализняк, 1993, с.11-17].

С.А.Арутюнов висловив думку, що пізній палеоліт був епохою дислокальних шлюбних стосунків між екзогамними матріархальними общинами, що проживали на відстані кількох десятків кілометрів одна від одної [Арутюнов, 1982, с.64]. Важко уявити, яким чином при повній відсутності будь-яких транспортних засобів (навіть лиж) могли здійснюватися дислокально-шлюбні відносини, які передбачали регулярні відвідини чоловіками дружньої общини, що мешкає за 40-50 км. Можна припустити, що групи чоловіків могли подовгу гостювати у сусідів. Але в такому виподку шлюбні стосunkи скоро і неминуче переросли б в парний шлюб з матрілокальним поселенням подружжя. Адже нуклеарна сім'я прильодовикової Європи передбачала щоденні тісні контакти, перш за все, з метою обміну продуктами глибокого статевого розподілу праці. Отже, концепції дислокального шлюбу у прильодовикових мисливців пізнього палеоліту суперечить згадуваний вище глибокий статевий розподіл праці, зумовлений суворими кліматичними умовами прильодовиков'я. Він передбачає щоденні господарчі контакти між жінкою та чоловіком і не лишає місяця для довготривалих відвідин чоловіком сусідів.

Аналіз археологічних матеріалів та етнографічних паралелей дає підстави стверджувати, що община прильодовикових мисливців складалася з кількох споріднених сімей, була екзогамною і патрілокальною [Зализняк, 1987, 1989, 1998, с.38-59]. Тобто шлюбних партнерів шукали за межами общини, а при створенні сім'ї жінка переселялася в колектив чоловіка, а не навпаки. Це підтверджують деякі спостереження над археологічними матеріалами. Зокрема, різниця між крем'яними комплексами окремих господарсько-побутових комплексів одного поселення незначна. Якщо б чоловіки переселялися в общину жінок у момент створення сім'ї, то кожен з них приніс би з собою свої традиції обробки кременю. Тобто кожне житло поселення мало б свій специфічний крем'яний комплекс [Зализняк, 1987, с.64].

Привертає до себе увагу своєрідність архітектурного орнаменту кожного житла стоянки Межиріч. Крім того, простежені паралелі між орнаментикою житла та жіночих статуеток, знайдених у ньому [Яковлева, 1988, с.11, 1991, с.19]. Орнаментальні традиції колективу, з якого прийшла жінка в общину чоловіка, очевидно, відображалися як в орнаменті житла, повною господаркою якого вона була, так і в орнаментиці скульптурного зображення жіночого божества цього житла. Своєрідність орнаментики жител та жіночих статуеток різних господарсько-побутових комплексів одного поселення та однотипність їх крем'яних комплексів свідчать про те, що чоловіки общини були носіями однієї культурної традиції, а жінки різних. Така ситуація виникла внаслідок переселення жінок в общину чоловіка, тобто за умови екзогамії общини та патріло-

кальності сім'ї мисливців на мамонтів [Зализняк, 1987, с.64, 1990а, с.80].

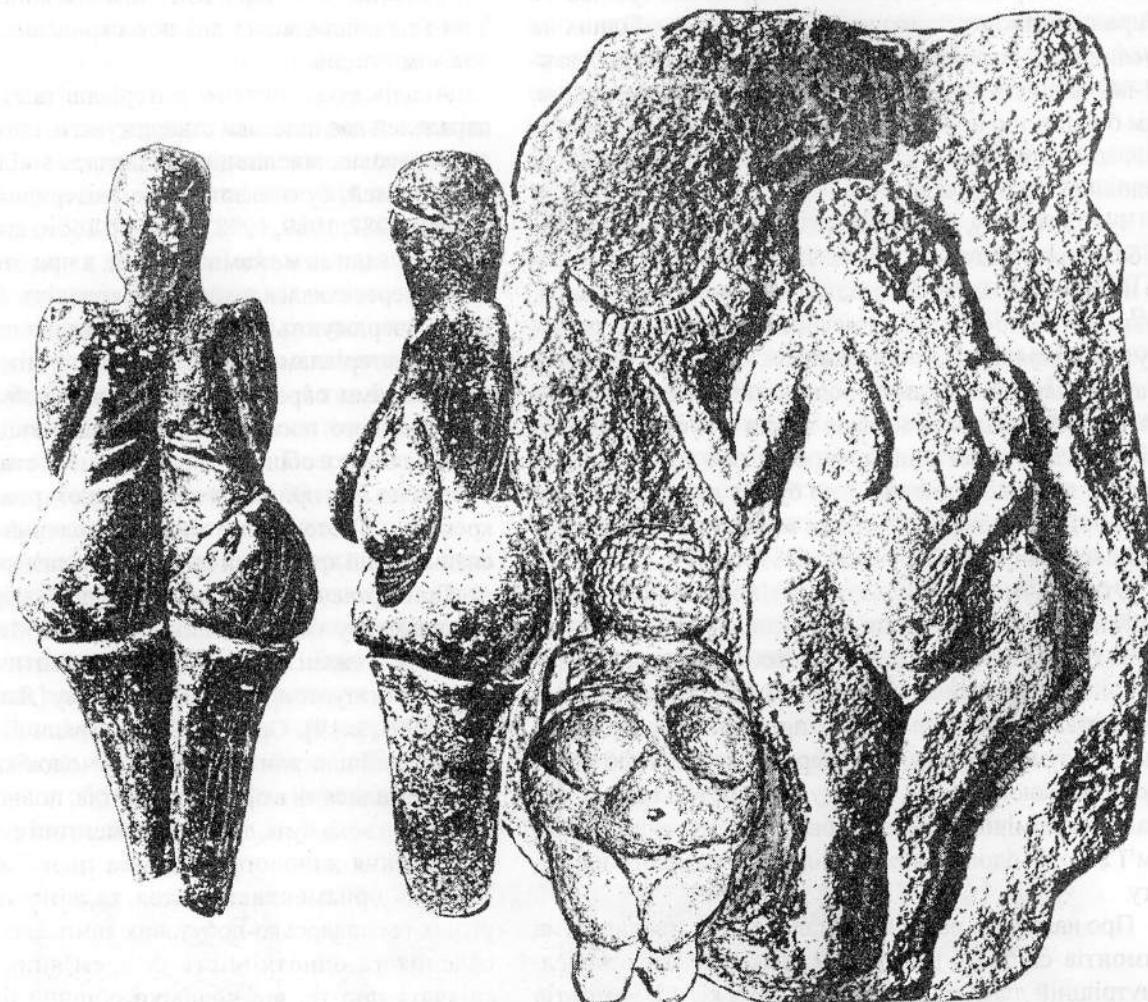
Екзогамність общин мисливців на мамонтів передбачала регулярний обмін шлюбними партнерами між окремими общинами. Отже, між сусідніми общинами поселеннями періодично здійснювались контакти. Однак ця справа не була легкою. Через дуже низьку щільність пізньопалеолітичного населення (до 1 людини на 100 кв. км) общинні стійбища були віддалені одне від одного не менш ніж на 40 – 50 км [Арутюнов, 1982, с.46, Зализняк, 1987, с.63]. Розташовані вони були вздовж великих та середніх річок, відділених одна від одної безкрайніми безлюдними обшираторами вододілів. Контакти утруднювалися повною відсутністю будь-яких транспортних засобів. Однак знахідки на деяких стоянках гірського кришталю, морських черепашок, вохри, відслонення яких розташовані іноді за кілька сотень кілометрів від пам'ятки, свідчать про дуже дальні, вірогідно обмінні зв'язки прильодовикових мисливців.

Люди прильодовиків’я

Антропологія та медицина свідчить про деякі особливості функціонування людського організму в

умовах дуже холодного клімату, які, очевидно, були властиві прильодовиковим мисливцям палеоліту. Внаслідок пристосування людського організму до природного середовища, у відповідності з основними природно-кліматичними зонами Землі, склалося шість головних адаптивних типів людського організму, кожному з яких властиві певні фізіологічні та морфологічні особливості: арктичний, аридний, помірний, континентальний, високогірний і тропічний [Алексеєва, 1986, с.150-152]. Прильодовикові мисливці, у тому числі і мисливці на мамонтів, схоже, належали до арктичного типу адаптації.

Рацион первісних мисливців прильодовиків’я та досліджуваних етнографами аборигенів субарктики був надзвичайно багатий білками та жирами, але дуже бідний на вуглеводи та вітаміни, що дало підстави умовно назвати його «раціоном плотоїдної тварини». Зумовлений він, з одного боку, своєрідністю тваринного та рослинного світу тундри, а з іншого – потребою організму у висококалорійній їжі в умовах низьких температур. Етнографічні паралелі свідчать, що в умовах субарктики доросла людина щоденно повинна вживати від 4 до 6 кг. м’са і жиру [Моует, 1963, с.104, Пидоп-

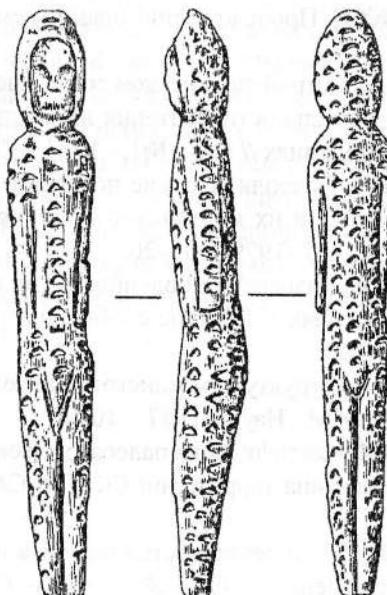

Рис.8. Палеолітичні “венери” зі стоянок Долні Вестониці, Моравія (1), Віллендорф, Австрія (2), Лассель, Франція (3).

Fig.8. Paleolithic “Venus”. 1 - Dolni Vestonice, Moravia; 2 - Willendorf, Austria; 3 - Lasselle, France.

личко, 1969, с.153]. М'ясна дієта спричиняла вживання великої кількості рідини, необхідної для виведення з організму шкідливих азотистих сполук. Процеси підсиленого окислення білків та жирів зумовили підвищений потребу організму в кисні, внаслідок чого грудна клітина корінних мешканців Півночі дуже розвинена. В холодному кліматі значного розвитку досяг теплоізоляючий жировий прошарок, особливо у жінок. Тепловіддача організму тим вища, чим більша площа тіла. Тому для корінних мешканців Приполяр'я характерні невисокий зріст, коротконогість, що полегшує забезпечення кров'ю периферійних ділянок тіла [Алексеєва, 1986, с. 136-146].

Судячи з характерних пропорцій палеолітичних жіночих статуеток з бивня мамонта (короткі ноги, потужний жировий прошарок) (Рис. 8), особливості фізіології та морфології сучасних аборигенів Півночі, зумовлені довготривалим проживанням в холодному кліматі, значною мірою були властиві мисливським суспільствам прильдовикової Європи (мисливці на мамонтів, на тундрових оленів, бізонів, мисливці прильдовикових гір тощо). Мешканці лісотундр, ще з пізнього палеоліту донедавна, носили глухий хутряний комбінезон з капюшоном [Birket-Smith, 1936, р.189-199, Gubser, 1965, р.83, 84, Моует, 1963, р.128]. Про це свідчать не тільки масові етнографічні дані, але й костюм пізньопалеолітичних статуеток з бивня мамонта зі стоянок Мальта та Буреть (Рис. 9) [Абрамова, 1960, с.136-139, Окладников, 1960, с.281, Зализняк, 1989, с. 145] та рештки одягу з поховань на стоянці Сунгир.

Рис.9. Зображення глухого хутряного одягу з капюшоном зі стоянки Буреть у Сибіру, за О.П.Окладніковим.

Fig.9. The figure of man wearing fur clothes with owls from Buret site in Siberia, after O.P. Okladnikov.

Історичні долі

Дати стоянок Дольні Вестониці, Павлів, Радомишль, Юрівичі, Бердиж, Хотильово II (25 – 20 тис. років тому) є доказом формування моделі господарської адаптації мисливців на момонтів вже в середині пізнього палеоліту. Однак справжній розквіт суспільства мисливців на мамонтів, судячи з датування найяскравіших пам'яток (Межиріч, Добранічівка, Юдиново, Супонево, Єлісеевичі, Гінці, Тимонівка тощо), припадає на пізньольдовиковий час, а саме 15 - 14 тис. років тому. Про розквіт господарсько-культурного типу мисливців на мамонтів в Подніпров'ї саме на передодні вимирання мамонтів в Європі пишуть більшість дослідників [Зализняк, 1993, с.17, 1998, с.73, 74, Величко, Грехова и др., 1997, с.171, Яковлева, 2000, с.72]. Дано модель прильдовикового мисливського суспільства остаточно зникла разом з об'єктом мисливського промислу на початку фінального палеоліту, мабуть, перед аллерацьким потеплінням, що розпочалося 12 тис. років тому.

Схоже на те, що в басейні Середнього та Верхнього Дніпра і Дону мамонти зникли тоді ж як і в Центральній Європі – протягом XIII тис. до наших днів. Нещодавно популярна версія винищення мамонтів первісними мисливцями в наш час втратила більшість прихильників. Адже мамонти зникли не тільки у відносно щільно заселеній первісними мисливцями Європі чи на Плато прерій в Північній Америці, але й у тундрах Сибіру чи Аляски, де суттєвого антропогенного тиску на їх популяцію не було.

Очевидно невипадково вимирання мамонтів збіглося в часі з різкими кліматичними змінами на межі плейстоцену та голоцену. На думку М.К.Верещагіна [1979, 1981] сталося це, перш за все, внаслідок кліматичних змін, пов'язаних з деградацією Скандинавського льодовика. Періодичне проникнення теплих і вологих циклонів у Європу з Атлантики спричинило суттєве збільшення товщини снігового покриву. Нестача кормів узимку стала однією з причин вимирання травоїдних мамонтового фауністичного комплексу у фінальному плейстоцені. Зумовлені атлантичними циклонами періодичні відлиги спричинювали намокання густого хутра мамонтів, вівцебиків, бізонів. Наступні заморозки призводили до замерзання мокрої вовни і масової загибелі тварин від переохолодження.

Не можна категорично заперечувати можливість доживання решток колись численної популяції мамонтів у Східній Європі до кінця дріасового періоду. Про це свідчить знайдений на свідерській стоянці Березно 6, на Рівненщині, зуб молодого мамонта, що отримав радіокарбонові дати в межах кінця Алереду – середини Дріасу III (10560 ± 200 BP – Ki-5511; 11200 ± 110 BP – Ki-6262). А кістки мамонта з естонської стоянки Пуллі продатовані навіть Пребореалом. Отже, встановити час зникнення господарсько-культурного типу мисливців на мамонта в Східній Європі можна лише точно визначивши час різкого скорочення та вимирання самих мамонтів, що є завданням на майбутнє. Все ж більшість дослідників вважають, що мамонти в Європі вимирають 13 тис. р. тому. З цього часу до різкого потепління 10 тис. р. тому в середній смузі Європи триває доба північного оленя. У північній частині України, в Прикарпатті, на Волині, Поділлі на зміну

ЛІТЕРАТУРА

мисливцям на мамонта прийшли мисливці на північного оленя (рис.10) [Залізняк, 1989, 1999].

Абрамова З.А. Элементы одежды и украшения на скульптурных изображениях человека эпохи верхнего палеолита в Европе и Сибири // МИА.– 1960.– №79.– С.126-149.

Агуста Й., Буриан З. Жизнь древнего человека.- Прага, 1960.

Алексеева Т.И. Адаптивные процессы в популяциях человека.– М., 1986.– 216 с.

Арутюнов С.А. Этнические общности доклассовой эпохи // Этнос в доклассовом и раннеклассовом обществе. – М.: Наука, 1982.– С. 55-83.

Бадер О.Н. Палеолитические погребения и палеолитические находки на Сунгирь // Сунгирь. Антропологическое исследование.- М.: Наука, 1984.– С.6-13.

Бибиков С.Н. Некоторые аспекты палеоэкономического моделирования палеолита // СА. – № 4.– 1969.– С. 5-23.

Борисковский П.И. Палеолит Украины.– М.-Л., 1953.

Величко А.А. Природный процесс в плейстоцене.– М.: Наука, 1973.– 256 с.

Величко А.А., Грехова Л.В., Грибченко Ю.Н., Куренкова Е.И. Первобытный человек в экстремальных условиях среды. Стоянка Елисеевичи.– М., 1997.– 190с.

Верещагин Н.К. Почему вымерли мамонты.– Л., 1979.– 195 с.

Верещагин Н.К. Записки палеонтолога.– М., 1981.

Верещагин Н.К., Барышников Г.Ф. Вымирание млакопитающих в четвертичном периоде Северной Евразии // Млекопитающие Северной Евразии в четвертинном периоде.– Л., 1985.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура.– Полтава, 2000.– 127 с.

Гарутт В.Е. Мамонт в изображении человека верхнего палеолита.– МИА.– №79.– 1960.– С.150-163.

Гладких М.І. Історична інтерпретація пізнього палеоліту.– К., 1991.– 44 с.

Григорьев Г.П. Восстановление общественного строя палеолитических охотников и собирателей // Охотники, собиратели, рыболовы.– Л., 1972.– С.287.

Ефименко П.П. Первобытное общество.– Л., 1938.

Зализняк Л.Л. О характере общин позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. - К.: Наукова думка, 1987. - С. 59 - 71.

Зализняк Л.Л. Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. К.: Наукова думка, 1989. - С.182.

Зализняк Л.Л. Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век территории Украины.– К.,1990а.– С.70-81.

Зализняк Л.Л. Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии Юга Восточной Европы.– Элиста, 1990б.– С.4-13.

Зализняк Л.Л. Население Полесья в мезолите.– К., 1991.– 158 с.

Залізняк Л.Л. Системи господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену та голоцену // Оточуюче середовище і стародавнє населення України.– К., 1993.– С.4 -21.

Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е.– К., 1998.– 307 с.

Залізняк Л.Л. Фінальний палеоліт північного-західу Східної Європи.– К.,1999.– 284 с.

Залізняк Л.Л. Палеоліт і цивілізаційна концепція Шпенглера-Тойнбі // Археологія.– №1.– 2002.– С.14-24.

Ларичева И.П. Палеоиндейские культуры Северной Америки.– Новосибирск, 1976.– 229 с.

Моует Ф. Люди оленного края.– М., 1963.– 315 с.

Нужний Д.Ю. Проблема сезонної адаптації фінальнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфетські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія.– №2.– 1997.– С.3-23.

Окладников А.П. Палеолитические женские статуэтки Бурети // МИА.– 1960.– №79.– С.281-288.

Палеолит СССР. - М.: Наука, 1984.– 384 с.

Палеолит костенковско-боршевского района на Дону.– Л.: Наука,1982.– 285 с.

Пидопличко И.Г. Позднепалеолитические жилища из кости мамонта на Украине.– К.: Наукова думка, 1969.– С.162.

Пидопличко И.Г. Межиричские жилища из костей мамонта.– К., 1976.

Поликарпович К.М. Палеолит Верхнего Поднепровья.– Минск, 1968.– 201 с.

Семенов Ю.И. Происхождение брака и семьи.– М., 1974.– 308 с.

Сергин В.Я. О хронологическом соотношении жилищ и продолжительности обитания на позднепалеолитических поселениях // СА.– №1.– 1974.– С.3-11.

Сергин В.Я. Палеолитические поселения среднеднепровского типа и их историко-культурное значение // КСИА.- №157.-1979.-с.15-20.

Сергин В.Я. Назначение больших ям на палеолитических поселениях // Краткие сообщения.– №173.– М., 1983.– С.23-31.

Сергин В.Я. Структура мезинского палеолитического поселения.– М.: Наука, 1987.– 104 с.

Сергин В.Я. Классификация палеолитических поселений с жилищами на территории СССР // СА.– №3.– 1988.– С.5-20.

Сергин В.Я. Скопление костей мамонта на палеолитических поселениях // СА.– №4.– 1991.– С.9-24.

Сергин В.Я. Палеолитические поселения Европейской части СССР. (Памятники с жилым устройством). – Автореф. доктор. дис.– М., 1992.– 54 с.

Симченко Ю.Б. Культура охотников на оленей Северной Евразии.– М.: Наука, 1976.– С. 310.

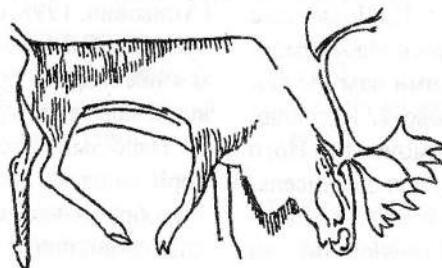
Степанов В.П. Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии.– М., 1976.– С.300-322.

- Формозов А.Н.** О фауне палеолитических памятников Европейской части СССР // Природа и развитие первобытного общества.– М., 1969.– С.70-73.
- Хеннес В.** Охотники на мамонтов в США И СССР // Берингия в Кайнозое.– Владивосток, 1976.– С.427-438.
- Шовкопляс И.Г.** Мезинская стоянка.– К., 1965.– С.326.
- Шовкопляс И.Г.** Господарсько-побутові комплекси пізнього палеоліту // Археологія.– № 3.– 1971.– С.13-21.
- Шовкопляс И.Г.** Добраничевская стоянка на Киевщине // МИА.– №185.– М.-Л., 1972.– С.177-188.
- Яковлева Л.А.** Орнамент в изобразительном творчестве позднепалеолитического человека Поднепровья как исторический источник // Автореферат дисс. на соиск. уч. степ. к. и. н.– Л., 1988.– С.16.
- Яковлева Л.А.** Поселення з житлами із кісток мамонта Дніпровського басейну // Археологія.– №2.– 2000.– С.72-83.
- Birket - Smith K.** The Eskimos.– London, 1936. – 250p.
- Gubser N.** Nunamiat Eskimos. Hunters of Curibou.– New-Hawen-London, 1965.– 384p.
- Hofman J.** Mehl's Dilemma: Paleomorphology and Interpretation of the Clovis-Mammoth Association at Domebo, Oklahoma // Proceedings of the international conference on mammuth site studies.– Edited by Dixie West.– University of Kansas, 1998.– P.96-102.
- Iakovleva L., Djindjian F.** Epigravettian Settlement Models in the Dniepr Basin in the Light of the New Excavations of the Gontsy Site (Ukraine) // Proceedings of the international conference on mammuth site studies.– Edited by Dixie West.– University of Kansas, 1998.– P.87-102.
- Lee R.B.** What Hunters Do for a living, or, How to make out on Skarpe Resources // Man the Hunter.– Chicago, 1968.– P.30-49.
- Frison G.** Experimental use of Weaponry and tools on African elephants // American antiquity.– N 54.– 1989.– P.766-784.
- Frison G., Todd L.** The Colby Mammuth Kill Site 48WA322; Hunting Mammuths; And Experiments With Clovis Tools And Weaponry // Proceedings of the international conference on mammuth site studies.– Edited by Dixie West.– University of Kansas, 1998.– P.11-28.
- Soffer O.** The Upper Palaeolithic of the Central Rassion Plaine.– N.Y., 1985.
- Wormington M.** Ancient man in North America.– Denver, 1957.

L.L. ZALIZNYAK

HUNTERS ON MAMMOTH: FROM EXOTIC CONJECTURES TO PROSAIC REALITIES

Prehistoric society of periglacial hunters on mammoth belong to the number of the most known to broad attendance and, at the same time, is scientifically the less comprehensible. The absence of ethnographic analogies determinates tradition of mythologization of many aspects of life of hunters on mammoth. The old myth about hunting on mammoths with trapping pits is one of the most widespread. Archeological and ethnographic data convincingly testify, that mammoths were hunted - as well as elephants - by spears thrown from certain distance. Settlements with fundamental dwellings of mammoth bones were occupied in winter. Community consisted of five to seven small families exploits settlement for wintering and periodically returned at the site in late falls. So called "meaty pits" around dwellings might work as drainage system during warm season, when permafrost melting. As it seems, hunters on mammoth were winter in fundamental houses in river valleys, then - in spring - were moved on plateau, and in mid of summer were returned in river valleys following ungulates. Hunting control on routes of seasonal migrations of herbivores, first of all of mammoths, was the basis of economy of this population. Given model of economic adaptation was formed under the cold climatic terms of Late Pleistocene approximately around 20 Kyr BP and survived in middle band of Europe up to mammoth distinction ca. 13 Kyr BP.

Рис.10. Зображення північного оленя на роговій платівці. Стоянка Кеслерлох. Швейцарія.

Fig.10. The picture of reindeer. Keslerloch site, Switzerland.

Д.Ю. НУЖНИЙ, В.К. ПЯСЕЦЬКИЙ

КРЕМ'ЯНИЙ КОМПЛЕКС ВЕРХНЬОПАЛЕОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ БАРМАКИ НА РІВНЕНЩИНІ ТА ПРОБЛЕМА ІСНУВАННЯ ПАМ'ЯТОК МІЗИНСЬКОЇ ІНДУСТРІЇ НА ВОЛИНСЬКІЙ ВИСОЧИНІ

У статті аналізується крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки у басейні р. Горині на Волинській височині, що порівнюється з матеріалами Мізину на Десні.

Мізинська крем'яна індустрія і проблема пошуку її аналогій.

Комплекс всесвітньовідомого палеолітичного поселення Мізин на р. Десні за своїм значенням і завдяки багатству крем'яних і кістяних виробів, витворів мистецтва, прикрас, об'єктів житлобудування, а також і повноті дослідження має виняткове значення не тільки для вітчизняного палеолітознавства, але й Східної Європи в цілому. Разом з тим на тлі інших епіграветтських пам'яток цього регіону, які у своїй більшості більш менш одностайно об'єднуються у групи подібних або споріднених комплексів (типу Межиріч - Добранічівка або Юдіново - Тімоновка тощо), матеріали Мізину стоять останньою і поки що не мають прямих загальнозвінзаних аналогів. У цьому відношенні серед інших епіграветтських пам'яток подібну ситуацію ми маємо лише щодо комплексів Єлісеєвичів 1 і 2.

На думку П. Й. Борисковського, вік існування Мізину відповідає часу таких пам'яток басейну Дону, як Боршево 1, Костьонки 2 і 3, але прямих аналогій йому в цьому регіоні немає. Він вважав, що з Мізином генетично пов'язані більш пізні комплекси Супонєва і Тімоновки на Десні, від яких у свою чергу вже походять ще молодші пам'ятки - Бугорок, Чулатів 2 та Боршево 2 [Борисковський, 1953, с. 406 - 407]. В свою чергу І. Г. Шовкопляс вважав, що комплекс Мізину не є чимось відокремленим і незвичайним у порівнянні з іншими пам'ятками Середнього Дніпра (Супонєво, Чулатово 1, Юдіново, Єлісеєвичі, верхній шар Юрівичів і Тімоновки). Його ж певна специфічність у типологічному складі і чисельності окремих категорій знарядь обумовлена лише кращим збереженням культурного шару і повноціннішим дослідженням всій площини цього поселення на відміну від вищеперерахованих [Шовкопляс, 1965, с. 176]. Причому, найбільш подібними до них він вважав матеріали саме Супонєва [Шовкопляс, 1950, с. 183]. Загалом загадані пам'ятки, разом із Кирилівською стоянкою, на його думку, представляли собою ранню фазу «...локального варіанту культури мадленської доби у Східній Європі, яку є всі підстави назвати мізинською» [Шовкопляс, 1965, с. 300].

D.YU. NUZHNYI, V.K. PJASETSKY

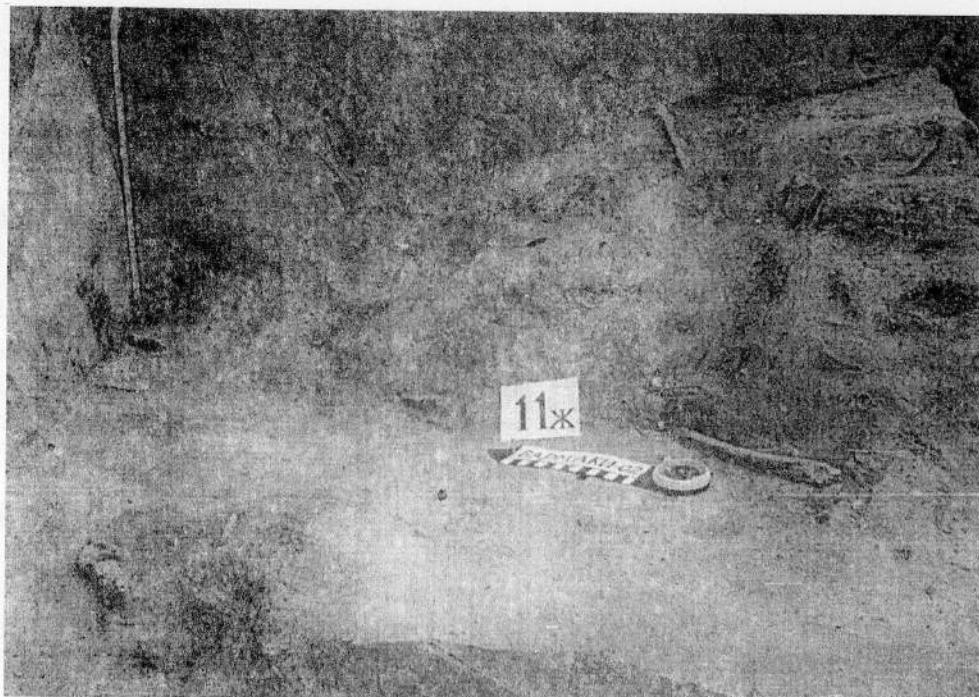
THE FLINT ASSEMBLAGE OF UPPER PALEOLITHIC SITE BARMAKI FROM RIVNE CITY REGION AND PROBLEM OF EXISTENCE OF MEZIN TYPE INDUSTRY ON THE VOLYNIAN UPLAND

The flint assemblage of Upper Paleolithic site Barmaki in basin of Gorin' river (Volynian upland) is analyzed and compared with that of Mezin site on Desna river.

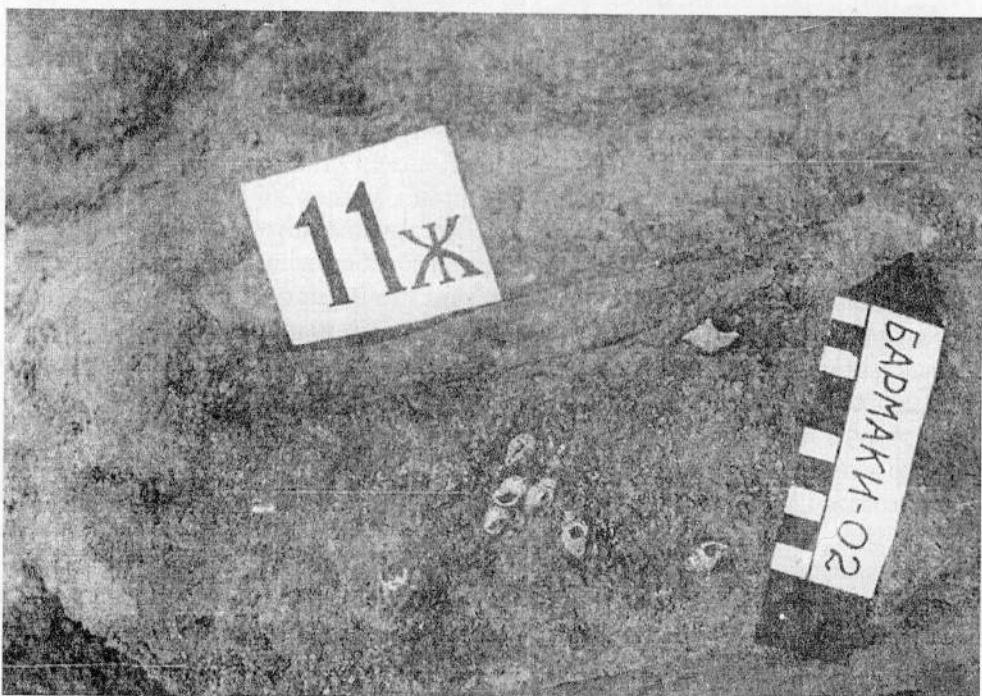
Ще далі у ширшому визначенні цього культурного явища пішов С. М. Бібіков, який до кола вищезгаданих пам'яток мізинської культури у Середньодніпровському басейні запропонував долучити і комплекс нижнього шару Городка 2 на Рівненщині, а через останній поєднати їх з Пшемостью в Моравії у межах окремої «мізинсько - павлівської культури». На його думку, приміром такого ж «величезного культурно - історичного ареалу може бути віллендорфсько-авдіїво-костьонківська спільнота» [Бібіков, 1981, с. 85].

Але вже з самого початку подібні погляди зустріли критику з боку певної частини палеолітознавців, які відзначали загальну поширеність частини ознак, використаних для об'єднання загаданих пам'яток у мізинську культуру, на дуже значних територіях й у, безумовно, різнокультурних комплексах [Гвоздовер, Рогачев, 1969, с. 498- 500; Рогачев, Аникович, 1984, с. 198- 199]. Останній автор нещодавно скорегував свої погляди і визнав, що комплекси Межирічів та Добранічівки цілком можуть бути результатом подальшого розвитку мізинської культури [Аникович, 1998, с. 60]. Щоправда реальний вік комплексу Мізину, попри його значення, все ще залишається невизначенним. У свою чергу найближчою аналогією Мізину він вважав матеріали стоянки Борщево 1 на Дону [Аникович, 1998, с. 58- 60]. Слід відзначити, що окрім дуже подібні елементи в типології деяких категорій крем'яних знарядь праці Борщева 1 та Мізину ще раніше відзначалися у літературі [Рогачев, Кудряшов, 1982, с. 216].

Найбільш детальний типологічно - статистичний аналіз і порівняння комплексів Мізину з одного боку і Межирічів та Добранічівки, з другого, здійснив М. І. Гладких, який дійшов висновку про значну подібність двох останніх пам'яток та їх відмінність від першої [Гладких, 1977, с. 140- 142]. На його думку, в регіоні Лісостепового Подніпров'я можна говорити, про три культурні явища заключної пори верхнього палеоліту. До першого, він відніс Добранічівку, Межиріч та верхній горизонт Гінців, до другого і третього, відповідно, - Мізин і Журавку, які не мають прямих аналогій [Гладких, 1973, с. 18- 19]. З іншого боку, остання дослідниця комплексу Супонєва, відзна-

1

2

Рис. 1. Вигляд заглиблення культурного шару чи житлової споруди (?) верхньопалеолітичної стоянки Бармаки (1) та скупчення підвісок із викопних морських черепашок у ньому (2).

Fig. 1. The common view of pit or dwelling construction (?) in the cultural layer of Barmaki Upper Paleolithic site (1) and a group of pendants from the fossil marine shells (2).

чила його специфічність у порівнянні з іншими середньодніпровськими пам'ятками і підтвердила наявність лише окремих рис у типології знарядь праці, які проте не дозволяють віднести його до мізинської культури [Хайкунова, 1985, с. 17].

Остання точка зору, нещодавно, була піддана грунтовному і критичному аналізові [Абрамова, Григорєва, 1997, с. 98 - 100]. Останні дослідники розглянули більшість вищезгаданих пам'яток регіону і в цілому погодились із висновками І. Г. Шовкопляса про можливість

їх об'єднання у межах окремої середньодніпровської етнокультурної області, «... яку він іноді називав мізинською культурою». У свою чергу в межах останньої, що існувала 16 - 14 тисяч років тому, вони за типологічним складом крем'яних комплексів та особливостей конструкції жител виділили три споріднені археологічні культури. До першої з них, вони віднесли Юдиново, Чулатів 2, Тімоновку 1 і 2 та Бугорок. До другої і третьої, відповідно, Мізин разом із Супоневом та Межиріч, Добранічівку і можливо Гінці. На їх думку, через особливості типо-

логічного складу крем'яних комплексів, до цієї етнокультурної області не входять пам'ятки басейну Дону (Костьонки 2, Костьонки 11, шар 1а) з аналогічними за конструкцією житлами з мамутових кісток [Абрамова, Григор'єва, 1997, с. 62, 106].

Остання грунтовна публікація з цього приводу належить С. М. Лісіцині, який судячи з ілюстрацій, напевно, був одним із небагатьох дослідників, що мали нагоду особисто ознайомитися принаймі з частиною колекції вищезгаданих пам'яток. Він погодився з думкою Н. А. Хайкунової про певну культурну відокремленість комплексу Супонева від інших «верхньопалеолітичних культур» Східної Європи та відзначив безсумнівну наявність певних паралелей її індустрії саме у матеріалах Мізину [Лисицін, 1999, с. 109]. З іншого боку, і комплекс останнього, на його думку, попри свою унікальність знаходить окремі аналогії в типології окремих категорій знарядь праці Боршева 1 та 3 шару Костьонок 21 (Гмелінської) на Дону. «Загальна подібність» цих комплексів між собою, а особливо «безсумнівний зв'язок» останніх двох, також і з «колом східнограветтських індустрій» визначає «напрямок пошуку культурних зв'язків» для матеріалів Мізину [Лисицін, 1999, с. 104]. Серед деснянських пам'яток цей дослідник виділив дві хронологічні групи, причому до ранньої, були віднесені Мізин, Єлісеєвич 1 і 2 та Юровичі, а до пізньої - Юдиново, Тімоновка 1 і 2, Каракіч, Чулатів 2, Бугорок, Чернетово та, з певним застереженням, Супонево. З останньою групою, на його думку, цілком співідносяться південніші пам'ятки Середнього Подніпров'я «межиріцько - добранічівської культури» [Лисицін, 1999, с. 117 - 119].

Як вже відзначалося, питання визначення часу існування Мізинського поселення також поки що є відкритим, незважаючи на наявність трьох ізотопних дат (відповідно: ГИН 4 - 21.600 ± 2.200; OxA 719 - 15.100 ± 200, KИ 1051 - 27.500 ± 800 років тому). Навіть якщо не брати до уваги останню, абсолютно неприйнятну дату київської лабораторії, різниця між першою і другою датою становить близько б тисяч років. Щоправда й порядковий номер зразка першої, московської лабораторії, враховуючи, аналогічну ситуацію із сучасним переглядом дат з аналогічними номерами верхніх шарів Молодове 5, також не викликає довіри. Наявна ситуація також, безумовно, впливає й на невизначеність поглядів фахівців з цього приводу, оскільки як вже відзначалось, відмінність Мізину від інших епіграветтських комплексів Середньодніпровського басейну (наприклад, добре продатованих індустрій типу Межиріч - Добранічівка) часто пояснюється лише його більш давнім віком [Аникович, 1998, с. 59-63].

Наявне розмаїття поглядів на походження, можливі аналогії чи навіть напрямки культурних зв'язків мізинської індустрії, у своїй значній частині, як це визнають багато дослідників [Рогачев, Аникович, 1984, с. 199; Абрамова, Григор'єва, 1997, с. 81, 91] пов'язані із явно недостатнім рівнем публікації не тільки значної частини комплексів знарядь опорних епіграветтських пам'яток регіону, але й власне Мізину. Останнє, призводить, наприклад, до того що у цілій низці публікацій з інтерпретації

цієї пам'ятки постійно фігурують знаряддя, а особливо мікролітичні вироби, які є скоріше типологічними винятками, представленими лише поодинокими зразками, не властивими загалом для цього комплексу [Рогачев, Аникович, 1984, рис. 90; Аникович, 1998, рис. 14; Лисицін, 1999, рис. 8].

Особливо це стосується мікролітичного комплексу пам'ятки, виданому абсолютно недостатньо (біля 30 виробів з поміж більше 300 наявних в колекції зразків), не зважаючи на те, що ця категорія знарядь є найбільш інформативною для інтерпретації епіграветтських пам'яток регіону [Шовкопляс, 1965, Табл. XXIX]. Цілком логічно, що одним із завдань цієї статті є також видання хоча б частини мікролітичного комплексу та інших показових категорій знарядь праці Мізину.

Наявна ситуація виглядає ще більш парадоксально, оскільки комплекс дуже подібний Мізину, не тільки досить давно відкритий і розкопаний, але навіть опублікований та інтерпретований, як його найближча аналогія [Пясецький, 1997, с. 151 - 162]. Це стосується Бармаків або Рівненської палеолітичної стоянки (біля с. Бармаки Рівненського р-ну Рівненської обл.) на Волинській височині відкритої В. К. Пясецьким у 1981 р. Вона досліджувалась ним та співробітником Рівненського краєзнавчого музею Є. Л. Лупенко відновідно у 1990 та 1982 роках на площі більше 100 кв.м. Внаслідок цих робіт було отримано цілком діагностичну колекцію крем'яних виробів (майже 17 тис. екземплярів, у тому числі 804 знарядь праці), близько 200 викопних морських черепашок і підвісок з них, молоток з рогу оленя, мамутові бивні із слідами обробки, конкреції бурштину тощо. Згідно з передніми визначеннями фауністичної рештки пам'ятки належать переважно мамутові, північному оленю, коню, ведмедеві, вовку, лисиці та зайцю [Пясецький, 1997, с. 152-159].

Топографічні умови розташування пам'ятки, а також планіграфічні та стратиграфічні особливості залягання її культурного шару на розкопаних ділянках опубліковані одним з авторів в повному обсязі і тут немає потреби наводити ці дані знову [Пясецький, 1997, с. 151 - 161]. Слід лише відзначити, що західна межа відкритого ним заглиблення культурного шару (або житла?) у північно-східній частині його розкопу, що продовжувалась і під дном розкопу Є. Л. Лупенко, за даними дослідження 2002 р. поширилася у цьому напрямку більше ніж на 2,2 м. Культурний шар тут сягав 10 см товщини і відзначався інтенсивним забарвленням вохрою і підвищеною концентрацією крем'яних знарядок та знарядь праці, фауністичних решток, дрібних конкреції бурштину і викопних морських черепашок та підвісок з них (рис. 1, 1). В одному випадку щість таких підвісок лежали компактною групою, зорієнтовані своїми отворами в один бік, неначе вони були нанизані на шнур чи ремінець (рис. 1, 2). Серед інших знарядок слід відзначити два фрагменти маленьких стрижнів вирізьблених з бивня (напівфабрикатів голок?) та кілька платівок з такого ж матеріалу із нарізками.

Крім того, поза межами цього заглиблення, 2002 р. виявлено кілька стрижнів біля 1.5 см ширину та 1 см

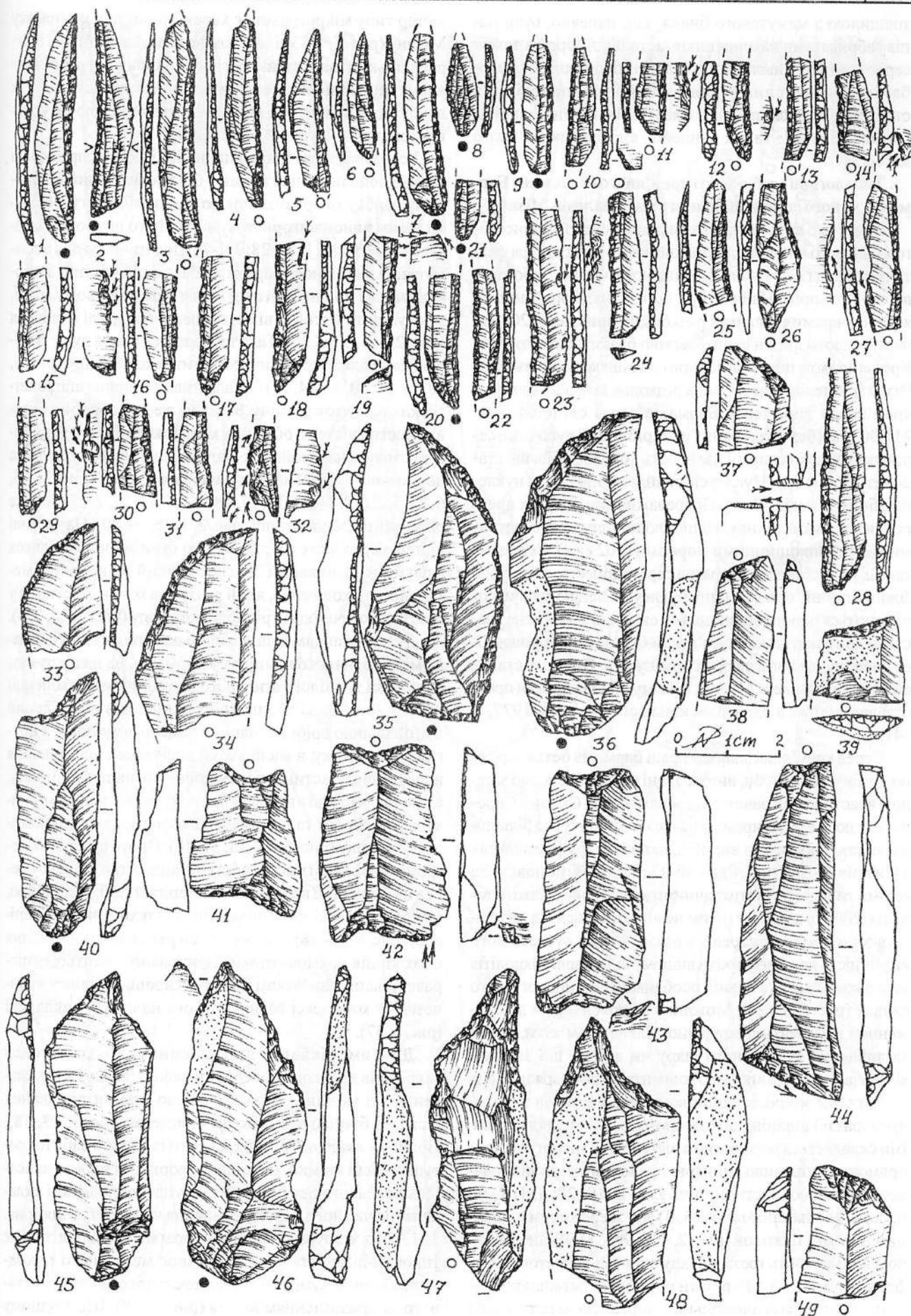

Рис. 2. Мікроліти, тронкіровані платівки та свердла/проколки з Бармаків.
Fig. 2. Microliths, truncated blades and borers/awls from Barmaki site.

товщиною з мамутового бивня, що, напевно, були напівфабрикатами наконечників металевої зброї, а також серію платівок з цього ж матеріалу із прорізаними жолобами, призначеними для вилучення аналогічних стрижнів. Тут було знайдено ще й серію платівок вирізблених з бивня, а також відщепів, відколотих від цього матеріалу.

Типологічні особливості крем'яного комплексу Бармаків та його співвідношення з матеріалами Мізину.

Комплекс виготовлено з високоякісного туронського жовнового кременю, родовища якого знаходиться фактично поруч із стоянкою, здебільшого, чорного або сіруватого кольорів. Найчастіше вони є непатинованими, хоча на окремих ділянках розкопу, наприклад, у 2002 р. переважають зразки вкриті легкото блакитною патиною. Кремені також інтенсивно вкриті і вапняковим натьюком. Разом із матеріалами останніх розкопок загальна кількість крем'яного комплексу Бармаків зараз сягає близько 21.300 екз. (без урахування найдрібніших лусочок), серед яких знаряддя праці налічують 1025 виробів, що становить біля 4,8 %. Нуклеусів знайдено 156 екз., а нуклеподібних уламків 82 екз. Пререважна більшість їх представлена призматичними одноплощинними ортогнатними або косоплощинними формами (102 екз.). Серед останніх представлена і виразна серія торцевих нуклеусів. Двоплощинні призматичні нуклеуси майже удвічі поступаються одноплощинним (49 екз.), що загалом не властиво епіграветтським пам'яткам Середньодніпровського басейну, де вони завжди домінують. Виняток становить лише комплекс Мізину, в якому обидва ці типи представлені майже в одинаковій кількості [Гладких, 1977, с. 141].

Серед крем'яних знарядь праці Бармаків беззастережно домінують вироби, виготовлені на платівках, що загалом властиво еріграветтським пам'яткам Східної Європи, але довжина і ширина останніх є тут відчутно більшими за такі параметри виробів, наприклад, у комплексах Межирічів - Добранічівки чи Юдіново - Тімоновки. За своїми типологічними характеристиками комплекс 2002 р. в цілому нічим не відрізняється від матеріалів з розкопок попередніх років. Єдина суттєва його відмінність полягає у трохи вищому відсоткові мікролітів цього комплексу та певній особливості їх типологічного складу (рис. 3, 1 - 24). Можливо це пояснюється дослідженням тут досить специфічної ділянки пам'ятки, а саме загилення культурного шару чи житла, що загалом відзначались дуже високою концентрацією знарядь праці.

Загалом мікролітичний комплекс Бармаків нараховує зараз 63 вироби, що становить 6,2 % знарядь праці. Він складається переважно з вістер типу мікрограветт із прямою затупленою спинкою і різноманітним підправленням базової частини (рис. 2, 3 - 6, 10, 28; 3, 1, 2) чи просто із відламаним (рим. 3, 4) або збереженим відбивним горбком платівок (рис. 2, 1, 2, 9; 3, 3). Лише поодинокі вістри мають трохи опуклу спинку і ланцетоподібну форму (рис. 2, 8). Мікроліти оброблені ретельно, досить дрібною затуплювальною дорсальною ретушшю і виготовлені з платівок середньої ширини та мікроплатівок досить недбалого гранування. Саме такий набір

вістер типу мікрограветт є характерним для комплексу Мізину (рис. 6, 1-33) і загалом не властивий іншим епіграветтським пам'яткам регіону (наприклад типу Межиріч чи Юдіново), де досить широко представлені їх ланцетоподібні форми з більш - менш опуклою затупленою спинкою [Нужний, 2002, с. 64].

Усі наявні зараз в колекції подібні вістри спрямовані своїми бойовими частинами у бік протилежний відбивному горбку їх призматичного напівфабрикату, оскільки таким чином використовувалась його природна загостреність (рис. 2, 1-10, 28; 3, 1-4). Досить часто для відламування відбивного горбка на базальній частині застосовувався і прийом виготовлення віймки в цьому місці, з боку протилежного від затупленої поверхні вкладеня (рис. 2, 3, 5, 6, 10, 25). Така технологія є також дуже типовою само для мікролітичного комплексу Мізину (рис. 6, 22, 23, 27, 30, 31, 44, 47) і не властива для інших епіграветтських пам'яток регіону. Загалом же для обробки базових частин вістер в обох цих комплексах найчастіше використовувався прийом їх діагонального тронкування за допомогою дрібної напівстрімкої дорсальної (рис. 2, 3, 5, 6, 25; 3, 2; 6, 2, 11, 13, 15, 17, 18, 21, 22, 24, 25, 27, 31) і дуже рідко центральної ретуші (рис. 2, 10; 6, 19, 30). На частині вістер, серед яких є й зразки, що були зібрані з кількох фрагментів, наявний діагностичний макрознос металевого походження, який вказує на їх використання у якості наконечників стріл колючого типу (рис. 2, 28; 3, 3).

Дуже важливим доповненням до типологічного складу мікролітичного комплексу Бармаків, на нашу думку, є знахідка тут цілого атипового прямокутника у колекції 2002 р. (рис. 3, 5). Один з його кінців був оброблений діагональною дрібною напівстрімкою ретушшю, а другий - мав віймку, в місці якої й відбулося відламування непотрібної частини призматичного напівфабрикату. Саме такі варіації атипових прямокутників з одним тронкованим кінцем та іншим - відламаним, властиві комплексу Мізину (рис. 6, 34, 35, 39, 40). Проте внаслідок незвінно більшої чисельності останнього комплексу серед цієї категорії вкладенів спостерігається і, відповідно, підвищена кількість їх типологічних і технологічних варіацій (рис. 6, 36-38). Показово, що ретельне тронкування обох кінців прямокутників, притаманне багатьом епіграветтським пам'яткам Східної Європи, наявне у величезному комплексі Мізину всього на одному вкладені (рис. 6, 37).

Другим цікавим доповненням до комплексу мікролітів з розкопу попередніх років є поява двох вкладенів, які можливо являють собою уламки так званих вістер із бічною віймкою чи «плечем» (рис. 3, 17, 18). Причому якщо одне з них, судячи із сильно забитою ретушшю у місці віймки, можливо утворилося просто внаслідок невдалого ретушування затупленої поверхні вкладеня під час його переоформлення чи загострення (рис. 3, 17), то у другому випадку, фрагмент мікроліту має типовий діагностичний макрознос металевого походження і він, безумовно, є уламком готового і використаного за призначенням вістра (рис. 3, 18). Ще в одному випадку залишки віймки має бойова загострена частина мікроліту також пошкоджена на кінці діагностичним

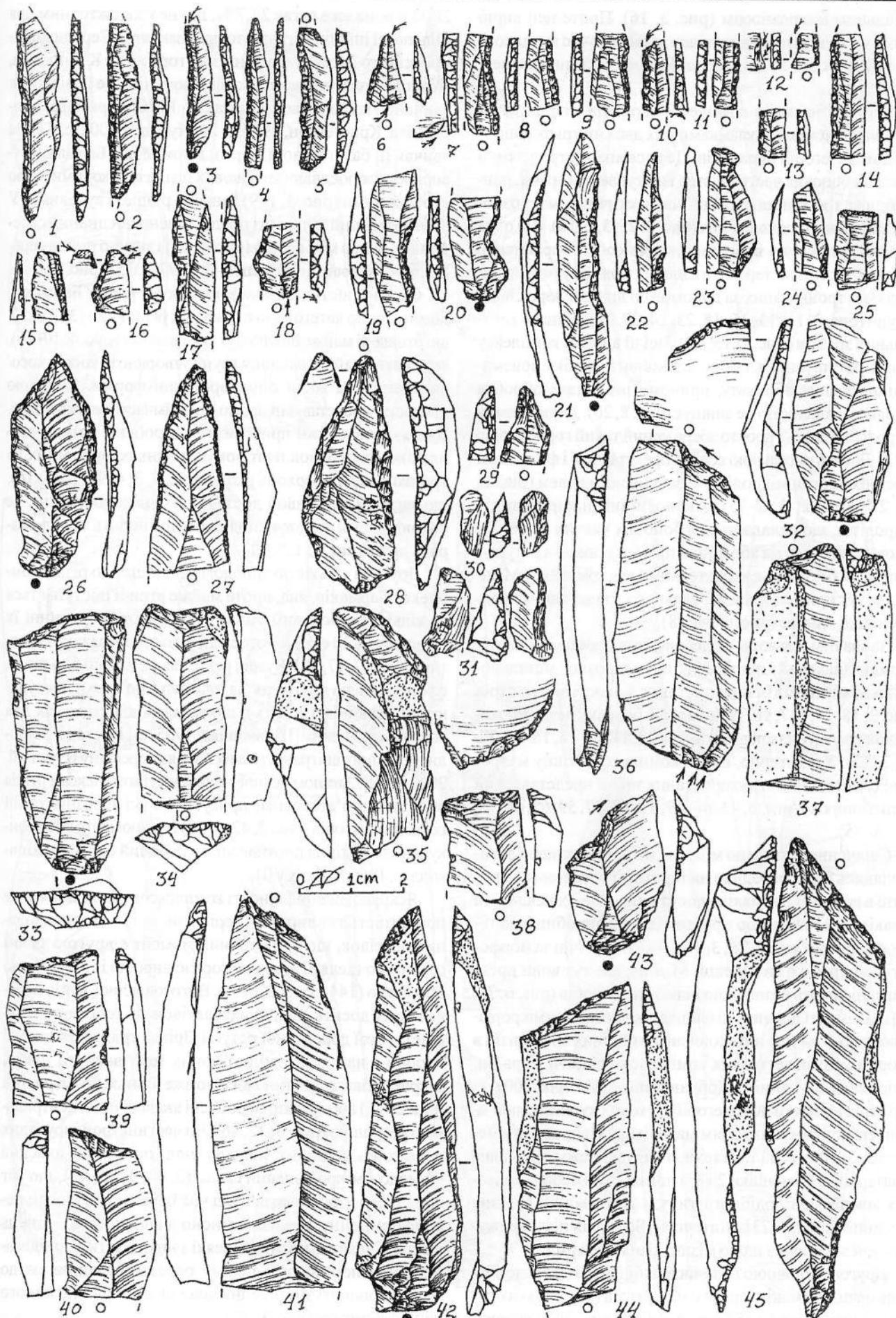

Рис. 3. Мікроліти, свердла/проколки, тронкіровані пластівки та відходи від їх виробництва з Бармаків.
Fig. 3. Microliths, borers/awls, truncated blades and wastes from their production from Barmaki site.

метальним макрозносом (рис. 3, 16). Проте цей виріб також міг утворитися внаслідок зламу під час невдалого перезагострення пошкодженої бойової частини наконечника.

Всі інші наявні в комплексі Бармаків мікролітичні вироби представлені уламками цих двох чи трьох вищезгаданих категорій вкладенів. Це насамперед три уламки передніх бойових частин вістер із затупленим краєм, причому два з них пошкоджені діагностичним макрозносом металевого походження (рис. 2, 25; 3, 6, 16). Ще одна типологічна група вкладенів являє собою фрагменти базових частин вістер або атипових прямокутників діагонально тронкованих за допомогою дрібної дорсальної ретуші (рис. 2, 11-13, 16-18, 23, 24, 27, 29), рідше її центральних зразків (рис. 2, 15, 19). Всі ці вироби комплексу мають ретушування з боку відбивного горбка призматичного напівфабрикату, причому іноді така обробка його навіть повністю не знищує (рис. 2, 20). Деякі уламки мікролітів мають і просто збережений такий горбок (рис. 2, 21). Досить чисельною серією представлені і фрагменти середніх частин мікролітів із затупленим краєм (рис. 2, 14, 27, 30-32; 3, 7-15). Аналогічний набір уламків мікролітів, що складається з бойових частин вістер, їх базових фрагментів або кінців прямокутників з ретушуванням чи без нього є характерним і для комплексу Мізину, але тут прийом трансверсального тронкування представлений ширше (рис. 6, 44-68).

На значній кількості вищеописаних уламків мікролітів Бармаків наявний і діагностичний макрознос металевого походження від їх використання у якості вістер стріл (рис. 2, 18, 19; 3, 7, 10) та вкладенів бокових лез композиційних пазових наконечників (рис. 2, 11, 12, 14, 16, 23, 27, 29; 3, 12). Характерно, що і в комплексі Мізину макрознос саме від такого використання також представлений досить широко (рис. 6, 43-46, 49, 51-53, 57, 59, 65, 69, 70, 71, 73-75).

Свідченням того, що мікроліти досить активно виготовлялись безпосередньо на території поселення є присутні в колекції Бармаків і досить чисельні їх невдалі та незакінчені зразки або просто відходи виробництва таких вкладенів (рис. 2, 26; 3, 19-24). Аналогічні за морфологією вироби є і в колекції Мізину, але тут вони представлені досить незначною кількістю виробів (рис. 6, 72, 73). Відомості про наявні сліди використання «мікрорізцевої техніки» для виготовлення подібних мікролітів в опорних епіграфетських комплексах півночі України, наприклад, в Мізині та Добранічеві [Залізняк, 2002, с. 125] слід віднести до категорії наукових курйозів, пов'язаних із повним незнанням матеріалів. Наприклад у межиріцькій індустрії така технологія простежується лише в матеріалах Семенівки 2 і 3, з поміж семи проаналізованих комплексів подібного типу, з житлами чи без них [Нужний, 2002, с. 73]. Матеріали Бармаків підтверджують цей висновок і щодо мізинської індустрії.

Другою основною і найчисельнішою категорією знарядь праці Бармаків є різноманітні різці (рис. 4), яких тут зараз нараховується 657 екз. (або 64 % виробів із вторинною обробкою). Серед останніх, частка багатолезових форм зараз становить 18 % (120 екз.), причому у колекції

2002 р вона вже сягає 24,7 %, що не є характерним для більшості інших епіграфетських пам'яток Середньодніпровського басейну (за винятком горизонту К' Гінців та, можливо, частини комплексів Межирічів), де їх відсоток звичайно коливається у межах 7 - 14 % [Абрамова, Григорьева, Кристенсен, 1997, с. 20; Нужний, 2002, с. 72]. За звичай ці багатолезові форми в комплексі Бармаків утворюються поєднанням бокових різців із боковими ж або серединними (рис. 4, 1-9) і значно рідше, з кутовими. У значно меншій кількості представлено поєднання серединних різців між собою (рис. 4, 18) і значно рідше серединних з кутовими [Пясецький, 1997, с. 158, рис. 3].

Серед простих однолезових форм різців Бармаків, домінуючуюю категорією є бокові їх різновиди (307 екз.), виготовлені майже виключно на платівках (рис. 4, 10-16), серед яких найчисельнішу групу утворюють косо-, косо/виїмчасто- та косо/опуклоретушні форми. Меншою кількістю представлені прямо- та виїмчасторетушні різці. Дуже характерним прийомом їх обробки є ретушування бокових окрайок платівок на ділянках, прилеглих до тронкованих поверхонь різців (рис. 4, 3, 4, 9, 11, 15, 16), що загалом властиво і до подібних знарядь Мізину, де бокові форми також неподільно домінують серед знарядь праці (рис. 7, 1, 3, 11).

Другу за кількістю типологічну категорію різців комплексу Бармаків, яка, проте майже втрічі поступається за кількістю боковим типам, утворюють серединні їх різновиди (120 екз.) виготовлені також, переважно, із платівок (рис. 7, 17, 18). Кутові різці, також у своїй більшості сформовані на платівках, за чисельністю трохи поступаються останнім (96 екз.), що загалом властиво, як для комплексу Мізину [Шовкопляс, 1965, с. 116], так і, періодично, інших епіграфетських пам'яток регіону [Нужний, 2002, с. 72]. Загалом певної особливості комплексам різців обох цих пам'яток надає присутність тут виразних серій подібних виробів (рис. 2, 42; 3, 35) із різноманітним тронкуванням їх кінця протилежного робочий окрайці [Шовкопляс, 1965, табл. XVII].

Яскравої специфічності комплексові Бармаків надає присутність тут виразної серії різноманітних тронкованих платівок, що на поточний момент є другою за чисельністю після різців, категорією виробів із вторинною обробкою (144 екз. або 14 %). Виготовлялись вони, переважно, з досить масивних платівок за допомогою напівстрімкої дорсальної ретуші. Зрідка трапляються такі вироби і на досить мініатюрних платівках чи навіть мікроплатівках, що типологічно вже близькі до мікролітів (рис. 3, 25) або зразки, оброблені аналогічно вентральною ретушшю (рис. 3, 32, 36). На частині тронкуваних поверхонь подібних знарядь іноді присутній плаский «псевдо - мікрорізцевий скол» (2, 44; 3, 36, 43), що міг випадково утворюватися під час їх ретушування чи переоформлення або і навмисно наносився на кінець вістря. Судячи із розмірів, деякі з них, здається, піддавалися неодноразовому такому перезагостренню аж до максимального зменшення довжини їх призматичного напівфабрикату (рис. 3, 43).

Цілком можливо, що певна їх кількість являє собою лише напівфабрикати, призначенні для виготовлення бо-

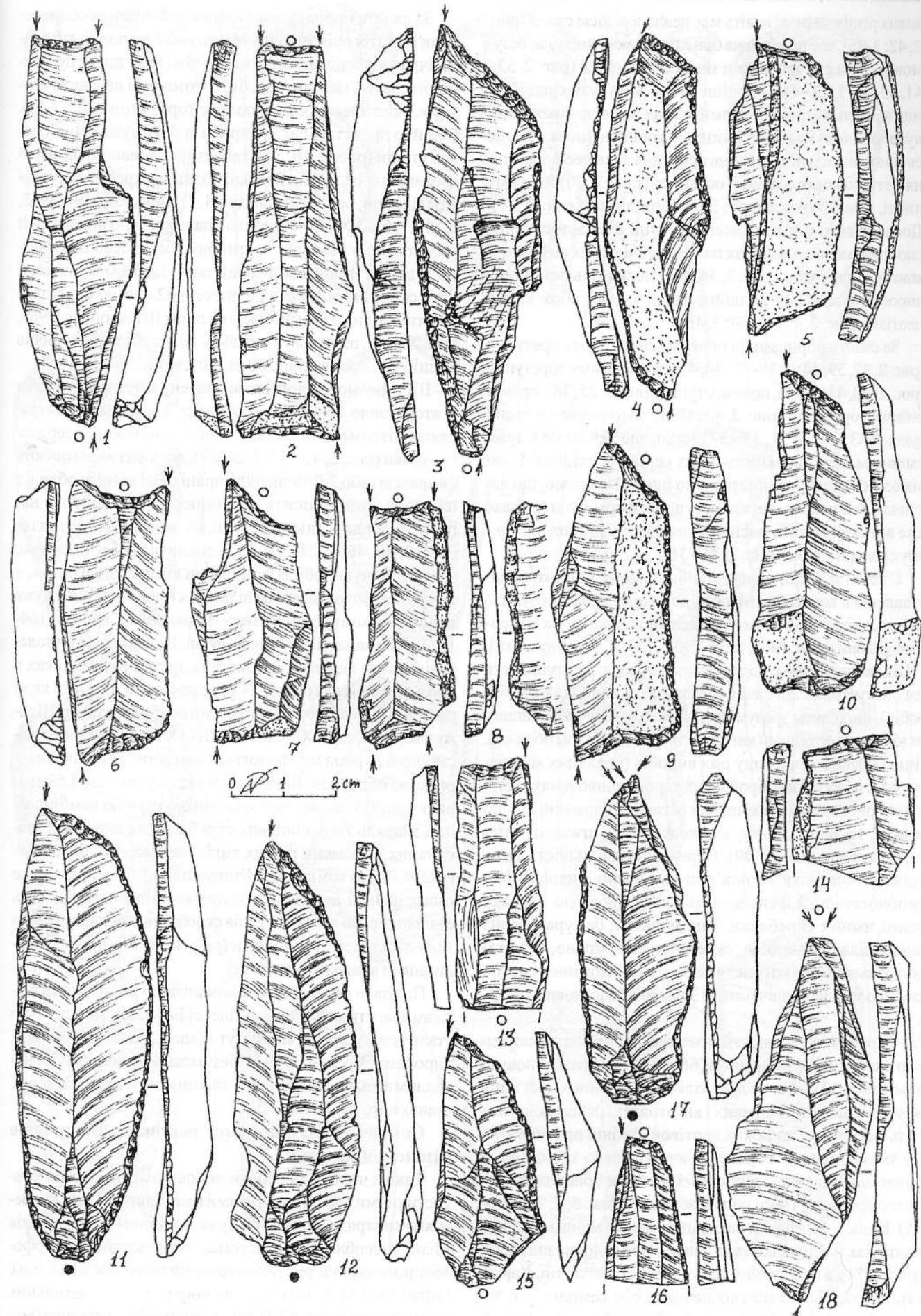

Рис. 4. Різці та скребачка-різець з Бармаків.
Fig. 4. Burins and scraper-burin from Barmaki site.

кових різців бо іноді навіть має невдалі різцеві сколи (рис. 2, 42; 3, 36), але переважна більшість таких виробів, безумовно, була самостійними знаряддями праці (рис. 2, 33 - 41, 43, 44; 3, 32 - 44). Скоріше за все вони були специфічними різальними знаряддями, в яких активно використовувалось лезо платівки змінене тронкуванням. Про це свідчать чисельні сколи підгострення та переформлення ретушованих окрайок останніх (рис. 3, 30) й у тому числі, із макрозносом від їх використання (рис. 3, 31). Досить часто фасетки псевдоретуші від застосування спостерігаються і на лезах платівок прилеглих до їх тронкованих поверхонь (рис. 3, 36, 45). Певна кількість таких виробів навіть має подвійне тронкування обох кінців платівки (рис. 2, 41, 43, 44; 3, 45).

За своїми обрисами ці поверхні бувають косоретушні (рис. 2, 37, 39, 44; 3, 39-42, 44, 45), косо/виїмчасторетушні (рис. 2, 40, 41; 3, 43), пряморетушні (рис. 3, 25, 38), прямо/виїмчасторетушні (рис. 2, 42, 43) та косо/опуклоретушні (рис. 2, 33 - 38; 3, 31, 35 - 37) тощо, але цей поділ є дуже умовним через наявність цілих серій переходних форм від однієї типологічної групи до іншої. Показово, що частина з таких косо/опуклоретушніх форм іноді набуває вже вигляду досить масивних ланцетоподібних вістер з опуклою спинкою (рис. 2, 33 - 36).

Слід підкреслити, що подібні вироби широко представлені і в комплексі Мізину, де також характеризуються дуже різноманітними обрисами тронкованих поверхонь [Шовкопляс, 1965, табл. XXV, XXVI]. Частину з них І. Г. Шовкопляс відніс до так званих виїмчасторетушніх та косоретушніх скребачок (разом приблизно біля 100 виробів), що цілком зрозуміло, викликало штучне завищення кількості останньої категорії знарядь (загалом 664 екз.). Лише незначну частину цих виробів (реальних косоретушніх скребачок, оброблених характерною пригострюючою ретушшю) у комплексі Мізину і Бармаків дійсно можна, на нашу думку, зараховувати до загаданої категорії знарядь (рис. 2, 49). Переважна ж більшість з них типологічно, ніяк не пов'язана із такою специфічною типологічною і функціональною категорією знарядь праці, якою є скребачки. Таким чином, без урахування вищезгаданих виробів, скребачки, безумовно, і тут та-ж кількісно трохи поступаються тронкованим платівкам, що загалом налічують 513 виробів [Шовкопляс, 1965, с. 116].

Скребачки утворюють третю за чисельністю категорію знарядь праці Бармаків (66 екз.), що зараз становить всього 6,4 % від загальної кількості останніх. Всі вони належать до типу кінцевих і виготовлені переважно з досить масивних і широких платівок на кінці протилежному їх відбивному горбку, причому часто мають ще й додаткове ретушування однієї чи двох бокових сторін цього призматичного напівфабрикату (рис. 5, 4, 7, 8, 13 - 15). Кінцеві скребачки на більш вузьких і менш масивних платівках наявні в колекції лише у поодиноких випадках (рис. 5, 11), а їх подвійні зразки повністю відсутні. Характерною особливістю скребачок цього комплексу є виразна їх серія із тронкуванням базової частини (рис. 5, 1-4), що має прямі аналогії в комплексі Мізину [Шовкопляс, 1965, табл. XXIII, 1, 2, 4, 6, 14, 18].

За своїми пропорціями й типологічними особливостями ця категорія знарядь Мізину майже повністю аналогочна вищеописаному комплексові і тут також переважають досить масивні вироби, виготовлені на кінцях платівок, протилежних відбивному горбку (рис. 5, 1 - 15). Серійно представлені як вироби із ретушуванням бокових сторін (рис. 8, 10, 14), так і із тронкованою базовою частиною (рис. 8, 15). Реальні подвійні скребачки тут також відсутні, оскільки наведені І. Г. Шовкоплясом [1965, с. 156, табл. XXIII, 1 - 6] зразки, належать або виробами із тронкованою базовою частиною, або просто платівками із двома тронкованими кінцями. До того ж, до категорії скребачок ним були віднесені 62 платівки із різноманітними виїмками на бокових лезах [Шовкопляс, 1965, табл. XXIV], що знижує загальну кількість таких виробів Мізину до, приблизно, 500 екземплярів.

Це одну морфологічно визначену категорію виробів із вторинною обробкою комплексу Бармаків представляють різноманітні більш - менш симетричні свердла/проколки (рис. 2, 45 - 48; 3, 26-29), які зараз нараховують 28 зразків (або 2,7 % знарядь праці). Всі вони зроблені з платівок, іноді досить масивних за допомогою напівстрімкої дорсальної ретуші, на товстіших знаряддях (рис. 2, 47, 48; 3, 28, 29). Такі специфічні багатолезові, асиметричні вироби із глибокими виїмками по боках, у тому числі виготовлені на відщепах (рис. 9, 14 - 18), дуже типові для комплексу Мізину [Шовкопляс, 1965, с. 164-168], у Бармаках поки що відсутні. Разом із тим однолезові більш - менш симетричні їх зразки на платівках в обох комплексах (рис. 9, 1-13) є досить подібними як за розмірами, так і морфологічними особливостями [Шовкопляс, 1965, табл. XXVII, XXVIII]. Остання, серійно представлена окрема морфологічна категорія виробів із вторинною обробкою Бармаків (9 екз. або менше 1 % знарядь праці) утворюється невеликою групою комбінованих знарядь типу кінцевих скребачок на платівках, поєднаних із різцями різних типів, переважно, боковими (рис. 4, 10). В комплексі Мізину подібні вироби також не є чисельними, але характеризуються типологічно досить сталюю серією кінцевих типів скребачок, поєднаних, знов таки переважно, з боковими (рис. 8, 16, 17), рідше, серединними різцями (рис. 8, 18).

Платівки і відщепи із різноманітною ретушшю та виїмками не утворюють в комплексі Бармаків типологічно сталах серій і представлені тут, відповідно, всього 34 та 12 виробами. Частина з них є безумовно зламаними чи не-вдалими знаряддями праці, покинутими на початкових етапах виготовлення.

Спільні та відмінні риси регіональних проявів мізинської індустрії.

Таким чином, за своїми основними типологічно - статистичними характеристиками наведений комплекс крем'яних знарядь Бармаків є дуже подібним до матеріалів Мізину. Особливо це стосується технологічних і морфологічних характеристик мікролітів обох пам'яток, що є майже ідентичними попри значну різницю у загальних розмірах цих колекцій. Певна їх відмінність можливо буде полягати лише у очікуваній появлі в Бармаках наконечників із бічною виїмкою, що цілком логічно з точки зору

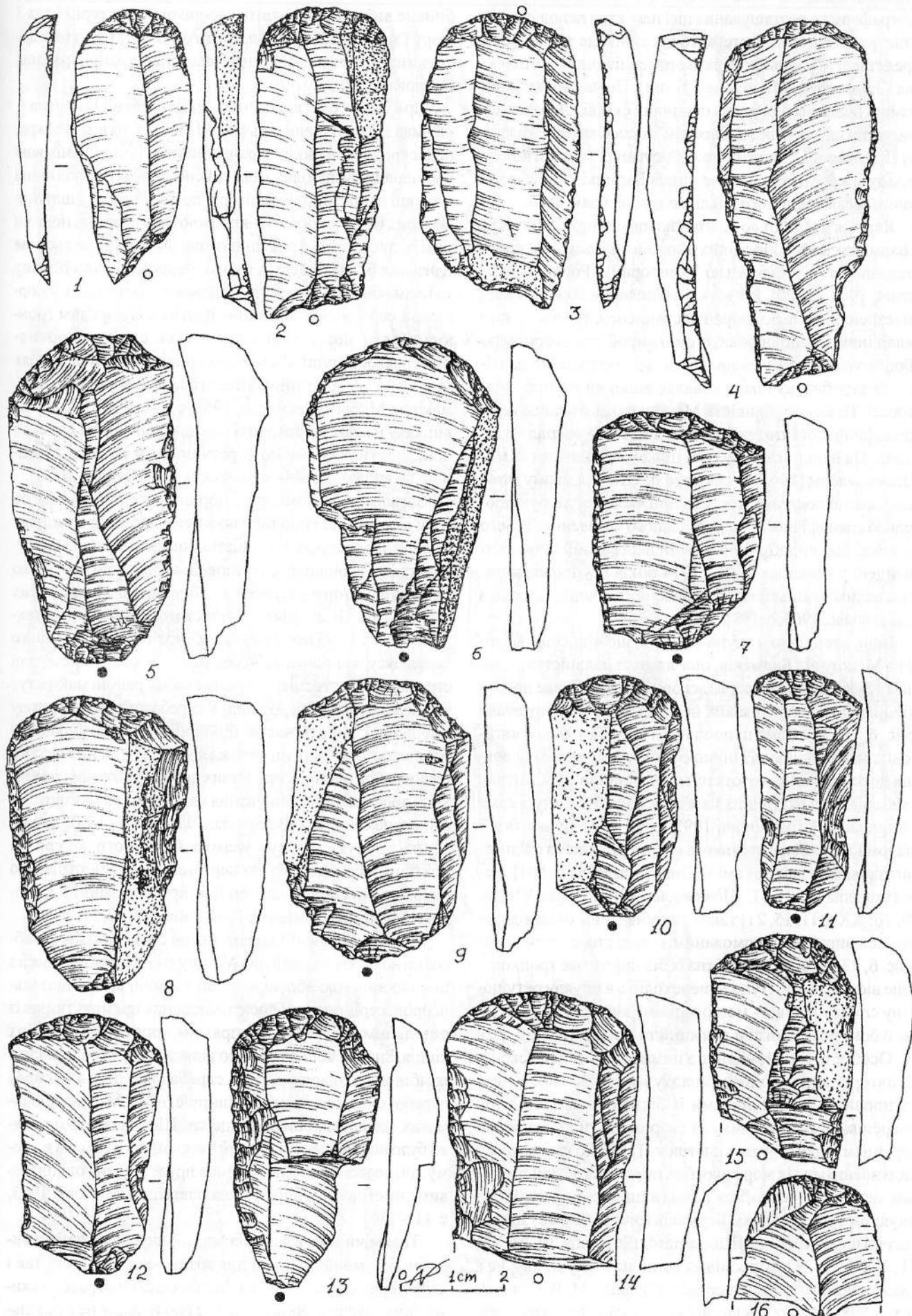

Рис. 5. Скребачки з Бармаків.
Fig. 5. Scrapers from Barmaki site.

географічного розташування цієї пам'ятки неподалік від Дністровського та Прутського басейнів, де такі вироби представлені у кількох верхньопалеолітичних комплексах (Замосття 1, Молодове 5 тощо). Показовою є наявність подібних вістер і на північний схід від Волинської височини на епіграветських пам'ятках Овруцького кряжу (Шоломки 1). Остаточне ж з'ясування типологічного складу мікролітів та наконечників Бармаків стане можливим після повнішого дослідження цієї пам'ятки.

Якщо ж не брати до уваги поки що повну відсутність у Бармаках долотоподібних виробів чи стамесок, представлених в Мізині близько 30 виробами [Рогачев, Анікович, 1984, с. 200], яке можливо пояснюється лише величезною кількістю знарядь останнього, типологічний склад інших основних категорій виробів із вторинною обробкою цих комплексів (різців, тронкуваних платівок та скребачок) також виявляє високий ступінь подібності. Певну особливість Мізину надають лише серії специфічних багатолезових асиметричних свердл - прошолок. На наш погляд, можна цілком погодитися із І. Г. Шовкоплясом [1965, с. 168], що пояснення цьому можливо дійсно полягає у дослідженні якоїсь дуже функціонально специфічної ділянки згаданого поселення. За його даними, такі вироби були у своїй переважній більшості знайдені у розкопах 1908 - 1914 років і супроводжувались великою кількістю гравійованих витворів мистецва [Шовкопляс, 1965, с. 168].

Інша специфічна група знарядь, що відрізняє комплекс Мізину від Бармаків, пов'язана із наявністю в першому дуже невеликої серії (всього біля 6 екз.), але досить специфічних «черешкових наконечників на платівках» (рис. 6, 76, 77). Саме ці поодинокі вироби у якості «атипових наконечників із бічною віймкою», на думку деяких дослідників, вказують на генетичний зв'язок Мізину з матеріалами східніших пам'яток басейну Дону, а саме з Боршевим 1 [Анікович, 1998, с. 58 - 69] чи навіть з З шаром Гмелінської стоянки, а «через них вже і з східнограветськими пам'ятками» [Лисицьян, 1999, с. 104]. Серед опублікованих І. Г. Шовкоплясом [1965, табл. VII, 18, 19, 20; XXV, 11, 15, 21] таких виробів, лише один відзначається виразно сформованим з двох сторін черешком (рис. 6, 77), тоді як переважна їх більшість має тронкуване вістря, що поступово переходить в опуклу ретушовану спинку і більш - менш виразну віймку з протилежного боку досить різної довжини та глибини (рис. 6, 76).

Особисте ознайомлення з цими виробами переконало авторів, що у даному випадку ми маємо справу не з «атиповими наконечниками із бічною віймкою» чи їх «черешковими формами», а скоріше із типологічними варіаціями тронкованих платівок. Так само із окремими видхиленнями від морфології останньої категорії різальніх знарядь, напевно, пов'язані і вищеописані платівки з опуклим тронкуванням Бармаків (рис. 2, 33 - 36) та аналогічні вироби Мізину [Шовкопляс, 1965, табл. VI, 21; VI_i, 11; XXV, 15, 21]. Відповідно вони, на нашу думку, не є також «ножами шательперрон» (?), які за М. В. Аніковичем [1998, с. 58 - 60], властиві комплексові Боршева 1 або ж «вістрями шательперрон» [Лисицьян, 1999, с. 104], що разом із чисельними невеликими наконечниками із

бічною віймкою або навіть черешком характерні і для З шару Гмелінської стоянки, тобто для пам'яток із вже досить виразними східнограветськими рисами [Праслов, Ivanova, 1982, с. 201-209].

При цьому слід відзначити, що в колекції Боршева 1, яку мав змогу подивитись один з авторів, разом із яскравою серією невеликих наконечників із бічною віймкою або черешком на платівках дійсно присутні поодинокі масивні ланцетоподібні вістря, подібні до типу шательперрон. Вони оброблені високою затуплювальною чи навіть зустрічною ретушшю, що не зустрічається на близьких їм за обрисами тронкованих виробах з Мізину та Бармаків. При цьому слід відзначити і наявність у Боршево 1 серії досить масивних платівок із опуклим тронкуванням, що здійснювалось за допомогою напівстрімкої ретуші. Вони часом навіть мають на кінцях макрознос, аналогічний вищезгаданим знаряддям Бармаків та Мізину [Векилова, 1953, с. 111- 136]. В одному випадку на такому знарядді навіть сформована віймка з боку, протилежному його ретушованій поверхні, подібно до вищеописаних мізинських виробів (рис. 6, 76).

Загалом же у комплексі Боршева 1 дійсно присутні серії виробів які типологічно є дуже подібні до знарядь Мізину. Це стосується і мініатюрних вістер типу мікрограветт із діагонально ретушованою базовою частиною та атипових прямокутників, абсолютно аналогічних мізинським. Це ж саме стосується морфологічних, і технологічних особливостей скребачок і різців згаданого комплексу, які напевно через певну нестачу крем'яної сировини в Костьонко - Боршевському районі мають тут загалом трохи менші розміри. У скребачок кінцевого типу Боршево 1 досить часто здійснювалось ретушування бокових сторін, а різці також мають затуплення ретушшю окрайок платівок прилеглих до їх тронкованих поверхонь або подібне тронкування нанесено і на базових частинах цих знарядь [Векилова, 1953, с. 111- 136]. Характерна присутність тут уламка масивного вістря на платівці, обробленого по периметру досить стрімкою високою ретушшю, що серййоно представлена і в комплексі Мізину [Шовкопляс, 1965, табл. VII, 12, 17, 21].

Проте в Боршеві 1 наявні значні серії виробів, які абсолютно не характерні для Мізину, а саме наконечники з бічною віймкою або черешком, масивні вістря шательперрон, серії типових досить масивних прямокутників із ретельним опуклим або прямим тронкуванням обох кінців. Значно більш великою кількістю тут представлені комбіновані знаряддя типу скребачок - різців, а серед скребачок та різців значно ширше, ніж у Мізині та Бармаках, наявні вироби на віщцепах. Щоправда, це можливо було викликано тут браком сировини. Проколка в цьому комплексі всього одна і вона представлена однолезовим симетричним виробом на платівці [Векилова, 1953, с. 111- 136].

Таким чином, в матеріалах Боршева 1 наявні як вироби, безумовно, типові для мізинської індустрії, так і характерні для пам'яток пов'язаних із східнограветськими комплексами. Якщо подібне сполучення не є результатом простої механічної суміші обох цих компонентів на пам'ятці, то у данному випадку ми дійсно маємо пря-

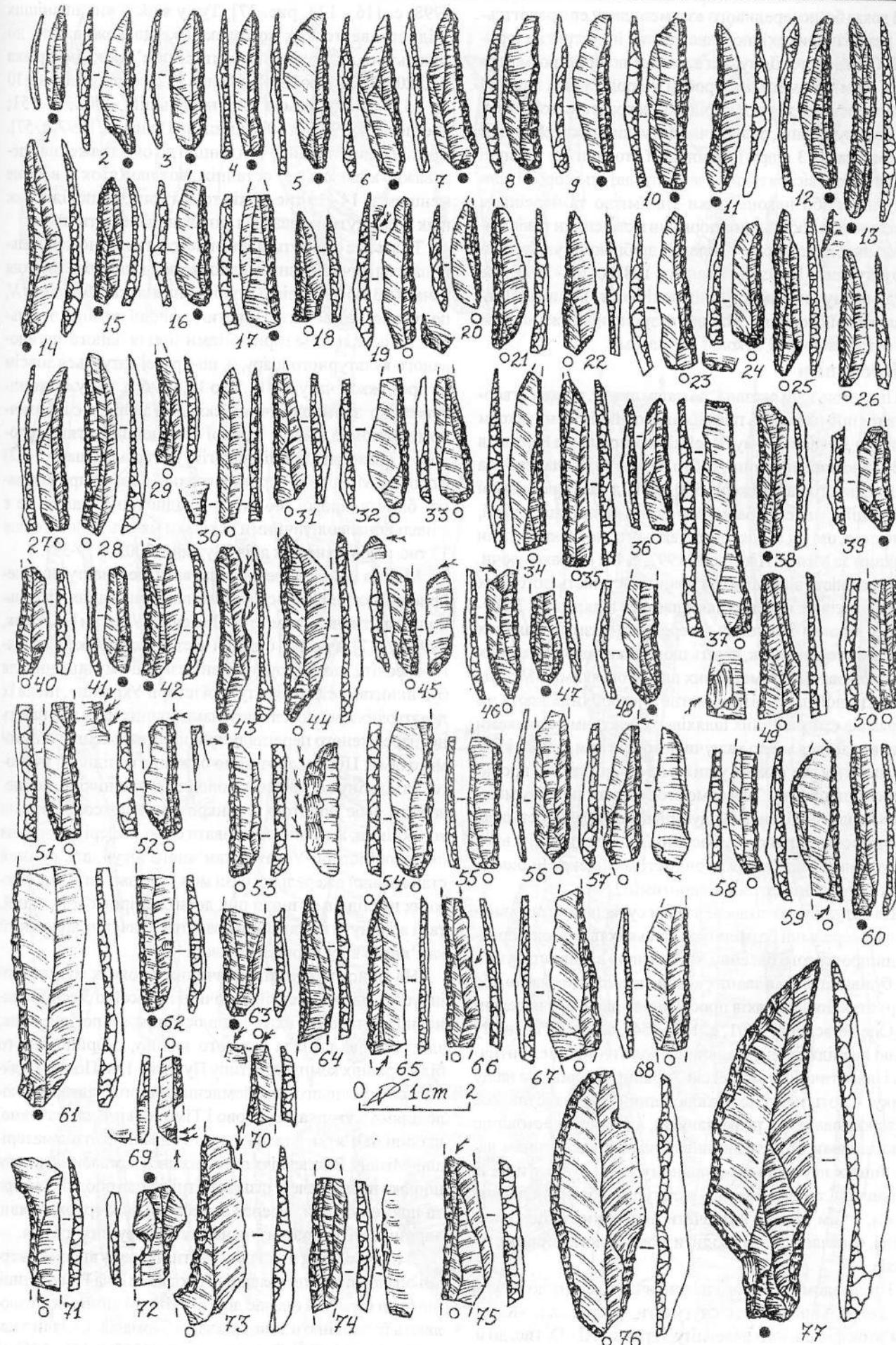

Рис. 6. Мікроліти, відходи від їх виробництва, атипові вістря з черешком та з бічною виїмкою з Мізину.
Fig. 6. Microliths and wastes of their production, atypical tanged and shouldered points from Mezin site.

мий доказ безпосереднього взаємовпливу епіграветських і найпізніших східнограветських індустрій на території Середнього Дону. Загалом же подібне розмаїття типів, розмірів і методів обробки мікролітичних виробів характерне саме для індустрій східнограветського кола. Судячи з публікації, аналогічна ситуація спостерігається і в комплексах 3 шару Гмелінської стоянки, де масивні ланцетоподібні вістря подібні до типу шательперрон і прямокутники або наконечники з виїмкою та черешком співіснують із досить мініатюрними вкладеннями та вістрями на мікроплатівках оброблених дрібною затуплювальною ретушшю [Праслов, Іванова, 1982, с. 201-209]. Але у будь-якому випадку ступінь подібності Боршева 1 чи Гмелінської стоянки і Мізину незрівняно нижчий, ніж між останньою пам'яткою і Бармаками.

Висновки

Підсумовуючи сказане, на нашу думку, можна стверджувати про наявність прямих аналогій між комплексом Мізину в Деснянському басейні і матеріалами Бармаків на Волинській височині, тобто пам'ятки, віддалені на захід від нього на майже на 500 км. Під час попередньої публікації комплексу Бармаків, один з авторів цієї статті, припустив, що вік існування останнього, можливо є трохи пізнішим за Мізин [Пясецький, 1997, с. 161]. Враховуючи, невизначеність віку Мізину і повну відсутність ізотопних дат Бармаків це питання залишається відкритим. За сучасним станом вивчення джерельної бази та наявних висновків точних наук, навіть щодо таких першокласних стратифікованих і гомогенних пам'яток, якими є Мізин і Бармаки, побудова різних «етно - історичних карт» чи напрямків «міграційних шляхів» з ефектними стрілками тощо видається м'яко кажучи некоректним, оскільки їх можна з тим же самим успіхом розвернути і у протилежному напрямку. Теж саме стосується і пошуку можливих аналогій мізинській індустрії в пам'ятках Костьонко - Боршевського району у басейні Дону, де питання віку, походження й навіть гомогенності комплексу Боршево 1, так само залишаються відкритими.

Ця ситуація властива не тільки сучасному стану вивчення джерельної бази епіграветських пам'яток Середньодніпровського басейну, яку активно використовують для будівництва так званих «етно - культурних карт» або обґрунтування «шляхів просування» давнього населення [Оленковський, 2001, с. 152-154], але й загальному рівню дослідження фіналнопалеолітичних, мезолітичних і неолітичних комплексів України. Останні, на нашу думку, мають настільки жалюгідний стан забезпечення стратифікованими, розкопаними, а головне достовірно гомогенними об'єктами, вивченими із залученням даних інших наук, що на сучасному етапі будувати на їх базі подібні так звані «етно - культурні» або хронологічні схеми, а тим більше визначати шляхи «міграції» населення, означає просто вводити в оману легковірних студентів.

Прикладом подібного некритичного стану до існуючої джерельної можуть слугувати, наприклад, «Карта пам'яток фіналного палеоліту України (XI - IX тис. до н. е.) і відповідні розділи, присвячені так званим «Східному граветту» і «Пізньомолодовській культурі» [Залізняк,

1998, с. 116 - 124, рис. 37]. Тут у якості «найпізніших східнограветських комплексів», що доживають до фінального палеоліту, наводяться пам'ятки: Дмитрівка (16.520+-95 BP) або Кам'яні балки 1 і 2 (серія з 16 дат від 10 до 15,4 тис. р. тому) [Оленковський, 2001, с. 151; Svezhentsev, 1993, с. 30; Синицын, Праслов, 1997, с. 57]. Враховуючи звичайну тенденцію до омоложення і переважну кількість дат останніх двох пам'яток їх вік є не меншим за 14 - 15 тис. років тому і вони, відповідно, аж ніяк не можуть називатися фіналнопалеолітичними.

Те ж саме стосується і комплексів так званої «фіналнопалеолітичної пізньомолодовської культури», верхня пачка (з 3 по 1) шарів її опорної пам'ятки Молодове V, по-перше, не має чіткої стратиграфічної позиції, оскільки є лише кількома горизонтами зняття одного зруйнованого культурного шару, а, по-друге, датується зовсім не проміжком часу від 13,3 до 10,5 тис. р. тому. Ці комплекси, що за типологічним складом знарядь є ідентичними, разом із шаром 1 іншої опорної пам'ятки Молодове I, знаходять прямі аналогії у матеріалах шару 5 (12) Косоуця в Молодові, стратифікованої і добре продотованої багатошарової пам'ятки і, відповідно, також не є фіналнопалеолітичними оскільки мають вік не менше 17 тис. років до наших днів [Нужний, 2003, с. 19-37].

Можна майже напевно очікувати ще й наступних не-приємних сюрпризів і стосовно інших так званих «фіналнопалеолітичних» пам'яток Південної України [Залізняк, 1998, с. 117], а також і більшої частини комплексів мезоліту і неоліту, що фігурують у вищезгаданому виданні для будівництва «етно-культурної історії України», після їх додаткових досліджень методами точних наук або навіть неупередженого перегляду традиційно археологічними методами. Цілком зрозуміло бажання солідного вченого, на відміну від деяких «молодих дослідників», не зневажати себе роботою з конкретними археологічними колекціями, а підіндо працювати саме у сфері створення «етнічної історії України кам'яного віку», але сумний стан наявної джерельної бази може привести до неприскіпних наслідків як щодо цих досить спірних концепцій, так і вплинути на дальший розвиток вивчення археології кам'яного віку України загалом.

На даному ж етапі вивчення проявів мізинської індустрії на Волинській височині та басейні Десни можна лише стверджувати, що в останньому регіоні вона, здається, не зазнала жодного впливу, скоріше всього більш ранніх комплексів типу Пушкарі 1 чи Погон. Судячи з попереднього ознайомлення одного з авторів з колекціями Бугорка, Юдіново і Тимоновки 1, ці, напевно, пізніші пам'ятки є також досить відмінними від матеріалів Мізину. В колекціях останніх двох комплексів досить широко представлені різноманітні ланцетоподібні вістря та прямокутники, а серед скребачок всіх трьох, наявні виразні серії подвійних чи навіть підокруглих зразків.

З іншого боку, явно недостатній рівень видання верхньопалеолітичних колекцій Городка 1 і 2 на Рівненщині, що були втрачені під час другої світової війни, не дозволяють їх порівняти з матеріалами Бармаків. Судячи з наведеніх описів П.Й. Борисковського [1953, с. 145-146], що пам'ятки, скоріше всього є пізнішими за Бармаки, оскільки

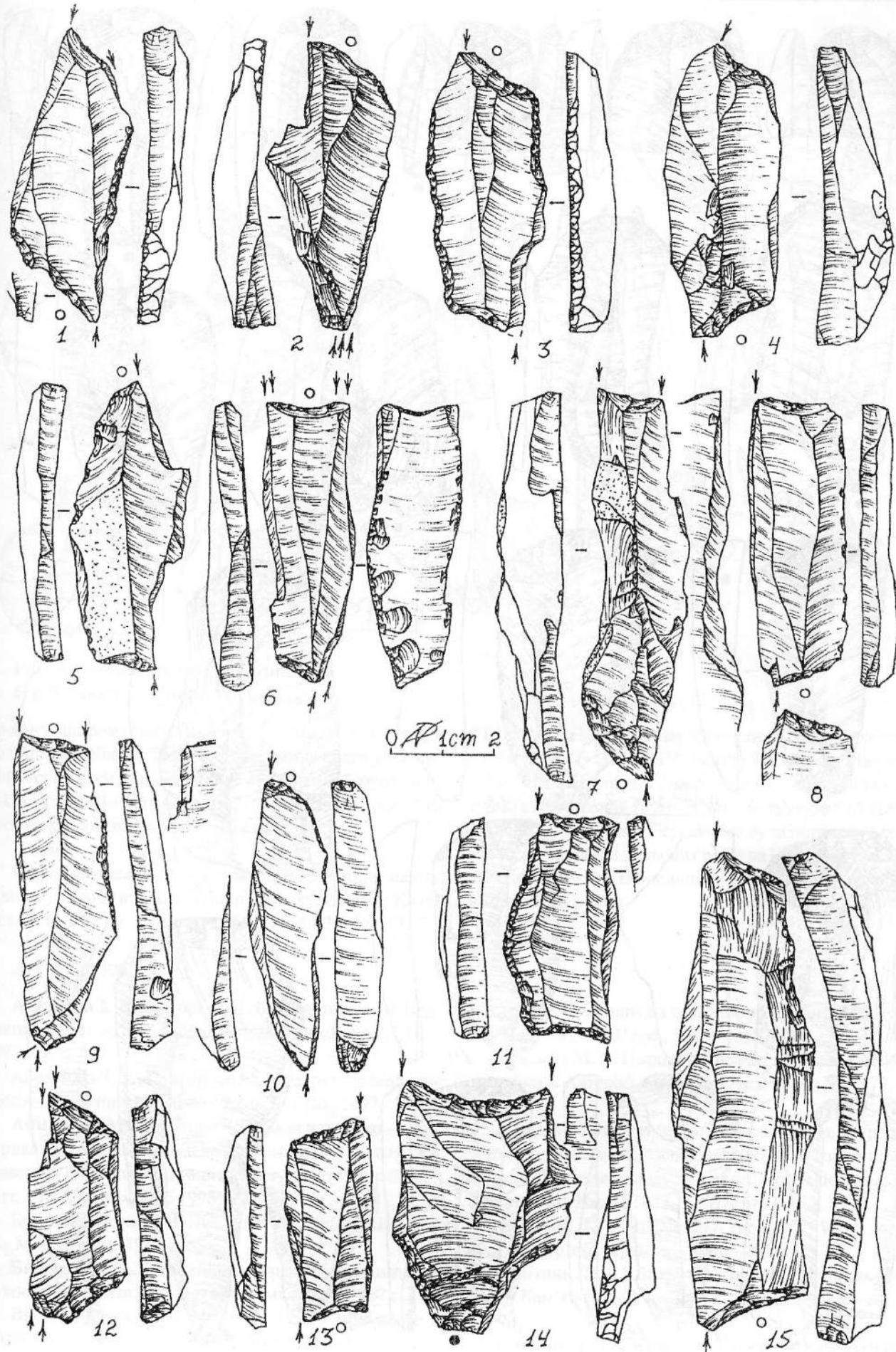

Рис. 7. Різці з Мізину.

Fig. 7. Burins from Mezin site.

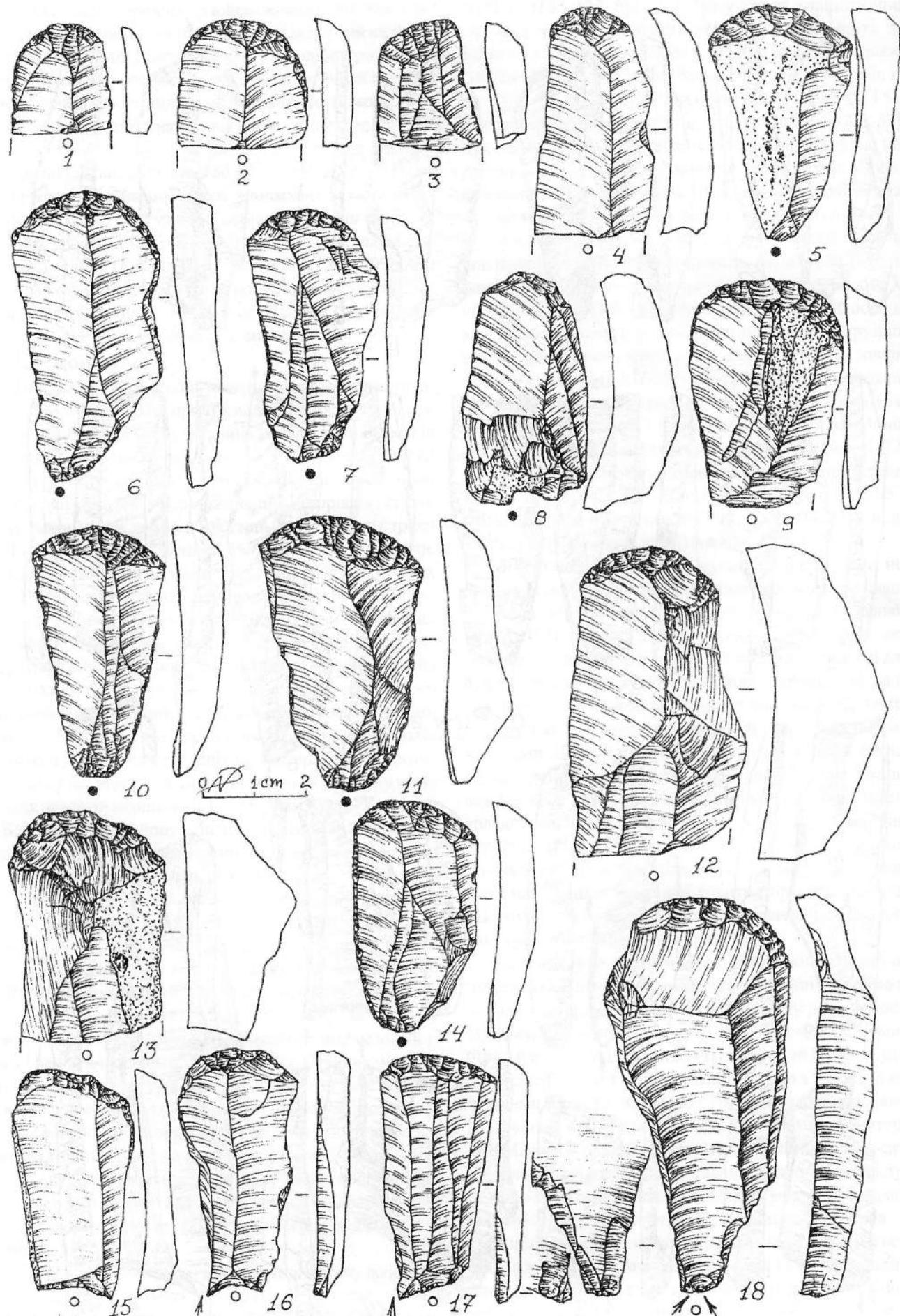

Рис. 8. Скребачки та скребачки - різці з Мізину.
Fig. 8. Scrapers and scraper- burins from Mezin site.

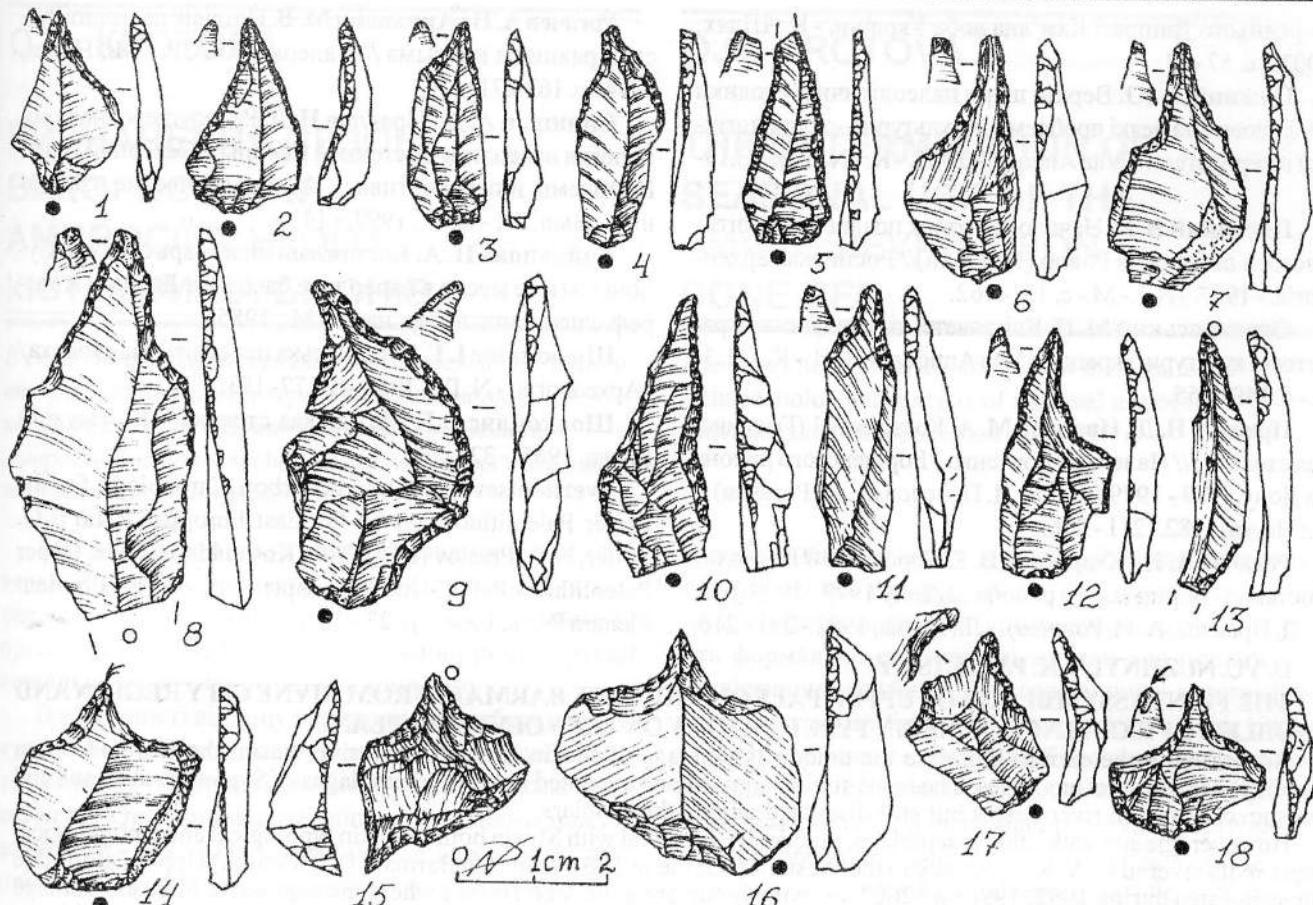

Рис. 9. Свердла/проколки з Мізину.

Fig. 9. Borers/awls from Mezin site.

ільки тут широко представлені ланцетоподібні вістря та подвійні скребачки. Подальше вивчення цього унікального комплексу дозволить зробити більш обґрунтовані висновки і щодо його аналогів, хронологічної позиції та господарської спеціалізації чи сезонності.

Подяки.

Користуючись наданою можливістю автори, мають прямну нагоду висловити ширу подяку колегам: Кларі Бельє та П'єру Каттлену (Musée du Malgre-Tout,

CEDARC, Belgique), співробітникам відділу археології кам'яного віку ІА НАНУ Дмитру Гаскевичу, Рівненської областної інспекції охорони пам'яток історії та культури Тетяні Биковій та Археологічному музею ІА НАНУ Віталію Усіку, а також Сергію Бикову за підтримку, допомогу у відновленні польових робіт на Бармаках та успішному проведенні експедиції в специфічних погодних умовах 2002 року.

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З. А., Григорьева Г. В., Кристенсен М. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. Вып. 2, СПб., 1997, 161 с.

Абрамова З. А., Григорьева Г. В. Верхнепалеолитическое поселение Юдиново. - Вып. 3.- СПб., 1997.- 147 с.

Аникиович М. В. Днепро - Донская историко - культурная область охотников на мамонтов: от «восточного граветта» к «восточному эпиграветту»// Восточный граветт. - М., Научный мир 1998, с. 35- 66.

Борисковский П. И. Палеолит Украины // МИА.- N. 40.- М.-Л., Наука, 1953.- 463 с.

Бибиков С. Н. Древнейший музикальный комплекс из костей мамонта. - К., Наукова думка, 1981.- 107 с.

Векилова Е. А. Палеолитическая стоянка Боршево 1 // МИА. - N. 39. - М. - Л., Наука, 1953, с. 111 - 136.

Гвоздовер М. Д., Рогачев А. Н. Развитие верхнепалеолитической культуры на Русской равнине // Лесс - пе-

риглиацнал - палеолит на территории Средней и Восточной Европы. - М., Наука, 1969.- с. 487 - 500.

Гладких М. И. Поздний палеолит лесостепного Приднепровья. Автореф. дисс. канд. ист. наук.- Л., 1973.- 22 с.

Гладких М. И. Некоторые критерии определения культурной принадлежности позднепалеолитических памятников // Проблема палеолита Восточной и Центральной Европы. - Л.: Наука, 1977.- с. 137- 143.

Залізняк Л. Л. Передісторія України X - V тис. до н. е. - К.: «Бібліотека українця», 1998.- 205 с.

Залізняк Л. Л. Шпанська культура. Реальність і фантазії// Кам'яна доба України. - К.: «Шлях», 2002. - с. 121 - 131.

Нужний Д. Ю. Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межиріч та їх місце серед епіграветтських комплексів

Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. - К.: Шлях, 2002. - с. 57-81.

Нужний Д. Ю. Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно - хронологічної інтерпретації // *Vita Antiqua*. - 2003. - К. - N. 5-6. - С.19-37

Пясецький В. К. Начало раскопок позднепалеолітического поселення Ровно (Бармаки) // *Росийська археологія*. - 1997. - N.1. - М.-с. 151-162.

Олінковський М. П. Епіграветські та східно-епіграветські культури України // *Vita Antiqua*. - 2001. - К. - N. 3-4. - с. 149-155.

Праслов Н. Д., Іванова М. А. Костенки 21 (Гмелінська стоянка) // Палеоліт Костенко - Борщевського району на Дону 1979-1979 (ред. Н. Д. Праслов, А. Н. Рогачев). - Л.: Наука, 1982. - 211-216.

Рогачев А. Н., Кудряшов В. Е. Борщево 1 // Палеоліт Костенко - Борщевського района на Дону 1979-1979 (ред. Н. Д. Праслов, А. Н. Рогачев). - Л.: Наука, 1982. - 211-216.

D.YU. NUZHNYI, V.K. PJASETSKY

THE FLINT ASSEMBLAGE OF UPPER PALEOLITHIC SITE BARMAKI FROM RIVNE CITY REGION AND PROBLEM OF EXISTENCE OF MEZIN TYPE INDUSTRY ON THE VOLYNIAN UPLAND.

According to the current literature the unique assemblage of Mezin site on Desna river basin (the North- Eastern Ukraine) has no direct analogies. The some similar signs of one are noted in lithic assemblages of Syponevo in Desna and Borschovo 1 on Don river basins but still discussed among the scholars.

However, the site with lithic assemblage, practically, identical with Mezin both for main typological and technological signs is discovered by V. K. Pjasetsky in the Western Ukraine in 1981 year. It is Barmaki (Rivn'enska) Upper Paleolithic site excavated during 1982, 1990 and 2002 years on the square more than 100 m² where the expressive lithic assemblage (more than 2.500 chipped flints), numerous pendants and intact fossile marine shells (near 300), some antler and ivory tools were found. In the north- eastern side of trenches was also discovered the part of large pit (dwelling ?) with depth near 40 cm and 6-7 m in diameter filled in concentrated cultural layer. The latter was colored by red ochre (fig. 1, 1) and contained by numerous lithic tools and debitage, faunal remains, pendants and intact fossile marine shells. Some of ones were lain by single group and their holes were similarly directed as, perhaps, stringed on a cord (fig. 1, 2).

The collection of lithic tools of Barmaki site (1025 specimens) produced from blades generally is typical for Epigravettian of the Northern Ukraine. However the morphology of microlithic assemblage and some categories of burins, truncated blades and scrapers has certain specific. The microlithic assemblage (63 insets or 6,2 % of tools) is represented by microgravettian points with different processing (mainly oblique truncation) or intact blow bulb on their basal parts (fig. 2, 1-10, 28; 3, 1-4). All existed intact points are directed by their tips to distal end of blades. The next category of microliths is atypical rectangles with the similar diagonal truncation of both sides (fig. 3, 5). Practically all other backed microliths in assemblage are unfinished specimens or fragments of afore-mentioned damaged points and rectangles, sometimes with diagnostic projectile impact fractures from usage as arrow-tips and composite side edges (fig. 2, 11-32; 3, 6-15, 19-24). Only three microliths can be definitized as a possible fragments of shouldered points (fig. 3, 16-18). With the exception of latter type the microlithic assemblage of Mezin is practically identical with afore- described both from typological and technological points of view (fig. 6, 1-75).

The various burins mainly produced on blades are dominated category (657 specimens or 64 %) of tool assemblage of Barmaki site (fig. 4). The large portion of latter (120 units or 18% of burins) are specimens with several working edges mainly with combination of truncated burin with the same or dihedral ones (fig. 4, 1-9). Among the simple burins the specimens on oblique, convex, straight and concave truncation (fig. 4, 11-16) are dominated (307 units) and the dihedral ones (fig. 4, 17, 18) are the second type in the collection (120 specimens). Some burins also are additionally processed with retouch on the sides (fig. 4, 3, 4, 9, 11, 15-17) or truncated from opposite end (Fig. 2, 42, 3, 36). Only 96 tools of assemblage are simple angle burins on blades. The same correlation between both main categories of burins and their additional processing are typical for Mezin site too (fig. 7).

The second expressive typological category of tools of Barmaki site (144 specimens or 14 % of retouched artifacts) as well as Mezin assemblage are blades with various, sometimes even double, truncations (fig. 2, 33-44, 49; 3, 32-45). The scrapers of both assemblages are not numerous (in Barmaki site only 66 units or 6,4 % of tools) and represented by simple end specimens made on more or less massive and wide blades, sometimes with retouched side edges (Fig. 5; 8, 1-15) or truncation on basal part (fig. 8, 15). No double end scarapers typical for other Epigravettian industries of region (e. g. Mezhirich- Dobranichivka or Udinovo- Timonovka) are not found in Barmaki and Mezin sites.

The main differences of Barmaki and Mezin assemblages are connected with morphology of their borer/awls (28 specimens or 2,7% of tools of first site). The latter on Barmaki site are represented by more or less symmetrical type with the single working edge produced on blades, sometimes sufficiently massive (Fig. 2, 45-48; 3, 26-29). Among the same category of tools from Mezin (3,6 % of retouched artifacts) the specimens with several working edges as well as expressive asymmetrical forms are very numerous (Fig. 9). In the modern assemblage of Barmaki site the typical "scaled pieces", existed in Mezin assemblage (near 30 specimens), now are totally absent too.

From the authors' point of view, the tool assemblage of Barmaki located near 500 km westward from Mezin site undoubtedly is connected with the same version of the Early Epigravettian industry. The problem of absolute age of both sites as well as their genesis or directions of cultural contacts are still opened.

Рогачев А. Н., Аникович М. В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. - М., Наука, 1984. - с. 162-271.

Синицын А. А., Праслов Н. Д. Радиоуглеродная хронология палеолита Восточной Европы и Северной Азии. Проблемы и перспективы // Археологические изыскания. - Вып. 52. - СПб., 1997. - 141 с.

Хайкунова Н. А. Кремневый инвентарь стоянки Супонево (и ее место в палеолите бассейна Десны). Автограф. дисс. канд. истор. наук. - М., 1985.

Шовкопляс І. Г. Супонівська палеолітична стоянка / / Археологія. - N. IV. - 1950. - с. 177-183.

Шовкопляс І. Г. Мезинская стоянка. - К.: Наукова думка, 1965. - 326 с.

Svezhentsev Yu. S. Radiocarbon Chronology for the Upper Paleolithic Sites on the East European Plain // O. Soffer, N.D. Praslov (eds.) From Kostenki to Clovis. Upper Paleolithic - Paleo - Indian Adaptations. - N.Y. - London: Plenum Press, 1993. - p. 23-30.

О.О. КРОТОВА

ВИЗНАЧЕННЯ СЕЗОНУ ВИКОРИСТАННЯ АМВРОСІЇВСЬКОГО КІСТКОВИЩА БІЗОНІВ

В статті аналізуються дані, які стосуються сезону використання відомої верхньопалеолітичної пам'ятки півдня Східно-Європейської рівнини – Амвросіївського кістковища бізонів, місця полювання та утилізації мисливської здобичі.

Інформація про сезон використання пам'яток доби верхнього палеоліту є необхідною складовою для визначення стратегій забезпечення засобів існування та організації життя, без яких неможливі реконструкції соціально-економічних систем минулого.

В залежності від типу пам'ятки, стану збереженості культурного шару, наявності певних його особливостей та набору знахідок, комплекси методів визначення сезону її існування за археологічними даними можуть варіювати. Для стоянок вважаються важливими: дані про топографію їх розташування, наявність чи відсутність решток жител, вогнищ, господарських ям, склад фауністичних решток [Soffer, 1985, р.328], наявність запасів сировини для виробництва знарядь з каменю та мінеральних фарб [Сергин, 1988].

Для визначення сезону використання місць полювання та утилізації мисливської здобичі, в складі знахідок яких домінують чи добре представлені фауністичні рештки, застосовують ряд специфічних археозоологічних методів. До них належать: визначення видового, статево-вікового та кількісного складу фауністичних колекцій і їх співвідношення, характеру пошкоджень на кістках [Binford, 1981], вивчення демографії та етології тварин – об'єктів полювання, їх сезонних угрупувань, схильності до сезонних міграцій [Frison, 1991; Enloe, 1999].

Особливе значення має визначення віку тварин, що дає інформацію про віковий склад популяції, а часто – про час їх загибелі, тобто про можливий сезон проведення полювання. Вік тварин та сезон використання стоянок визначають за наявністю скинутих рогів чи за ступенем проростання рогових стрижнів, якщо серед фауністичних матеріалів є рештки тварин, для яких характерне сезонне скидання рогів. Широко застосовується метод визначення вікових груп за ступенем приростання епіфізів кісток, однак його використання дозволяє визначати групи досить широкого вікового діапазону. Сезон використання пам'ятки визначають за фауністичними зразками, що дають уяву про розвиток утробного плоду, якщо періоди вагітності та народжуваності досліджуваного виду постійні. Опосередковано визначають сезон полювання та використання пам'ятки за співвідношенням певного типу кісток у колекції

O.O. KROTOVA

THE DETERMINATION OF SEASONAL USE OF THE AMVROSIEVKA BISON BONE BED

The paper deals with the analysis of the data for archaeozoological analysis of seasonal use of the Amvrosievka bison bone bed.

та статево-віковим складом популяції, що дозволяє визначити ступінь відбору дичини в залежності від кондиції різних груп тварин у різні сезони. Використовують формально-статистичні методи для порівняння фауністичних колекцій з археологічних і етнографічних пам'яток [Binford, 1981; Lyman, 1994; Todd, 1987].

Останнім часом одним із найбільш надійних методів визначення віку тварин та оцінки сезону їх загибелі вважається метод співвідношення стадій прорізування та стирання зубів. Протягом останніх трьох десятиліть стало звичним визначення сезону загибелі тварин у північноамериканських палеоіндіанських кістковищах бізонів саме за цим методом [Todd, 1991, р.219]. Прогресія у вдосконаленні та широкому застосуванні методу прорізування та стирання зубів для визначення сезону використання кістковищ бізонів Північно-Західних Високих рівнин належить Д.Фрізону.

Цей метод ґрунтуються на передбачуваності графіків прорізування зубів бізонів, які витікають із систематичності та передбачуваності гону, вагітності та народжуваності. Діагностику ж складає співвідношення між прорізуванням та стиранням зубів. Найбільш широко застосовується визначення за цим методом по нижнім зубам, бо вони частіше зустрічаються в колекціях, хоча ідентичні результати можна отримати і по верхнім зубам. Використання методу стосовно археологічного матеріалу можливе за умови порівняння його з матеріалами серії зразків, вік яких відомий. Зазвичай це колекції щелеп сучасних бізонів різного віку, – як диких, із заповідників, так і свійських, із ферм [Frison, 1991, р. 275-276].

Період народжуваності у сучасних бізонів (*Bison bison bison*), практично незмінний із року в рік. За даними для диких тварин, які мешкають у національних парках США, він продовжується 1,0–1,5 місяці – приблизно з 15 квітня по 31 травня, з найбільшою концентрацією протягом двох середніх тижнів [Mc Hugh, 1958, р.30].

Визначення віку за співвідношенням стадій прорізування і стирання зубів, з точністю до 1 місяця чи навіть менше, можливе для молодих тварин, особливо, віком до 1 року. Непогані результати можуть бути отримані і для незрілих тварин у віці від 1 до 5 років. Щелепи

молодих тварин особливо діагностичні у цьому сенсі, оскільки у них проходить зміна премолярів і прорізування молярів. Для зрілих особин, після 5 років, визначення можливе тільки за ступенем стирання зубів – шляхом виміру висоти коронки. Зазвичай виділяють різні вікові групи, кожна з яких включає тварин, вік яких відповідає певному періоду (від одного до кількох місяців) протягом року. Як середній вік життя тварин, так і ступінь стирання їх зубів у різних популяцій можуть бути різні, в залежності від екологічних умов існування, якості їжі, тощо. Тому більш надійні такі визначення стосовно серійних зразків, якими є матеріали кістковиць бізонів як місць одночасної, катастрофічної загибелі значної кількості тварин [Frison, 1991, p.275-285].

Великі кістковища містять матеріали, які дозволяють отримувати вікові дані для значної кількості особин кожної вікової групи. Ці типи зразків дають частіше надійні визначення сезонів загибелі тварин, як і достатню певність, що “відсутні” сезони дійсно відображають часові межі моменту загибелі, а не помилку в дослідженні. Техніка серійних оцінок віку за зубами, основана на комбінації стадій їх прорізування та стирання, визначених за вимірами висоти коронки молярів, забезпечує більшу надійність, ніж вивчення розрізних зразків. Оцінка сезонів загибелі базується на щелепах із зубами молодих тварин, що зазвичай відображають 0,1 річного приросту у віці, починаючи з гаданого весняного народження. Ці дані узагальнюють для всієї колекції і використовують як базу для перевірки масштабів сезонної смертності [Todd, 1991, p.219; Todd at all, 1996].

Метою даної статті є аналіз раніше відомих та нещодавно отриманих даних щодо визначення сезону використання кістковища бізонів, розташованого біля м.Амвросіївка Донецької області і досліджуваного у 1935 [Євсеєв, 1947], 1940, 1949 [Підоплічко, 1952, 1956; Борисковський, 1953] та 1986-1994 [Krotova & Belan, 1993; Кротова, 1996] роках. Пам'ятка датується часом 19000-18000 років до наших днів [Krotova, 1996].

Загальна площа, розкрита під час розкопок різних років, становить близько 320 кв. м (рис. 1). Культурний шар товщиною 0,2-1,5 м заповнював давню промивину довжиною більше 60 м, ширину 4-6 м, яка прорізала лівий крейдяний схил балки – лівої притоки балки Казенної, що впадає у р.Кринку (рис.2). Культурні рештки складають переважно кістки бізонів, крем'яні вироби і кістяні вістря. За 200 м від кістковища розташована стоянка – базовий табір мисливців на бізонів.

Методика розкопок та відбору фауністичного матеріалу кістковища у різні роки досліджень не була однаковою. У процесі розкопок 1935 р. було повністю розібрано культурні рештки в розкопі площею 41 кв. м., розташованому в західній частині кістковища. Фіксація знахідок на площі розкопу за глибинами не провадилася, повний опис фауністичних решток не складався. До колекції й опису потрапили тільки 400 найбільш цілих кісток та всі щелепи й зуби [Євсеєв, 1947, с.273-274].

У 1940 і 1949 рр. розчищали і фіксували на плані поверхні культурного шару, нижню товщу якого розбириали по квадратах і складали повний опис фауністичних решток, без фіксації глибин їх залягання. При цьому фауністичні рештки теж колекціонували не повністю – брали тільки найбільш цілі кістки. Крім того, культурний шар у цих розкопах, розкритий на площині 170 м, було розібрано лише на площині 118 м, – решту було законсервовано. За даними І.Г.Підоплічка, який провадив визначення фауністичних решток та складав їх опис, мінімальна кількість особин (МКО) з розібраної у 1935, 1940 і 1949 роках ділянки культурного шару кістковища становить 496 [Підоплічко, 1949, с.387]. Повний опис фауністичних знахідок опубліковано лише з розкопок 1949 року [Підоплічко, 1956, с. 131-132].

У 1986-1994 рр. дослідження провадили на двох ділянках кістковища – у східній частині, між розкопами 1940 і 1949 років (Центральний розкоп), і в західній – за 20 м на захід від розкопу 1935 року (Західний розкоп). Знахідки тут розчищали та фіксували умовними горизонтами товщиною 10-15 см. У Західному розкопі таким чином було досліджено всю товщу культурного шару потужністю біля 1,0 м, що зберігся *in situ* на площині 9 кв.м. В Центральному розкопі площею біля 43 кв.м. досліджено лише верхню частину культурного шару: перший умовний горизонт – повністю, другий і третій – частково. У 1986 і 1988 рр. фауністичний матеріал колекціонували частково, у 1989-1994 рр. – повністю.

Проблеми інтерпретації Амвросіївського комплексу та визначення сезону використання кістковища мають багатолітню історію. Стоянку звичайно інтерпретують як короткосезонний, можливо, сезонний табір. Відносно функціонального призначення кістковища висловлювалися різні точки зору. В.Н.Євсеєв [1947] вважав його місцем звалища господарських відходів, а П.Й.Борисковський [1953] – культовим місцем, куди мешканці тaborу складали кістки вжитих в їжу тварин одного виду – бізона, якого вважали тотемом.

Важливою в цьому відношенні є точка зору палеонтологів, які досліджували пам'ятку і працювали з її фауністичним матеріалом. Перша інтерпретація кістковища як місця полювання на бізонав належить І.Г.Підоплічку, якого підтримала В.І.Бібікова. Вони визначили, що амвросіївський бізон належить до виду пізньоплейстоценового короткорогого варіетету *Bison priscus deminutus* Gromova, який, на їх думку, був біологічно стійким видом, що міг легко пристосуватися до досить відмінних природних умов – степових, лісо-степових, лісових. Їх точки зору відносно інтерпретації кістковища як місця загінного полювання співпадали в загальних рисах. Так, якщо І.Г.Підоплічко вважав його місцем одноразового загінного полювання на велике, до 1000 голів мігруюче стадо бізонав [Підоплічко, 1953, с.68], то В.І.Бібікова припускала можливість повторних полювань [Зубарєва (Бібікова), 1948].

Сезони використання пам'ятки ці дослідники визначили різні, попри те, що застосовували один і той же метод – наявність решток телят певного віку та зістав-

лення його з періодом народжуваності у сучасних європейських зубрів протягом травня-місяця. Не виключено, що їх визначення базувалися на різних матеріалах. В.І.Бібікова вивчала матеріали розкопок 1940 року, які вона узагальнила в кандидатській дисертації, захищенні у 1948 році. У ній вона визначила статево-віковий склад амвросіївської колекції і сезон полювання як кінець літа-осінь-зима, базуючись на знахідці невеликої кількості кісточок телят у віці кількох місяців [Зубарєва (Бібікова), 1948].

І.Г.Підоплічко визначав сезон за наявністю в колекції 1949 (?) р. решток телят „утробного віку і не старше двох місяців” як кінець травня – червень, що співпадало, на його думку, з періодом масової весняної міграції бізонів із півдня на північ [Підоплічко, 1953, с.66]. На жаль, зразки, на яких базувалися визначення цих дослідників, не можна вважати документованими: в публікаціях немає ні їх детального опису, ні посилання на шифри знахідок. Отже, перевірити ці визначення неможливо.

Що ж до наявності решток телят утробного віку в матеріалах кістковища, про які згадує І.Г.Підоплічко, то тут слід зважати на такі обставини. По-перше, ці знахідки поодинокі, а не серійні. Показово, що інші палеонтологи серед матеріалів розкопок різних років їх не знайшли. Якби дійсно мала місце одночасна загибель кількох сотень бізонів у період, що передував або відповідав часу народжуваності, то такі матеріали були б масовими. По-друге, дослідники засвідчують поодинокі аномальні факти народження телят у сучасних біzonів за межами звичайного для популяції періоду народжуваності – в кінці літа і навіть протягом зими [McHugh, 1958, р.31].

Протягом 1986-1989 рр. у розкопках кістковища брала участь палеонтолог Н.Г.Белан, яка визначала матеріали в полі. У лабораторних умовах вона опрацьовувала колекцію з розкопок 1990 р. Дослідниця вперше зробила спробу визначення віку бізонів із розкопок 1986-1988 рр. за співвідношенням прорізування істирання зубів. Для цього вона скористалася методом американських вчених та колекцією нижніх щелеп сучасних зубрів та бізонів, вік яких відомий. Ця еталонна колекція зберігається в Зоологічному музеї Московського університету.

Н.Г.Белан виділила 1-у та 3-8-у вікові групи за 22-ма нижніми щелепами з розкопок 1986-1988 років. Разом із А.В.Старкіним вона також визначила 3-13-у вікові групи за 82-ма ізольованими 3-ми молярами (М-3). Базуючись на отриманих даних та врахувавши результати дослідження В.І.Бібікової про віковий склад амвросіївської популяції бізонів, Н.Г.Белан висловила припущення про можливість проведення в Амвросіївці неодноразових зимових полювань [Krotova & Belan, 1993, р.133-138]. Але і в цьому випадку існує проблема документації зразків, через відсутність посилань на шифри

проаналізованих знахідок в публікації; тому, очевидно, перевірити ці дані також буде важко.

Точка зору І.Г.Підоплічка та В.І.Бібікової про сезонний, міграційний характер одноразового чи багаторазового полювань в Амвросіївці найбільш поширена серед дослідників, які розробляють проблеми соціально-економічних реконструкцій [Массон, 1976; Сапожников, 1987; Кротова, 1986, 1988; Зализняк, 1990; Краснокутський, 1992]. Н.Б. Леонова та Є.В.Миньков, вивчивши літературні та архівні дані, висловлювали також точку зору про можливість проведення полювань або упродовж всього року [Леонова, Миньков, 1987], або весною (Миньков, 1991, с.12).

Продовження досліджень пам'ятки та аналіз її матеріалів з використанням сучасних методик та підходів – необхідна умова вирішення проблеми її інтерпретації. Метод визначення сезону використання кістковища за співвідношенням стадій прорізування тастирання зубів було застосовано до масового матеріалу різних років розкопок кістковища.

У 1994 році Л.Тодд, археозоолог із США визначив сезони загибелі бізонів в Амвросіївському кістковищу, виділивши кілька вікових груп за співвідношенням прорізування тастирання зубів із нижніх щелеп. Він вивчив всі наявні серії щелеп та зубів із колекції 1935 р. (зберігаються в ДОКМ) та 1986-1993 рр. (зберігаються в ІА НАНУ), а також окремі матеріали з розкопок 1949 р. (ДОКМ, ІА НАНУ)*.

Загальна кількість вивчених дослідником зразків становить 403. Вони включають як окремі зуби, так і щелепи, їх фрагменти та зубні ряди. Більшість зубів добре збереглися, збереженість щелеп різна, здебільшого, посередня. Деякі із щелеп дорослих тварин з розкопів 1949 р. та Центрального (1986-1989 рр.) мають добру чи задовільну збереженість; щелепи із Західного розкопу дослідження 1990-х рр. збереглися гірше.

Нижче дамо інформацію про вікові групи, виділені Л.Тоддом за ступенем стирання жувальної поверхні першого (M - 1) та другого (M - 2) молярів, про зразки, за якими їх визначено, їх кількість і місцезнаходження в розкопах та розподіл за сезонами загибелі тварин (табл.1). Проаналізувавши планіграфію і стратиграфію розташування зразків у кістковищі, спробуємо дати по-передню оцінку історії його формування, згідно визначених сезонів використання.

В цілому Л.С.Тодд виділив 1- 4-у вікові групи, але сезони загибелі тварин визначив за двома наймолодшими: 1-ю і 2-ю, які включають телят віком до 1 року (1-а група) та молодих бізонів віком від 1 до 2-х років (2-а група). Базуючись на різниці в стадіях стирання перших і других молярів на різних зразках в межах цих груп він визначив сезони загибелі тварин з точністю до місяця: жовтень, грудень та березень (табл.1).

Рештки щелеп та окремі зуби, за якими виділено вікові групи та можливі сезони їх загибелі, розподіляються згідно розкопів, із яких вони походять, таким

* Автор висловлює сердечну подяку Л.Тодду за надану інформацію про результати визначення сезонів загибелі бізонів в Амвросіївському кістковищі і сподівається, що дослідник найближчим часом більш повно опублікує матеріали свого дослідження.

Табл. 1. Сезони загибелі бізонів за віковими групами, виділеними за зразками прорізування-стирання зубів з Амвросіївського кістковища (за даними Л.Тодда).

Table 1. The seasons of death, dental age groups, names, codes and quantity of the eruption-wear specimens for Amvrosivka bone bed (for data of L.Todd).

Сезон загибелі тварин	Вікова група [за зразками зубів]	Назва зразка	Місце знаходження зразка [рік, квадрат, умовний горизонт, № в розкопі]	Всього зразків
Жовтень (October)	1	M1, R	1935	7
	2	M 2, L	- " -	
	2	M 3(?), L	- " -	
	2	M 2, R	- " -	
	2	M 2, L	- " -	
	2	M 2, R	- " -	
	1	M 1, L	- " -	
Грудень (December)	1	M 1, R	1935	16
	1	M 1, R	- " -	
	1	M 1, L	- " -	
	2	M 2, R	- " -	
	2	M 2, L	- " -	
	1	HRM:DP4 -M1,R	1949	
	2	M 2, L	1988	
	1	TW:M1-M2,R	1993, кв. 3B, VII-VIII у.г.	
	1	M 1,L	1935	
	1	M 1, R	- " -	
	1	DP2-M 2	1993, кв.3B, VII-VIII у.г., № 30	
	1	TW:DP4-M2,R	1993, кв.4Б, VII-VIII у.г., № 35	
	1	M 1, L	1935	
	1	M 1, R	- " -	
Березень (March)	2	M 2, R	- " -	8
	1	TW:M1-M2,L	1993, кв. 3B, VII-VIII у.г., № 32	
		Всього:		31

Умовні позначки до табл.1: HRM - нижня щелепа ; TW - зубний ряд; M - моляр; DP - молочний премоляр; P - премоляр; R - правий; L - лівий; у.г. - умовний горизонт дослідження культурного шару; 1935 – рік дослідження.

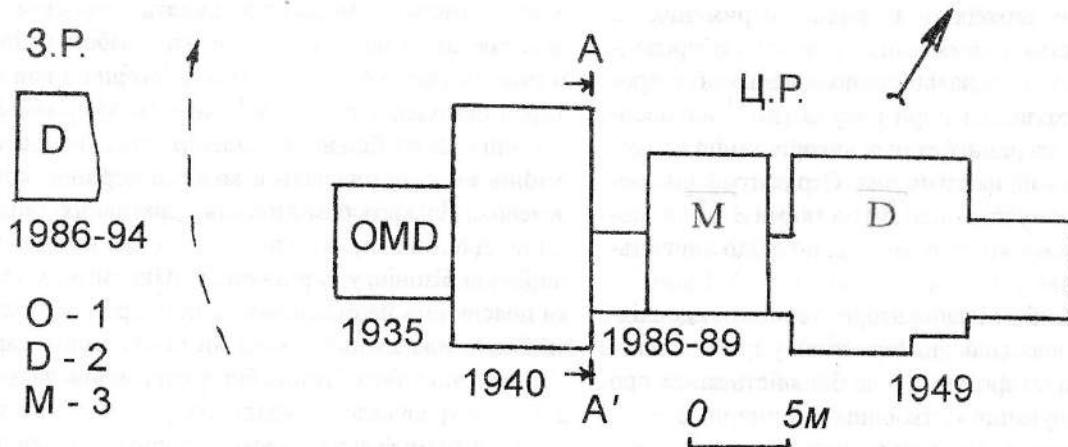
чином (табл. 1). З розкопу 1935 р. походить найбільша кількість зразків, що фіксують всі три сезони загибелі тварин (Жовтень, Грудень та Березень). На жаль, через відсутність інформації про їх місцеположення в культурному шарі, немає можливості визначити співвідношення та черговість усіх трьох сезонів у цій частині кістковища. Можна лише констатувати факт наявності в ній решток бізонів, які могли загинути протягом усіх трьох сезонів.

Крім того, до групи знахідок, точне місцевонаходження яких в культурному шарі невідоме, належать два зраз-

ки: один – з розкопок 1949 р. і один – з розкопок 1988 р. Обидва відповідно репрезентують 1-у та 2-у вікові групи, що фіксують сезон загибелі – грудень. Найбільша кількість зразків, що мають точні координати місцеположення в культурному шарі, походить з умовних горизонтів VII–VIII Західного розкопу (розкопки 1993 р.).

Таким чином, зразки, місцевонаходження в культурному шарі яких відоме, так розподіляються в розкопах і горизонтах, з урахуванням сезонів:

1. Грудень – 4 зразки з VII–VIII умовних горизонтів Західного розкопу (1993 р.) ;

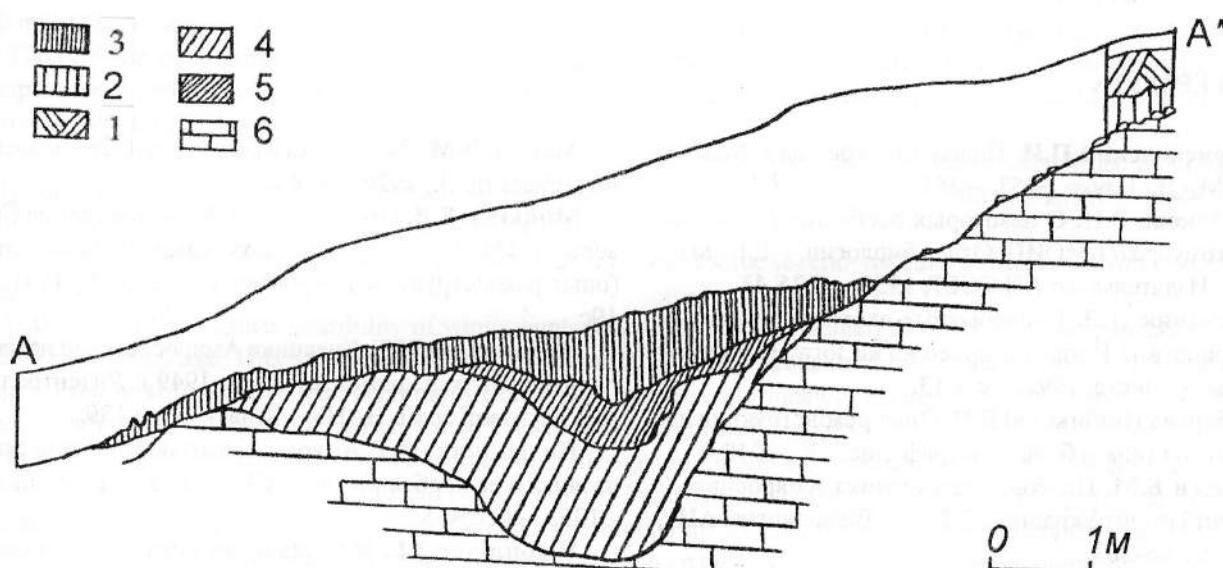

Рис.1. План розташування розкопів на Амвросіївському кістковиці бізонів:

1935 - рік розкопок; Ц.Р. - Центральний розкоп; З.Р. - Західний розкоп; А – А' – поперечний розріз; пунктирою лінією позначено сучасний рівчак; умовні позначки планіграфії сезонів, визначені Л. Тоддом: 1 – жовтень; 2 – грудень; 3 – березень.

Fig.1. The plan of excavation areas at the Amvrosievka bone bed:

1935 - year of excavation, Ц.Р., З.Р. - Central and West excavation areas; А – А' – stratigraphic profile; the dotted line - the present-day ravine; the seasons (for L.Todd): 1 – October; 2 – December; 3 – March.

Рис. 2. Поперечний розріз через скupчення кісток бізонів в Амвросіївському кістковиці у напрямку з північного заходу на південний схід (А – А'): 1 – чорнозем; 2 – бурій суглинок; 3 – культурні знахідки у бурому суглинку; 4 – сіро-зелена глина; 5 – культурні знахідки у сіро-зеленій глині; 6 – крейда.

Fig. 2. The stratigraphic profile A – A': 1 – chernozem; 2 – brown loam; 3 – cultural layer in brown loam; 4 – green-gray clay; 5 – cultural layer in green-gray clay; 6 – chalk.

2. Березень – 1 зразок з III умовного горизонту Центрального розкопу (1988 р.).

Аналіз зразків щелеп і зубів з Амвросіївського кістковища бізонів, їх розподілу за віковими групами, за якими визначено сезони загибелі тварин, а також їх походження з певних ділянок кістковища та умовних горизонтів культурного шару, дозволяє зробити деякі попередні висновки відносно історії формування культурного шару пам'ятки та її використання.

Зразки, місцезнаходження яких в культурному шарі відоме, представляють 2 сезони загибелі тварин: гру-

день – на західній ділянці кістковища, на відносно ранньому етапі формування культурного шару (Західний розкоп, VII–VIII умовні горизонти) та березень – на східній ділянці, на одному з пізніх етапів формування шару (Центральний розкоп, III умовний горизонт).

Зразки, глибина залягання яких у культурному шарі невідома, представляють усі три визначені сезони загибелі тварин на західній ділянці кістковища (розкоп 1935 р.) і один сезон – грудень – на східній ділянці (розкоп 1949 р.).

Таким чином, виходячи з даних, отриманих із дослідженням частини кістковища, з певною обережністю можна припустити наявність полювань у різні проміжки загалом холодної пори року, в такій послідовності: у грудні – на ранніх етапах використання кістковища, у березні – на найпізніших. Стратиграфічна позиція в культурному шарі зразків, за якими сезоном полювання визначено жовтень-місяць, поки що лишається невідомою.

Звичайно, майбутні лабораторні та польові дослідження зможуть внести певні корективи у зроблені висновки. Та вже зараз зрозуміло, що більшість даних про сезони функціонування кістковища, отриманих з використанням археозоологічних методів збігаються зі стратиграфічними даними, які вказують на неодноразове його використання, вони також дозволяють зробити деякі зауваження відносно інтерпретації пам'ятки.

Здається найбільш достовірними визначення сезонів використання кістковища, зроблені Н.Г.Белан і Л.С.Тоддом, виконані за сучасними методиками, – осінь, зима, рання весна, тобто, сезони холодної пори року.

Вони в загальних рисах співпадають з етноархеологічною палеоіндіанською моделлю життєзабезпечення, яка значно відрізняється від пізньоісторичної та етнографічної моделей індіанців Північної Америки. Згідно останніх даних більшість палеоіндіанських кістковищ бізонів використовували в холодні періоди, хоча є й невелика кількість пам'яток альтернативних, теплих сезонів. Для них характерний невисокий ступінь утилізації туш бізонів, у порівнянні з пізнішими. Дослідники пояснюють це особливостями природної обстановки епохи плейстоцену, завдяки чому період харчової цінності викопних бізонів був довшим, ніж у голоцені, що не потребувало необхідності у додаткових припасах жиру (пеммікану) – довготривалого мобільного продукту історичних етнографічних індіанців. Вони доводять, що палеоіндіанські мисливці практикували стратегію створення довготривалих немобільних припасів – заморожених туш бізонів на місцях загінного полювання [Todd, 1991]. Зауважимо, що проблема інтерпретації пам'ятки – тема для окремого дослідження.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисковский П.И.** Палеолит Украины // МИА. - № 40, М.- Л.: Наука, 1953. – 463 с.
- Бибикова В.И.** О некоторых особенностях первобытного зубра // БМОИП, Отдел биологии. – Т. I. - вып. 5. - М.: Издательство АН СССР, 1950. - С.35-43.
- Зализняк Л.Л.** Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. - Элиста, 1990. – с.4-13.
- Зубарева (Бибикова) В.И.** Опыт реконструкции ископаемого стада зубров: Автореф. дис. - К., 1948.
- Євсєєв В.М.** Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. – Т. I. – К.: Видавництво АНУ, 1947. - С.265-283.
- Краснокутский Г.Е.** Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья. – Автореф. дис. – К., 1992. – 18 с.
- Кротова А.А.** Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины. - К.: Наукова думка, 1986. – С.6-73.
- Кротова О.О.** Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. – 1988. – Вип. 64. - С.1-11.
- Кротова О.О.** Амвросіївка // Словник-довідник з археології. - К.: Наукова думка, 1996. – С.11-12.
- Леонова Н.Б., Миньков Е.В.** К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища – уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. – Орджоникидзе, 1987. – С.34-50.
- Массон В.М.** Экономика и социальный строй древних обществ. Л., 1976. - 188 с.
- Миньков Е.В.** Охотничье хозяйство населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита (опыт реконструкции). – Автореф. дис. – М., 1991. – 19с.
- Пидопличко И.Г.** Дневники Амвросиевской палеолитической экспедиции за 1940 и 1949 г. // Центральный научный архив НАНУ. - Київ. - Фонд 139.
- Пидопличко И.Г.** Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. - Вып. 2. - 1953. – С.65-68.
- Підоплічко І.Г.** Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. – Вип. 2. – К.: Видавництво АН УРСР, 1956. – 234 с.
- Сапожников И.В.** Поздний палеолит степей Нижнего Приднестровья. – Автореф. дис. – Л., 1987. - 16 с.
- Сергин В.Я.** Классификация палеолитических поселений с жилищами на территории СССР // СА. - № 1. 1988. - С.5-20.
- Binford L.R.** Bones. Ancient Men and Modern Myths. - Academic Press. - 1981. - 320 P.
- Enloe J.G.** Hunting specialization: single-species focus and human adaptation // Le bison: Gibier et Moyen de Subsistante des Hommes du Paleolithique aux Paleoindiens des Grandes Plaines. Sous la direction de J.-Ph. Brugal, F. David, J.G. Jaubert. Actes du colloque international, Toulouse 1995. Editions APDCA – Antibes. - 1999. – P.501-509.
- Frison G.C.** Prehistoric Hunters of the High Plains. (Second Edition). - Academic Press, 1991.–532 P.

Krotova A.A. Amvrosievka New AMS Dates For An Unique Bison Kill Site In The Ukraine // Prehistoire Europeenne. - 1996.- Vol. 9. - P.357-362.

Krotova A.A. & Belan N.G. Amvrosievka. A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic-Paleo-Indian Adaptations. - Ed. by O.Soffer & N.D.Praslov. - Plenum Press, 1993. - P.125-142.

Lyman R.L. Vertebrate Taphonomy. Cambridge, Cambridge University Press, 1994. - 524 P.

McHugh T. Social behavior of the American Buffalo (Bison bison bison) // Zoologica. 1958, - vol. 143 (1). - P.1-40.

Soffer O. The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. - Orlando: Academic Press. 1985. - 539 P.

Todd L.C. Analysis of Kill-Butchery Bonebeds and Interpretation of Paleoindian Hunting // The Evolution of Human Hunting. - Ed. By M.H. Nitecki and D.V. Nitecki. - New York: Plenum Press, 1987. - P.225-266.

Todd L.C. Seasonality Studies and Paleoindian Subsistence Strategies // Human Predators and Prey Mortality. - Ed. by M.C. Stiner. - Boulder: West-view Press, 1991. - P.217-238.

Todd L.C., Rapson D.J., and Hofman J.L. Dentition Studies of the Mill Iron and Other Early Paleoindian Bonebed Sites // The Mill Iron Site., Ed. by G.C.Frison. - Albuquerque: University of New Mexico Press, 1996. - P.145 -175.

O.O. KROTOVA

THE DETERMINATION OF SEASONAL USE OF THE AMVROSIEVKA BISON BONE BED

Proposed paper deals with the analysis of the data of archaeozoological analysis of seasonal use of the Amvrosievka bison bone bed.

The bone bed as the part of Amvrosievka Upper Paleolithic complex was excavated in: 1935, 1940, 1949, 1986-1994; 320 m² of the bone bed have been excavated to date, which yielded the remains more than 500 bison.

The problem of determination of seasonal use of the bone bed is broadly discussed in the literature. Paleontologists interpret the bone bed as the hunting bison kill site and estimat different seasons of death of animals for the bones recovered from the bed in different years.

I.Pidoplichko (1953) argued that the bed resulted from a one-time drive bison herd successfully taken during their early summer from south to north migration for remains of fetal as well as 2 – months – old animals from 1949 assemblage.

V.Bibikova (Zubareva) (1948) argued for fall hunts for bones of some several-months-old animals from 1940 assemblage.

N.Belan (1993) suggests possibility of winter hunts based upon dentition analysis of 22 specimens mandibles from 1986-1988 assemblage. This was the first attempt of determining the age groups and the season of death on the analysis of eruption and wear patterns of bison dentitions from Amvrosievka. Unfortunately, all this determinations of seasonal use dealing with the difficulties of the examination because its have not sufficient documentations.

In 1994 L.Todd undertook attempt of estimation of the age groups and the seasons of death of animals for analysis of 403 specimens of mandibles and teeth from 1935, 1986-1993 and 1949 assemblages. Combining eruption and wear stage data with metric attributes yields a series of distinct age groups for 31 specimens of lower molars (M-1 and M-2). He attributes 3 seasons of death of the Amvrosievka bone bed bison on the base of this groups: the October (for 7 specimens), the December (for 16 specimens) and March (for 8 specimens).

The data on the different mortality (hunting) events in Amvrosievka that took place during different seasons correspond to the data on the stratigraphy of the bone bed that suggest that it had more than one episodes of formation (Krotova and Belan, 1993).

Г.В.САПОЖНИКОВА

ФУНКЦІОНАЛЬНЕ ПРИЗНАЧЕННЯ АМВРОСІЇВСЬКОГО КІСТКОВИЩА (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ ТРАСОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ КАМ'ЯНИХ ЗНАРЯДЬ)

У статті подаються результати трасологічних досліджень кам'яних знарядь, знайдених на Амвросіївському кістковищі в Донбасі.

Один із найцікавіших об'єктів палеоліту України – Амвросіївський комплекс пізньопалеолітичних пам'яток – складається із стоянки та кістковища бізонів. Вже перші знахідки кам'яних та кістяних артефактів, добутих В.М.Євсеєвим під час розкопок 1935 року, показали перспективність подальших досліджень як на території стоянки, так і безпосередньо на кістковищі. Пізніше на двох об'єктах комплексу були зібрані надзвичайно виразні колекції з певними рисами схожості, але й, водночас, дуже індивідуальні. Різняться вони передусім кількісними показниками. Якщо загальна кількість крем'яних виробів із розкопаної площині стоянки переважає 68,5 тис. предметів, то у кістковищі їх було трохи більше 2,5 тис. [Кротова, 1986; 1999]. Фауністичні залишки стоянки представлені лише дрібними фрагментами трубчастих кісток, деякими цілими кістками кінцівок бізона та кількома морськими черепашками [Борисковський, 1953]. Загалом “турт” бізонів, забитих на кістковищі, нараховує, за підрахунками О.О. Кротової, близько 500 особин, а за підрахунками П.Й. Борисковського – близько 1000 особин. У цьому своєрідному “тваринному могильнику” було знайдено 23 кістяних вістер мисливських списів, якими ці тварини, вірогідно, й були забиті. Весь цей матеріал було добуто в результаті багаторічних експедицій під керівництвом В.М. Євсеєва, І.Г. Підоплічка, П.Й. Борисковського та О.О. Кротової.

Відмінності між Амвросіївськими стоянкою та кістковищем витікають, передусім, з різного функціонального призначення цих об'єктів. Стоянка з самого початку інтерпретувалася як місце проживання певної общини давніх людей. Скоріш за все, це було не постійне поселення, а лише сезонне стійбище, пов'язане передусім з міграціями бізонів [Ефименко, 1953; Борисковський, 1953; Кротова, 1986 та ін.]. Колекція крем'яних виробів свідчить на користь даної гіпотези, тому що містить численні продукти розщеплення сировини, перш за все різноманітні нуклеуси, заготовки, а також відходи як процесу розщеплення, так і виготовлення знарядь праці. Цілими серіями представлена вироби з вторинною обробкою, передусім різці, скребачки,

G.V. SAPOZHNIKOVA

FUNCTIONAL PURPOSE OF AMVROSIIVKA BONE CONCENTRATION (AFTER RESULTS OF USE-WEAR STUDY OF STONE TOOLS)

Paper contains results of use-wear analysis of stone tools recovered at Amvrosiivka bone concentration in the Donbass region.

мікроліти тощо. Заготовками для них були відщепи, рідше – пластини та мікропластини, що є типовим для стоянок, розміщених неподалік від виходів сировини [Кротова, 1986].

Археологічна колекція кістковища представлена значною кількістю знарядь праці, при невеликій кількості нуклеусів та відходів виробництва. У цій групі виробів більш як половину складають неретушовані пластини з гострими краями, чимало також відщепів із гострими краями без додаткової обробки; досить багато мікропластин з притупленим краєм тощо [Григор'єва, 1968; Кротова, 1999].

Таке поєднання порівняно незначної кількості знарядь праці з величезною масою залишків забитих бізонів привело до досить неоднозначної інтерпретації призначення пам'ятки серед вчених. Перший дослідник кістковища В.М. Євсеєв описав його як смітник поблизу палеолітичного житла [Євсеєв, 1947]. П.Й. Борисковський побачив у ньому складний культовий комплекс, пов'язаний з мисливською магією. На його думку, давні мешканці поселення, що розташоване за 200 м від кістковища, замовляли собі вдале полювання, метаючи списи в туши вже забитих тварин, заздалегідь принесених до неглибокого ярука [Борисковський, 1953]. Місцем нераціональної мисливської діяльності (одноразового загону) вважав кістковище І.Г. Підоплічко. Наявність у ньому залишків утробних та молочних телят дозволила вченому визначити пору року як кінець травня-червень (тобто, полювання відбулося під час весняно-літньої міграції бізонів). Для подібного забою тварин збиралася значна кількість мисливців [Пидоплічко, 1953]. Проте зараз більшість дослідників палеоліту підтримує інтерпретацію П.П. Єфименка щодо багаторазового сезонного використання Амвросіївського кістковища як місця колективних загінних полювань [Ефименко, 1953; 1960; Григор'єва, 1968; Grigorieva, 1999; Леонова, Миньков, 1987; Сапожников, 1989 та ін.; Кротова, 1985; 1986; 1999; Krotova, 1993; Krotova, Belan, 1999].

На початку 1950-х років фундатор трасологічного методу дослідження найдавніших знарядь праці

С.А.Семенов провів вивчення під мікроскопом групи крем'яних предметів з частини площині Амвросіївського кістковища, яка була розкопана експедицією під керівництвом П.Й.Борисковського¹. Він вперше відзначив на переважній більшості правильних видовжених пластин численні сліди утилізації, передусім “дрібні вишербини та заlossenість, які з’явилися внаслідок використання їх як ріжучих інструментів”. Крім того, С.А.Семенов описав один скобель на нуклеусі, а також численні надрізи на кістках, які були зроблені навмисно крем'яними знаряддями [Борисковський, 1953, с. 334-336]. Саме трасологічні напрацювання С.А. Семенова стали підґрунттям для досліджень під мікроскопом колекції крем'яних виробів, одержаних у 1986-1990 роках під час розкопок Амвросіївського кістковища експедицією ІА АН УРСР під керівництвом О.О. Кротової [Сапожникова, 1994; Кротова, 1999].

Для виготовлення знарядь праці мешканці Амвросіївки, яким безперечно належали і предмети з кістковища, використовували місцевий кремінь темно-сірого та світло-коричневого кольорів, досить високої якості. Представлені вироби дійшли до наших днів непатинованими, з доволі гострими краями, що дозволяє простежити під мікроскопом навіть незначні зміни або пошкодження робочих лез. Полищені людьми кремені ніби законсервувалися у ярку, серед залишків туш бізонів, у своєму первинному вигляді, — що досить рідко трапляється на палеолітичних пам'ятках, культурні шари яких, як правило, перевідкладені.

Для трасологічного аналізу автору було надано загалом 196 кам'яних виробів та фрагмент вогнища. Відповідно, з розкопок 1986 року – 93 екз., з розкопок 1988 року – 65 екз. і з розкопок 1989 року – 31 екз. Ще 7 кременів було знайдено на відвалі розкопу 1949 року. Сліди використання від виконання різноманітних виробничих операцій виявлено на 112 предметах, а якщо додати до них 16 екз. мікроінвентаря з вторинною обробкою, то загальна кількість знарядь комплексу сягне 128 екз. або 65,3%.

Зауважимо, що за даними О.О. Кротової (з урахуванням досліджень 1994 року), колекція кам'яних виробів, добутих розкопками кістковища у 1980-1990-х роках, нараховує 267 екз. З них лише 31 має вторинну обробку (11,6%) [Кротова, 1999]. Отже, після трасологічних досліджень доля знарядь праці зросла більш ніж у п'ять разів, і таке явище не відзначено в жодній з пізньопалеолітичних індустрій України [Коробкова, Смольянінова, Кизь, 1982; Сапожникова, 1986; Сапожникова, Залізняк, 1999 та ін.]. Тобто, навіть відсоткове співвідношення знарядь праці свідчить про абсолютну унікальність Амвросіївського кістковища як археологічної пам'ятки.

Характеристика крем'яної індустрії проводилася нами на підставі техніко-морфологічної класифікації, розробленої Г.Ф. Коробковою на численних колекціях

кам'яної доби, і успішно використаної при досліджені матеріалів пізнього палеоліту й мезоліту Південного Побужжя та інших регіонів. Пластинчасті заготовки діляться на макропластини (ширина понад 3,0 см), великі пластини (ширина понад 1,5 см), середні пластини (ширина понад 0,7 см) та мікропластини (ширина 0,7 см і менше). Відщепи за подібною схемою також діляться на масивні (найбільший діаметр перевищує 7,0 см), великі (діаметр перевищує 5,0 см), середні (діаметр перевищує 3,0 см), дрібні (діаметр менше 3,0 см), луски (діаметр до 1,0 см) [Коробкова, 1969; Сапожникова, Коробкова, 1995].

Нуклеуси представлені 4 екземплярами. Всі вони знайдені у центральному розкопі 1989 року. Неправильно-призматичні за формуєю, з однією або двома ударними площинами, підправленими карнизами, вони використовувалися виключно для отримання різноманітних за формуєю сколів. У ярку знайдені також необбиті крем'яні галька та плитка, нуклеподібні уламки та скalkи (10 екз.), сколи підправки площацок нуклеусів (2 екз.), пластинки (27 екз.), відщепи (21 екз.) та луски (2 екз.) без слідів утилізації та використання. Отже, переглянута нами вибірка кам'яного інвентаря не дозволяє впевнено говорити про існування первинного розщеплення кременю безпосередньо на кістковищі. Проте наявність в колекції П.Й. Борисковського понад 50 нуклеусів та кількох лусок [Борисковський, 1953, с.336, 339; Сапожникова, 1994, с.16] залишає це питання відкритим. Перспективним є також проведення спеціальних планіграфічних досліджень з використанням методу ремонтажу (аплікації).

Мікроінвентар репрезентований 14 мікровістрями (рис.1, 1-7), пластинками з затупленим краєм (1 екз.), пластинками з затупленим краєм і скощеним кінцем (1 екз.). Дану групу предметів без слідів використання, згідно з попередніми висновками С.А.Семенова, слід розглядати як вкладені у пази кістяних чи дерев'яних наконечників списів або іншої мисливської зброї [Борисковський, 1953, с.336, 339].

Серед заготовок робочих інструментів зі слідами використання (112 екз.) домінують пластини (89 екз.). Більшість із них велика за розмірами та неправильно-призматичні за формуєю, з вигнутим профілем, переважно без будь-якої навмисної вторинної обробки. Цілі екземпляри мають довжину 4,0-7,5 см. Відщепи середніх розмірів є заготовками для 10 знарядь, реберчасті сколи представлені 4 екз., уламки кременю - 1 екз.

Серед знарядь праці зі слідами утилізації, які походять із кістковища, значно переважають ножі з одним або двома робочими лезами на цілих та фрагментованих пластинах, які використовувалися для розбирання туш бізонів (80 екз.). Лише чотири таких знаряддя виготовлені на відщепах (рис.1, 7-15). Ще п'ять ножів відзначено в групі комбінованих знарядь праці разом зі скобелями, різчиками та різцями. Загалом комбінованих знарядь виділено 16 екз.

¹ На жаль, ні П.Й. Борисковський, ні С.А. Семенов не назвали кількості досліджених та описаних ними кам'яних виробів із кістковища, а також не навели більш-менш конкретних техніко-морфологічних показників цієї частини колекції.

За ступенем зносу представлені ножі та їх фрагменти можна умовно розділити на три групи. Вироби першої групи характеризуються найбільшою спрацьованістю робочих лез - наявністю яскравого залишкування з обох боків, вищербин та фасеток по самому окрайку леза, контури, яких знівелевані. На залишкованих поверхнях добре видно лінійні мікросліди у вигляді рисочок та подряпин, які розміщені "купками" під кутом до лінії леза.

До другої групи, яка є найбільш численною, віднесені інструменти з менш визначеними слідами утилізації – контури вищербин та фасеток не знівелевані, а добре окреслені, легке залишкування зосереджене по самісінькому краю леза, а лінійні мікросліди практично відсутні.

У третю групу входять ножі, які використовувались у роботі протягом відносно короткого часу і тому мають сліди використання у вигляді поодиноких вищербинок на лезах². На робочих кінцях деяких ножів дуже добре видно, навіть без мікроскопа, інтенсивну вищербленність (рис. 1, 9, 11-12, 14-15). Вона свідчить, що в процесі різання інструменти натикалися на тверді частини туш тварин, передусім кістки.

Серед інших знарядь слід назвати 9 скobelів з одним або двома робочими лезами. Ще 12 таких виробів відмічено серед комбінованих інструментів, які іноді мають навіть по три різнофункціональних леза. Заготовками їм служили великі масивні відщепи, пластини і нуклеподібні уламки. Ступінь спрацьованості знарядь незначна. Характерною є рівномірна, трохи увігнута вищербленність, переважно з боку спинки. Ми дійшли висновку, що амвросіївські мешканці використовували скobelі на кістковиці лише спорадично, тому вони мають дуже невиразні сліди утилізації. Основні операції з обробки кісткової сировини, очевидно, виконувались безпосередньо на місці стоянки.

Дві крупні пластини визначені як пилки з одним та двома робочими лезами для обробки кісток. Для них характерний дрібнозубчастий край лез, утворений фасетками вищербин, який з'являється при виконанні саме пиллючих, а не ріжучих операцій. Легка матова залишкованість розміщується вузькою смугою уздовж усього леза.

Різці на макропластинах та уламку нуклеуса не виступають як самостійна група інструментів, а суміщені на одній заготовці зі скobelями, м'ясними або стругальними ножами – 5 екз. Їх леза, сформовані вузькими видовженими боковими сколами, доволі сильно спрацьо-

вані. Краї кромок вищерблені та сплющені, бічні грани заполіровані.

Різчики функціонально дуже подібні різцям, але відзначаються мініатюрністю робочих лез, тому заготовки для них значно менші за розмірами. Це передусім середні пластини. Два інструменти використовувалися як самостійні, а ще чотири – разом зі скобелем та м'ясними ножами (рис. 1, 8).

Стругальних ножів 3 екз., один на великій пластині та два суміщені зі скobelями, також виготовленими на великих, масивних пластинах. Вони мають плоскі, витягнуті від леза фасетки утилізації і таку ж направлену залишкованість.

На дрібному відщепі навпроти одне одному розміщені округле вигукле лезо скребачки та увігнуте лезо скобеля. Мабуть, зі стоянки на кістковище була занесена вже готова скребачка, яка використовувалася для скоблення кісток. Подібне використання інструментів, якими традиційно обробляли шкіри, раніше вже відзначалося дослідниками [Щелинський, 1983].

Таким чином, більшість знарядь праці, залишених у кістковиці бізонів стародавніми мешканцями Амвросіївки, безпосередньо пов'язані з полюванням та утилізацією мисливської здобичі. Складових частин мисливської зброї відносно мало, тому що кістковище утворилося внаслідок неодноразових загінних полювань. Найбільш уживаними були ножі, що використовувалися для розбирання туш забитих тварин, причому, на всіх етапах їх утилізації [Сніжко, 2001; 2002].

Наявність у колекції досить різноманітних інструментів, безпосередньо не зв'язаних з цими процесами, дозволяє трактувати амвросіївське кістковище також як постійну сировинну базу поблизу стоянки, куди її мешканці приходили за кістками. На стоянку, скоріш за все, приносилися вже очищені тваринами та природними процесами кістки бізонів, з яких виготовлялися знаряддя праці або їх складові частини. Втім, якось первинна обробка цієї сировини відбувалася вже на кістковищі. Про подібну практику повідомляє, зокрема, Й.С.А. Семенов, який описав кілька кісток бізонів зі слідами наїмисного розколювання та іншої обробки [Борисковський, 1953, с.335].

Скоріше за все, таке цінне у багатьох відношеннях для людей місце, було наділено ще й якимись надзвичайними якостями і використовувалось як культове. Про виконання перед або після полювання магічних дій, обрядів або ритуалів додатково свідчить знахідка на кістковищі невеликого шматочка вохри.

² Під час роботи в експериментально-трасологічних експедиціях ЛВІА АН СРСР мені доводилося кілька разів протягом двох тижнів щоденно різати свіже м'ясо крем'яними ножами. Приблизно стільки часу потрібно для того, щоб на них з'явилися функціональні ознаки ножів третьої групи. Таким чином, амвросіївські інструменти перших двох груп використовувалися набагато довше або інтенсивніше.

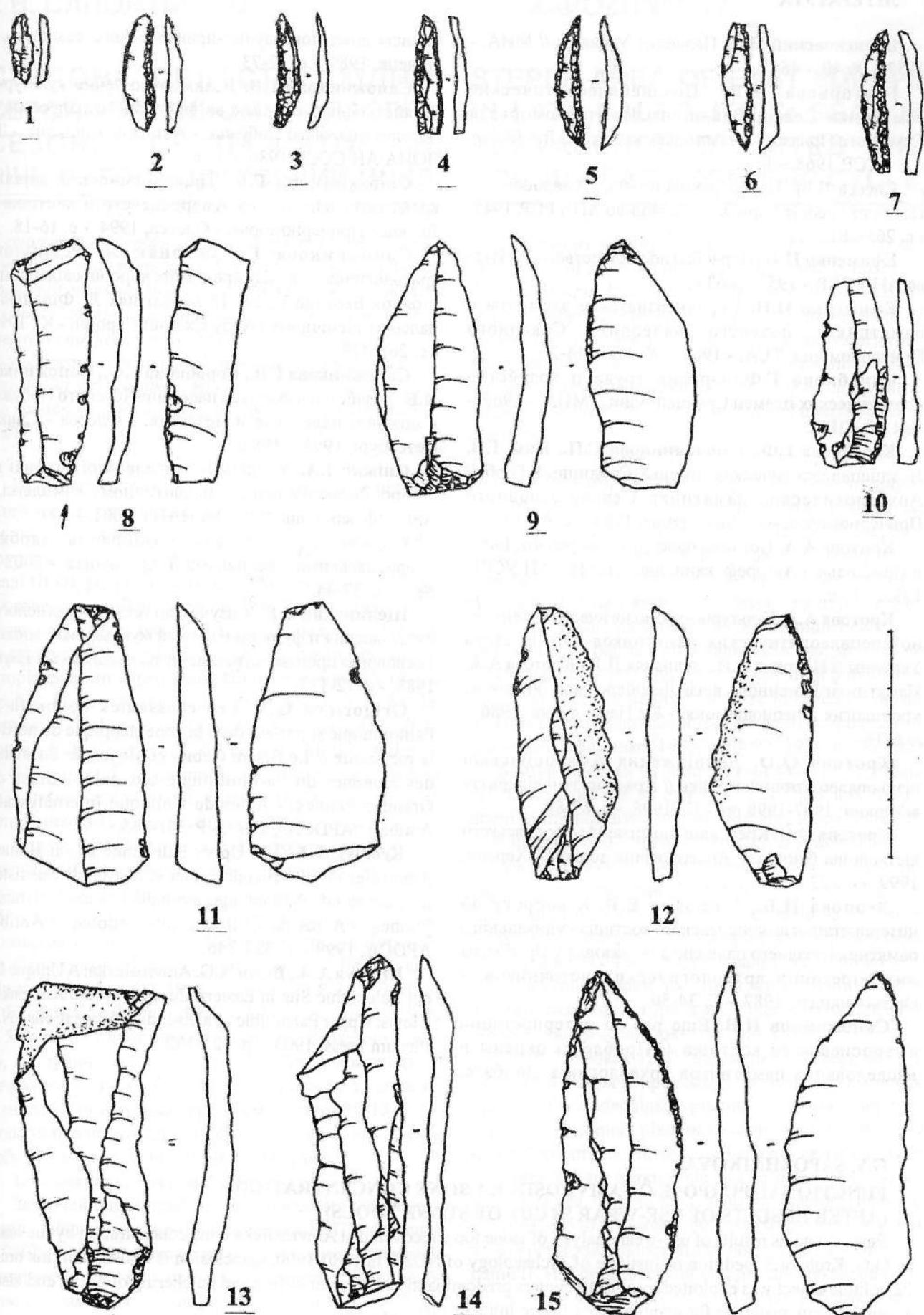

Рис. 1. Амвросіївка. Крем'яний інвентар.
Fig. 1. Amvrosiivka. Flint inventory.

ЛІТЕРАТУРА

- Борисковский П.И.** Палеолит Украины // МИА. - 1953. - № 40. - 464 с.
- Григорьева Г.В.** Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья. - Автореф. канд. дис. Л.: ЛОИА АН СССР, 1968. - 17 с.
- Євсєєв В.М.** Палеолітична стоянка Амвросіївка // Палеоліт і неоліт України. - К.: Вид-во АН УРСР, 1949. - с. 265-281.
- Ефименко П.П.** Первобытное общество. - К.: Изд-во АН УССР, 1953. - 663 с.
- Ефименко П.П.** Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. - 1960. - № 4. - с. 14-25.
- Коробкова Г.Ф.** Орудия труда и хозяйство неолитических племен Средней Азии // МИА. - 1969. - № 158. - 216 с.
- Коробкова Г.Ф., Смольянинова С.П., Кизь Г.В.** Позднепалеолитическая стоянка Срединный Горб // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. - К: Наук. думка, 1984. - с. 9 - 13.
- Кротова А.А.** Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья. - Автореф. канд. дис. - К.: ИА АН УССР, 1985. - 17 с.
- Кротова А.А.** Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины: хронология и периодизация. - К.: Наук. думка, 1986. - с. 6-73.
- Кротова О.О.** Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки // Археологічні відкриття в Україні: 1997-1998 рр. - К., 1998. - с. 87-89.
- Кротова О.О.** Крем'яний інвентар Амвросіївського кістковища бізонів // Археологічна збірка. - Херсон, 1999. - с. 122 -131.
- Леонова Н.Б., Миньков Е.В.** К вопросу об интерпретации амвросиевского костища - уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. - Орджоникидзе, 1987. - С. 34-50.
- Сапожников И.В.** Еще раз об интерпретации амвросиевского костища // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов научно-практического семинара. - Донецк, 1989. - с. 72-73.
- Сапожникова Г.В.** Взаимоотношение культур и хозяйственных комплексов финального палеолита и мезолита Южного Побужья. - Автореф. канд. дис. - Л.: ЛОИА АН СССР, 1986. - 17 с.
- Сапожникова Г.В.** Трасологический анализ кремневых изделий из Амвросиевского костища // Древнее Причерноморье. - Одесса, 1994. - с. 16-18.
- Сапожникова Г., Залізняк Л.** Результати трасологічного аналізу крем'яних виробів свідерських стоянок Березно 6, 14, 15 // Залізняк Л. Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. - К., 1999. - с. 265-278.
- Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В.** Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. - Одесса - Санкт-Петербург, 1995. - 198 с.
- Сніжко І.А.** Утилізація мисливської здобичі на Амвросіївському пізньопалеолітичному комплексі. - Автореф. канд. дис. - К. : ІА НАНУ, 2001. - 20 с.
- Сніжко І.А.** Модель розбирання здобичі амвросіївськими мисливцями // Археологія. - 2002 . - № 1. - с. 37-44.
- Щелинский В.Е.** К изучению техники, технологии изготовления и функций орудий мустерьской эпохи // Технология производства в эпоху палеолита. - Л.: Наука, 1983. - с. 72-133.
- Grigorieva G.V.** Les chasseurs de bison au Paléolithique supérieur dans la zone steppique du nord de la mer Noire // Le Bison: Gebier et Moyen de Subsistens des Hommes du Paléolithique aux paléoindians des Grandes Plaines. - Actes du Colloque International. - Antibes: "APDCA", 1999. - P. 361-365.
- Krotova A.A.** The Upper Paleolithic Bison Hunters: Amvrosievka // Le Bison: Gebier et Moyen de Subsistens des Hommes du Paléolithique aux paléoindians des Grandes Plaines. - Actes du Colloque International. - Antibes: APDCA, 1999. - p. 333-346.
- Krotova A.A., Belan N.G.** Amvrosievka: A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic - Paleo-Indian Adaptations - N.Y.: Plenum Press, 1993. - p. 125-142.

G.V. SAPOZHNIKOVA

FUNCTIONAL PURPOSE OF AMVROSIIVKA BONE CONCENTRATION (AFTER RESULTS OF USE-WEAR STUDY OF STONE TOOLS)

Paper contains results of use-wear analysis of stone tools recovered at Amvrosiivka bone concentration by the leaded by O.O. Krotova Expedition of Institute of Archaeology of NUAS in 1980-1990. Conclusion is drawn, that this unique Paleolithic object was exploited by ancient hunters predominantly as place of killing and butchering of bison, and also as a source of raw materials for manufacture of bone implements.

I. В. САПОЖНИКОВ

СТЕПОВА ОБЛАСТЬ СХІДНОЇ ЄВРОПИ В ПІЗНЬОМУ ПАЛЕОЛІТІ: СЕЗОННІСТЬ ПАМ'ЯТОК ТА РІЧНИЙ ГОСПОДАРСЬКИЙ ЦИКЛ

У статті на підставі історіографії та матеріалів новітніх досліджень аналізується сучасний стан концепції степової природно-господарської області Східної Європи в пізньому палеоліті. Особливу увагу звернуто на фактор сезонності мисливського господарства населення азово-причорноморських степів. За цію ознакою виділено три групи пам'яток та запропоновано нову схему річного господарського циклу.

Головним методологічним підґрунттям, на підставі якого найчастіше характеризують специфіку економіки півдня Східної Європи пізньопалеолітичної доби, є концепція степової природно-господарської області (далі ПГО), розроблена П. П. Єфименко та П. Й. Борисковським у 1950-х - на початку 1960-х років. Вона міцно пов'язана з теорією степової (південної) історико-культурної області (далі ІКО), яка має більш глибокі історіографічні корені, що сягають початку ХХ ст. (А. Брейль, П. П. Єфименко, М. Я. Рудинський, С. М. Замятнін, П. Й. Борисковський, С. М. Бібіков, І. Г. Шовкопляс, С. В. Смирнов, С. М. Рогачов, М. В. Аникович, О. О. Кротова, Г. В. Сапожникова, автор цих рядків та ін.). Але детальний аналіз другої складової частини концепції виходить за межі даної статті.

Одразу ж зауважимо, що фрагменти історіографії степової ПГО станом на 1970-ті - початок 1990-х років вже наводилися різними авторами [Смирнов, 1974, с. 152-153; Сапожников, 1987, с. 12-13; 1992, с. 43; Сапожников, Сапожникова, 2001; Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, с. 9-10; Залізняк, 1990-б, с. 4; Миньков, 1991, с. 5-6; 1993; Аникович, 1992, с. 39; 2001, с. 10; Краснокутський, 1992, с. 4-5; Krasnokutsky 1996, р. 5-9; та ін.] і добре відомі фахівцям. Виходячи з цього, ми зупинимось переважно на тих положеннях та точках зору, що не були помічені раніше, а також на працях, які опубліковані протягом останніх 10-15 років, і так чи інакше стосуються фактора сезонності та способу життя населення означеного регіону.

Історіографія степової ПГО

Зазвичай історіографію даної проблеми починають з двох дійсно фундаментальних праць П. П. Єфименка [1960] і П. Й. Борисковського [1964], але насправді ці вчені звернули увагу на господарські та сезонні особливості пам'яток степів набагато раніше. Так, П. П. Єфименко, характеризуючи культурні рештки поселення Дубова Балка в Надпорожжі (чітко обмежені плями культурного шару з вогнищами в центрі), написав, що

I.V. SAPOZHNIKOV

STEPPE AREA OF EAST EUROPE IN LATE PALEOLITHIC: SEASON PREVALENCE OF SITES AND ROUND-YEAR ECONOMIC CYCLE

Data on historiography and materials of recent study on the concept of steppe natural-economic zone of East European Upper Paleolithic are analyzed and discussed in given paper. Special attention is drawn to the factor of seasonality of economy of population of steppes of Azov-Black Sea area. Three groups of sites were distinguished and new scheme of economy of river type economy was proposed on the base of abovementioned analysis and discussion.

вони є рештками “легких споруд”, які використовувались невеликими групами людей влітку [Єфименко, 1938, с. 599, 620]. Крім того, вже у 1920-1930-х роках вчений неодноразово підкреслював, що для середземноморської області, до складу якої він включав Крим із Сюренню I і пам'ятки Закавказзя, протягом майже усього верхнього палеоліту був характерний особливий тип господарства, що обумовлювалося відмінним від більш північних районів складом фауни та флори, присутністю короткочасних сезонних поселень і значно більшою роллю збиральництва рослинних продуктів та молюсків [Єфименко, 1933, с. 91-92; 1934, с. 112-113].

Близькі погляди на ці проблеми мав і П. Й. Борисковський, який ще на початку 1940-х років бачив головні етапи розвитку пізньопалеолітичного господарства на території України такими: “Зі зникненням мамонтів спочатку полювали на північних оленів, а з їхнім переселенням на північ - відбувається зміна способу життя. Зникають осілі табори мисливців на мамонтів, їх місце займають сезонні табори (тут і надалі у цитатах курсив мій - І.С.), розташовані біля самої води. В них відсутні залишки постійних жител, вони замінені легкими наземними куренями... Люди приходили сюди лише у певний сезон року...” [1940, с. 97].

У 1950-х роках П. П. Єфименко підтвердив свою позицію, а говорячи про Амвросіївку, зробив висновок, що “сюди, на вододільну рівнину, у верхів’я яруг, пов’язаних з долиною ріки, палеолітичні люди періодично приходили для облавних полювань на зубрів, залишаючись тут на деякий час для заготівлі продуктів у вигляді м’яса, сала та шкір забитих тварин” [Єфименко, 1953, с. 550, а також с. 603-605, 617-620 та ін.]. Тоді ж, у першій узагальнюючій монографії з палеоліту України П. Й. Борисковський підкреслив, що “особливий характер розвитку матеріальної культури у південних, віддалених від кордонів максимального розповсюдження льодовика районах, був значною мірою обумовлений природними умовами, які різко відрізнялися від су-

вороого клімату прильдовикової зони". Описуючи пам'ятки Надпорожжя, він в цілому погодився з їхньою інтерпретацією П. П. Єфименка, відзначивши сезонний характер поселень, а також зробивши висновок про те, що в Амвросіївці люди, вірогідно, мешкали просто неба або ж в якихось легких куренях, але стоянка, судячи з великої кількості розколотого кременю, кісток і знарядь, існувала протягом доволі тривалого часу [Борисковський, 1953, с. 362, 412].

Слід згадати і про те, що після публікації у 1951 р. ще однієї важливої праці С. М. Замятніна, в СРСР врешті-решт була узаконена концепція А. Брейля про існування у верхньому палеоліті Європи двох областей – середземноморської і атлантичної [Breuil, 1912; Порів.: Борисковський, 1932, с. 9-12], які були названі середземноморсько-африканською і європейською прильдовиковою. Відзначимо, що С. М. Замятнін включив у першу з них не лише Крим і Кавказ, але й частину території східноєвропейських степів [1951, с. 146-149, рис. 10]. Трохи пізніше побачив світ переклад монографії Г. Кларка, в якій також була використана ідея існування двох екологічних зон (північної та південної) у пізньому палеоліті Європи [1953, с. 43-44]. Значний внесок у визначення специфіки мисливства населення зони степів у пізньому палеоліті на підставі даних археоастрономії зробив також у 1930-1950-ті роки видатний український вчений І. Г. Підоплічко [1938; 1948; 1949, с. 11-15, табл. 1; 1953; 1953-а; 1956; Молявко, Підоплічко, 1955 та ін.], а також В. І. Громов [1935; 1948 та ін.] та В. І. Бібікова [Зубарева, 1948] та ін.

Отже, в середині 1950-х років П.П.Єфименко і П.Й.Борисковський мали майже усі передумови для створення концепції степової області. Нам приємно відзначити, що останню краплю, яка наповнила цей келих, дали розкопки Великої Акаржі. Матеріали саме цієї пам'ятки, охарактеризовані П. Й. Борисковським у доповіді про результати розкопок 1959 р., зробленій на засіданні сектору палеоліту ЛВІА 6 січня 1960 р., настільки зацікавили П. П. Єфименка, що він використав їх у статті, яка була надрукована вже в поточному році. У ній вчений дійшов висновку, що "особливий тип культури пізньопалеолітичних степових мисливців" склався в степах Східної Європи у піздньольодовиковий час на базі спеціалізованого полювання на зубрів. Проаналізувавши характер залягання культурних решток на Великій Акаржі та Амвросіївці, П.П.Єфименко підкреслив їх очевидну сезонність: "такий характер культурного шару може свідчити лише про короткосезонне мешкання, причому, останнє неодноразово поновлювалося протягом якогось тривалого періоду часу" [1960, с. 23-24].

П. Й. Борисковський повністю погодився з такою сезонною інтерпретацією обох пам'яток, додавши до них Кам'яні Балки I і II, припустив співставлення з ними низки поселень Надпорожжя - Кайстрових Балок, Дубової Балки, Осокорівки і виділив особливу "степову область розвитку пізньопалеолітичної культури" – проміжну між двома провінціями Брейля-Замятніна, насе-

лення якої займалось переважно спеціалізованим полюванням зубрів [1964].

Підкреслимо, що П. П. Єфименко був першим, хто помітив пряму аналогію господарству степової області у способі життя північноамериканських індіанців, хоча українські вчені зацікавились давньою та традиційною культурою індіанців Америки, зокрема технологіями розколювання кременю, ще у 1920-х роках [Грушевська, 1924]. Його зауваження настільки важливі, що варто зупинитись на них детальніше (тим більше, що деякі сучасні дослідники роблять вигляд, ніби їх взагалі не існує).

Говорячи про індіанців прерій Північної Америки, П. П. Єфименко зауважив: "Відомо, що вони були бродячими мисливцями, які проводили усе своє життя в переслідуванні гуртів названих тварин (бізонів), що перекочовували залежно від сезону року то на півден, в області, більш лісові та забезпеченні кормами в зимові місяці, то у зворотному напрямку на трав'яні рівнини. І побут, і весь устрій існування цих індіанських племен були повністю підкорені такому способу життя... Ми маємо всі підстави вважати, що постійне полювання на європейського бізона-зубра, як основне джерело існування, повинно було протягом багатьох тисячоліть глибоко вплинути на спосіб життя степових пізньопалеолітичних племен, котрі населяли в кінці льодовикового періоду рівнини Північного Причорномор'я. Звичайно, при цьому має бути врахований зовсім не одинаковий рівень розвитку, на якому знаходились неолітичні племена індіанців Північної Америки і пізньопалеолітичні мешканці наших степів" [Ефименко, 1960, с. 22]. Як бачимо, П.П.Єфименко не лише поставив проблему, але й вказав один із найголовніших напрямків її вирішення.

Концепція степової області незабаром, а точніше, вже після смерті П. П. Єфименка у 1964 р., викликала заперечення з боку М. Д. Гвоздовер і Г. В. Григор'євої, висловлені у низці статей. Показово, що П. Й. Борисковський довгий час не звертав ніякої уваги на зливу критичних випадів. Лише у 1984 р. він вперше зробив кілька принципових зауважень з цього приводу, але так і не вступив у дискусію, яка через це мала однобокий характер, а тому, по-суті, не досягла цілей, поставлених її ініціаторами [Сапожников, 1987, с. 12-13; 1992, с. 43; Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995 та ін.].

М. Д. Гвоздовер, зокрема, відзначала, що на Кам'яній Балці II і дослідженій на той час Муралівці, крім кісток зубра, були знайдені рештки інших видів тварин, причому чисельність кісток дикого коня на першій із них не набагато поступалася залишкам зубрів [1967, с.98]. Г. В. Григор'єва, в свою чергу, наголосила, що на Сагайдаку I, крім зубра, були виявлені кістки дикого коня та інших тварин [1968, с. 15]. Крім того М. Д. Гвоздовер довела, що ціла низка фактів дозволяє говорити про наявність залишків жител на Кам'яній Балці II та Муралівці, які, на її думку, в зоні степів могли мати іншу конструкцію, ніж у більш північних районах. Вона на полягала на тому, що, судячи з насиченості шарів куль-

турними рештками, і Велика Акаржа, і Амвросіївка не були короткочасними стоянками. Більше того, товщина культурних горизонтів цих пам'яток і відсутність у них вогнищ, як та інших конструкцій, як і якоєсь штучної планіграфії решток, свідчить не про сезонний характер поселень, а про значне пошкодження культурних шарів Великої Акаржі та Амвросіївки землерийними тваринами [1967, с. 99-100]. Г. В. Григор'єва додала, що на Великій Акаржі характер стоянки залишається нез'ясованим через те, що її культурний шар був пошкоджений, а на Сагайдаку I більша частина знахідок була зосереджена довкола вогнищ, причому ділянки з підвищеною концентрацією культурних залишків були незначні за своїми розмірами [1968, с. 15].

Неважко помітити, що більшість “гострих” зауважень обох дослідниць вцілили “у молоко”, бо П. Й. Борисковський зовсім не заперечував наявності вогнищ на Кам'яній Балці II, а П. П. Єфименко підкреслював, що культурні шари степових пам'яток сформувалися внаслідок неодноразового сезонного повернення їхніх мешканців на одне й те ж місце. Більше того, обидва вчені припускали можливість існування легких наземних жител на степових стоянках. Тому єдиним суттєвим зауваженням М. Д. Гвоздовер та Г. В. Григор'євої, що має пряме відношення до проблем господарства, вважаємо наявність на багатьох поселеннях степової області, крім кісток бізонів, фауністичних решток інших промислових тварин - переважно дикого коня та ін., причому, деякі з них (північний олень та песець) навряд чи можуть вважатися степовими.

У 1970-х роках ситуацію спробував пом'якшити С. В. Смирнов. Він підтримав думку, що степова область являла собою зону господарських відмінностей, обумовлених спеціалізацією полювання на бізонів, допускаючи можливість зв'язку такої спеціалізації з переважанням у кам'яних індустріях стоянок степової області мікроінвентаря у вигляді мікровістер та пластинок із затупленим краєм [Смирнов, 1973, с. 156-161; 1974, с. 153-155; 1977, с. 154-157].

У той же час з'явилися перші праці, в яких господарська специфіка степової області стала пояснюватися з точки зору концепції господарсько-культурних типів (далі ГКТ). Нагадаю, що з середини 1950-х років етнографи (М. Г. Левін, М. М. Чебоксаров, Б. В. Андріанов та ін.) почали розробляти проблеми існування, визначення та диференціації ГКТ, і на початок 1970-х років концепція ГКТ вже стала більш-менш цілісною науковою теорією¹ [Балакін, 1985; Залізняк, 1990-а]. Питання застосування концепції ГКТ до пізньопалеолітичних мисливців степової області та співвідношення цього поняття з ПГО взагалі і степової ПГО - зокрема, нещодавно були розглянуті нами у спеціальній статті [Сапожников, Сапожникова 2001], тому нема потреби торк-

тися тут цієї теми. Зазначу лише, що існування окремого степового ГКТ або підтипу в рамках більш крупного ГКТ під тою або іншою назвою визнають Б. В. Андріанов та М. М. Чебоксаров [1972, с. 3-16; Андріанов, 1981, с. 256], В. П. Степанов [1973; 1976], М. І. Гладких [1975; 1977], П. М. Долуханов та Г. О. Пашкевич [1977], Г. Є. Марков [1979, с. 162, 172; 1979-а], В. Р. Кабо [1986, с. 228-229], В. М. Массон [1976, с. 24-33; 1983, с. 10-11] та ін.

На такому історіографічному підґрунті подальша еволюція розробки проблеми регіональних господарських відмінностей в палеоліті пішла двома основними напрямками. Одні дослідники, услід за П. М. Долухановим [1984] і П. Й. Борисковським [1984; 1984-а] почали використовувати категорію “природно-господарська область”, інші ж і далі послугуються концепцією ГКТ. На мій погляд, у цьому нема нічого поганого; слід лише зважати на ту обставину, що ПГО є поняттям конкретно-історичним, а ГКТ - моделлю господарства та способу життя того чи іншого суспільства, створеною на підставі даних етнографії та археології, яку можна використовувати при вивчені тієї чи іншої ПГО [Залізняк, 1998, с. 61; Сапожников, Сапожникова, 2001]. У тих випадках, коли дослідники не розрізняють цих понять, виникають непорозуміння. Так, С. О. Балакін вважає, що “ГКТ є не просто типами економіки (господарства)..., а економічними районами давнини”. Правда, при цьому він визнає, що для того, щоб ГКТ стали ними остаточно, їх краще було б перейменувати у “господарсько-культурні області” [1985, с. 104]. Як кажуть, будь-які коментарі – зайві.

З усіх різноманітних термінів, запропонованих для характеристики природно-господарських регіонів (господарсько-культурні ареали і області, палео-екологічні регіони, історико-етнографічні області, культурно-господарські зони, господарські зони, господарсько-адаптивні уклади, природно-господарський спосіб життя та ін.), найбільш вдалим виявився термін природно-господарська область, введений, принаймні в археологічну літературу, П. М. Долухановим. За його визначенням, “природно-господарська область – це територія, яка має приблизно одинакові умови виробництва на певному рівні розвитку продуктивних сил” [1984, с. 13]. Підкреслимо, що за своєю суттю практично аналогічним ПГО є термін “господарсько-екологічна зона” [Кабо, 1986, с. 228-229], але, по-перше, В. Р. Кабо не розкрив його суті, а по-друге, поняття ПГО вже достатньо міцно вкоренилося в археології.

Щоб більше не повертатись до цього питання, зазначу, що поняття ПГО – не totожне і не може бути totожним поняттям ГКТ. Ці категорії різні, хоча й нерозривні (щоправда, лише в тому випадку, коли, через природну нестачу археологічних матеріалів, дослідник

¹ Зауважимо, що перші спроби такого роду були зроблені набагато раніше. Так, ще у 1910-1920-х роках К. Уісслер на підставі ідей Ф. Боаса при характеристиці північноамериканських індіанців виділив “культурні ареали” мисливців на бізонов, рибалок лосося, землеробів майсу та ін. [Wissler, 1922]. У 1931 р. М. Я. Рудинський вже використовував термін “культурно- побутової тип” [1931, с. 152-153]. У той же час, О. В. Шмідт поділив культури від неоліту до епохи бронзи на типи за особливостями їхньої економічної бази: суспільства на базі мисливства і риболовлі, риболовлі і збирання молюсків, землеробства, скотарства і т.д. [1932].

зіставляє конкретну ПГО зі “збірною” моделлю ГКТ, найчастіше створеною за даними з різних територій та часів). Тут доречно навести слова С. О. Васильєва: “етнографічна реальність дає таке розмаїття зв’язків, яке археологу важко навіть уявити” [1985, с. 49].

Тепер перейдемо до конкретних позицій та думок, які торкаються фактора сезонності степової ПГО. Так, ще у 1975 р. автором та С. О. Дворяниновим була здійснена спроба розвинути цю тезу даної концепції. На підставі різного геоморфологічного положення пам’яток пізнього палеоліту Північно-Західного Причорномор’я (на плато, на терасах, у долинах) та особливостей сезонної поведінки бізонів і турів ми дійшли висновку, що степові поселення кам’яної доби можна розділити на весняно-літні і осінньо-зимові [Дворянинов, Сапожников, 1975]. Пізніше це спостереження підтвердилося матеріалами з різних регіонів України [Soffer, 1985, р. 344; Залізняк, 1989; Кротова, 1994-а, с. 156; Нужний, 1997; Нужний, Ступак, Шидловський, 2000; Горелик, 2001, с. 281; та ін.].

Починаючи з 1983 року, автор, під керівництвом П. Й. Борисковського, зайнявся розробкою проблеми степової ПГО. Суть результатів цього багаторічного дослідження викладена у низці праць і зводиться до наступного. У степовій ПГО в період від 22 до 10 тис. років тому (далі ВР) існувало специфічне сезонне господарство, яке можна називати ГКТ або моделлю адаптації степових спеціалізованих мисливців на бізонів та інших стадних тварин. На підставі цілої низки показників - особливостей сезонних міграцій тварин та наявності або переважанні кісток різних видів, присутності або відсутності хутряного полювання, співвідношення основних груп виробів із вторинною обробкою (скребачки, різці та мікроінвентар), а також наявності таких конструкційних елементів поселень, жител і господарсько- побутових комплексів (далі ГПК), які можна розглядати як відносно довготривалі або зимові (заглиблення підлоги жител, наявність кам’яних вимосток, заслонів тощо) та інших - поселення степової ПГО були розподілені на дві групи. До першої з них ми віднесли Амвросіївку, Велику Акаржу, Анетівку II, Золотівку I, Минівський Яр з моно-бізоновою фаunoю, сезон функціонування яких був визначений як весняно-літній. До другої групи були включені Анетівка I, Сагайдак I, Кайстрова Балка II, Ямбург, Осокорівка I, Кам’яна Балка II, Муралівка I і частина стоянок Рогалицького району. Сезон функціонування цих поселень був визначений як літньо-зимовий або осінньо-зимовий. У якості найбільш близької етнографічної аналогії господарству степової ПГО, на підставі спостережень П. П. Єфименка, була використана модель способу життя індіанців півдня та центру Великих рівнин Північної Америки або власне прерій, а не так званих Високих рівнин. При цьому підкреслювалось, що повної аналогії між ними немає і бути не може вже хоча б тому, що в американських преріях нема диких коней і сайгаків, а північний олень карibu туди не заходить [Сапожников, 1986; 1987, с. 12-14; 1987-а; 1989-а; 1992; 1994; 1995, с. 158-172; 2001; 2002-а; Сапожников, Сапожникова, 1990; 2001; Медя-

ник, Сапожников, 1992; Sapozhnikov, Sapozhnikova, 1990; Praslov., Sapozhnikov and oth., 1989; Сапожников, Секерська, 2001 та ін.].

Одночасно господарство степової ПГО почали досліджувати на базі трасологічного аналізу Г. Ф. Коробкова та Г. В. Сапожникова. Вони вивчили колекції кам’яних виробів таких пам’яток, як Анетівка I, Анетівка II, Івашково VI, Серединний Горб, Білолісся та Царинка. Пізніше Г. Ф. Коробкова дослідила комплекс знарядь Кам’янки, а Г. Ф. Сапожникова - увесь кам’яний інвентар чотирьох ГПК Великої Акаржі, Амвросіївського кістковища, а також визначила функції деяких груп знарядь [Кизь, 1981; 1984; Коробкова, 1989; 1989-а; Коробкова, Сапожникова, Кизь, 1982; Сапожникова 1984; 1986; 1986-а; 1987; 1989; 1994; Сапожникова, Сапожников, 1986; 1998; та ін.]. З багатьох результатів цих робіт особливо відзначимо виділення (за співвідношенням у комплексах різних функціональних груп знарядь) осінньо-зимових (Анетівка I, Івашково VI, Кам’янка) та весняно-літніх (Серединний Горб, Царинка та ін.) пам’яток (спочатку вони розглядались як базові поселення та мисливські табори) [Сапожникова, Коробкова, Сапожников, 1995, с. 145-147; Коробкова 1998; Коробкова 1993; Сапожников, Сапожникова 1990-б та ін.].

Як бачимо, фактор сезонності полювання та інших видів господарської діяльності, по суті, пронизував усе життя пізньопалеолітичного населення степової ПГО, що простежується не лише за даними палеозоології і палінології, але й планіграфії, а також на підставі аналізу кам’яного інвентаря, зокрема методами трасології. Досі він не спростовується жодним із серйозних фахівців, а різні прояви сезонності плідно вивчаються на матеріалах пізнього палеоліту й мезоліту багатьох інших регіонів [Беляєва, 2002; Васильєв, 1985, с. 50-51; Кольцов, 1985; Леонова, 1989; 1993; 2000; Leonova, 1993; 1994; Нужний, 1997; Сергін, 1992; Соффер, 1993; Soffer, 1985, р. 328-350 та ін.].

Дослідженню як загальних, так і більш конкретних проблем господарства степової ПГО присвячено кілька праць О. О. Кротової. На підставі матеріалів пам’яток басейну Сіверського Дніця та Північного Приазов’я дослідниця, по суті, погодилася з думкою П. Й. Борисковського [1984-а], визнавши збіг кордонів степової ІКО та ГКТ мисливців на степові види тварин. При цьому О. О. Кротова нібито не вживав поняття степової ПГО; насправді ж вона просто переименувала його у ГКТ. Вже у перших статтях на цю тему дослідниця інтерпретувала стоянки з моно-бізоновою фаunoю (Амвросіївку, Велику Акаржу, Золотівку I) як “залишки стійбищ біля місць традиційного полювання під час міграцій”, а інші поселення (Муралівку, Кам’яні Балки, Анетівку II) - як “залишки основних місць перебування общин”. Крім того, вона припустила, що частина пам’яток басейну Сіверського Дніця є сезонними, однак не лише не визначила конкретної пори року їх функціонування, а навіть не навела їхнього переліку [Кротова, 1985, с. 15-16; 1986, с. 72].

У наступній статті О. О. Кротова уточнила свою типологію степових поселень. Стоянки першої групи вона пов'язувала з "великими сезонними полюваннями на бізонів"; поселення ж другої групи кваліфікувались як місця "більш-менш довгочасного мешкання общини чи групи общин". Була чітко визначена і третя група пам'яток (Янісоль, Ями, Говоруха, Минівський Яр, Кайстрові Балки I-III), що трактувалися як "сліди тимчасового мешкання невеликої групи або однієї сім'ї у пору року малозабезпечено продовольчими ресурсами, коли общини тимчасово розсіювалися". І цього разу конкретні сезони існування поселень трьох груп не були названі, хоча був зроблений висновок про те, що для способу життя населення степів були характерні "сезонні кочування та консолідація і розсіювання общин". З цієї роботи можна зробити висновок, що О. О. Кротова не просто не бачить ніякої різниці між поняттями ПГО і ГКТ, але й вважає, що саме ГКТ мисливців на степові види тварин існували у наших степах, аналогії якому простежуються на Високих рівнинах США та Канади [Кротова, 1988].

Пізніше О. О. Кротова розділила поселення басейну Сіверського Дніця на дві групи: 1) пам'ятки зі складною, проте доволі чіткою структурою (Ями, Говоруха, Минівський Яр) - базові, але недовготривали стоянки, окрім сезонні сімейні ГПК; 2) пам'ятки з простою структурою - кременеобробні майстерні. Вона визначила, що Ями використовувалися 5 особами приблизно два місяці, а Говоруха - протягом 10 днів (обидві в теплу пору року) [Кротова, 1992; порівн.: 2002].

На початку 1990-х років О. О. Кротова значно змінила свої підходи, використавши при цьому ідею про хронологічні зрізи В. П. Степанова (на праці якого, до речі, вона жодного разу не послалась) і зауваження М. І. Гладких щодо необхідності врахування неодноразових змін природного оточення на території Східної Європи протягом пізнього палеоліту [Сапожников, Сапожникова, 2001, с. 23]. На підставі своєї періодизації пам'яток, пов'язаної з етапами природно-кліматичних змін, вона розробила схему розвитку господарства та способу життя населення степової смуги у пізньому палеоліті. На її думку, під час формування дофінівського горизонту в Північному Причорномор'ї і Приазов'ї переважала лісостепова рослинність, промислових тварин було недостатньо, і це змушувало колективи часто змінювати місця своїх базових таборів та вести рухливий спосіб життя. Для більш холодного періоду (22-16 тис. років BP) в умовах сухих перигляційних степів з багатьма промисловими тваринами населення, завдяки колективному полюванню, мало змогу створювати значні запаси їжі і залишатися на одному й тому ж місці протягом більш тривалого проміжку часу. У цей період мисливці спеціалізувалися на забої бізонів, і їхні поселення були сезонними. У пізньольодовиковій кількість великих копитних знову зменшується, що призвело до появи неспеціалізованого полювання, зникнення значних базових таборів, переважання короткочасних стоянок та більш рухомого способу життя населення [Кротова, 1994, с. 22-23]. Тоді ж О. О. Кротова зробила спробу

нарешті визначити сезони існування пам'яток на підставі критеріїв західних дослідників, описаних О. Соффер [1985, р. 328-350]. Так, для Муралівки, Сагайдака, Ям і Говорухи сезоном використання був названий травень-жовтень, для Лісків, Золотівки, Анетівки I, горизонту IV-б Осокорівки – листопад-квітень, а для Амвросіївки, Анетівки II, Кам'яних Балок II припускалось неодноразове заселення в альтернативі (як у холодні, так і в теплі) сезони [Кротова, 1994, табл. 1]. Зробивши такі відповідальні висновки у таблиці, О. О. Кротова, однак, не навела необхідної в таких випадках аргументації. Цікаво, що у тій самій статті авторка навела ще одну типологію степових поселень: "1. Великі базові табори -- місця перебування кількох сімей або общин протягом сезону (?) (Амвросіївка, Анетівка II, Кам'яні Балки I і II, Золотівка, Велика Акаржа, Федорівка); 2. Невеликі базові табори – місця проживання 1-2 сімей, можливо, протягом 1-2 місяців; 3. Місцевознаходження цільового призначення: мисливські табори (Ліски), стоянки мисливсько-сировинних експедицій (Югіно II), місця масових полювань та переробки здобичі (Амвросіївське і Анетівське II кістковища), місця полювання на поодиноких тварин (Куйбишеве VI). Час їх функціонування різний, залежно від функції та поєднання з певним типом базового табору" [Кротова, 1994, с. 26]. Неважко помітити, що ця типологія повністю перекреслює початковий варіант О.О.Кротової, викладений нею у працях 1985-1986 і 1988 років. Тепер майже всі пам'ятки стали базовими таборами, а визначення Анетівки II як кістковища (місця забою) настільки оригінальне, що не пропонувалося навіть авторами розкопок цього поселення.

У тому ж році, але в іншій статті, О.О.Кротова висловила аналогічні погляди, однак мабуть помітила, що вони суперечать її ж схемі, і змушені була зазначити, що "серед пам'яток третього періоду відомо кілька доволі крупних базових стоянок - Кам'яні Балки I і Федорівка" та що у другому шарі Кам'яної Балки II бізон переважає над диким конем. Щоб якось вийти із складної ситуації, дослідниця зробила застереження, що ця схема "має як дуже загальний, так і певною мірою гіпотетичний характер" [Кротова, 1994-а, с. 153-154] (з чим просто неможливо не погодитись).

На наш погляд, поділ стоянок на базові та мисливські малоперспективний вже тому, що для цього нема жодних надійних критеріїв (у чому врешті-решт упевнилася і сама О. О. Кротова) – їх не дають навіть дані трансологічного аналізу. Якщо ж виходити з того, що основною структурною одиницею степових та інших пам'яток були сімейні сезонні житла та локальні ГПК [Сапожников, Сапожникова, 2002], то набагато важливіше було б якомога точніше визначити сезони їхнього функціонування, а також спробувати вирахувати кількість послідовних нашарувань (звісно, якщо таке явище мало місце). І нарешті, сезонність пам'яток слід визначати на підставі реально існуючих археологічних фактів [Monks, 1981, р. 5-6], а не виходячи з річного циклу моделі ГКТ, побудованої на результатах сумнів-

них етнографічних аналогій, запропонованих для абсолютно різних природних зон.

Тому більш перспективними видаються розробки етнографа В. Мюллера-Вілле, який розподілив місця мешкання людей на підставі однієї ознаки - тривалості використання. Вчений виділив такі поселення: ефемерні (кілька днів); тимчасові (кілька тижнів); сезонні (кілька місяців); напів-постійні (кілька років) та постійні (кілька поколінь) [Muller-Wille, 1954]. Ці погляди розвинули Ю.І.Семенов [1973, с. 56-57; 1983, с. 372] і Б. В. Андріанов [1978, табл. 1; 1985, с. 44-49]. На жаль, вони не виробили єдиної концепції ознак рухливості первісних колективів, але Ю. І. Семенов вважав, що для мисливців Східної Європи більш характерними є сезонна або перемінна осільність з використанням переважно сезонних стоянок, хоча не виключав існування стійбищ [Семенов, 1973, с. 58]. По В. Мюллера-Вілле, це тимчасові або сезонні поселення, а головне - всі вони є місцями мешкання однієї або кількох сімей (ГПК). Так звані ефемерні поселення також могли існувати, хоча у степовій зоні стоянки такого типу поки що не відомі.

У цьому плані більш логічними та послідовнimi вважаємо розробки Л. Л. Залізняка, який з 1987 р. застосовує і розробляє концепцію ГКТ для пізнього палеоліту і мезоліту, ретельно обґрунтувавши можливість її використання в археології [Залізняк, 1987; 1988; 1989; 1990; 1991 та ін.]. Дослідник іноді застосовує, як синонім ГКТ, поняття "модель адаптації", а замість терміну ПГО – природно-кліматична або природно-ландшафтна зона [Залізняк, 1998, с. 62 та ін.], що, однак, абсолютно не змінює суті справи. В цілому Л. Л. Залізняк підтримав концепцію П. П. Єфименка і П. Й. Борисковського про степову ПГО [1990-а, с. 4] і визначив ГКТ степових мисливців на бізонів [1988, с. 14] (хоча пізніше обережніше назвав його ГКТ "степових мисливців плейстоцену"). У низці праць автор дав доволі детальну характеристику цього ГКТ [Залізняк, 1990; 1996], найбільш повно та системно описавши його у монографії "Передісторія України" [Залізняк, 1998, с. 78-84].

Л. Л. Залізняк вважає, що виразна мисливська спеціалізація склалася в азово-причорноморських степах близько 20 тис. років ВР. Він наголосив, що сезонні міграції копитних тварин "жорстко регламентували як сезонність поселенської структури, так і річний господарський цикл степових мисливців", а поселеня поділяються на зимові і весняно-літні. Зимові поселення, на думку Л.Л.Залізняка, складалися з місця забою тварин, майданчика для разбирання туш і власне стійбища (хоча він погоджується з інтерпретацією Амвросіївського комплексу як весняно-літньої пам'ятки). Дослідник неодноразово писав про сімейний характер "крем'яниць" діаметром 6-10 м. Тому він підтримав висновок автора про сімейний характер ГПК Великої Акаржі, вважаючи, що общини степових мисливців складалися у середньому з 5-7 сімей загальною кількістю близько 30 осіб, а влітку розпадались на невеликі групи з 1-3 сімей. Члени останніх полювали на бізонів індивідуально, на літніх вододільних пасовись-

ках. На думку Л. Л. Залізняка, дана модель адаптації пройшла три послідовні етапи (форми) розвитку, обумовлені змінами природних умов. Від 20 до 13 тис. років ВР вона існувала у формі спеціалізованих мисливців на бізонів. Від 13 до 10 тис. років ВР бізонів заміщають дикий конь, які стають у той час основним промисловим видом. Третій етап, датований мезолітом, відображає кризу степового ГКТ [1990, 1990б, 1998, с. 78-84].

В. Н. Станко, не сформулювавши власної позиції щодо степової ПГО (а обмежившись лише кількома побіжними зауваженнями), висловив сумніви з приводу нашого сезонного розподілу пам'яток, та не пояснив, у чому їх суть [Станко, 1990, с. 13]. Основну увагу дослідник приділив загальній еволюції способу полювання на бізонів, зазначивши, що про становлення спеціалізованого господарства мисливців на бізонів можна вісвітнено говорити лише з часів максимуму вюрмського зледеніння. Зникнення бізонів у степах він схильний пояснювати, передусім, їх винищеннем людиною, а вже потім - змінами у природному середовищі на рубежі плейстоцену й голоцену. При цьому підkreślувався нераціональний (хижакський) характер полювання на бізонів у Амвросіївці та Анетівці II. Якщо ж говорити про конкретні пам'ятки, то Амвросіївку він вважає базовим табором і водночас – ритуально-промисловим комплексом; Велику Акаржу і Кам'яну Балку II - мисливськими таборами багаторазового використання; Анетівку II – довготривалим і багаторічним ритуально-виробничим центром, який використовувався мішканцями кількох поселень, розташованих по сусідству [Станко, 1996; 1997; 1999 та ін.].

У 1980-х роках проблемами степової ПГО зайнявся Є. В. Міньков. Його методика щодо визначення сезону поселень базується на спостереженнях етно-археологів на Алясці та матеріалах численних kill sites Високих рівнин США і Канади. Автор вважає, що восени мисливці використовували практично всі частини туш забитих тварин, а навесні - тільки окремі з них, найбільш смачні та калорійні. Є. В. Міньков дійшов висновку, що полювання на Анетівці II відбувалося переважно навесні, хоча в цілому люди мешкали на ній протягом "значної частини року". Про Муралівку, Золотівку I та горизонти II-III Осокорівки I він сказав, що вони "являють собою якісь види базових таборів з простою структурою культурних шарів". Кам'яна Балка II, на його думку, використовувалася протягом двох "альтернативних сезонів" – теплого та холодного. Обсяг мисливської здобичі там "не перевищував допустимого рівня і не створював загрози перепромислу", як в Амвросіївці або Анетівці II [Міньков, 1991, с. 9-10, 12-13, 16-18; 1993; Leonova, Min'kow, 1988.].

Н. Б. Леонова тривалий час також не висловлювалаась проти господарських особливостей пам'яток степової зони, обмежившись зауваженням, що для з'ясування характеру культурних шарів Великої Акаржі і Амвросіївки необхідно провести мікро-стратиграфічні дослідження [1989, с. 33]. Пізніше вона заявила, що факти "не дозволяють виділяти степову зону як терито-

рію специфічної економіко-культурної адаптації мисливців на бізонів, яка змушувала їх вести занадто рухливий спосіб життя” [1993; Leonova, 1993 та ін.]. Що стосується стоянок у Кам’яній Балці, то перша з них, за Н. Б. Леоновою, існувала під час теплих сезонів два роки (ГПК-І – 4-5 місяців, з весни до початку осені), а Кам’яна Балка II використовувалась протягом альтернативних сезонів по 8-10 місяців, під час трьох відвідувань [1999]. Отже, Н. Б. Леонова, розвиваючи погляди М. Д. Гвоздовер, і досі піддає критиці позицію П. П. Єфименка та П. Й. Борисковського початку 1960-х років. Вона не помітила, що пізніше П. Й. Борисковський, уточнив свій підхід до цього питання, зазначивши, що в степах не було довготривалих жител - у тому вигляді, як у мисливців на мамонтів, а полювання на бізонів переважало, але не було винятковим [1989; Boriskovskii, 1993, р. 146]. На жаль, поза увагою дослідниці пройшло й те, що завдяки зусиллям багатьох учених (у тому числі й М. Д. Гвоздовер, і самої Н. Б. Леонової та їхніх учнів) концепція степової ПГО суттєво змінилась, і до неї сьогодні не можна ставитись так само, як 40 років тому.

На початку 90-х рр., до проблем степової ПГО звернувся Г. Є. Краснокутський. Він створив (як йому здається) так звану “причорноморську палеолітичну модель адаптації”, але паралельно використовує й поняття ГКТ “мисливців на бізонів та інших копитних тварин” [1992, с. 11, 17], не пояснюючи, в чому між ними різниця. На поглядах цього дослідника ми хочемо зупинитись детальніше, бо саме його модель подається як найбільш повна й вичерпна. Г. Є. Краснокутський, описавши різні способи полювання на бізонів, далі повторив помилку О. О. Кротової: визначив сезони їх проведення у наших степах за аналогіями з індіанськими kill sites Високих рівнин. Таке “неархеологічне” визначення сезонів колективних полювань потянуло за собою низку інших помилок та недоречностей. Головне заперечення викликає у нас запропонований дослідником річний господарський цикл. За його твердженням, основним сезоном загонних полювань на бізонів у наших степах були осінь і початок зими; хоча єдина відома у регіоні пам’ятка такого загонного полювання – Амвросіївське кістковище - використовувалася, на його (і не тільки його) думку, навесні. Ще більш оригінальною є ідея Г. Є. Краснокутського пов’язати конкретні пам’ятки з різними видами полювань. Так, виявляється, що до яруги бізонів заганяли не лише в Амвросіївці, але й в Анетівці II, і в Кам’яній Балці II; на Анетівці I і Великій Акаржі тварин забивали на переправах; на решті пам’яток (Сагайдак I, Осокорівка I, Кайстрові Балки I-IV, Муралівка і Золотівка I) практикувались “змішані види полювань, переважно індивідуального характеру” (гін, скрадання, оточення і навіть “м’ясне збирання”). Дослідник розділив усі пам’ятки степів на дві групи. До першої включені поселення, що використовувалися наприкінці осені і на початку зими (такими названі лише Амвросіївка (!?), Анетівка II і Кам’яна Балка II), які відрізняються “багатими фауністичними комплексами, насичені крем’яними знаряд-

дями” і залишені “цілими общинами з окремих сімей”. До другої групи (сезон якої не названий) віднесені “більш численні стоянки з невеликою щільністю і товщиною культурного шару, іноді зі слідами легких жител та з кількістю фауни, нездатною прогодувати мешканців більше 1-3 місяців”. Це Сагайдак I, Федорівка, Муралівка, Золотівка I – усі з “простою планіграфічною структурою” [Краснокутський, 1992; Krasnokutsky, 1996].

Загалом про побудови Г. Є. Краснокутського можна сказати, що в них йдеться і про засоби полювання на бізонів, і про способи їх розбирання, і навіть про річний екологічний цикл цих тварин, – але все це досліджено не ним самим, а детально описано у низці праць північноамериканських авторів. На жаль, ми змушені констатувати, що самої моделі господарства степової ПГО (ГКТ або моделі адаптації) дослідників розробити не вдалося. Так, у його роботах не знайшлося місця для характеристики полювання на інших тварин (вірогідно, тому, що вони відсутні на Високих рівнинах); не робилася спроба визначити сезони багатьох пам’яток, у тому числі й Великої Акаржі.

О. Ф. Горелик, не прийнявши точку зору автора, зробив спробу аргументовано її спростувати. Йдеться, передусім, про сезонну інтерпретацію Рогалицьких пам’яток, оскільки з запропонованим нами осінньо-зимовим сезоном для горизонтів II і III Осокорівки та, частково, Кам’яної Балки II він погодився. Було зазначено, зокрема, що “аргументи І. В. Сапожникова почасти є наслідком недостатнього знайомства з підсумками досліджень пам’яток Рогалицько-Передільського району, які на час написання його праць ще не були опубліковані” [2001, с. 276-277]. Зі сказаним можна погодитись, оскільки наша сезонна інтерпретація Рогалицьких поселень, саме з цих причин, дійсно, була загальною. Проте й після виходу книги про ці пам’ятки наша позиція в цьому питанні не змінилася. Житла, різотипні ГПК та інші стоянки Рогалицько-Передільського району, використовувались на переконання автора, у різni сезони року, але переважно – восени та взимку, про що свідчить як їх різне геоморфологічне положення, так і наявність заглиблення підлоги на Рогалику II-B [Сапожников, Сапожникова, 2002, с. 89]. Останній показник є настільки яскравою “зимовою” ознакою, що на його тлі всі умовиводи про дві моделі міграцій диких коней у широтному і меридіональному напрямках, з посиланнями на праці В. П. Степанова, О. Соффера та Л. Л. Залізняка (а чомусь не біолога Л. М. Баскіна), виглядають, м’яко кажучи, малопереконливими. Апеляція автора до однієї з праць О. Соффера [1985, р. 195] ще менш коректна. Ця дослідниця, дійсно, припустила (на підставі думки Н. Л. Корнієць [1962]), що мисливці на мамонтів півночі України могли полювати на диких коней у серпні (за Н. Л. Корнієць - влітку); але це лише підтверджує наш висновок про те, що ці мисливці добиралися до зони степів десь восени [Сапожников, 1995, с. 161-165].

Отже, огляд історіографії дозволяє зробити висновок, що сьогодні більшість учених – археологів, палео-

географів, археозоологів, етнографів та істориків первісного суспільства – цілковито або у яких-небудь окремих аспектах визнають існування степової ПГО, хоча характеризують її різними поняттями, серед яких в Україні найбільше поширився термін ГКТ. Водночас, найбільш спірною проблемою концепції степової ПГО є сезонне визначення конкретних пам'яток і загальний річний господарський цикл.

Сезонність пам'яток степової ПГО

У таблиці нами зібрани дані про 35 пізньопалеолітичних комплексів зони степів, які тією чи іншою мірою дозволяють визначати сезонність господарської діяльності. Крім звичайних у таких випадках показників видового складу копитних тварин, схильних до сезонних міграцій, ми включили до неї такий зимовий показник, як хутряне полювання на песців, зайців, вовків, лисиць, бобрів та ін. До таблиці введені й такі показники, як збирання юстівних молюсків (тепла пора року – ?); геоморфологічне розташування стоянок – на плато та високих (тепло) і низьких терасах у долинах (холод, навіть зима), мікроінвентаря (сезон масових колективних полювань, тепло – ?) і різців (обробка дерева, кістки і рогу, тепло – ?); різні типи ГПК (за ознакою площин), наявність вогнищ, залишків жител або ГПК; а також інших конструкційних ознак довготривалих жител (відмостки, поглиблення підлоги, заслони та ін.) [Сапожников, Сапожникова 2002, с. 88-89]. Автор розуміє, що деякі з названих показників можуть виявитися сумнівними або недостатньо інформативними, але в суккупності вони мають дати більш-менш об'єктивну картину.

Однак, перш ніж перейти до аналізу таблиці, варто зупинитись на інтерпретації Амвросіївського комплексу, який складається з синхронних кістковища і стоянки. Визначення сезону використання Амвросіївки, на наш погляд, є тим наріжним каменем, без якого ми не зможемо реконструювати річний господарський цикл населення степів у пізньому палеоліті, оскільки саме у період масових облавних полювань на бізонів мисливські колективи укрупнювались і мали змогу заготовляти їжу.

Услід за І. Г. Підоплічком [1948; 1953-а, с. 66; 1969, с. 150] та В. І. Бібіковою [Зубарева, 1948], більшість дослідників визначали Амвросіївське кістковище як місце одноразового загону цілого гурту бізонів, ставлячи його за приклад і свідоцтво хижакьких полювань у палеоліті [Шовкопляс, 1962, с. 59-60; Григор'єва, 1968, с. 9; Массон, 1976, с. 29; 1996, с. 19; Верещагин, 1971, с. 208; Румянцев, 1985, с. 26; Кабо, 1986, с. 228 та ін.]. Ця точка зору стала майже хрестоматійною, хоча, як вже зазначалося, П. П. Єфименко розглядав його як місце багаторазових сезонних облавних полювань [1953, с. 547-550], а П. Й. Борисковський вважав, що на кістковищі здійснювались обряди мисливської магії [1951; 1951-а; 1953, с. 349-352; та ін.].

Пізніше все більше авторів почало схилятися до точки зору П. П. Єфименка [Кротова, 1986-а; та ін.; Леонова, Миньков, 1987], яка, вважаємо, жожним чином

не суперечить трактуванню кістковища П. Й. Борисковським [Сапожников, 1986; 1987-а, с. 13; 1989-б та ін.]. Отже, інтерпретація Амвросіївського кістковища як місця неодноразових сезонних колективних полювань вже не викликає неприйняття у фахівців; спірним залишається лише одне, але досить принципове питання – про сезон його використання.

Нагадаю, що найбільш відоме визначення сезону існування кістковища, яке підтримує автор та ряд інших вчених, було зроблене І. Г. Підоплічком, котрий писав: “Нам вдалося встановити, що у складі амвросіївського гурту перебували утробні телята та тварини не старші двох місяців. Цей дуже важливий факт дає можливість віднести час полювання на зубрів на кінець травня або на червень місяць, бо зубри теляться навесні, переважно у травні” [1953-а, с. 66].

Та виявляється, ситуація була не такою вже й простою. Так, ще раніше В. І. Бібікова віднесла сезон полювання в Амвросіївці на осінь, бо деякі телята, на її думку, були трохи дорослішими [Зубарева, 1948]. Н. Б. Леонова та Е. В. Міньков висловили припущення про неодноразове використання кістковища упродовж року [1987, с. 44-45]. Згодом Е. В. Міньков, дослідивши його матеріали за власною методикою і зробивши детальну планіграфію кісткових решток на підставі польової документації І. Г. Підоплічка 1940 і 1949 рр., уточнив сезон розбирання туш тварин і знову переніс його на ранню весну [1991, с. 12; 1993]. Його думка зустріла заперечення О. О. Кротової, яка, спираючись на висновки Н. Г. Белан визначила сезон загибелі тварин як зимовий [Кротова, 1994-а, с. 156], припускаючи використання Амвросіївки протягом як холодного, так і теплого періодів [Кротова, 1994, с. 25, табл. 1]. Проте, Н. Г. Белан, зробивши припущення про полювання взимку, дослідила не всі матеріали, а лише 22 щелепи бізонів з розкопів 1986 та 1988 років і не спростувала наявності у колекції 1940 р. кісток утробних і молочних телят. Крім того, обидві авторки припускали можливість “альтернативного сценарію”, згідно з яким, полювання на Амвросіївці, розташованій на плато, було найбільш оптимальним з весни до раннього літа [Krotova, Belan, 1993, р. 134-135, 139-140].

Пізніше О. О. Кротова залучила до досліджень фауністичних решток з Амвросіївки американського археозоолога Л. С. Тодда, який переглянув колекції з розкопок 1935 та 1986-1994 рр. За його визначеннями, полювання на Амвросіївці велося протягом трьох різних місяців – у жовтні, грудні й березні. На підставі цього та власних стратиграфічних спостережень О. О. Кротова вважає тепер за можливе говорити про забій на кістковищі понад 500 тварин [1994-а, табл. 1], а сформувалося воно внаслідок трьох мисливських операцій (загонів – ?), послідовно проведених у грудні (16 зразків), березні (8 зразків) і жовтні (7 зразків) місяцях [Кротова, 1998, с. 88; Снежко, 2000, с. 122 та ін.]. Такий висновок є цікавим, хоча й дещо несподіваним. Але виникає просте питання: а куди ж поділися кістки телят, знайдені у 1940 р.? Адже їх наявність змушує до названих американцем місяців додати щонайменше ще два – тра-

вень та червень. Крім того, наявність кісток від 500 бізонів є завеликою цифрою навіть для трьох полювань, оскільки 160-170 тварин навряд чи могли одразу поміститися у невеликому й неглибокому ярку довжиною до 30 м [Борисковський, 1953, с. 344].

Причини наполягання О. О. Кротової і Л. С. Тодда на тому, що полювання бізонів в Амвросіївці відбувалось переважно в осінні та зимові місяці, зрозумілі, – адже вони продовжують проводити паралелі з палеоіндіанськими, “архайчними” та більш пізніми kill sites Північних (Високих) рівнин США і Канади [Wedel, 1941; Kehoe, 1973; Frison, 1978; 1982; Фрайсон, 1986; Todd, 1986; Todd, 1987; 1991 та ін.]. Показово, що автори чомусь не згадують, що навіть там (причому, не лише на південні названої природної зоні) є кістковища, які функціонували у лютому - на початку березня (Эгейт-Бейсін), пізньою весною (By сайт), влітку - на початку осені (Олсен-Чаббек) та ін. [Frison, 1978, р. 147-250; Frison, Stanford, 1982]. Отже, слід визнати, що їх “sezонні паралелі” з Амвросіївкою є непрямими і некоректними. Більше того, визначення різних археозоологів не корелюються між собою, дозволяючи припустити майже цілорічне, хоча й багаторазове, використання Амвросіївського кістковища, що абсолютно не характерно для kill sites Високих рівнин. Тому ми спробуємо ще раз визначити (враховуючи висновки усіх названих вчених) сезон функціонування амвросіївського комплексу та інших поселень з моно-бізоновою фауною, виходячи з його матеріалів, даних екології та етології бізонів, а також прямих аналогій з іншими пам'ятками.

Передусім зауважимо, що навіть для сучасних європейських зубрів, загнаних людиною до лісів, характерні невеликі сезонні міграції, пов’язані з фенологією вегетації рослинності. Ці тварини, наприклад, влітку надають перевагу трав’яним кормам, а взимку споживають також кору та молоді пагони дерев і кущів [Баскін, 1979, с. 445-446]. На підставі цих та інших даних біології можна припустити, наявність у зоні азово-причорноморських степів у пізньому плейстоцені таких міграцій бізонів: навесні – на південь зони, де основними пасовиськами були вододільні рівнини (плато); восени – на північ, у більш лісостепові ландшафти. Водночас не виключається використання протягом осінніх та зимових місяців пасовиськ, розташованих у долинах південної півдні [Дворянинов, Сапожников, 1975]. Проте поблизу гірських масивів ця схема суттєво змінювалась. Так, на Північному Кавказі, де чітко виражена висотна природна зональність, зубри навесні спускалися на рівнину у північному напрямку [Баскін, 1979, с. 465-466]. Аналогічні міграції бізонів могли мати місці і в передгір’ях Криму.

Що стосується північноамериканських бізонів, то донедавна найбільш поширеною точкою зору була та, що всі вони здійснювали сезонні міграції на досить значні відстані, причому влітку усі тварини нібито перебували на півночі, а взимку – на півдні [Пидопличко, 1938, с. 46; 1953-а, с. 65; Ефименко, 1960, с. 22; Блон, 1975; та ін.]. Ці уявлення базуються на застарілих працях Дж. Б. Гріннелла [Grinnell, 1904, р. 138-142; див.:

Roe, 1970, р. 521-542]; але спеціальні дослідження ряду вчених показали, що ситуація з міграціями цих тварин у Північній Америці була зовсім іншою.

Так, С. К. Олівер присвятив спеціальну монографію екології й біології бізонів у зв’язку з їхнім впливом на спосіб життя і соціальну організацію індіанських племен. Провідна ідея вченого полягає в тому, що “неможливо зрозуміти індіанців, не знаючи сенсу міграцій бізонів”. Він піддав критиці поширене уявлення, що до приходу європейців мільйони бізонів кочували кожної зими на південь, до Техасу, і кожного літа – на північ, до Канади. Дослідник стверджує, що насправді кожна популяція бізонів мала свої сезонні міграційні шляхи. Одні з них могли здійснювати більші дальні міграції, інші – значно коротші, і зовсім не завжди у напрямку північ – південь та назад [Oliver, 1962, р. 15-16].

Ще раніше М. С. Гарретсон помітив, що, крім весняних та осінніх міграцій, в інші сезони бізони робили “загальні переміщення” на північ, захід, південь та схід, які дехто схильний був вважати за справжні міграції. У північній частині ареалу, в горах, ним були зафіксовані міграції з заходу на схід і у зворотному напрямку, “коли гурти йдуть навесні з гір і повертаються назад восени, ховаючись між пагорбами від зимових західних вітрів”. Було повідомлено також про наявність у минулому дійсно далеких міграцій у південних районах прерій, коли гурти бізонів навесні робили переходи на відстань від 200 до 400 миль, сягаючи Техасу і Оклахоми, а восени поверталися назад [Garretson, 1938, р. 52-53 та ін.]. Дж. В. Артур, котрий досліджував характер міграцій на Північних рівнинах, вважає, що бізони залишали відкриті рівнинні ландшафти восени і зимували у долинах, північних лісах та перелісках. Щоправда, й там були відзначенні факти, коли через пожежі на пасовиськах, при відносно теплій погоді тварини взимку іноді поверталися на рівнини [Artur 1975, р. 53-60].

С. К. Олівер з посиланням на В. Т. Хорнадея (W. T. Hornaday) навів приклади того, як в особливо посушливі літні періоди бізони мігрували з південних прерій Техасу на північ. Важливим вважаємо висновок дослідника, що у більшій частині великого ареалу свого поширення бізони, найвірогідніше, могли перебувати майже цілорічно; і лише в його периферійних районах вони були майже цілковито відсутні у такі сезони: на півночі та в горах – улітку, а на півдні – взимку. Важливо, що їх поведінка в різні періоди року також мала свої особливості. Так, у більш-менш значні гурти тварини збиралися влітку та восени, а під час інших сезонів вони розбивалися на невеликі групи [Oliver, 1962, р. 15-17].

За даними М. С. Гарретсона, телята бізонів народжувалися з квітня по червень, період гону тривав у них з липня до початку жовтня, а хутро вони міняли навесні, нерідко зостаючись на початку літа “зовсім голими” [Garretson, 1938, р. 52-53 та ін.]. Дж. В. Артур, базуючись на повідомленнях спостерігачів XIX ст. і характеристиці біології сучасних бізонів, уточнив, що час народження телят триває у бізонів з початку березня до кінця червня протягом майже 4 місяців, але зазвичай його пік припадає на квітень та травень. Стосовно часу

гону він додав, що його пік зафікований з липня до кінця серпня, коли бізони збираються у відносно великі групи; але підкреслив, що період гону суттєво відрізняється в південних та північних популяцій та у диких і “свійських” груп тварин [Artur, 1975, р. 47-53].

Американські вчені відзначили й інші сезонні особливості екології та етології, які впливали на полювання бізонів. Так, самиць найважче здобувати навесні і на початку літа, бо під час отелення й кормління новонароджених телят вони дуже обережні, і їхня поведінка непередбачувана. Саме в цей період основною здобиччю були “невеликі, більш стабільні групи биків”. Під час гону, навпаки, непередбачуваною і особливо агресивною була поведінка самців, до того ж у ці місяці вони втрачали вагу, а їх м'ясо ставало несмачним. Тому весні і особливо взимку мисливці віддавали перевагу коровам і бичкам, тим більше, що в цей час дорослі бики залишали гурти і жили поодинці. До речі, наприкінці осені та взимку шкіри самиць і бичків були найкращої якості, і саме їх найчастіше використовували для виготовлення одягу, ковдр, мішків, для покриття жител та інших потреб. Значно грубішими були шкіри самців, здобуті наприкінці зими та ранньою весною; вони йшли на вичинку сиром’ятних стрічок та ременів, покриття щитів, взуття, клей та інші цілі. Отже, різне співвідношення кісток забитих биків, корів і бичків у кістковищах відображає не склад гуртів, а сезон полювання, обумовлений вибірковою стратегією мисливців. Дж. Д. Спілз підкреслював, що ця стратегія була спрямована в першу чергу на забій вгодованих, жирних тварин, бо саме жир був особливо необхідним людям для відновлення сили у весняні місяці, коли не вистачало іншої їжі. За його словами, “жир є найбільш сконцентрованим видом енергії”, тому на худих, невгодованих тварин індіанці полювали рідко і лише тоді, коли їм не було чого їсти [Speth, 1983, р. XIV-XV, 1-4, 118-159].

Виходячи зі сказаного та того факту, що близько 53-60% забитих тварин у Амвросіївці, за даними В. І. Бібікової і Н. Г. Белан, були самцями [Зубарєва, 1948; Krotova, Belan, 1993, р. 137-138], а також із наявності кісток утробних та 2-х місячних телят, можна зробити висновок, що основним сезоном полювання там були травень і червень; і це ще раз підтверджує думку І. Г. Підоплічка. До речі, за кістками з Великої Акаржі визначені лише самці, переважно дорослі бики, що свідчить на користь того ж сезону [Сапожников, Секерська, 2001]. Згадаймо також, що у матеріалах Амвросіївського кістковища, як і Анетівки II, Є. В. Міньков відзначив високу вибірковість (використання лише найбільш калорійних частин туш бізонів), що притаманно саме весняному періоду полювання [Міньков, 1991; 1993].

Майже прямою “сезонною аналогією” Амвросіївці, Анетівці II і почасти іншим степовим пам’яткам з моно-бізоновою фаunoю є кістковище Гарнсі в окрузі Чевіс штату Нью-Мексико на півдні США, досліджене у 1977-1978 рр. Дж. Д. Спілом і В. Дж. Паррі. Там зафіковано низку мисливських подій (колективних загонів), проміжки між якими становили від кількох днів або тижнів

до кількох років. При цьому, щоразу забивалося не так багато тварин - від 4-5 до 15 (максимальна кількість). Серед кісток помітно переважали рештки биків (понад 60%), хоча наявні й кістки самиць, але це пояснюється тим, що останні телилися лише один раз у два-три роки. Серед тварин визначені бізони майже усіх вікових груп з невеликим переважанням 3-4-х та 6-7-літніх бізонів. Там було зафіковано багато випадків, коли використовувалася не вся туша, а найбільш жирні й калорійні її частини. Так, виявилось, що показники (загальний індекс утилізації GUI і модифікований загальний індекс утилізації MGUI), були суттєво вищими для коров’ячих туш. Сезон функціонування Гарнсі визначено як квітень- травень. Під час таких загонних полювань забивалися як групи биків, до яких входили самиці без телят, так і групи тельців, у яких були телята та бички. Підкреслимо, що за 400-500 м від кістковища, на високій терасі були знайдені залишки індіанської стоянки. Датується ця пам’ятка 1450-1500 рр. від Р.Х. Дж. Д. Спілз окремо наголосив, що за ознакою своєї весняної сезонності Гарнсі аналогічне іншим кістковищам південних прерій, але, на відміну від Високих та Північних рівнин, виявлено і розкопано їх там поки-що небагато [Speth, 1983; див. також: Speth, Parry, 1980].

Згадаймо також типовий бізоновий kill site Олсен Чаббуک, на матеріали якого неодноразово посилалися вітчизняні палеолітознавці. Він розташований на заході центральних прерій у штаті Колорадо. Там до яру площею близько 93 кв. м (підрахунки Т.М.Швайко) нібито за один раз (?) було загнано близько 200 тварин, причому 39 із них лишилися невикористаними. Дж. Б. Віт визначив сезон полювання як ранню весну [Wheat, 1967; 1972], але Д. Фрайсон вважає, що там було декілька загонів, і вони відбулися протягом літа - початку осені [Frison, 1978, р. 177-179].

Таким чином, слід зробити висновок про те, що Амвросіївка та інші пам’ятки зони степів з моно-бізоновою фаunoю або з переважанням кісток цієї тварини (Золотівка I, Велика Акаржа, Анетівка II, Кайстрові Балки III і IV, обидва шари Федорівки, Минівський Яр, Кам’яна Балка I та ін.) функціонували переважно у весняно-літній період. Відзначимо, що майже на усіх названих поселеннях (крім Анетівки II) не зафіковані факти хутряних зимових полювань, рештки будь-яких більш чи менш довгочасних конструкцій, і те, що більшість із них розташовані на плато або на високих терасах (крім Минівського Яру і Кайстрової Балки III; по Федорівці такі дані відсутні). Крім того, у кам’яному інвентарі більшості пам’яток цієї сезонної групи перше місце займає мікроінвентар або різці (у Кайстровій Балці IV), за винятком Золотівки I, де переважають скребачки, а різці займають друге місце. На більшості цих стоянок виявлені вогнища, ГПК, а на Великій Акаржі – ще й юстівні молюски (табл.).

Разом з тим, як було сказано вище, у нас нема підстав стверджувати, що всі без винятку біzonи залишали весні зону степів і полювання на них не було можливим до наступного весняно-літнього періоду. Гадаємо, що на цей час припадали лише масові колективні загони,

але наявність значних лісових ділянок у долинах дозволяла частині тварин перебувати протягом пізньої осені і всієї зими в цих біоценозах, майже не виходячи на плато [Дворянинов, Сапожников, 1975 та ін.]. Цей висновок підтверджується і складом фауністичних комплексів, бо впродовж усього основного етапу розвитку степової ПГО рештки бізонів присутні практично на всіх пам'ятках (табл.). Тому нелогічним було б припущення, що всі вони функціонували лише протягом теплих місяців року.

Отже, ми можемо говорити про наявність у Амвросіївці слідів полювань, які відбулися в інші періоди. При цьому переважання биків свідчить на користь такого місяця, як березень, а припущення про осінньо-зимові епізоди поки-що (принаймні до публікації матеріалів досліджень Л. С. Тодда) залишаються гіпотетичними.

Питання щодо кількості мисливських епізодів на Амвросіївці є ще більш складним, ніж визначення їх сезонів, і потребує детального аналізу з урахуванням неопублікованих польових спостережень. Поки-що можна сказати, що їх було не три, як вважає О. О. Кротова, а набагато більше, хоча кількість кам'яних виробів, знайдених на стоянці (до 70 тис. принаймні на 500 бізонів) [Кротова, 1986, с. 43], порівняно з Анетівкою II (близько 2 млн. на 150 забитих тварин) [Бибкова, Старкін, 1989, табл. 1; Станко, 1999, с. 322], замала, і цей факт потребує пояснення.

Важливі дані щодо сезонів міграцій бізонів в інших районах Північного Причорномор'я отримано при дослідженні фауністичних решток стоянки Ільська, розташованої у передгір'ях Північно-Західного Кавказу, за 25-30 км на південний від долини р.Кубань. Виявилося, що полювання на бізонів припадали там на літо-осінь, а також зиму [Hoffecker and oth., 1989, р. 71] а весняні і весняно-літні епізоди, характерні саме для зони степів, цілковито відсутні. Відзначимо, що сезонність Ільської зіставляється з періодами використання пам'яток у горах і передгір'ях Криму.

Тепер розглянемо сезонні міграції інших копитних тварин, що були об'єктами полювань у азово-причорноморських степах. Про північного оленя і можливість його появи у північній південній регіону лише взимку було достатньо сказано [див.: Залізняк 1989-а, с. 117-129; Сапожников, 1995 та ін.], тому ми не варто доводити це ще раз.

Виходячи з наявності такого яскравого показника зимових поселень, як рештки північних оленів, слід говорити про використання саме у зимові місяці таких пам'яток, як Анетівка I, горизонти III-в і II Осокорівки I, Кайстрова Балка II, горизонти III-а і II-а Ямбурга, Рогалик II-а і Рогалик XII. Винятком знову є Анетівка II, у якій бізон репрезентований 97,5% від загальної кількості кісток і 82,4% від числа усіх особин, а північний олень - 1,9% і 3,6% відповідно. Проте в Анетівці II з 434 кісток північного оленя 402 (92,6%) були рогами та їхніми уламками [Бибкова, Старкін, 1989, табл. 1-2], більшість із яких належала не забитим мисливцями тваринам, а була восени скинута самими

оленями [Старкін, 2000, с. 21]. Цей факт не дозволяє говорити про наявність масового полювання мешканців поселення на цих тварин. Говорячи про інші названі пам'ятки цієї групи, підкреслимо, що на всіх (крім Рогалика II-а і XII) виявлені свідоцтва хутряного полювання, всі вони (крім Анетівки II) розташовані на низьких терасах у долинах, у кам'яном інвентарі всіх (знову ж таки, крім Анетівки II) значно переважають скребачки, а групи різців та мікроінвентаря займають, зазвичай, друге й третє місце (табл.).

Оскільки наша інтерпретація сезонних міграцій диких коней зустріла заперечення з боку О. Ф. Горелика, розглянемо це питання детальніше. Л. М. Баскін, виходячи з сезонної поведінки не лише сучасних півсвітських коней Казахстану, а також куланів і коней Пржевальського, зробив висновок про те, що головною причиною їх міграцій є пошук взимку пасовиськ з найменшим сніговим покривом. Справа в тому, що коні, на відміну від бізонів, зазвичай не споживають деревинні та чагарниківі корми і взимку змушені тебенювати, вибиваючи копитами траву з-під снігу. Дослідник навів достатньо доказів того, що літо коні проводять на півночі, а зиму - на півдні. Як і для бізонів, можна говорити про особливості їх міграцій у передгірських районах, бо на сході Казахстану коні влітку перебувають у передгір'ях, а на зиму повертаються у степи. У цьому випадку шляхи міграції майже співпадає з напрямком захід - схід. У Західному й Центральному Казахстані міграції на південь починаються восени та на початку зими і по мірі збільшення снігового покриву, табуни поступово рухаються у степові і навіть напівпустельні райони, досягаючи крайньої південної точки свого кочування за 3-5 великих переходів, зупиняючись на одному місці на 20-30 днів. Розміри таких тимчасових пасовиськ одного табуна не перевищують 5-8 км у діаметрі [Баскін 1976, с. 42-46 і наст.].

У нас особисто нема жодних підстав не довіряти доводам цього відомого біолога, однак О. Ф. Горелик вважає наведені ним факти недостатніми. Причина цього нам вже знайома: і цей дослідник без будь-яких сумнівів сприйняв модель переважаючого полювання на бізонів в осінньо-зимовий період (хоча й розуміє, що сезони масових полювань на бізонів і диких коней мають бути "альтернативними") [2001, с. 281]. Ця недовіра змушує нас додати до слів Л. М. Баскіна додаткові аргументи.

Відомо, що протягом усього часу існування причорноморського горизонту клімат у степах був сухим та холодним, а зими - малосніжними [Сапожников, 1995, с. 150-155 та ін.], що сприяло зимовому перебуванню в них диких коней. Крім того, з зафікованого нами 21 випадку наявності кісток коней на пам'ятках степової зони, у 6 випадках вони знайдені разом із кістками північного оленя - у Анетівці I і II, горизонті II Осокорівки I, Кайстровій Балці II, Рогалику II-а і XII, причому на усіх цих пам'ятках є й бізон. Цілком очевидно, що для них слід говорити про зимовий сезон, але якщо йти за логікою О. Ф. Горелика - вони використовувались протягом усього року. Разом з бізоном кінь відміче-

ний у 12-13 випадках: у Сагайдаку I, Муралівці (водночас і з сайгою), горизонтах V-а і III-в Осокорівки I, Нововолодимирівці II, Кайстровій Балці I, Дубовій Балці, Кам'яних Балках, Рогалику VII і III-в. Виходячи з тієї ж позиції, і для них слід припустити функціонування з весни до зими. Отже, врешті-решт, лише три стоянки, на яких є виключно кістки коней (Вознесенка IV, Говоруха і Рогалик III-а), можуть бути інтерпретовані як весняно-літні. Неважко помітити, що за такого підходу, майже усі пам'ятки з фауною коня мають стати такими, де люди мешкали увесь рік, що суперечить іншим показникам сезонності (табл.), а головне – висновкам самого О. Ф. Горелика.

Якщо ж спиратися на дані біології, зокрема на те, що табуни диких коней поступово досягали зони степів з осені і залишались там до весни, а також враховувати, що гурти антилопи сайги проводили літо у лісостепу і на межі з ними, а у вересні мігрували в степову зону [Баскін, 1976, с. 127-128], то картина стане зовсім іншою.

По-перше, слід виділити пам'ятки з рештками тільки коня (Вознесенка IV, Говоруха), а також бізона разом з конем (Ями, Нововолодимирівка II, Дмитрівка, Кам'яна Балка II), у інвентарі яких переважає мікроінвентар і різци. Їх можна визначити як літньо-осінні або навіть весняно-осінні, оскільки на них не зафіксовано масової вичинки шкір.

Поселення, для яких характерний аналогічний склад фауни, але переважають скребачки (Сагайдак I, горизонт V-а Осокорівки I, Кайстрова Балка I, Дубова Балка, Білолісся, Рогалики III-а, III-в і VII) слід вважати осінньо-зимовими або зимово-весняними. У цю групу можна включити також усі пам'ятки з рештками північних оленів (зрозуміло, без Анетівки II), а також Муралівку (зимовий сезон якої додатково засвідчується присутністю сайги), горизонти IV-а і IV-б Осокорівки I (де відмічене хутряне полювання) і Рогалик II-В (де переважають скребачки і заглиблена підлога житла (табл.).

Що стосується Анетівки I, то вона, без сумніву, використовувалася для колективних весняно-літніх полювань на бізонів неодноразово, а наявність на поселенні незначної кількості кісток забитих диких коней свідчить про те, що невелика група людей (одна сім'я – ?) мешкала на ньому протягом одного-двох осінніх або осінньо-зимових періодів¹.

Таким чином, ми можемо виділити такі сезонні групи пам'яток:

I. Весняно-літні поселення з моно-бізоновою фауною або з переважанням цієї тварини: Золотівка I, Велика Акаржа, Амвросіївка, Анетівка II, Кайстрові Балки III і IV, обидва шари Федорівки, Минівської Яр, Кам'яна Балка I.

II. Літньо-осінні (весняно-осінні – ?) поселення з фауною бізона, дикого коня і переважанням мікроінвентаря і (або) різців: Вознесенка IV, Говоруха, Ями, Нововолодимирівка II, Дмитрівка, Кам'яна Балка II.

III. Осінньо-весняні поселення. Серед них можна виділити сухо зимові з фауною північного оленя: Анетівка I, горизонти III-в і II Осокорівки I, Кайстрова Балка II, горизонти III-а і II-а Ямбурга, Рогалик II-а і Рогалик XII. До цієї групи відносяться: Сагайдак I, Муралівка, горизонти V-а, IV-а і IV-б Осокорівки I, Кайстрова Балка I, Дубова Балка, Білолісся, Рогалики II-В, III-а, III-в і VII. Скоріш за все, у перспективі більша частина пам'яток цієї групи розділиться на осінньо-зимові і зимово-весняні, але поки що у нас немає для цього достатніх даних.

Підводячи підсумки аналізу сезонності поселень степової ПГО, маємо підкреслити, що, на жаль, не всі пам'ятки виявилися рівноцінними щодо інформативності опублікованих матеріалів. Крім того, з'ясувалося, що й сезонні показники не однаково репрезентативні. Так, наявні вогнища і ГПК різних типів не завжди корелюються з відповідними сезонами, хоча більша частина жителі знайдена на зимових поселеннях. Малопоказовою виявилась і присутність юстівих молюсків. Показник відсоткового вмісту мікроінвентаря “не спрацював” для Золотівки I і Муралівки, а це є підтвердженням думки, що на цих оринъякійдніх пам'ятках пластинки дюфур не використовувались для опорядження мисливської зброй. Показово, що переважання мікроінвентаря й різців добре кореспондується з весняно-літнім та літньо-осіннім сезонами, в той час, як у комплексах знарядь поселень третьої групи він, зазвичай, займає третє місце або зовсім відсутній. Досить красномовними, хоча і не для усіх пам'яток, виявились також геоморфологічні показники.

В цілому слід зауважити, що більш коректним буде визначення сезону кожної конкретної пам'ятки окрім, бо в таблиці не були і не могли бути враховані дані мікростратиграфічних та планіграфічних досліджень, проведених на Кам'яних Балках I і II, Великій Акаржі, Анетівці II, Ямах, Федорівці, Говорусі, Минівському Ярі та ін., як і палінологічні висновки щодо Великої Акаржі (відсутність пилку рудеральних і антропохорних рослин) та підсумки археозоологічних досліджень матеріалів Амвросіївки, Кам'яних Балок, Великої Акаржі, Анетівки II та ін. (вибірковість частин туш при розбиранині, співвідношення самців та самиць і т.ін.), а також дані трасологічного аналізу (Велика Акаржа, Амвросіївка, Анетівка II, Білолісся і низка Рогалицьких стоянок). Проте на цьому етапі досліджень автор і не ставив перед собою такої мети, обмежившись розробкою загальнії схеми сезонності степових поселень, яка є підґрун-

¹ Сайга представлена у Анетівці II лише 5 тараничими кістками від 4 особин і не була об'єктом промислу. Теж саме стосується просвердленого зуба бурого ведмедя (підвіска), поодиноких щелеп росомахи і борсука, а також фрагменту рога благородного оленя [Сапожников, 1995-а, с. 160]. Таким чином, осінньо-зимові полювання могли проводитись там на широкопалого коня (60 кісток від 4 особин), на песця (10 кісток від 4 особин) і вовка (3 кістки від 1 особин) [Бибикова, Старкін, 1989, табл. 2], а також на частину бізонів, проте їх кількість не можливо вирахувати. Підкреслимо, що значну долю бізонів Анетівки II складали корови (особисте повідомлення О. П. Секерської).

там для реконструкції річного господарського циклу населення степової ПГО у пізньому палеоліті.

На підставі аналізу поданих у таблиці даних слід підкреслити ще один момент. Усі без винятку пам'ятки, названі в ній, є базовими стійбищами (щоправда, деякі з них можна визначити як односезонні, а інші - як багаторазові). Отже, це - тимчасові та сезонні поселення за В. Мюллером-Вілле. Поки що ми не можемо назвати у зоні степів жодної пам'ятки, яку можна було б інтерпретувати як мисливський табір. Але це зовсім не означає, що таких стоянок взагалі не було.

Висновки

На підставі даних таблиці та інших наведених у статті матеріалів, можна зробити такі висновки. Полювання на бізонів у степовій ПГО мало місце упродовж всього року, але лише для весняно-літнього сезону можна говорити про наявність колективних загонів. Саме в цей період сім'ї мисливців об'єднувались у більш-менш значні колективи. Мабуть тоді ж створювались запаси їжі у вигляді «в'яленого м'яса». Для інших сезонів такі полювання поки що не зафіксовані. Полювання на диких коней відбувалося в осінньо-зимовий сезон, причому свідоцтва більш чи менш масового забою цих тварин (Кам'яна Балка II та ін.) припадають, передусім, на осінь. Полювання на північних оленів і, можливо, сайгаків було пов'язане з зимовим періодом. Загалом можна стверджувати, що протягом пізньої осені та зими полювання не було спеціалізованим - у в фауністичних комплексах саме цього періоду року відзначено найбільше видове розмаїття тварин. У цей період люди займались масовою вичинкою шкір та виготовленням одягу і взуття. Скоріш за все, саме тоді значні общини мисливців розпадалися на дрібні колективи, хоча основною соціально-економічною ланкою, незалежно від сезону, була окрема сім'я.

Тепер зіставимо ці висновки з даними щодо способу життя північноамериканських індіанців. Нагадаємо, що Г. Е. Краснокутський вже робив спробу порівняти наші пізньопалеолітичні матеріали навіть не з однією, а одразу з двома моделями з Північної Америки - «етнографічною і палеоіндіанською» (питання, у чому різниця між ними, чомусь залишилось «за кадром»). Дослідник дійшов тоді висновку, що переважаючим сезоном колективних облавних полювань на бізонів у азово-причорноморських степах були осінь і зима [Краснокутський, 1992; Krasnokutsky, 1996].

Але у дійсності саме наші, а не його висновки як найкраще збігаються з етнографічним матеріалом, отриманим в результаті вивчення культури та побуту індіанців Південних рівнин (штати Оклахома, Техас, східна частина Нью Мексико) та частково Центральних рівнин (Канзас, Небраска й Колорадо) [Wedel, 1964;

Стефенсон, 1969, с. 310 та ін.]. У XVIII-XIX ст. в цих місцевостях Сполучених Штатів мешкали різні племена мовних груп сіу та алгонкінів. Як ще понад 40 років тому зазначила Ю. П. Аверкієва, їх господарський рік чітко поділявся на два основні сезони - сезон великих літніх полювань на бізонів, коли усе плем'я збиралось докупи, та сезон зимових полювань, коли кількість бізонів була незначною. Взимку практикувались індивідуальні способи полювання, але - що є важливо - влітку їх використання було категорично заборонено. Цікаво, що розбирання забитих тварин було суто чоловічою, а вичинка шкір - жіночою справою. М'ясо споживалось в будь-якому вигляді, але пеммікан (в'ялене перетерте м'ясо) виробляли переважно влітку [Аверкієва, 1959, с. 243-249; 1974, с. 257-262]. Про те ж саме повідомляє С. К. Олівер: «індіанські племена були розпорощені взимку і сконцентровані влітку» у певних районах, тому що влітку «у більшій частині ареалу поширення бізонів цих тварин не було» [Oliver, 1962, р. 17]. Їх доповнює Г. Е. Марков: у степах Північної Америки «головним мисливським сезоном було літо. У цей період полювання проводилося разом усім плем'ям, яке створювало великий мисливський табір. Взимку умови для полювання були значно менш сприятливими, великі гурти бізонів зникали, що змушувало мисливців діяти дрібними групами і племінні мисливські тaborи на цей час розпадались» [Марков, 1979, с. 173].

Ми могли б навести ще не один десяток таких або подібних прикладів, але й цього досить, щоб упевнитися, що розроблена нами сезонна типологія пам'яток пізнього палеоліту степової зони Східної Європи має повне право на існування. Звісно, сказане у статті не вичерпує всіх проблем господарства та способу життя населення степової ПГО. Але нарешті ми маємо схему річного господарського циклу, яка добре зіставляється як з археологічним, так і з етнографічним матеріалом, і залишається лише наповнити її конкретними фактами.

Загалом, у розвитку пізньопалеолітичної степової ПГО слід виділити три періоди: ранній етап, про який нам поки-що відомо дуже мало (~35-22 тис. років BP); середній (основний) етап - з переважанням полювання на бізонів (від 22 до 13-12 тис. років BP) і фіналноплейстоценовий етап - з переважанням полювання на диких коней (до 10 тис. років BP). При цьому ми маємо визнати, що протягом усього основного періоду не відомо ніяких виразних фактів та явищ, які можна було б безпосередньо пов'язати з кризою мисливського господарства. Лише у третьому періоді вони, вірогідно, вже мали місце, хоча зміни у складі фауни копитних тварин у цей час могли бути обумовлені не тільки антропогенними, але й природними факторами.

Таблиця. Показники сезонності пізньопалеолітичних пам'яток зони степів Східної Європи*

* При складанні таблиці використані дані з праць різних палеолітознавців [Підоплічко 1938; 1956; Борисковський, Праслов, 1964; Гвоздовер, 1964; Колосов 1964; Праслов, Филиппов, 1967; Станко, 1985; Кротова 1986; 1994-а; Смольянинова 1990; Оленковський, 1991; 2000; Сапожников, 1992; 1995; 2002-а; Сапожников, Сапожникова, 2002; Праслов, Щелинський, 1996; Леонова, 1985; 1999; Секерська, 1999; Горелик, 2001; 2002 та ін.].

** Для приморських поселень врахована пізньоплейстоценова регресія рівня Чорного моря.

ЛІТЕРАТУРА

- Аверкиева Ю.П.** Индейские племена североамериканских степей и плато // Народы Америки. - Т. I. - М.: Изд-во АН СССР, 1959. - С. 243-265.
- Аверкиева Ю.П.** Индейцы Северной Америки: от родового общества к классовому. - М.: Наука, 1974. - 348 с.
- Андрянов Б.В.** Неоседлое население мира и опыт его картографирования // Проблемы этнической географии и картографии. - М.: Наука, 1978. - С. 119-140.
- Андрянов Б.В.** К методологии исторического исследования взаимодействия древних человеческих обществ и природы // Общество и природа. - М., 1981. - С. 250-261.
- Андрянов Б.В.** Неоседлое население мира: историко-этнографическое исследование. - М.: Наука, 1985. - 280 с.
- Андрянов Б.В., Чебоксаров Н.Н.** Хозяйственно-культурные типы и проблема их картографирования // СЭ. - 1972. - С. 3-16.
- Аникиович М.В.** Южная и Юго-Западная историко-культурные области Восточной Европы в позднем палеолите // КСИА. - 1992. - Вып. 206. - С. 34-42.
- Аникиович М.В.** "Степная зона" - одна из трех ИКО верхнего палеолита Восточной Европы // Каменный век Старого Света: к 90-летию П.И.Борисковского. - С.Пб.: Академпринт, 2001. - С. 10-12.
- Балакин С.А.** Концепция хозяйственно-культурного типа: современное состояние и перспективы применения в археологическом исследовании // Археология и методы исторической реконструкции. - К.: Наук. думка, 1985. - С. 91-106.
- Баскин Л.М.** Поведение копытных животных. - М.: Наука, 1976. - 296 с.
- Баскин Л.М.** Экология и поведение зубра // Зубр. - М.: Наука, 1979. - С. 442-470.
- Беляєва В.І.** Сезонність та довгочасність // Археологія. - 2002. - № 1. - С. 31-37.
- Бибикова В.И., Старкин А.В.** Остатки сайгака позднеплейстоценового возраста из раскопок стоянки Анетовка II (Украина) // ВЗ. - 1985. - № 5. - С. 47-51.
- Бибикова В.И., Старкин А.В.** Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка II // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 127-131.
- Блон Ж.** Великие кочевья. - М.: Мысль, 1975. - 160с.
- Борисковский П.И.** К вопросу о стадиальности в развитии верхнего палеолита. - ИГАИМК. - 1932. - Т. XIV. - Вып. 4. - 40 с.
- Борисковський П.Й.** Людина кам'яного віку на Україні. - К.: Вид-во АН УРСР, 1940. - 129 с.
- Борисковський П.Й.** Палеолітичне місцезнаходження біля м. Авросіївка // Археологія. - 1951. - Вип. V. - С. 143-159.
- Борисковский П.И.** Раскопки в Амвросиевке и проблема палеолитических культовых мест // КСИИМК. - 1951-а. - Вып. XXXVII. - С. 9-22.
- Борисковский П.И.** Палеолит Украины. - МИА. - 1953. - № 40. - 464 с.
- Борисковский П.И.** Проблема развития позднепалеолитической культуры степной области. - VII-й Международный конгресс антропологических и этнографических наук. - М.: Наука, 1964. - 10 с. - (окр. відб.).
- Борисковский П.И.** Введение. Краткая история изучения палеолита. Обзор источников // Палеолит СССР. - М.: Наука, 1984. - С. 9-16.
- Борисковский П.И.** Заключение. Проблемы палеолитических культур, хозяйства и социального строя // Палеолит СССР. - М.: Наука, 1984-а. - С. 348-355.
- Борисковский П.И.** Критерии выделения позднепалеолитических историко-культурных областей: на примере степной зоны // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. Тезисы докладов советско-американского симпозиума. - Л.: Наука, 1989. - С. 24-27.
- Борисковский П.И., Праслов Н.Д.** Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. - САИ. - 1964. - Вып. A 1-5. - 54 с.
- Васильев С.А.** Проблемы реконструкций позднепалеолитических обществ и этноархеологические исследования // Проблемы реконструкций в археологии. - Новосибирск: Наука, 1985. - С. 48-54.
- Верешагин Н.К.** Охоты первобытного человека и вымирание плейстоценовых животных // ТЗИН. - 1971. - Т. XLIX. - С. 200-232.
- Гвоздовер М.Д.** Позднепалеолитические памятники Нижнего Дона // Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. - САИ. - 1964. - Вып. A 1-5. - С. 37-41.
- Гвоздовер М.Д.** О культурной принадлежности позднепалеолитических памятников Нижнего Дона // ВА. - 1967. - Вып. 27. - С. 82-101.
- Гладких М.И.** Прикарпатская зона хозяйственно-культурного типа охотников и собирателей позднего палеолита // Новые открытия советских археологов. Тезисы докладов конференции. - Ч. I. - К., 1975. - С. 56-57.
- Гладких М.И.** К вопросу о разграничении хозяйственно-культурных типов и историко-этнографических общностей позднего палеолита // Палеоэкология древнего человека. - М.: Наука, 1977. - С. 112-116.
- Горелик А.Ф.** Памятники Рогалицько-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. - К.-Луганск, 2001. - 366 с.

- Горелик О.Ф.** Фауністичні рештки в матеріалах Рогалицько-Передельських стацій фінального палеоліту // Археологія. - 2002. - № 2. - С. 115-122.
- Григор'єва Г.В.** Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья. - Автореф. канд. дис. Л. : ЛОІА АН ССР, 1968. - 17 с.
- Громов В.И.** Некоторые новые данные о фауне и геологии палеолита восточной Европы и Сибири // ИГАИМК. - 1935. - Вып. 118. - С. 83-270.
- Громов В.И.** Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР. - М.: Изд-во АН ССР, 1948. - 520 с. - (Труды АН ССР. - Вып. 64. Геол. сер. - № 17).
- Грушевська К. Початки заселення і культури Америки // З примітивної культури. - К., 1924. - С. 17-74. - (окр. відб.).
- Дворянинов С.А., Сапожников И.В.** О возможной интерпретации двух типов геоморфологического расположения стоянок позднего палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья // 150 лет Одесскому археологическому музею. Тезисы докладов юбилейной конференции. - К.: Наук. думка, 1975. - С. 16-18.
- Долуханов П.М.** Развитие природной среды и хозяйства первобытного населения Восточной Европы и Передней Азии в позднем плейстоцене и голоцене. - Автореф. док. дис. - М.: ИГ АН ССР, 1984. - 54 с.
- Долуханов П.М., Пашкевич Г.А.** Палеогеографические рубежи верхнего плейстоцена - голоцена и развитие хозяйственных типов на юго-востоке Европы // Палеоэкология древнего человека. - М.: Наука, 1977. - С. 134-145.
- Ефименко П.П.** Капсийцы - охотники и собиратели // ИГАИМК. - 1933. - Вып. 100. - С. 83-99.
- Ефименко П.П.** Палеолитические стоянки Восточно-Европейской равнины // Труды II Международной конференции ассоциации по изучению четвертичного периода Европы. - Вып. V. - Л.-М.-Новосибирск: Гос. научн.-техн. горно-геолог. изд-во, 1934. - С. 88-113.
- Ефименко П.П.** Первобытное общество. / II-е изд. - Л.: Гос. соц.-экон. изд-во, 1938. - 636 с.
- Ефименко П.П.** Первобытное общество. / III-е изд. - К.: Изд-во АН УССР, 1953. - 663 с.
- Ефименко П.П.** Переднеазиатские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья // СА. - 1960. - № 4. - С. 14-25.
- Зализняк Л.Л.** О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. - К.: Наук. думка, 1987. - С. 59-71.
- Залізняк Л.Л.** Мисливці прильдовикової Європи в кінці палеоліту - на початку мезоліту // Археологія. - 1988. - Вип. 64. - С. 11-21.
- Залізняк Л.Л.** Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку // Археологія. - 1989. - № 2. - С. 11-20.
- Зализняк Л.Л.** Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. - К.: Наук. думка, 1989-а. - 176 с.
- Зализняк Л.Л.** Первобытные охотники открытых пространств // Вопросы археологии юга Восточной Европы. - Элиста, 1990. - С. 4-13.
- Залізняк Л.Л.** Типи господарства та етнокультурні процеси у фінальному палеоліті і мезоліті // Археологія. - 1990-а. - № 1. - С. 3-9.
- Зализняк Л.Л.** Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины: некоторые аспекты хозяйства и этнокультурных связей. - К.: Наук. думка, 1990-б. - С. 71-81.
- Залізняк Л.Л.** Система господарської адаптації мисливських суспільств на межі плейстоцену і голоцену // Оточуюче середовище населення України. - К., 1991. - С. 2-21.
- Залізняк Л.Л.** Палеоекономічна реконструкція суспільств степових мисливців // Археологія. - 1996. - № 3. - С. 29-39.
- Залізняк Л.** Передісторія України X-V тис. до н.е. - К.: Бібл. українця, 1998. - 306 с.
- Замятнин С.Н.** О возникновении локальных различий в культуре палеолитического периода // ТИЭ. - 1951. - Т. XVI. - С. 89-152.
- Зубарева В.И. [Бибикова].** Опыт реконструкции ископаемого стада зубров. - Дис. канд. биол. наук. - К.: ИЗ АН УССР, 1948. - 178 с. / Архив ИЗ НАН Украины.
- Кабо В.Р.** Первобытная доземледельческая община. - М.: Наука, 1986. - 304 с.
- Кизь Г.В.** Экспериментальное изучение функций кремневых орудий мезолитической стоянки Белолесье // Актуальные проблемы археологических исследований в УССР. Тезисы докладов конференции молодых ученых
- Кизь Г.В.** Функциональное назначение группы кремневых пластинок из поселения Анетовка II // Новые археологические исследования на Одесчине. - К.: Наук. думка, 1984. - С. 9-13.
- Кларк Дж.Г.Д.** Доисторическая Европа: экономический очерк. - М.: Изд. иностр. лит-ры, 1953. - 332 с.
- Колосов Ю.Г.** Некоторые позднепалеолитические стоянки порожистой части Днепра: Осокоровка, Дубовая Балка, Ямбург // Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днепра и Приазовья. - САИ. - 1964. - Вып. А 1-5. - С. 43-49.
- Кольцов Л.В.** О сезонном функционировании мезолитических стоянок // СА. - 1985. - № 3. - С. 25-36.
- Корнієць Н.Л.** Про причини вимирання мамонта на території України // Викопні фауни України і суміжних територій. - К.: Вид-во АН УРСР, 1962. - С. 99-169.
- Коробкова Г.Ф.** Предпосылки сложения производящего хозяйства в Северо-Западном Причерноморье // Первобытная археология. - К.: Наук. думка, 1989. - С. 63-76.
- Коробкова Г.Ф.** Технология и функции орудий труда в условиях региональной адаптации: на примере

верхнего палеолита-мезолита Северо-Западного Причерноморья // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. Тезисы докладов советско-американского симпозиума. - Л.: Наука, 1989-а. - С. 48-52.

Коробкова Г.Ф. Функциональная типология и хозяйственые системы // Проблемы археологии Юго-Восточной Европы. Тезисы докладов VII-й Донской археологической конференции. - Ростов-на-Дону, 1998. - С. 18-20.

Коробкова Г.Ф., Смольянинова С.П., Кизь Г.В. Позднепалеолитическая стоянка Срединный Горб // Археологические памятники Северо-Западного Причерноморья. - К.: Наук. думка., 1982. - С. 5-18.

Краснокутский Г.Е. Охотничий промысел бизонов в позднем палеолите Северо-Западного Причерноморья. - Автореф. канд дис. - К.: ИА АНУ, 1992. - 18 с.

Кротова А.А. Поздний палеолит Северского Донца и Приазовья. - Автореф. канд дис. - К.: ИА АНУ, 1985. - 17 с.

Кротова А.А. Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников Юго-Востока Украины // Неприна В.И., Зализняк Л.Л., Кротова А.А. Памятники каменного века Левобережной Украины: хронология и периодизация. - К.: Наук. думка, 1986. - С. 6-73.

Кротова А.А. К вопросу об интерпретации Амвросиевского костища // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов научно-практического семинара. - Донецк, 1986-а. - С. 14-15.

Кротова О.О. Про господарську діяльність пізньопалеолітичного населення степової зони Східної Європи // Археологія. - 1988. - Вип. 64. - С. 1-11.

Кротова А.А. Структура позднепалеолитических памятников бассейна Северского Донца // КСИА. - 1992. - Вып. 206. - С. 68-72.

Кротова О.О. Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. - 1994. - № 1. - С. 19-31.

Кротова А.А. Позднепалеолитические охотники на бизонов Северного Причерноморья // АА. - 1994-а. - № 3. - С. 151-160.

Кротова О.О. Дослідження Амвросіївської пізньопалеолітичної стоянки // Археологічні відкриття в Україні: 1997-1998 pp. - К., 1998. - С. 87-89.

Кротова О.О. Господарсько-побутовий комплекс та проблеми вивчення структури пізньопалеолітичних пам'яток // Археологія. - 2002. - № 1. - С. 24-31.

Леонова Н.Б. Планографическое исследование свидетельств утилизации охотничьей добычи на материалах верхнепалеолитической стоянки Каменная Балка II // КСИА. - 1985. - Вып. 181. - С. 12-17.

Леонова Н.Б. Возможности выделения критерии длительности обитания на верхнепалеолитических стоянках // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. Тезисы докладов советско-

американского симпозиума. - Л.: Наука, 1989. - С. 32-34.

Леонова Н.Б. Длительность обитания на позднепалеолитических стоянках // Проблемы палеоэкологии древних обществ. - М.: Рос. откр. унив., 1993. - С. 74-97.

Леонова Н.Б. Каменная Балка - уникальный археологический район в дельте Дона // ДА. - 1999. - № 3-4. - С. 82-92.

Леонова Н.Б. Методы диагностики характера хозяйственной деятельности на памятниках верхнего палеолита // АА. - 2000. - № 9. - С. 137-144.

Леонова Н.Б., Миньков Е.В. К вопросу об интерпретации амвросиевского костища - уникального памятника позднего палеолита Приазовья // Проблемы интерпретации археологических источников. - Орджоникидзе, 1987. - С. 34-50.

Марков Г.Е. История хозяйства и материальной культуры в первобытном и раннеклассовом обществе. - М.: Изд-во МГУ, 1979. - 304 с.

Марков Г.Е. Проблемы сравнительной археологической и этнографической типологии культуры // Проблемы типологии в этнографии. - М.: Наука, 1979-а. - С. 147-157.

Массон В.М. Экономика и социальный строй древних обществ. - Л.: Наука, 1976. - 192 с.

Массон В.М. Ленинские идеи о неравномерности исторического процесса и проблемы истории древнего мира // Методологические и философские проблемы истории. - Новосибирск, 1983. - С. 7-15.

Массон В.М. Палеолитическое общество Восточной Европы: вопросы палеоэкономики, культурогенеза и социогенеза. - С.Пб., 1996. - 71 с. - (АИ. - Вып. 35).

Медяник С.И., Сапожников И.В. Палеогеографические условия позднепалеолитической стоянки Большая Акаржа // Известия АН Республики Молдова. - Сер. биол. и хим. наук. - 1992. - № 3. - С. 66-69.

Миньков Е.В. Охотниче хозяйство населения Северного Причерноморья в эпоху позднего палеолита: опыт реконструкции. - Автореф. канд. дис. - М.: МГУ, 1991. - 19 с.

Миньков Е.В. Система природопользования в позднем палеолите: метод и достоверность реконструкций: по материалам степной зоны // Проблемы палеоэкологии древних обществ. - М.: Изд-во Рос. откр. унив., 1993. - С. 19-59.

Молявко Г.И., Пидопличко И.Г. К палеогеографии причерноморских степей юга УССР в неогене и антропогене // ГЖ. - 1955. - Т. 15. - Вып. 1. - С. 34-41.

Нужний Д.Ю. Проблема сезонной адаптаций фіналнопалеолітичних мисливців на мамонтів Середнього Подніпров'я і нові епіграфетські пам'ятки у басейні Трубежу // Археологія. - 1997. - № 2. - С. 3-23

Нужний Д.Ю., Ступак Д.В., Шидловський П.С. Пізньопалеолітичний комплекс Семенівки-3 та особливості весняно-літніх поселень межирічської

культури в Середньому Подніпров'ї // АА. - 2000. - № 9. - С. 123-136.

Оленковский Н.П. Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. - Х., 1991. - 202 с.

Оленковський М.П. Палеоліт та мезоліт Присивашшя. Проблеми епігравету України. - Херсон: Придніпров'я, 2000. - 171 с.

Підопличко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. - Вип. 1. - К.: Вид-во АН УРСР, 1938. - 176с.

Підопличко І.Г. Амвросіївське знаходище // Рудинська Є. В Наукова конференція Інституту археології АН УРСР // Археологія. - 1948. - Т. II. - С. 215-216.

Підопличко І.Г. Дослідження палеоліту в УРСР // Палеоліт і неоліт України. - Т. I. - Вип. 1. - К.: Вид-во АН УРСР, 1949. - С. 7-36.

Підопличко І.Г. Достижения и задачи археологической палеонтологии в познании прошлого Юга СССР // Доклады VI-й научной конференции ИА АН УССР. - К., 1953. - С. 261-274.

Підопличко І.Г. Амвросиевская палеолитическая стоянка и ее особенности // КСИА АН УССР. - 1953-а. - Вип. 2. - С. 65-68.

Підопличко І.Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. - Вип. 2. - К.: Вид-во АН УРСР, 1956. - 233 с.

Підопличко І.Г. Позднепалеолитические жилища из костей мамонта на Украине. - К.: Наук. думка, 1969. - 163 с.

Праслов Н.Д., Филиппов А.К. Первая находка палеолитического искусства в южнорусских степях // КСИА. - 1967. - Вып. 111. - С. 24-30.

Праслов Н.Д., Щелинский В.Е. Верхнепалеолитическое поселение Золотовка I на Нижнем Дону: археологическое исследование структуры жилого пространства. - С.Пб., 1996. - 74 с. - (АИ. - Вып. 38).

Рудинський М. Деякі підсумки та більші завдання палеонтологічних вивчень у межах УСРР: палеоліт, епіпалеоліт, ранній неоліт // Антропологія. - 1931. - Т. IV. - С. 145-184.

Румянцев А.М. Возникновение и развитие первобытного способа производства: первобытное воспроизводящее хозяйство. - М.: Наука, 1985. - 182 с.

Сапожников И.В. К вопросу о хозяйстве позднепалеолитической степной области // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов конференции молодых ученых ИА АН СССР. - М., 1986. - С. 131-132.

Сапожников И.В. Поздний палеолит степей Нижнего Приднестровья. - Автореф. канд. дис. - Л.: ЛОИА АН ССР, 1987. - 16 с.

Сапожников И.В. Проблемы палеоэкономики степной историко-культурной области в позднем палеолите // Проблемы археологии Степной Евразии. Тезисы докладов конференции. - Ч. I. - Кемерово, 1987-а. - С. 56-58.

Сапожников И.В. Еще раз об интерпретации амвросиевского костища // Проблемы охраны и

исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы докладов семинара. - Донецк, 1989. - С. 72-73.

Сапожников И.В. Степная модель адаптации и фактор культурной конвергенции // Проблемы культурной адаптации в эпоху верхнего палеолита. Тезисы докладов советско-американского симпозиума. - Л.: Наука, 1989-а. - С. 30-31.

Сапожников И.В. Хозяйственная специфика степной историко-культурной области // КСИА. - 1992. - Вып. 206. - С. 43-48.

Сапожников И.В. Локальный хозяйствственно-бытовой комплекс на позднепалеолитической стоянке Большая Акаржа // АВ. - 1994. - № 3. - С. 38-47.

Сапожников И.В. Причерноморские степи в позднем палеолите: природно-хозяйственная и культурная специфика // Г.В. Сапожникова, Г.Ф. Коробкова, Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. - О. - С.Пб., 1995. - С. 149-176.

Сапожников И.В. Хозяйственно-бытовые комплексы поселения Большая Акаржа // СПГК. - 2001. - Т. 9. - С. 3-10.

Сапожников И.В. Велика Акаржа та періодизація пам'ятників середнього стапу пізнього палеоліту азовово-причорноморських степів // Археологія. - 2002. - № 3. - (у друці).

Сапожников И.В. Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Акаржа // Археологія. - 2002-а. - № 1. - С. 74-82.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Функциональное назначение памятников каменного века и характер кремневого инвентаря: по материалам позднепалеолитических стоянок степной зоны Европейской части СССР // Хроностратиграфия палеолита Северной, Центральной, Восточной Азии и Америки. Доклады международного семинара. - Новосибирск: Наука, 1990. - С. 269-272.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Співвідношення природно-господарських областей та господарсько-культурних типів: на прикладі пізнього палеоліту степової зони // ВА. - 2001-а. - № 3-4. - С. 22-30.

Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Пізньопалеолітичні господарсько-побутові комплекси та житла Степової України // Кам'яна доба України. - К.: Шлях, 2002. - С. 82-95.

Сапожников И.В., Секерская Е.П. Faунистический комплекс поселения Большая Акаржа. - Пам'ятки археології Північно-Західного Причорномор'я. - О.: Гермес, 2000. - С. 40-53.

Сапожников И.В., Секерська О.П. Археозоология поселения Велика Акаржа: материалы до реконструкции господарсько-культурного типа пізньопалеолітических степовых мисливців // Археологія. - 2001. - № 2. - С. 103-110.

Сапожникова Г.В. Функциональное назначение группы кремневых пластинок из поселения Анетовка II // Новые археологические исследования на Одесщине. - К.: Наук. думка., 1984. - С. 9-13.

- Сапожникова Г.В.** Взаимоотношение культур и хозяйственных комплексов финального палеолита и мезолита Южного Побужья. - Автореф. канд. дис. - Л: ЛОИА АН СССР, 1986. - 16 с.
- Сапожникова Г.В.** О культурно-исторической и хозяйственной интерпретации Царинки // Хозяйство и культура доклассовых и раннеклассовых обществ. Тезисы докладов III-й конференции молодых ученых ИА АН СССР. - М., 1986-а. - С. 132-133.
- Сапожникова Г.В.** Об усложненном собирательстве в эпоху позднего палеолита // Актуальные проблемы историко-археологических исследований. Тезисы докладов VI конференции молодых археологов ИА АН УССР. - К.: Наук. думка., 1987. - С. 145.
- Сапожникова Г.В.** Изделия на чешуйках в позднем палеолите Северного Причерноморья // Проблеми історії та археології давнього населення УРСР. Тези доповідей XX-ї республіканської конференції. - К.: Наук. думка., 1989. - С. 200-201.
- Сапожникова Г.В.** Трасологический анализ кремневых изделий из Амвросиевского костища // Древнее Причерноморье. - О., 1994. - С. 16-18.
- Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. - О. - С.Пб. - 1995. - 199 с.
- Сапожникова Г.В., Сапожников И.В.** О функциях геометрических микролитов: по материалам стоянки Гиржево // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья. - К.: Наук. думка., 1986. - С. 36-41.
- Сапожникова Г.В., Сапожников И.В.** До проблеми функціональної та типологічної інтерпретації вкладишів кукрецького типу // Археологія. - 1998. - № 1. - С. 77-82.
- Секерська Ол.** Faunістичний комплекс пізнього палеоліту нижнього Дніпра та Присиващя // Археологічна збірка Херсонської інспекції охорони пам'яток. - Х.: Придніпров'я, 1999. - С. 44-47.
- Семенов Ю.И.** О материнском роде и оседлости в позднем палеолите // СЭ. - 1973. - С. 52-64.
- Семенов Ю.И.** Становление человеческого общества // История первобытного общества: Общие вопросы. Проблемы антропосоциогенеза. - М.: Наука, 1983. - С. 293-420.
- Сергин В.Я.** О сезонах обитания на палеолитических поселениях // КСИА. - 1992. - Вып. 206. - С. 48-52.
- Смирнов С.В.** Палеоліт Дніпровського Надпоріжжя. - К.: Наук. думка. - 1973. - 172 с.
- Смирнов С.В.** О хозяйственных отличиях позднепалеолитических памятников степной полосы Европейской части СССР // Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене. - М., 1974. - С. 152-156.
- Смирнов С.В.** Позднепалеолитические памятники Надпорожья и их место среди памятников степной полосы Европейской части СССР // Проблемы палеолита Восточной и Центральной Европы. - Л.: Наука, 1977. - С. 149-157.
- Смольянинова С.П.** Палеолит и мезолит степного Побужья. - К.: Наук. думка, 1990. - 108 с.
- Снежко И.А.** Планиграфия следов утилизации охотничьей добычи на Амвросиевском комплексе // АА. - 2000. - № 9. - С. 113-122.
- Соффер О.А.** Экономика верхнего палеолита: продолжительность заселения стоянок на Русской равнине // РА. - 1993. - № 3. - С. 5-17.
- Станко В.Н.** К проблеме западных связей мезолита степного Причерноморья: по материалам поселения Белолесья // Новые материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья. - К.: Наук. думка, 1985. - С. 31-45.
- Станко В.Н.** Некоторые аспекты изучения экономики населения степного Причерноморья в позднем палеолите // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. Тезисы докладов конференции. - Ч. I. - Херсон, 1990. - С. 11-13.
- Станко В.Н.** Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // АА. - 1996. - № 5. - С. 129-138.
- Станко В.Н.** Промысел бизонов в палеолите Северного Причерноморья // ЗІФ. - 1997. - Вип. 5. - С. 3-10.
- Станко В.Н.** Анетовка II - позднепалеолитическое поселение и святилище охотников на бизонов в Северном Причерноморье // SP. - 1999. - № 1. - С. 322-325.
- Старкин А.В.** Морфологические особенности представителей мамонтовой фауны в позднепалеолитических териообществах // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. - О.: Астропрінт, 2000. - С. 21-38.
- Степанов В.П.** Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Всесоюзный симпозиум "Первобытный человек, его материальная культура и природная среда в плейстоцене и голоцене". Тезисы докладов. М., 1973. - С. 34-37.
- Степанов В.П.** Природная среда и зональность первобытного хозяйства в эпоху верхнего палеолита на территории СССР // Проблемы общей физической географии и палеогеографии. - М.: Наука, 1976. - С. 300-322.
- Стефенсон Р.** Заселение человеком Великих равнин в четвертичном периоде // Четвертичный период в США. - Т. II. - М.: Мир, 1969. - С. 308-326.
- Тодд Л.С.** Исследование скопления остатков бизонов из раннеголоценовой стоянки Хорнер, парк Каунти, Вайоминг, США // Исследование четвертичного периода. - М.: Наука, 1986. - С. 168-176.
- Фрайсон Д.С.** Добыча бизонов и анализ каменных орудий на палеолитической стоянке Хорнер, парк Каунти, Вайоминг, США // Исследование четвертичного периода. - М.: Наука, 1986. - С. 176-183.

- Шмидт А.В.** Типы родового общества по археологическим данным // Первобытное общество. - М.: Журн.-газет. объединение, 1932. - С. 235-254.
- Шовкопляс І.Г.** Кам'яний вік на території Української РСР. - К., 1962. - 119 с.
- Artur G.W.** An Introduction to the Ecology of Early Historic Communal Bison Hunting among the Northern Plains Indians. - Ottawa: National Museums of Canada, 1975. - 136 p.
- Boriskovski P.I.** Determining Upper Paleolithic Historicocultural Regions: a Case Study // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic - Paleo-Indian Adaptations. - N.Y.: Plenum Press, 1993. - P. 143-147.
- Breuil H.** Les subdivisions du paléolithique supérieur et leur signification // Congrès international d'Anthropologie et d'Archéologie préhistoriques. Comptes rendus de la XIV-e session. - T. I. - Genève, 1912.
- Frison G.C.** Prehistoric Hunters of the High Plains. - N.Y.-S.F.-L.: Academic Press, 1978. - 458 p.
- Frison G.C.** Paleo-Indian Winter Subsistence Strategies on the High Plains // Plains Indian Studies. - Washington, 1982. - P. 193-201.
- Frison G.C., Stanford D.J.** The Agate Basin Site. A Record of the Paleoindian Occupation of the Northwestern High Plains. - New York: Academic Press, 1982. - 403 p.
- Garretson M.S.** The American Bison. - N.Y.: New York Zoological Society, 1938. - 480 p.
- Grinnell G.B.** The Bison // Whitney C., Grinnell G.B., Wister O. Musk-Ox, Bison, Sheep and Goat. - N.Y.: Macmillan Co., 1904. - P. 138-142.
- Hoffecker John F., Baryshnikov G.E., Potapova O.R.** Mousterian Bison Hunters of the Northern Caucasus: Analysis of Faunal Remains from Il'skaya I // CRP. - 1989. - № 6. - 3. 69-72.
- Kehoe T.F.** The Gull Lake Site: A Prehistoric Bison Drive Site in Southwestern Saskatchewan. - New Berlin, 1973. - 206 p. - (Milwaukee Public Museum Publications in Anthropology and History. - № 1).
- Korobkova G.F.** The Technology and Function of Tools in the Context of Regional Adaptations: A Case Study of the Upper Paleolithic and Mesolithic of the Northwestern Black Sea Region // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic - Paleo-Indian Adaptations. - N.Y.: Plenum Press, 1993. - P. 159-173.
- Krasnokutsky G.** Bison Hunting and Human Adaptation: A Case of Comparative Study of the Upper Palaeolithic of Southern Ukraine. - Odessa: Polis Press, 1996. - 223 p.
- Krotova A.A., Belan N.G.** Amvrosievka: A Unique Upper Paleolithic Site in Eastern Europe // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic - Paleo-Indian Adaptations - N.Y.: Plenum Press, 1993. - P. 125-142.
- Leonova N.B.** Criteria for Estimating the Duration of Occupation at Paleolithic sites: an example from Kamennaya Balka II // From Kostenki to Clovis: Upper Paleolithic - Paleo-Indian Adaptations. - N.Y.: Plenum Press, 1993. - P. 149-157.
- Leonova N.B.** The Upper Paleolithic of the Russian Steppe Zone // JWP. - 1994. - Vol. 8. - No 2. - P. 3-50.
- Leonova N.B., Min'kow E.V.** Spatial Analysis of Faunal Remains from Kamennaya Balka II // JAA. - 1988. - N. 7. - P. 203-230.
- Monks G.G.** Seasonality Studies // Advances in Archaeological Method and Theory. - Vol. 4. - N.Y.: Academic Press, 1981. - P. 3-9.
- Müller-Wille W.** Arten der menschlichen Siedlung // Abhandlungen. Raumforschung und Landesplanung. - 1954. - Bd. 28. № 2. - S. 141-163.
- Oliver S.C.** Ecology and Cultural Continuity as Contributing Factors in the Social Organizations of the Plains Indians. - B.-L.A.: University of California Press, 1962. - 90 p.
- Praslov N.D., Stanko V.N., Abramova Z.A., Sapozhnikov I.V., Borzjak I.A.** The Steppes in the Late Paleolithic // Antiquity. - 1989. - Vol. 63. - № 241. - P. 784-789.
- Roe F.G.** The North American Buffalo: A Critical Study of the Species. - Toronto: University of Toronto Press, 1970. - 602 p.
- Sapozhnikov I.V., Sapozhnikova G.V.** The Functions of the Paleolithic Sites and the Temper of the Stone Equipment: on the Data of the Upper Paleolithic Sites of the Steppes Region of the European Part of the USSR // Chronostratigraphy of the Paleolithic in North, Central, East Asia and America. - Novosibirsk: Nauka, 1990. - P. 269-273.
- Soffer O.** The Upper Paleolithic of the Central Russian Plain. - San Diego: Academic Press, 1985. - 539 p.
- Speth J.D.** Bison Kills and Bone Counts. - Ch.-L.: University of Chicago Press, 1983. - 237 p.
- Speth J.D., Parry W.J.** Late Prehistoric Bison Procurement in Southeastern New Mexico: the 1978 season at the Garnsey Site (LA-18399). - Ann Arbor: Museum of Anthropology - the University of Michigan, 1980. - 369 p.
- Todd L.C.** Analysis of Kill-Butchery Bonebeds and Interpretation of Paleoindian Hunting // The Evolution of Human Hunting. - N.Y.: Plenum Press, 1987. - P. 225-266.
- Todd L.C.** Seasonality Studies and Paleoindian Subsistence Strategies // Human Predators and Prey Mortality. - Boulder, Colorado: Westview Press, 1991. - P. 217-238.
- Wedel W.R.** Environment and Native Subsistence Economics in the Central Great Plains. - Washington: Smithsonian Institute, 1941. - 29 p.
- Wedel W.R.** The Great Plains // Prehistoric Man in the New World. - Chicago: Chicago Univ. Press, 1964. - P. 193-222.
- Wheat J.B.** A Paleo-Indian Bison Kill // SA. - 1967. - № 1 (216). Jan. - P. 44-52.
- Wheat J.B.** The Olsen Chubbs Site: a Paleo-Indian Bison Kill // Am.A. - 1972. - Memoir 26. - Vol. 37. - N 1. - Part 2.
- Wissler C.** The American Indians. - N.Y.: Oxford University Press, 1922. - (2-nd ed.).

I.V. SAPOZHNIKOV

**STEPPE AREA OF EAST EUROPE IN LATE PALEOLITHIC:
SEASON PREVALENCE OF SITES AND ROUND-YEAR ECONOMIC CYCLE**

Current state of the concept of steppe natural-economic area of Eastern Europe in Late Paleolithic is analyzed in proposed paper on the base of historiography and materials of recent studies. Special attention is drawn to the factor of seasonal prevalence of hunting economy of population of steppes of Azov-Black sea area between 22-10 Kyr BP. Author distinguishes spring-summer, summer-autumn, and autumn-spring settlements and stresses the fact that the mass collective hunting on bison took place in spring and summer. Collectives of hunters were integrated in this season. Besides bison, wild horses, rangifer and other animals were hunted during autumn and winter. Fur-oriented game was conducted, as well. During these seasons hunting activity had mainly individual character. Offered scheme of round-year economic cycle has analogies in mode of life of Indians of Southern plains of USA.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АА** - Археологический альманах. - Донецк.
АВ - Археологические вести. - С.Пб.
АИ - Археологические изыскания. - С.Пб.
ВА - Вопросы антропологии. - М.
ВЗ - Вестник зоологии. - К.
ГЖ - Геологический журнал АН УССР. - К.
ДА - Донская археология. - Ростов-на-Дону.
ЗІФ - Записки Історичного факультету Одеського університету.-О.
ІГАЙМК - Известия государственной Академии истории материальной культуры. - Л.
КСИА - Краткие сообщения Института археологии АН СССР.-М.-Л.
КСИА АН УССР - Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. -М.-Л.
КСИИМК - Краткие сообщения Института археологии АН СССР. - К.
МИА - Материалы и исследования по археологии СССР. - М.-Л.
РА - Российская археология. - М.
СА - Советская археология. - М.
САИ - Свод археологических источников. - М.-Л.
ССПК - Старожитності степового Причорномор'я і Криму. - Запоріжжя.
СЭ - Советская этнография. - М.
ТЗИН - Труды Зоологического института АН СССР. - Л.
ТИЭ - Труды Института этнографии АН СССР. - М.
Am.A - American Antiquity.
JAA - Journal of Anthropological Archaeology. - New York.
JWP - Journal of the World Prehistory.
SA - Scientific American.
SP - Stratum plus. - Санкт-Петербург - Кишинев - Одесса.

Л.А. ЯКОВЛЕВА

МИСТЕЦТВО ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ ЯК ОБ'ЄКТ ДОСЛІДЖЕННЯ. СИСТЕМНИЙ АНАЛІЗ

У статті представлена програма комплексного дослідження верхньопалеолітичного мистецтва в палеолітознавстві на сучасному етапі.

Мистецтво верхнього палеоліту, що є тут об'єктом наукового дослідження, тісно чи іншою мірою охоплює різні галузі гуманітарних наук: археологію, історію мистецтва, історію релігій, етнографію, психологію, семіотику, а також такі точні науки, як фізика (датування за С-14, обстеження поверхні та структури матеріалу артефактів тощо) та хімія (визначення типу фарб та їх мінеральних складових речовин, використаних для живопису). Однак, при всьому розмаїтті даних галузей, фундаментальна основа дослідження верхньопалеолітичного мистецтва лежить в площині археології. Польова фіксація під час розкопок місця та умов знаходження витвору мистецтва як складовою компоненту археологічних артефактів пам'ятки, архівні дослідження та всебічний аналіз і детальний опис оригіналів є необхідними первинними критеріями даного дослідження, яке може бути доповнено іншими параметрами суміжних дисциплін.

Археологічний контекст верхньопалеолітичного мистецтва.

Витвори верхньопалеолітичного мистецтва є не від'ємною складовою археологічної пам'ятки. На просторах Євразії, при всій структурній варіабельності археологічних верхньопалеолітичних пам'яток, що мають витвори мистецтва, можна здійснити їх розподіл на відповідні типи - згідно характеристикам геоморфології, топоніміки, архітектоніки, планіграфії та кореляції цих критеріїв пам'ятки з археологічним контекстом витворів мистецтва та їх художніми видами. За даними чинниками визначається глобальний розподіл пам'яток на: розташовані під землею (печери та гроти); під скельними навісами; на відкритому просторі - з планіграфічною структурою, побудованою з використанням різних природних твердих мінеральних та остеологічних матеріалів оточуючого середовища. Критерій присутності чи відсутності наскельного і мобільного (малих форм) видів мистецтва та їх комбінаторики на різних типах пам'яток окреслює численні варіанти підтипов у корпусі археологічних пам'яток.

1-й тип. Пам'ятки з витворами мистецтва, розташовані під землею в печерах і гротах, що відомі майже виключно на території Західної Європи - з їх концентрацією у гірських місцевостях Іспанії, Франції, Італії, за винятком поодиноких гротів Уралу.

L.A. JAKOVLEVA

UPPER PALEOLITHIC ART AS OBJECT OF STUDY. SYSTEMATIC ANALYSIS

Paper contains the Programme of complex studing of Upper Paleolithic Art in modern Paleolithic science.

A. Витвори наскельного мистецтва (**A1** гравюра; **A2** малюнок; **A3** скульптурний рельєф; **A4** ліплення), розміщені на стінах, на стелі або на підлозі.

B. Витвори мобільного мистецтва, знайдені в археологічному шарі.

C. Витвори мобільного мистецтва - в похованнях.

На підземних пам'ятках присутність наскельного та мобільного мистецтва позначена А, В, С і зафіксована в наступних варіантах.. 1: A1; 2: A2; 3: A3; 4: A4; 5: A1 + A2, 6: A1+A3; 7: A1+A4; 8: A2+A3; 9: A1+A2+A3; 10: A1+B; 11: A2+B; 12: A3+B; 13: A1+A2+A3+B; 14: B; 15: B+C; 16: C.

2-й тип. Пам'ятки з витворами мистецтва, розташовані під скельними навісами, що зафіксовані на території Західної Європи виключно в регіонах Дордоні, Вьенни, Шаранту, Пуатьє. Місцезнаходження цього типу пам'яток, обмежених територіально, пов'язано з крутими вертикальними довгими та високими берегами річок, оточуючих великий центральний масив Франції.

A. Витвори наскельного мистецтва (**A1** гравюра, **A2** малюнок, **A3** скульптурний барельєф\горельєф), розміщені на стіні, на стелі, або на підлозі, **A4** витвори наскельного мистецтва (гравюра, малюнок, скульптурний барельєф\горельєф), що відокремилися від стіни або стелі навісу і знайдені в археологічному шарі.

B. Витвори мобільного мистецтва, знайдені в археологічному шарі.

C. Витвори мобільного мистецтва - у похованнях.

На пам'ятках, розташованих під скельними навісами, присутність наскельного і мобільного мистецтв означена А, В, С і зафіксована у наступних варіантах: 1 - A1; 2 - A3; 3 - A1+A2+A3+A4+B; 4 - A1+A2+A3+A4+B+C; 5 - B.

3-й тип. Пам'ятки з художніми зображеннями - на скелях або на одній ізольованій скелі, що розташовані у Західній Європі на відкритих просторах широких долин річок Іспанії та Португалії.

A. Витвори наскельного мистецтва (**A1** гравюра або **A2** малюнок).

На пам'ятках даного типу присутність наскельного мистецтва означена А і зафіксована в наступних комбінаціях. 1 - A1; 2 - A2; 3 - A1+A2.

4-й тип. Пам'ятки на відкритому просторі, сконструйовані із застосуванням різних природних твердих

мінеральних та остеологічних матеріалів оточуючого середовища і розташовані на берегових терасах у долинах річок (поширені по всій Євразії).

A. Витвори мобільного мистецтва - в археологічному шарі.

B. Витвори мобільного мистецтва - в похованнях.

На пам'ятках, розташованих на відкритому просторі, присутність мобільного мистецтва означена А та В і зафіксована в слідуючих варіантах: 1 - А; 2 - А+В; 3 - В.

5-й тип. Пам'ятки на відкритому просторі - з монументальними житлами із кісток мамонта, що були розташовані на мисах річкових терас з широкою долиною в басейнах Верхнього і Середнього Дніпра та Середнього Дону.

A. Орнаментальні композиції - на стінах жител та інших конструкціях із кісток мамонта (A1 гравюра , A2 малюнок).

B. Архітектурно-орнаментальні композиції, як складові конструктивно-декоративні елементи зовнішньої обкладки жител із кісток мамонта.

C. Мобільне мистецтво - в археологічному шарі.

На цьому типі пам'яток відкритого простору присутність настінного та мобільного мистецтва визначена як А, В, С і зафіксована у наступних варіантах. 1 - A1+A2+C; 2 - A2+C; 3 - C.

Визначені типи археологічних пам'яток з витворами мистецтва подають гетерогенний та відкритий для подальшої розробки і комплектації корпус даних. Це пояснюється відповідними лакунами реєстрації даних археологічних пам'яток, які були розкопані на початкових етапах становлення археології як науки у другій половині XIX та на початку ХХ століття. Дослідження більшої частини пам'яток, розташованих під землею, в печерах і гротах, так само, як і пам'яток розміщених під скельними навісами, започаткувало постановку проблем:

- точних датувань, стратиграфії і мікростратиграфії;
- присутності (відсутності) археологічного шару або археологічних шарів;

- характеристики археологічного шару;
- можливості (неможливості) кореляції між наскељним мистецтвом і археологічним шаром, чи археологічними шарами, з присутністю (відсутністю) мобільного мистецтва;

- кореляції археологічного шару, чи шарів, і витворів мобільного мистецтва, знайдених у відvalах старих розкопок, які зберігаються у музеях без точної і детальної реєстрації, або навіть без наукового паспорту.

Дослідження значної частини пам'яток відкритого простору з витворами мобільного мистецтва, що були розкопані досить давно, також зумовлюють відповідні питання: - датування; - стратиграфії і мікро-стратиграфії; - характеристики археологічного шару чи шарів; - кореляції між археологічним шаром (чи шарами) і витворами мобільного мистецтва, що зберігаються в музеях без детальної реєстрації. Зазначені питання, які не можуть бути однозначно вирішені за браком точних даних, у ряді випадків, блокують процес дослідження,

стосовно реконструкції функціонального призначення археологічної пам'ятки з витворами мистецтва. Водночас, коректна реєстрація археологічних параметрів під час розкопок певних пам'яток з наскельним та мобільним мистецтвом, так само як і польових досліджень пам'яток з наскельним мистецтвом, а також операціювання музеїв колекцій дозволяють провести формалізацію бази даних за визначеними критеріями і, таким чином, створити ґрутовну основу для значного звуження корпусу пам'яток, що можуть розглядатись як опорні щодо сучасних досліджень.

Інтерпретації функціонального призначення археологічних пам'яток з витворами мистецтва.

Перші спроби визначення функціонального призначення археологічних пам'яток з витворами мистецтва, як і вирішення питання походження та ролі найдавнішого мистецтва, припадають на другу половину XIX століття. Цілком природно, що це відбувалося під впливом як пануючих на той час теорій еволюціонізму та дарвінізму, так і провідних релігійних догматів західноєвропейського католицизму. Цей своєрідний симбіоз двох діаметрально протилежних концепцій після довгих дебатів привів до визнання палеолітичного мистецтва та дефініції його двох провідних форм: наскельної та мобільної - з подальшим їх розподілом на: сакральне та профанне, з відповідним визначенням їх різного функціонального призначення. Інтерпретації пам'яток із витворами мистецтва покладались на теоретичні моделі реконструкції ролі та змісту мистецтва в палеолітичних суспільствах -або спираючись, або відкидаючи етнографічні порівняння. З урахуванням викладеного, різні типи археологічних пам'яток були визначені як: - підземні святилища; - наземні святилища; - наземні святилища-поселення; - супер стоянки; - стоянки-агрегації (тобто, стоянки збору різних груп); - базові табори; - резидентні стоянки. Така змішана, за факторами визначення, типологія емпіричного характеру, по суті, об'єднує два домінуючих протилежних напрями досліджень: французьку та англо-саксонську школи.

Серед запропонованих гіпотез функціонування пам'яток з витворами мистецтва, особливо необхідно відзначити існування двох опозиційних підходів, пов'язаних з примітивними релігіями, відомими за даними етно-графії. За першим підходом, що спирається на етнографічні порівняння, підземні пам'ятки з наскельними фігуративними анімалістичними ансамблями франко-кантабрійського регіону мають релігійне призначення, пов'язане з примітивними релігіями: - магія полювання; - магія плодючості; - тотемізм [Breuil, 1952; Begouen et Breuil, 1958; Raphael, 1945] або шаманізм [Clottes & Levis-Williams, 1996]. За другим підходом, що відкидає будь-які етнографічні дані, ті ж самі пам'ятки визначені як святилища з оригінальним, сухо палеолітичним релігійним змістом. Ряд французьких фахівців, спираючись на різні методики формалізованих підрахунків кількості фігуративних зооморфних зображень та їх композиційного розміщення, пропонують семіотичні моделі інтерпретації наскельних

анімалістичних ансамблів печер і гротів франко-кантабрійської області [Laming-Emperaire, 1962; Leroi-Gourhan, 1965; Sauvet, 1979; Vialou, 1986; Sauvet et Włodarczyk, 1995].

Інші підходи, що розроблені в російському та українському палеолітознавстві, спираючись на археологічний контекст витворів мобільного мистецтва Великої рівнини Східної Європи (Костенки 1, Авдеєво, Гагаріно, Сунгирь, Мізин, Межиріч) та використовуючи, певною мірою, етнографічну базу даних, пропонують соціологічні моделі, що могли використовуватись у верхньопалеолітичних суспільствах даної території [Ефименко, 1935; Замятнин, 1935; Абрамова, 1962, 1966, Гвоздовер, 1985; Яковлєва, 1991а, 1991в, 1994, 2001].

Друга модель, стосовно соціальної ролі верхньопалеолітичного мистецтва, в декількох схожих варіантах, використовується в англо-саксонській літературі. Вона спирається на дані декількох гротів франко-кантабрійської області з насельними фігуративними зображеннями, що визначені як супер стоянки (Истюриц, Мас д'Азіль) або стоянки-агрегації (Альтаміра, Куто де Міна). Ці гроти розглядаються як місця збору груп даної території, що відвідувались багаторазово, з метою проведення обміну, ритуалів, свят [Sieveking, 1976; Conkey, 1980; Bahn, 1984]. Однак, запропонована модель підлягає критиці з боку європейських археологів - спеціалістів в галузі первісного мистецтва, які, спираючись на дані старих розкопок, піднімають дискусійні питання стратиграфії та реєстрації польової документації [Barandirau, 1996; Clottes, 1996b]. Цей останній приклад наочно демонструє - як використана модель, що базується на певних етнографічних паралелях, без всебічно перевіреного археологічного підґрунтя може бути поставлена під сумнів, при наявності запропонованих гіпотетичних "модельних чинників", що не знаходять однозначної кореляції з археологічними даними.

Питання хронології верхньопалеолітичного мистецтва

Питання хронології археологічних пам'яток з витворами мистецтва верхнього палеоліту є одним із фундаментальних питань палеолітознавства. Тому протягом усіх етапів розвитку первісної археології та історії мистецтва дискусії стосовно хронології пам'яток з витворами мистецтва, так само, як і пам'яток, що їх не мають, були гостро-полемічними. Перша спроба запропонувати загальну хронологію верхньопалеолітичного мистецтва була матеріалізована Г. Брейлем, під впливом еволюціонізму. Еволюційний процес подавався дослідником як послідовний розвиток різних художніх форм, які на його думку, представлені двома хронологічними періодами: оріньяко-перігордійським та солютроно-мадленським [Breuil, 1952]. Інша, більш детальна хронологія, була запропонована А. Леруа-Гураном. Створена на теоретичних засадах еволюціонізму та структуралізму, ця прямолінійна хронологія складалась з чотирьох послідовних хронологічних періодів, кожному з яких відповідав свій стиль. Дефіні-

ція кожного з чотирьох стилів спиралась на ряд стилістичних та технічних параметрів, що включали: - контур фігуративного зображення; - анатомічні деталі; - пропорції; - елементи перспективи; - ступінь реалізму або схематизму, тощо. Однак, стиль фігуративних зображень (так само, як і нефігуративних), розглядався не як художня категорія, що є основою стилістичного аналізу будь якого витвору мистецтва, а як засіб хронологічної атрибуції. Таким чином, стиль у палеолітознавстві 60–90-х років ХХ ст. був тісно пов’язаний з хронологією. Завдяки такому підходу та використанню абсолютних датувань C14, відомих на той час, були визначені чотири стилі-періоди, що відповідали Оріньяку (Стиль I), Солютре (Стиль II), Солютре і Мадлену давньому (Стиль III), Мадлену середньому та верхньому (Стиль IV).

Стиль I - визначався як нерозвинений, аморфний. Початкові фігуративні форми представляли простий, неповний силует, ознаки жіночої або чоловічої статі, які ілюстрували художню концепцію “частина цілого”. Надану характеристику, на думку автора, підтверджували зображення, що сконцентровані в Перігорі (Ферасі, Белкер, Бланшар, Кастане, Сельєр, Ложер-От).

Стиль II - більш розвинений, з достатньо простою, ще недосконалою технікою зображень. Загальний або неповний контур тварин визначався досить простою шиє-спинною лінією. Зображення тварин часто поточнені анатомічними деталями. Скульптура статична. Фігура жінки найчастіше має акцентовані перебільшення анатомічних деталей. Жіночі знаки мали овальну або концентричну форму. Стиль II широко представлений як у насельному, так і мобільному мистецтві. Його найбільш характерні зображення за Леруа-Гураном визначені в Лоселі, Пер нон Пер, Лабастід, Пату, Грез, Гаргасі, Ла Віна.

Стиль III - характеризується як еволюційний розвиток попереднього Стилю II, з удосконаленням техніки виконання витворів мистецтва. Загальний контур тварин визначався простою, у ряді випадків стилістично перебільшеною шиє-спинною лінією, доповненою анатомічними деталями, використанням “напівкрученого” перспективи. За автором, найбільш виразними прикладами цього стилю були Ляско, Пеш Мерль, Ля Мут, Плакар, Гаргас, Портель, Куняк, Рок де Сер, Бурдель.

Стиль IV - визначався як стиль розквіту верхньопалеолітичного мистецтва, що ділився на два етапи. Ранній етап ще нагадував риси попереднього стилю, тоді як пізній етап давав приклади точних пропорцій у зображеннях тварин і людей - з ретельною проробкою анатомічних деталей, використанням звичайної лінійної перспективи. Серед знаків домінували стилізовані овали та трикутники. З численних пам'яток мистецтва, що ілюстрували цей стиль, відзначались Англь сюр Англен, Кап Блан, Монтеспан, Ля Марш, Комарк, Ніо, Мас д'Азіль, Ля Ваш, Комбарель, Руфіньяк, Труа Фер [Leroi Gourhan, 1965]. Визначення цих стилей стало академічним в палеолітознавстві протягом більше трьох років.

Новий імпульс досліджень, що розпочався в другій половині 90 років, був обумовлений відкриттям нових гротів з фігуративними анімалістичними і антропоморфними зображеннями у Франції та їх датуванням методом C-14 AMS. Отримані серії дат грота Шове, що коливались між 33 000 В.Р. - 31 000 В.Р., вперше серйозно поставили під сумнів хронологію А. Леруа-Гурана [Clottes, 1997]. Наскельні анімалістичні зображення носорогів, левиць, бізонів, коней, мамонтів та ін., виконані в техніці малионку і естампу, в розвинутій реалістичній манері - з проробкою анатомічних деталей, застосуванням лінійної перспективи, композіційного розміщення на стінах у певній послідовності, були продатовані оріньяком, що ніяк не відповідало Стилю I, який характеризувався як початковий, ще досить спрощений період еволюційного розвитку палеолітичного мистецтва (рис.1). В руслі цього відкриття, були знов проаналізовані відомі оріньяксські реалістичні зображення тварин Холенштайн-Стадел, Галгенберг, Вогелхерд, Гессенклостерл, а також, схематичні зображення Перігора [Delluc et Delluc, 1996; Clottes, 1996a, 2001; Филиппов, 2001; Яковлева, 1996]. Сукупність

даніх фігуративних зображень наочно проілюструвала, що оріньякске мистецтво складалось з різних художніх фігуративних та нефігуративних форм, що були реалізовані, як в реалістичній, так і схематичній манерах. Ці факти стали поштовхом, по-перше, до пожавлення досліджень археологічних пам'яток оріньяку Євразії; по-друге - до активного створення програм їх серйового датування по C14 AMS. У свою чергу, значне пожавлення досліджень пам'яток наскельного та мобільного мистецтва більш пізніх періодів, від гравета до мадлена, з уточненням їх датувань, також, наочно демонструвало співіснування та розвиток фігуративних і нефігуративних форм реалістичного та схематичного напрямів із своєрідними стилевими рисами щодо певних регіонів [Abramova, 1995; Bernaldo de Quirós, 1995; Clottes et Courtin, 1994; Cremades, 1996; Esparza San Juan, 1995; Gailli, Duhart, 1996; Iakovleva, 1999; Iakovleva et Pinçon 1995, 1996, 1997, 1998, 1999a, 1999b; Lorblanchet, 1995; Moure Romanillo, 1995] / рис. 2, 3, 4/.

Як бачимо, сучасна тенденція визначення хронології витворів мистецтва базується на отримані серій-

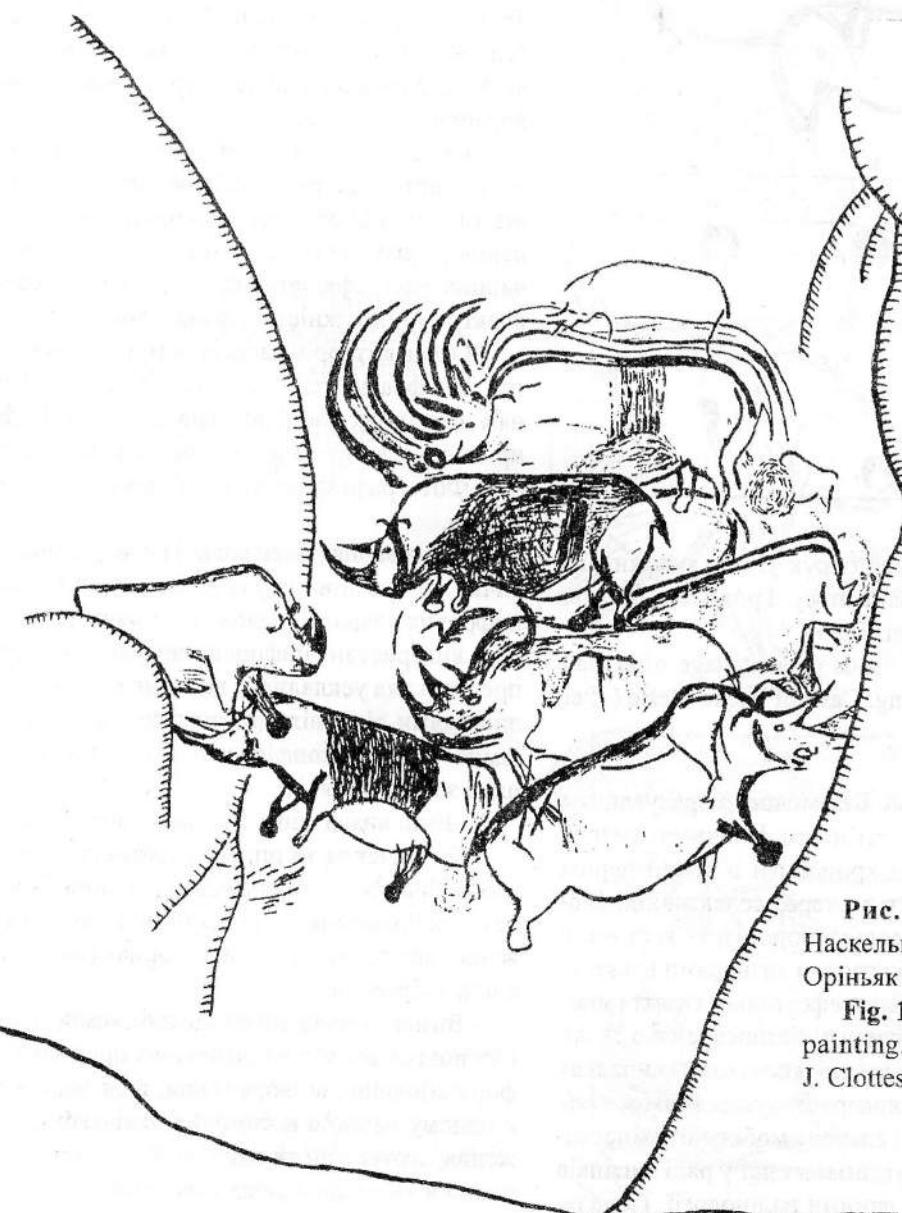
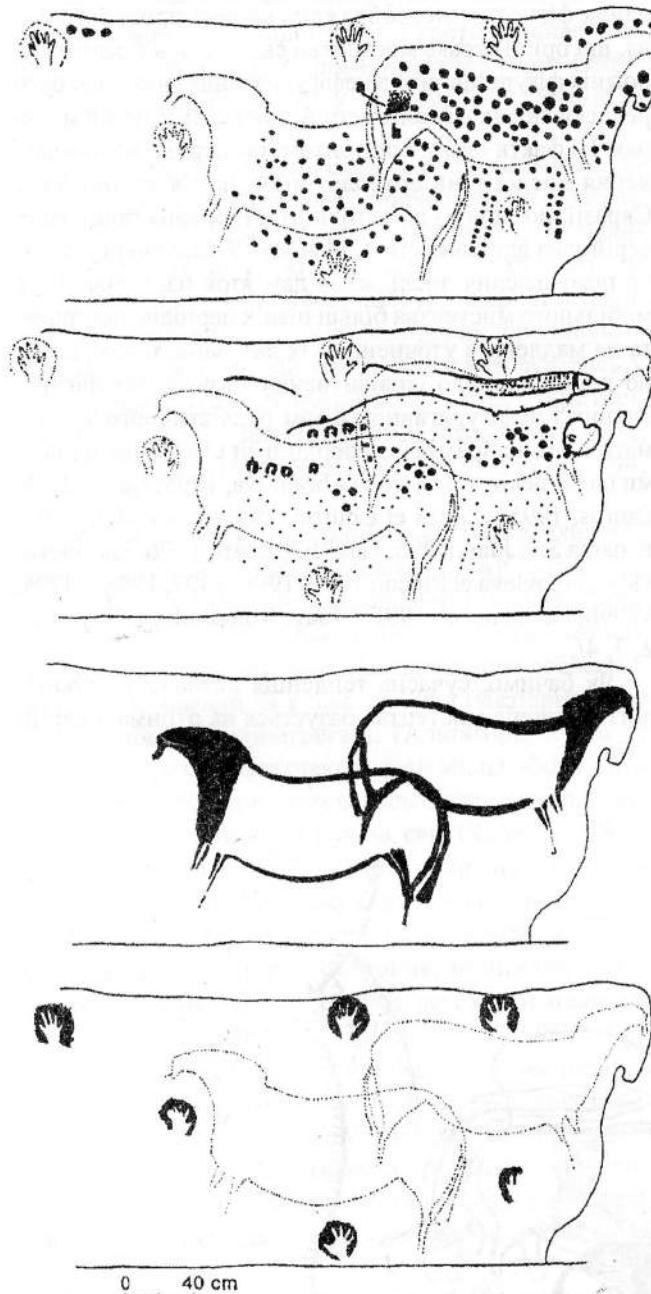

Рис.1. Панно носорогів.
Наскельний живопис. Грот Шове.
Оріньяк (Ж.Клотт, 1997).

Fig. 1. Rhinoceros panno. Rock painting. Cave of Chauvet (after J. Clottes, 1997).

Рис.2. Панно Двох коней та рук. Етапи художнього здійснення наскельного живопису. Гrot Пеш Мерль. Гравет (after M.Lorblanchet, 1995).

Fig.2. Two horses and hands panno. Stage of artisan embodiment of rock painting. Cave of Peche Merle (after M.Lorblanchet, 1995).

них датувань за C-14 AMS, безумовно, з врахуванням ряду огрихів та обмеженості цього фізичного методу дослідження. Визначення хронології в даний період розвитку науки здійснюється через селективний серійний відбір зразків з археологічного шару - із стіни, зі стелі, з підлоги печери або гроту з витворами наскельного мистецтва і, що найбільш ефективно, з взяття зразку чорного вуглистої пігменту безпосередньо із наскельного зображення. У деяких виняткових випадках (не завжди віправданих) використовується також взяття зразку безпосередньо з витвору мобільного мистецтва. Для упорядкування отриманих дат у ряді випадків необхідна їх кореляція з даними палінології. Подаль-

ший аналіз стилістики, тематики та техніки повного складу витворів мистецтва з однієї пам'ятки і порівняльний аналіз з іншими пам'ятками певної території дозволяють здійснити формалізацію верхньопалеолітичного мистецтва відповідної пам'ятки, території, культури, періоду і, повернувшись до отриманих серійних дат, підтвердити або поставити під сумнів їх хронологічну атрибуцію.

Методика дослідження верхньопалеолітичного мистецтва.

Врахувавши теоретичні підходи та методи, що використовуються при дослідженнях верхньопалеолітичного мистецтва, можна окреслити загальну тенденцію, яка включає різні підходи: емпірико-індуктивний та гіпотетико-дедуктивний. Підсумовуючи їх, можна формалізувати дослідження верхньопалеолітичного мистецтва і викристалізувати необхідні послідовні етапи методики його дослідження.

1. Етап візуального аналізу і технічної реєстрації витворів мистецтва.

- Візуальний огляд витворів наскельного мистецтва та аналіз їх розміщення щодо топографії археологичної пам'ятки, морфології стіни, стелі, підлоги, а також розміщення витворів наскельного мистецтва, із врахуванням особливостей природних форм скельної поверхні.

- Візуальний огляд витворів наскельного і мобільного мистецтва та їх зображення із застосуванням різного типу їх освітлення: - натуральне (денне освітлення); - штучне (освітлення за допомогою ламп звичайних, ультрафіолетових, інфрачервоних з різними за спектром і потужністю променями).

- Огляд витворів наскельного і мобільного мистецтва та їх фрагментальне спостереження, з використанням технічних засобів: різноманітних бінокулярних пристрій, електронних мікроскопів та відеотехніки.

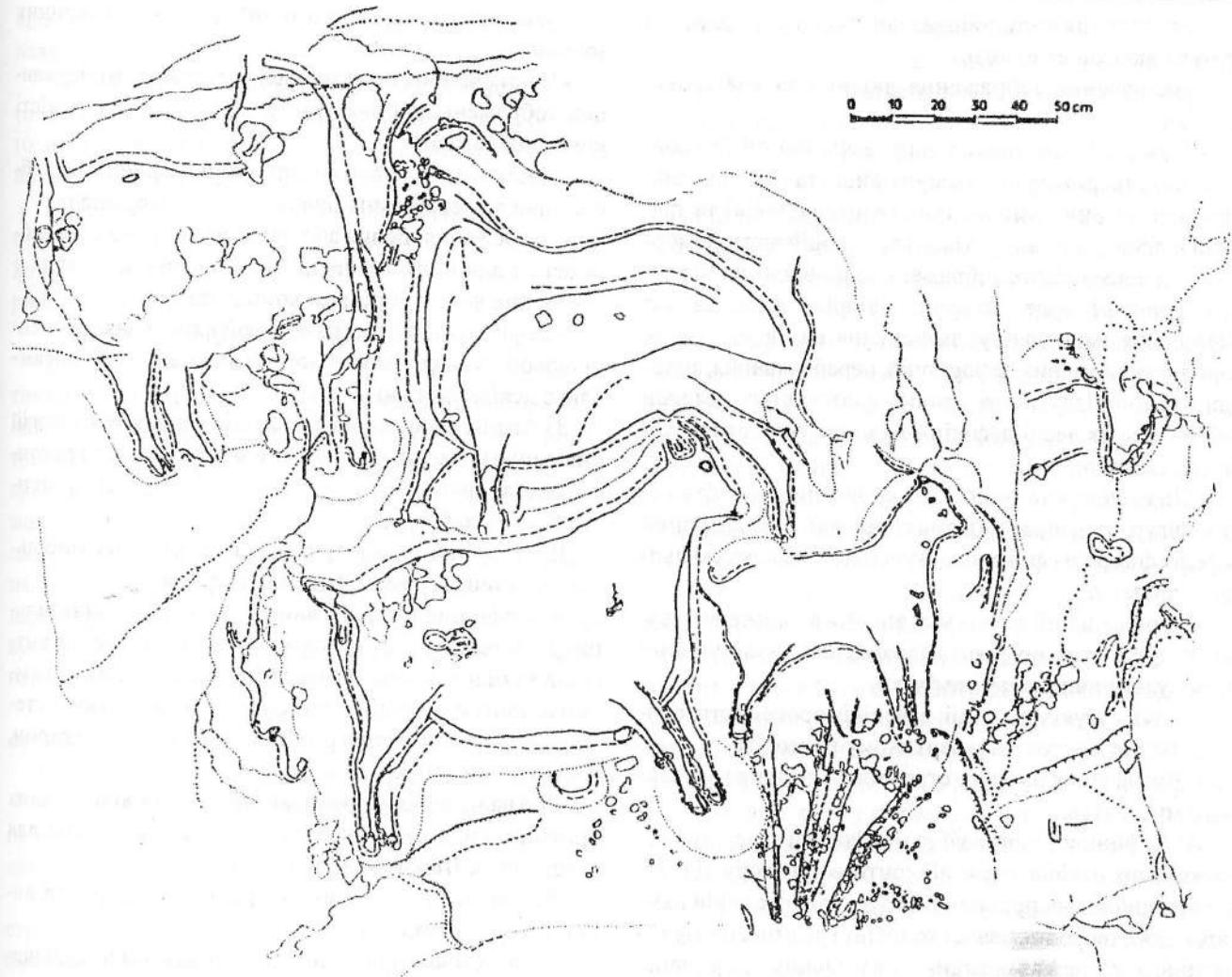
- Фотографування та фотограметрія витворів мистецтва.

- Копіювання (замальовки) витворів мистецтва: класичне копіювання вручну; копіювання з допомогою цифрових апаратів у двох- та тривимірному просторі. При використанні цифрових апаратів в тривимірному просторі ряд ускладнень виникає між сучасними можливостями відповідного апарату та своєрідністю об'ємної природи конфігурації стіни або стелі, де розміщені зображення.

2. Етап визначення та опису зображень.

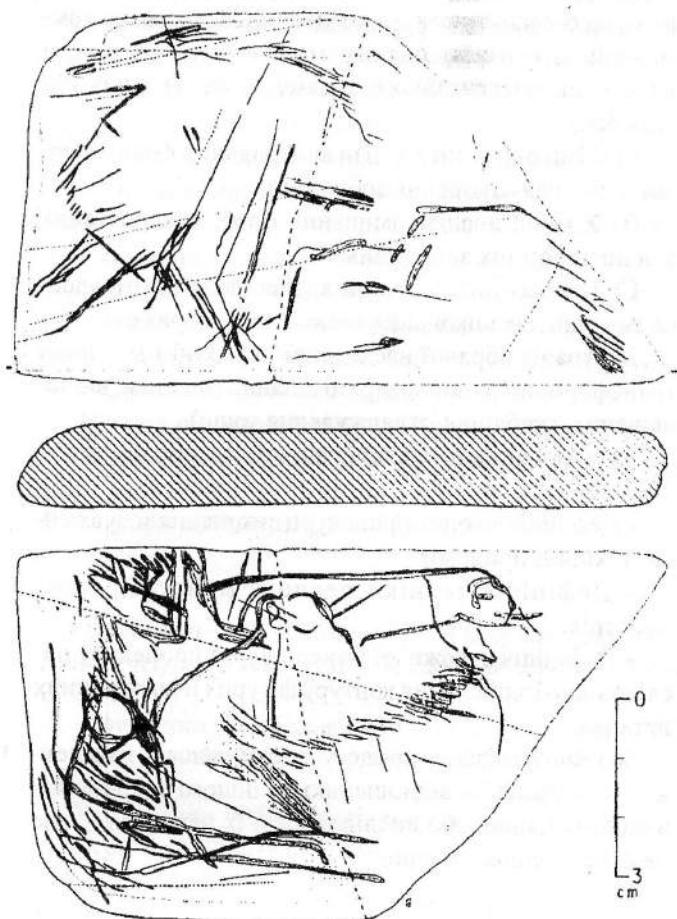
- Визначення та опис фігуративних і нефігуративних зображень: - зображення людини (повне\часткове); - зображення тварини (повне\часткове); - зображення композитне; - знак; - орнамент; - невизначені сліди зображень.

- Визначення та опис художніх композицій на скельних поверхнях або на поверхнях предметів мобільних форм: а)одиничне зображення; зображення, згруповані в одному панно\в ансамблі з декількох панно; зображення, згруповані та накладені одне на одне в одному панно\в ансамблі з декількох панно.

Рис.3. Панно з групою кіз та жіночим зображенням. Наскельний барельєф. Англь сюр Англен. Середній Мадлен (Jakovleva, Pinsou, 1997).

Fig. 3. Panno with group of goats and female depiction. Rock barelief. Angles-sur-Anglin. Middle Madelene (Jakovleva, Pinsou, 1997).

Рис.4. Зооморфні зображення на гальці пісковику. Гравюра. Печера Тюк д'Одубер. Середній Мадлен (after Servell, 1989).

Fig. 4. Zoomorphic depictions on pebble. Graved. Cave of Tuc d'Audoubert. Middle Madelene (after Servell, 1989).

- Визначення виду зображені тварини, його віку і статі за даними етнології.

- Визначення зображення людини за анатомією людини.

- Виміри фігуративних зображень людей (жінка\чоловік) і тварин представлених видів та їх порівняльний аналіз з вимірами людини (жінка\чоловік) та тварини відповідного виду. Аналіз пропорцій антропоморфних та зооморфних зображень відповідно до реальних пропорцій людей і тварин: повний природний зріст; зменшення наполовину; зменшення на чверть тощо. Аналіз стилістичних деформацій, перебільшення, зменшення, або відсутності певних анатомічних деталей зображень, як засіб дефініції певного типу стилізації витворів мистецтва.

- Визначення та опис техніки виконання зображеніх фігур: гравюра, малюнок, естамп, скульптурний барельєф\горельєф, кругла скульптура, плаката скульптура, ліплення.

- Порівняльний аналіз між видами зображених тварин та фауністичних решток знайдених в культурному шарі\культурних шарах пам'ятки.

3. Етап структуруалізації: дефініція процесу створення витворів мистецтва у верхньому палеоліті.

1. Визначення процесу створення витворів наскельного мистецтва.

А) Дефініція топографії та морфології печер, гротів, наскельних навісів, скель відкритого простору. Дедукція використання природної структури цих типів пам'яток для створення певної концепції розміщення фігуративних та нефігуративних наскельних зображень. Структурна формалізація позиційного розміщення фігур на скельних поверхнях. Дефініція художньо-композиційного розміщення окремого зображення, групи зображень, фігуративного ансамблю на скельних поверхнях.

Б) Фізико-хімічні аналізи мінеральних фарб, використаних для створення зображень.

В) Хімічні аналізи змішаних фарб, використаних для поліхромних зображень.

Г) Техніко-типологічний аналіз щодо виготовлення знарядь для виконання наскельних зображень.

Д) Аналіз обраної наскельної поверхні і дефініція трансформації даної поверхні в панно (пікетаж, вирівнювання, скоблення, згладжування тощо).

Е) Виконання фігур, спираючись на обрану техніку:

- Дефініція та опис процедури виконання зображення, технічні прийоми.

- Дефініція техніки певного майстра\різних майстрів.

- Дефініція художньої манери через процедуру послідовності здійснення контуру фігури і її анатомічних деталей.

Ж) Формалізація процесу послідовності нанесення зображення по відношенню до іншого зображення в одному панно, або послідовності їх нанесення одне на одне в одному панно.

- Виконання первинного зображення\первинних зображень.

- Часткове або повне знищення первинного\первинних зображень для наступного нанесення на їх місці нових зображень.

- Часткове або повне використання первинного зображення для створення нового \ нових зображень.

- Збереження, повне або часткове, первинного зображення для його інтеграції серед нових зображень і створення нової вторинної композиції.

- Дефініція повної стратиграфії нанесення\знищення\нового нанесення всіх зображень панно або ансамблю з декількох панно.

3) Аналіз сучасних експериментальних технологій створення витворів наскельного мистецтва - для реконструкції творчого процесу здійснення витворів мистецтва давнім майстром.

ІІ. Дефініція процесу створення витворів мобільного мистецтва (мистецтва малих форм).

А) Дефініція та аналіз вибору природних мінеральних та остеологічних матеріалів для виготовлення витворів мобільного мистецтва: мінеральні - камінь, кам'яні плакетки, крейда, вапняк, мергель, бурштин; остеологічні - ріг північного оленя, бивень, зуби тварин, кості тварин тощо.

Б) Аналіз вибору древніми майстрами відповідних оригінальних природних форм різних матеріалів для створення витворів мобільного мистецтва.

В) Виготовлення знарядь праці для створення виробів мобільного мистецтва.

Г) Підготовка природного матеріалу для подальшого виготовлення витвору мобільного мистецтва (виготовлення преформи).

Д) Виготовлення предмета мобільного мистецтва, спираючись на відповідну техніку:

* дефініція та опис процедури виготовлення речі щодо послідовності техніки її виконання,

* визначення техніки певного майстра\різних майстрів,

* визначення художньої манери через процедуру послідовності виготовлення форми і проробки її деталей.

Е) Сліди утилізації на витворах мобільного мистецтва і дедукція типу їх утилізації: різні типи маніпуляції, зберігання, розбирання, ламання тощо.

Ж) Аналіз сучасних експериментальних процесів виготовлення предметів мобільного мистецтва для реконструкції творчого процесу виготовлення речі давнім майстром.

4. Етап структуруалізації: роль простору і часу.

А) Структуруалізація хронології археологічної пам'ятки з витворами наскельного і мобільного мистецтва базується на серіях дат C-14 AMS, з наступним аналізом художньої стилістики образотворчого ансамблю даної пам'ятки.

Б) Структуруалізація внутрішнього закритого простору відповідного типу археологічної пам'ятки з витворами наскельного мистецтва та її кореляція з композиційним та тематичним розміщенням зображенів у

відповідних частинах печери, грота або наскельного навису.

В) Дефініція планіграфічної структури відповідного типу археологічної пам'ятки з витворами мобільного мистецтва та її кореляція з місцями знаходження витворів мистецтва.

Г) Дефініція регіону, згідно географічної локалізації певного типу пам'яток з витворами мистецтва, на відповідній території. Кореляція хронологічно-синхронних пам'яток, стилів, художніх тем.

5. Етап реконструкції: інтерпретативні моделі.

Етап реконструкції змісту та ролі верхньопалеолітичного мистецтва суспільств мисливців і збирачів є найбільш вразливим для критики. Відомі інтерпретаційні моделі, що використовуються, ілюструють свою крихкість, як, до речі, і будь які інші інтерпретаційні моделі в археології, головним чином, на етапі їх кореляції з базою археологічних даних. Однак, їх існування певною мірою підштовхує комплектацію цієї бази даних та кристалізації критеріїв їх кореляції. Підсумовуючи відомі інтерпретаційні моделі за визначеними параметрами, їх можна звести у відповідні напрями:

А) Реконструкція процесу створення витворів наскельного і мобільного мистецтва.

Б) Реконструкція соціальних моделей.

- Місце авторів витворів наскельного та мобільного мистецтва в соціальній структурі суспільств мисливців-збирачів.

- Ідентифікаційна значимість предметів в соціальній структурі відповідної групи людей щодо витворів мобільного мистецтва.

- Ідентифікаційна значимість витворів наскельного і мобільного мистецтва щодо певної території (контакти між групами) та міжрегіональні зв'язки.

- Соціальна роль витворів наскельного і мобільного мистецтва: ініціації; ритуали, пов'язані з полюванням; магічні ритуали, пов'язані з репродукцією людей і тварин; ритуали пов'язані з шаманізмом тощо.

В) Реконструкція символічних систем.

- Ансамбль наскельних фігуративних зображень як символічна система репрезентації відповідної території.

- Ансамбль наскельних фігуративних зображень як символічна система репрезентації відповідної соціальної організації (тотемізм).

Комплексність дослідження.

На сучасному етапі розвитку археологічної науки дослідження мистецтва верхнього палеоліту, з урахуванням специфіки цього об'єкту, викристалізувалися в окрему галузь і є складовою частиною палеолітознавства. Представлена в статті програма поглиблених досліджень верхньопалеолітичного мистецтва окреслює її сучасні наукові можливості та ліміти.

Одним із основних напрямів дослідження є всеобщий аналіз археологічного контексту витворів верхньопалеолітичного наскельного і мобільного мистецтва, який включає характеристики геоморфології, топоніміки, архітектоніки, планіграфії пам'ятки, розміщення наскельних витворів мистецтва на скельних поверхнях, місце знаходження витворів мобільного мистецтва в культурному шарі тощо. Визначення саме цих характеристик дозволяє виявити систему взаємозв'язків між археологічною пам'яткою та витвором мистецтва - її складовим компонентом, в сукупності з археологічними артефактами, та природних чинників. Визначений напрям повністю знаходиться в галузі археології і може бути цілковито реалізованим археологом із значним досвідом розкопок та польових досліджень підземних і наземних пам'яток з витворами мистецтва. Хронологічне визначення певних типів археологічних пам'яток з витворами мистецтва і території їх розповсюдження завершує дані дослідження.

Важливий напрям верхньопалеолітичного мистецтва як об'єкту дослідження лежить також у галузі історії мистецтва. Необхідність застосування мистецтвознавчих методик опису та дефініції витвору мистецтва, його стилістичного аналізу, критики експериментальних виробів вимагають спеціального опанування археологом методів мистецтвознавства.

Реконструктивний напрям досліджень верхньопалеолітичного мистецтва певною мірою також пов'язаний з етнографією, семіотикою, психологією, історією релігій, що вимагає відповідних знань у цих галузях. Таким чином, верхньопалеолітичне мистецтво є об'єктом спеціального комплексного дослідження, що спирається на палеолітознавство зі складовими компонентами інших гуманітарних галузей. Сукупність даних чинників диктує необхідність, визначену у цій статті, різнопланової методики.

[Стаття підготовлена в руслі планової теми “Мистецтво на поселеннях верхнього палеоліту Європи”, що виконується у відділі археології кам'яного віку ІА НАНУ, при підтримці UMR 7041 CNRS.]

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З.А. Палеолитическое искусство на территории СССР. Свод археологических источников. - А4-3.- М-Л., 1962.- 84 с.

Абрамова З.А. Изображения человека в искусстве палеолита Евразии.- М-Л., 1966.

Гвоздовер М.Д. Орнамент на предметах Костенковской культуры / Советская археология. I-М., 1985.- С. 9-22.

Замятнин С.Н. Раскопки у с. Гагарина (верховья Дона ЦЧО) // ГАИМК, вып. 118. Палеолит СССР.- 1935.- С. 26-77.

Ефименко П.П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Изд-во 3-е.. - К., 1953.

Филиппов А.К. Проблема эволюции стилей в искусстве палеолита // Гилем. – Уфа, 2001.- С. 5-17.

Яковлева Л.А. Жилище в мировосприятии позднепалеолитического человека (по материалам поселения Межирич). Духовная культура древних обществ на территории Украины. - К., 1991а. - С.8-19.

Яковлева Л.А. Роль женщины в позднепалеолитической общине позднего палеолита (по материалам искусства Восточной Европы и Сибири) // Древняя история населения Украины. - 1991в. - С. 6-17.

Яковлева Л.А. Символіка поховань пізнього палеоліту Східної Європи та Сибіру. // Археологія. - № 4.- К., 1994 - С. 84-98

Яковлева Л.А. Образотворче мистецтво пізнього палеоліту (образ, композиція, ансамбль) // Археологія. - № 3. - К., 1996. - С. 51-60

Яковлева Л.А. Культура пізньопалеолітичного населення України // Історія української культури. - Т.1.- К., 2001.- С.71-98

Abramova Z.A. L'art paléolithique d'Europe orientale et de Sibérie // L'homme des origines. - Millon, 1995. 364p.

Bahn P. Pyrenean Prehistory. A Palaeo-economic survey of French sites. Warminster. Aris & Philips -Ltd., 1984. - 511p.

Barandiran I. Art mobilier cantabrique: styles et techniques. // "L'art préhistorique des Pyrénées". - Paris, RMN, 1996.- p. 88-121.

Begouen H. et Breuil H. Les cavernes du Volp, Trois-Frères et Tuc d'Audoubert à Montesquieu-Avantus (Ariège) // Art et Métiers graphiques. -Paris, 1958.- 124 p.

Breuil H. Quatre cents scincles d'art pariétal: les cavernes ornées de l'âge du Renne. Centre d'études et de documentation préhistorique. - Montignac, 1952.- 419p.

Clottes J. Changements thématiques dans l'art du Paléolithique supérieur // Bulletin de la Société Préhistorique Ariège-Pyrénées L. 1996 a.- p. 13-34.

Clottes J. Un groupe culturel homogène // L'art préhistorique des Pyrénées. -Paris, RMN, 1996b.- p.36-59.

Clottes J. et Courtin J. La grotte Cosquer. Peintures et gravures de la grotte engloutie. - Paris. Seuil. 1994.-197p.

Clottes J. & Levis-Williams D. Les chamanes de la préhistoire. Transe et magie dans les grottes ornées. - Paris, Seuil, 1996.

Clottes J. ed. La grotte Chauvet. L'art des origines. - Paris, Seuil, 2001.- 224 p.

Conkey M.W. The identification of prehistoric hunter-gatherer aggregation sites : the cave of Altamira // Current Anthropology, 21- n°5. - 1980.- P.609-630.

Esparza San Juan X. La cueva de Isturitz, su yacimiento y su relaciones con la Cornisa cantábrica durante el Paleolítico superior // Universidad nacional de educación a distancia - Madrid, 1995.-309 p.

Gailli R., Duhart J.-O. Les représentations humaines pariétales de la grotte magdalénienne de Bedeihac. In Pyrénées préhistoriques, art et sociétés// Actes du 118 congrès des Sociétés historiques et scientifiques. - Paris, CTHS, 1996.

L.A. JAKOVLEVA

UPPER PALEOLITHIC ART AS OBJECT OF STUDY. SYSTEMATIC ANALYSIS

After having considered Upper paleolithic Art in its archaeological context and remembered the different interpretative theories of prehistoric Art since XIX° century, the critical question of the building of a reliable chronological framework is discussed. A method to study prehistorical Art is then proposed, following several steps: recording (drawings, identification), Structuration (craftsmen workflow, chronological and spatial organisation of the decorated space, relationships between the decorated space and the territory of hunters-gatherers), and modelling the craft system, the social system and the symbolic system of the hunter-gatherer society from the palaeolithic art.

Cremades M. L'art mobilier pyrénéen: analogies technologiques et relations inter sites. In Pyrénées préhistoriques, art et sociétés // Actes du 118 congrès des Sociétés historiques et scientifiques.- Paris, CTHS, 1996.

Hahn J. Fonction et signification des statuettes du Paleolithique supérieur européen. // L'art des objets au Paleolithique. t.2. Les voies de la recherche. Actes des colloques de la direction du patrimoine. - 1990. - P.173-183.

Iakovleva L. L'art dans les habitats du Paleolithique supérieur d'Europe orientale // L'Anthropologie. - T.103. - Paris, 1999. - P.93-120

Iakovleva L. et Pinzon G. Les représentations féminines dans l'art pariétal du Roc-aux-Sorcières à Angles sur l'Anglin (Vienne) // La Dame de Brasempouy. ERAUL n° 74. - Liège, 1995. - P.123-128

Iakovleva L. et Pinzon G. Une composition de deux bisons sculptés de la frie de l'abri Bourdois à Angles sur l'Angles (Vienne) // Bulletin de la Société préhistorique française. - N. 2 - Paris, 1996.- P.195-200.

Iakovleva L. et Pinzon G. La frise sculptée du Roc-aux-Sorcières à Angles sur l'Anglin (Vienne) // CTHS - RMN.- Paris, 1997. - 168 p.

Iakovleva L. & Pinzon G. The upper paleolithic sculptured ibex of Angles sur l'Anglin, France // Oxford journal of Archaeology 17(3) - 1998. P.257-268

Iakovleva L. et Pinzon G. Un habitat orné en abri sous roche au Magdalénien moyen, Angles sur l'Anglin (Vienne, France) // Trabajos de Prehistoria, 56, n°1- 1999a.- p.41-52

Iakovleva L. et Pinzon G. L'art pariétal sculpté dans l'habitat du Roc-aux-Sorcières à Angles sur l'Anglin (Vienne, France.) // L'Anthropologie - T. 103. - n°4 – Paris, 1999b. - P.549-568

Laming-Emperaire A. La signification de l'art rupestre paleolithique – 1962.

Leroi-Gourhan A. Préhistoire de l'art Occidental. - Paris, Mazenod, 1965.

Lorblanchet M. Les grottes ornées de la Préhistoire. Nouveaux regard. Errance. – Paris, 1995.

Moure Romanillo A., Bernaldo de Quiros F. Altamira et Tito Bustillo. Reflexions sur la chronologie de l'art polychrome à la fin du Paleolithique supérieur // Anthropologie. - T.99. - n 2. - Paris, 1995. – P. 281-290.

Raphael M. Prehistoric cave paintings // Bollingen. - series IV. - New-York, 1945.

Sauvet G. et S. Fonction semiologique de l'art pariétal animalier franco-cantabrique // Bulletin de la Société préhistorique française. - T.76 - Paris, 1979.- P.340-454.

Sauvet G. et Włodarczyk A. Élement d'une grammaire formelle de l'art pariétal paleolithique // L'Anthropologie. - T. 99, n° 2/3 - Paris, 1995.- P.191-211.

Sieveking A. Settlement patterns of the later Magdalenian in the central Pyrenees // Problems in economic & social archaeology - Londres, Duckworth, 1976, - P. 583-603.

Vialou D. L'art des grottes en Ariège magdalénienne- Paris, 1986.

В.І. УСИК

АРХЕОЛОГІЧНІ РОЗКОПКИ ПАЛЕОЛІТИЧНИХ СТОЯНОК СОКИРНИЦЯ 1 і ШАЯН 1 У ЗАКАРПАТІ

Стаття присвячена новим дослідженням і проблемам палеоліту Закарпаття.

У 2001 р., після десятирічної перерви, були відновлені археологічні дослідження палеолітичних стоянок у найменш вивченому регіоні Закарпаття, а саме в районі Солотвинської (Верхньотисенської) западини. Основною метою польового сезону було проведення тестових розкопок на стоянках Сокирниця 1, відкритої автором в 2000 р. [Усик, 2001а, 2001б] і Шаян 1, відкритої В.М. Гладиліним у 1975 р. [Гладилін и др., 1976].

Перш ніж перейти до викладення результатів розкопок варто коротко зупинитися на історії останніх досліджень палеоліту Закарпаття. Протягом багатьох років (з 1974 до початку 90-х рр.) археологічні роботи в Закарпатті проводилися переважно на багатошаровому палеолітичному місцезнаходженні Королеве (стоянки Королеве I і II) [Кулаковская, 2001]. Завдяки численності археологічних колекцій раннього, середнього та початку верхнього палеоліту, стоянка стала базовою у вивченні палеоліту південного заходу України і суміжних територій [Гладилін, Ситливий, 1989; Кулаковская, 1989; Gladilin, Demidenko, 1989, р. 143-178]. Геологічна колонка Королево охоплює відклади від початку плейстоцену до раннього (можливо середнього) пленіглациалу [Gladilin, 1989, р. 93-103]. Тому региональна стратиграфічна колонка регіону доповнювалася за рахунок геологічних даних стоянки Берегове 1 [Адаменко и др., 1984; Адаменко, Гротецкая, 1987], де представлено один пізньопалеолітичний культурний шар з оріньякською індустрією [Смирнов, 1974; Tkachenko, 1989]. Розкопки стоянки Малий Раковець IV на Іршавщині надали додаткову інформацію по середньому палеоліту (шар 2), але геологічні умови залягання тут менш чіткі ніж у Королевому [Рижов, 1999]. Один пізньопалеолітичний шар відмічено в печері Молочний Камінь [Гладилін, Пашкевич, 1977]. Епіграфет Закарпаття презентовано нечисленною колекцією перевідкладеного культурного шару 0 стоянки Королеве II [Деміденко, 2001]. За винятком цих місцезнаходжень, палеолітичні знахідки є зборами на поверхні [Солдатенко, 1982; Кулаковская, 1989; Ткаченко, 1989]. Таким чином, нові дослідження у Закарпатті об'єктивно зумовлені недостатністю стратифікованих стоянок, у першу чергу пізньопалеолітичних, необхідністю вирішення проблем хроностратиграфії верхнього плейстоцену, а також уточнення віку і статусу ранніх пізньопалеолітичних шарів Королевого.

V.I. USIK

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF SOKIRNYTSA 1 AND SHAYAN 1 PALAEOLITHIC SITES IN TRANSCARPATHIAN

Paper represents results of new investigations in its concern to problems of Transcarpatian Palaeolithic studies.

Сокирниця 1.

Стоянка розташована за 15 км на схід від м. Хуст на північно-західній околиці с. Сокирниця (Хустський-р-н) на мисоподібному видовженному з північного сходу на південний захід горбі 60-70-метрової тераси правого берега р. Тиси (рис. 1, а, б). Північно-західний край тераси зруйновано кар'єром. Височина, довжина якої від борта кар'єру до початку схилу складає приблизно 450-500 м, була поділена на три пункти: А, В і С (рис. 1б). У 2001 р. на пункті А було закладено розкоп I загальною площею 28 кв. м.

Стратиграфія південної стінки (кв. А-1) (рис. 2):

- 1 — темно-сірий суглинок (сучасне заповнення);
- 2 — світло-жовтий суглинок, що заходить клинками у підстилаючий його викопний ґрунт;
- 3 — темно-жовтий суглинок з бобоподібними жовто-коричневими марганцевими включеннями (перший викопний ґрунт);
- 4 — темно-жовтий, сильно омарганцований суглинок з темно-коричневими бобоподібними марганцевими включеннями (другий викопний ґрунт).

Стратиграфічний розріз Сокирниці 1 у значній мірі подібний верхній частині розрізу Королевого. Різниця, що відмічається у відсутності суглинку між першим і другим викопними ґрунтами, може бути пов'язана з локальними особливостями розкопаної ділянки. Попередньо можливо співвіднести другий викопний ґрунт Сокирниці 1 з останнім міжльодовиков'ям, а перший — з раннім або середнім пленіглациалом.

Сокирниця 1-А. Шар 1.

Палеолітичні артефакти першого шару разом з уламками пізньої кераміки (20 предм.) пов'язані з літологічним горизонтом 1 і є перевідкладеними.

Шар 2.

Нечисленні знахідки шару 2 (39 предм.) зафіксовані в світло-жовтому суглинку над першим викопним ґрунтом. У колекції п'ять знарядь, виготовлених на пластинах, серед яких двогранні асиметричні різці, комбіноване знаряддя - скребачка/різець, пластини з нерегулярною ретушшю.

Шар 3.

Культурний шар, потужність якого становить від 10 до 25 см, залягає горизонтально, головним чином у нижній частині слабо омарганцованиого суглинку (перший палеогрунт), на контакті з дуже марганцевим суглинком (другий палеогрунт) (рис. 2). Загальна кількість

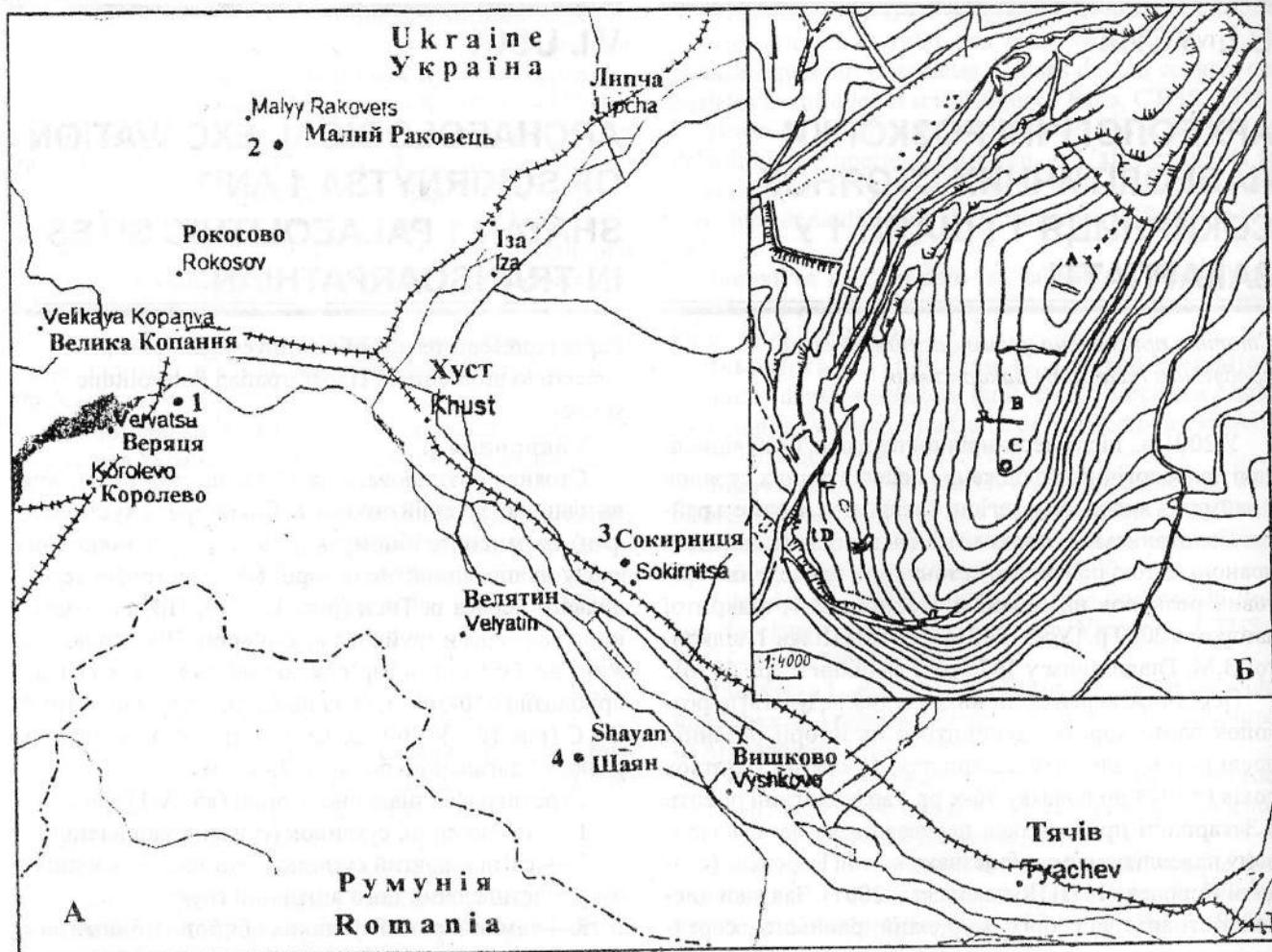

Рис. 1: А — карта палеолітичних пам'яток; Б — топографічна карта стоянки Сокирниця 1.
Fig. 1. A – Map of Paleolithic sites; Б – topographic map of Sokyrnitsa 1 site.

артефактів шару 3 становить 496 екз., колекція розклютоих кам'яних виробів нараховує 446 екз. (табл. 1).

Аналіз сировини шару 3 (табл. 2) свідчить про переважне використання кварциту (56%) різної якості.

Первинне розклюювання. З чотирьох пренуклеусів два виготовлено на невеликих масивних відщепах, один — на уламку.

Нуклеуси представлені спрацьованими циліндричними та підциліндричними одноплощадковими поズдовжніми (6 екз.), двоплощадковими біпоздовжніми (4 екз.) і двоплощадковими з різною орієнтацією (2 екз.).

На цьому фоні незвично великим виглядає набір відбійників: 15 цілих та 30 фрагментів.

Серед відщепів 34,7% мають залишки кірки. Переважають сколи з поздовжньою огранкою — 65%. Також представлені відщепи переоформлення площинок і робочої поверхні нуклеусів.

Пластини складають 20,1% колекції і поділяються на пластини (73), пластинки (13) і мікропластини (4).

Типологія (табл. 1).

Серед знарядь шару 3 більше половини виготовлено на пластинках.

Скребачки представлені тільки простою кінцевою (рис. 3: 2) і кінцевою на пластині з латеральною ретушшю (рис. 3: 1).

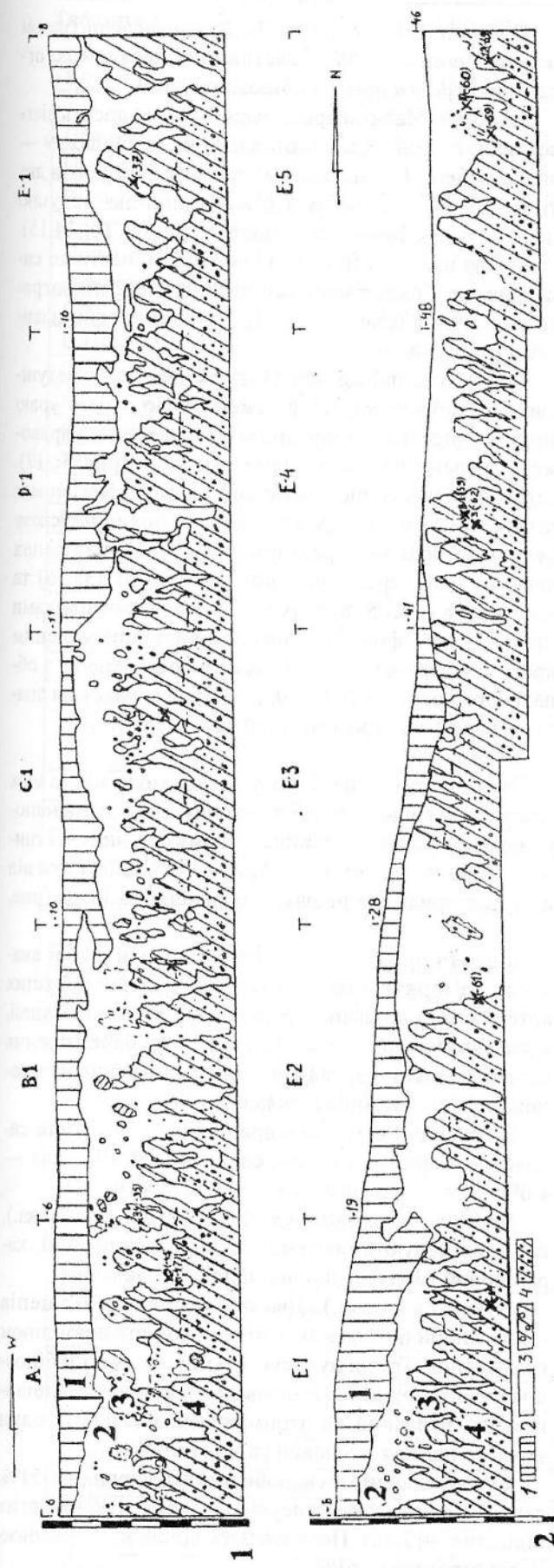
Значно більше різців (26%), серед яких: бічний увігнуто-ретушний (рис. 3: 9); двогранні серединні (рис. 3: 3, 4, 5, 11, 12); двогранні кутові (рис. 3: 8); кутові (рис. 3: 6, 7). Одним примірником представлений подвійний різець на відщепі з комбінацією двогранного кутового різця і кутового на зламі (рис. 3: 10).

Пластини з ретушшю (40%) переважають над іншими категоріями знарядь. Це найчастіше вироби з нерегулярною дорсальною напівкруглою ретушшю.

В колекції також представлені відщепи з ретушшю, усічені знаряддя, долотовидні та відщепи з віймками.

До специфічних елементів культурного шару можна віднести масивні кварцитові гальки (5 екз.) зі слідами використання. Всі ці вироби мають на гострих кромках сліди забитості і заполірування, які не можна віднести до категорії відбійників. Функціональне призначення цих предметів, поки-що, залишається невизначеним.

Шар 4. У північній частині розкопу на глибині 139 см в жовто-оранжевому суглинку, майже на 50 см нижче шару 3 і на 20 см нижче марганцевого горизонту другого викопного ґрунту (еем?) знайдено один кварцитовий відщеп, який, можливо, пов'язаний з ранньопалеолітичним шаром.

Рис. 2. Сокирниця 1-А, розкоп 1 (південна ділянка), стратиграфія: 1 - південна стінка; 2 – західна стінка.

Fig. 2. Sokyrnitsa 1A, excavation area 1, stratigraphy: 1 - Southern wall; 2 - Western wall.

Знахідки на поверхні.

227 предметів походять тільки з ділянки навколо розкопу 1, зі штучно порушеної кар'єром поверхні. В цій колекції вирізняються андезитові вироби (5 екз.), які за станом збереженості поверхні близькі виробам середньопалеолітичних шарів Королевого. Решта знахідок (222 екз.) мають пізньопалеолітичний вигляд (табл. 1). Як і в шарі 3, тут (табл. 2) значно переважають знахідки з кварциту (65,7%).

Первинне розколювання. Пренуклеуси мають підготовлені площинки і початкову робочу поверхню з короткими паралельними негативами.

Нуклеуси представлені одноплощадковим неправильної циліндричної форми з нерегулярними вкорченими негативами на робочій поверхні, торцевим поздовжнім та двоплощадковим, спрацьованим до підчотирикутного стану.

Процес переоформлення нуклеусів характеризують відщепи з площинок, реберчасті відщепи і поперечні сколи з робочої поверхні.

Серед продуктів розщеплення переважають відщепи (38 %).

Пластини (23,8%) і пластинки (3,6%) представлені цілими (7 екз.), проксимальними (17 екз.), серединними (16 екз.) і дистальними (21 екз.) зразками. Пластини з кіркою — 22 екз., реберчастих — 8 екз. Переважають пластини та відщепи з поздовжньою огранкою спинки.

Знаряддя.

У колекції 17 знарядь, більше половини з яких виготовлено на пластинах. Скребачки (2 екз.) репрезентовані простими кінцевими; різці — двогранними серединними, кутовим, двогранним потрійним на відщепі та подвійним увігнуто-ретушним багатофасетковим на поперечному і однолезовим на поздовжньому краї відщепа. На пластинах та відщепах з ретушю відмічається нерегулярна напівкрута та похила ретуш. Масивне поперечно-опукле скребло на відщепі має досить регулярну зубчасто-виїмчасту обробку латерального краю.

Різцеві сколи представлені 12 екз.

Знахідки з поверхні, що зазвичай асоціюються з персвідкладеним, змішаним матеріалом, у цьому випадку є часткою порушеного шару 3, про що свідчить типологічна близкість названих колекцій.

Стоянка Шаян 1.

Стоянка, розташована приблизно за 500 м на південний схід від підніжжя гори Шаян, на 20-метровому террасоподібному виступі, орієнтованому на північний схід, була відкрита В.М. Гладиліним у 1975 році [Гладилін і др., 1976]. В колекції з поверхні понад 200 виробів середньо- та верхньопалеолітичного вигляду, виготовлених з різної сировини [Солдатенко, 1982, с. 82; Ткаченко, 1989, с. 110-111]. Частина вочевидь негомогенної колекції була віднесенена (як здається, без об'єктивних на те підстав) до ранньої фази оріньяку [Ткаченко, 2001, с.62]. З метою отримання більш об'єктивних даних про загальну геоморфологічну ситуа-

цію в регіоні та уточнення стратиграфії, на стоянці було закладено тестовий розкоп загальною площею 20 кв.м.

Стратиграфія (рис. 5):

- 1- гумус;
- 2- темно-сірий суглинок;
- 3- світло-жовтий суглинок, що заходить клинами в нижній відклади;
- 4- темно-жовтий суглинок, дуже марганцевий у нижній частині, з бобоподібними темно-коричневими марганцевими включеннями (викопний ґрунт);
- 5- штучна траншея;
- 6- штучний насип, заповнений змішаним темно-жовтим суглинком.

Шар 1.

Знахідки першого шару зафіковані у світло-жовтому суглинку над викопним ґрунтом на глибині 20-40 см від поверхні.

Під час розкопок на північній ділянці розкопу зафіковано штучну траншею та насип, що простежуються планіграфічно та чітко простежуються в профілі стінок розкопу (рис. 4). До конструктивних елементів шару також належить прямокутника ділянка (120x140 см), заповнена обпаленими природними шматками кам'яної породи. Не виключено, що йдеться про місце розташування вогнища. Безпосередньо на північ від заповнення було знайдено 14 обпалених фрагментів гальки підпрямокутної форми, 9 з яких вдається з'єднати. Слід відзначити, що третина археологічних знахідок мають сліди термічного впливу (обпалу).

Доказом неперевідкладеності частини артефактів є локалізоване скупчення понад 30-ти знахідок якісного сірого кременю.

Стосовно ділянки з обпаленими каменями, траншеї та насипу, то за даними ремонтажу, аналізу вертикального і горизонтального розподілу артефактів культурного шару 1, є підстави вважати їх одночасними.

Перевідкладення і переміщення деяких знахідок у межах траншеї і насипу скоріше стосується шару 2.

Колекція шару 1 нараховує 309 екз. (табл. 3). Для розколювання використовувалася різна сировина. Найбільш численну групу складають крем'яні вироби (35,5%). Трохи менший відсоток припадає на опал (25,2%) і кварцит (24,7%). Інші породи представлені сланцем, халцедоном, пісковиком, оніксом, андезитом, обсидіаном, кварцем.

Первинне розколювання. Пренуклеуси виготовлені виключно з опалу. У колекції шару 1 визначено 3 двоплощадкових і 3 одноплощадкових нуклеусів. Біпоздовжні нуклеуси відрізняються наявністю латеральних ребер та сплощеною обробкою тильних сторін (рис. 5: 18, 20). Два одноплощадкові підциліндричні нуклеуси з гладкими площинами мають паралельні негативи коротких відщепів на робочій поверхні, а ще один, циліндричний — негативи пластинок.

Серед технічних сколів виділені відщепи з площинами та переоформлення поверхні. Відщепи з кіркою становлять 20%. Попри біпоздовжній характер розщеплення, біпоздовжніх відщепів дуже мало.

Пластинчасті заготовки (12,2%) нечисленні (разом із знаряддями — 26%). Пластини з поздовжньою огранкою переважають над біпоздовжніми.

Знаряддя. Набір знарядь шару 1 (6,4%) досить діагностичний. 7 знарядь виготовлено на відщепах, 9 — на пластинах, 4 — на пластинках. Серед скребків два кінцевих на пластинах з білатеральною ретушю (рис. 5: 9, 11), три — на відщепах (рис. 5: 10, 14, 15). Вістря на пластині (рис. 5: 12) можна віднести до симетричних. Трьома зразками представлені мікрограветські вістря (рис. 5: 1, 3, 4). Усічені вироби невиразні (рис. 5: 6, 7).

Одна, дуже пошкоджена вогнем пластина з ретушшю була зібрана з двох фрагментів. По лівому краю виробу нанесена похила дорсальна ретуш, по правому — нерегулярна напівкругла східчаста (рис. 5: 17). Друга пластина з високоякісного сірого кременю має нерегулярну дорсальну напівкруглу і похилу лускову ретуш по правому краю (рис. 5: 19). На відщепах відмічається нерегулярна похила (рис. 5: 13, 16) та напівкругла (рис. 5: 8) ретуш. Поодинокими зразками представлені фрагмент пластиинки з притупленим краєм, проколка (рис. 5: 5) та сумнівна трапеція з обпаленого кременю (рис. 10: 2). Загалом колекція знарядь шару 1 має граветоїдний характер.

Шар 2.

Знахідки культурного шару 2, що походять із-за меж згадуваних вище траншеї та насипу, виявлені в непорушеному стані в омарганцюваному суглинку, на глибині 50-60 см від поверхні. Артефакти відділяються від шару 1 стерильним прошарком товщиною 10 см (рис. 4).

З шести прикладів ремонтажу чотири блоки вказують на горизонтальне залягання частини зібраних артефактів, з незначною різницею глибин і відстаней, а два складаники — напрям і характер переміщення перевідкладених артефактів відносно знахідок з незайманих геологічних відкладів.

У колекції цього шару представлені такі типи сировини: кварцит — 87,8%, сланець — 7,4%, опал — 4,6%.

Первинне розколювання. Для пренуклеусів (6 екз.), що демонструють початкову стадію експлуатації, характерний паралельний принцип розколювання.

Нуклеуси (4 екз.). Два нуклеуси для відщепів підциліндричної форми з отогональним принципом сколювання. Третій нуклеус двооплощадковий біпоздовжнього принципу сколювання в суміжних площинах, орієнтований на отримання пластин. Ще один нуклеус нагадує атиловий кареноїдний.

Серед відщепів на вироби з кіркою припадає 51%, сколів з площинами нуклеусів — 3 екз., реберчастих відщепів — 2 екз. Переважають відщепи з поздовжньою огранкою - 61%.

Пластин 13%. Більшість пластин має поздовжнє огранення спинки.

Знаряддя. У колекції 6 знарядь: відщепи з ретушшю та скребло, що нагадує середньопалеолітичне трапеціоподібне.

Таблиця 1. Сокирниця 1-А. Кам'яний інвентар: шар 3, знахідки з поверхні.

Категорії	Шар 3		Знахідки з поверхні	
	Кількість	Процент	Кількість	Процент
Пренуклеуси	4	0,8%	3	1,4%
Нуклеуси	12	2,6%	3	1,4%
Відщепи з площинок	17	3,8%	6	2,7%
Реберчасті відщепи	18	4,0%	11	5%
Поперечні відщепи з робочої поверхні	7	1,5%	3	1,4%
Відщепи	128	28,6%	85	38%
Пластини	73	16,3%	53	23,9%
Пластинки	13	2,9%	8	3,6%
Мікропластини	4	0,8%		
Фрагменти та лусочки	85	19%	21	9,5%
Знаряддя	50	11,2%	17	7,6%
Різцеві сколи	35	7,8%	12	5,4%
Разом	446	100%	222	100%
Знаряддя	50	100%	17	100%
Скребачки	2	4%	2	12%
Різці	13	26%	5	29,4%
Пластини з ретушшю	20	40%	3	17,6%
Відщепи з ретушшю	5	10%	4	23,5%
Усічені	2	4%	1	5,8%
Долотовидні	3	6%		
Відщепи з виїмками	2	4%		
Скребла			1	5,8%
Фрагменти знарядь	3	6%	1	5,8%

Таблиця 2. Сокирниця 1-А. Шар 3, знахідки з поверхні. Сировина*.

	Кварцит1	Кварцит2	Кварцит3	Сланець	Халцедон	Кремінь	Обсидіан	Разом
Шар 3	7/5%	132/29,5%	111/24,8%	124/27,8%	66/14,7%	6/1,3%		446/100%
Знахідки з поверхні	3/1,3%	53/23,8%	90/40,5%	36/16,2%	18/8,1%	16/7,2%	6/2,7%	222/100%

* Кварцит № 1 — грубозернистий, кварцит № 2 — дрібнозернистий, кварцит № 3 — тонкозернистий.

Таблиця 3. Шаян 1. Кам'яна колекція: шари 1,2.

Категорії	Шар 1		Шар 2
	Кількість	Процент	Кількість
Невикористана сировина	2	0,6%	
Пренуклеуси	5	1,6%	6
Нуклеуси	6	1,9%	4
Нуклеподібні уламки	3	0,9%	
Сколи з площинок	4	1,2%	3
Реберчасті сколи	7	2,2%	2
Відщепи з робочої поверхні	8	2,5%	4
Відщепи	115	37,2%	61
Пластини	38	12,2%	11
Уламки	19	6,1%	
Фрагменти та лусочки	79	25,6%	10
Відбійники	3	0,9%	
Знаряддя	20	6,4%	6
Разом	309	100%	107

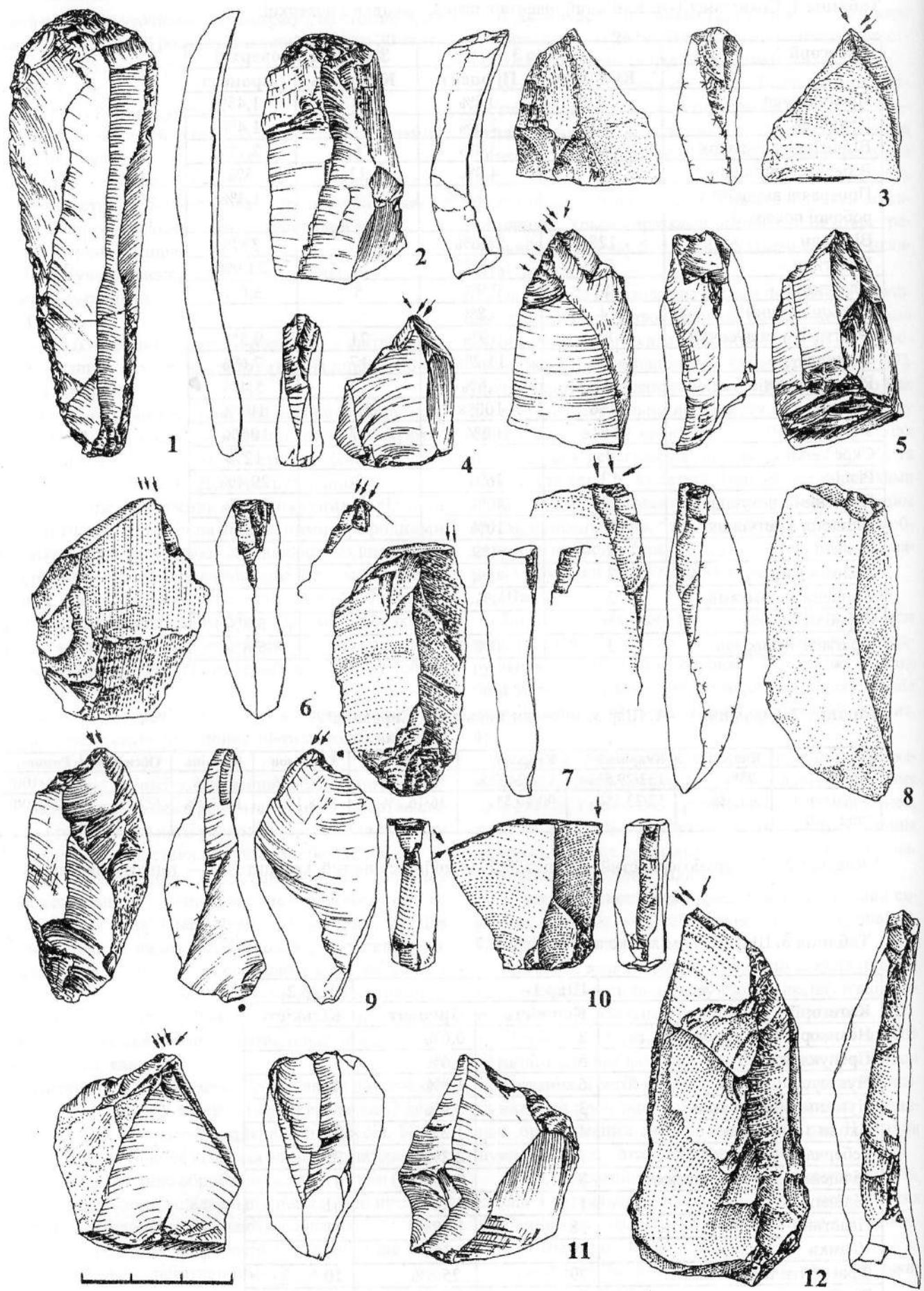

Рис. 3. Сокирница 1-А, шар 3: знаряддя праці.
Fig. 3. Sokyrnitsa 1A, level 3: tools.

Шар 2 відрізняється від шару 1 цілковитою відсутністю розколотого кременю. За сировиною, технікою розколювання і стратиграфічним положенням цей шар близький шару 3 Сокирниці 1.

Висновки та перспективи.

Розвідувальні розкопки на стоянках Сокирниця 1 і Шаян 1 дають нову інформацію про верхньопалеолітичні індустрії Закарпаття. Найбільш виразна колекція шару 3 Сокирниці 1-А має чіткий верхньопалеолітичний характер. Для розколювання використовувався переважно кварцит (56%). Специфіка цієї сировини, репрезентованої, в основному, гальками, певною мірою вплинула на характер початкової підготовки нуклеусів. У техніці сколювання відмічається переважання поздовжнього принципу експлуатації нуклеусів для отримання як пластин, так і відщепів. У типології відмічається домінування ретушованих пластин (40%) та різців (26%), серед яких значне місце займають двогранні. Скребачки складають лише 4%. За іншими показниками це — стандартний для пізнього палеоліту набір знарядь (долотоподібні, відщепи з ретушшо, виймчасті та усічені знаряддя). Стосовно типології слід відзначити відсутність керівних типів знарядь, характерних як для оріньяку (кареноїдні форми, оріньяксікі пластини, пластинки дюофур), так і для граветту. Отож, шар 3, зафіксований у чітких стратиграфічних умовах, з чіткою планіграфією, репрезентує нову для Закарпаття локальну верхньопалеолітичну індустрію, скоріш за все — неоріньяксікого характеру.

Основна проблема полягає у визначенні віку шару 3, або, принаймні, віку палеогрунту, в якому він залягає. Не виключено, що перший викопний ґрунт Сокирниці 1 може корелюватися з першим палеогрунтом стоянки Королеве. Наявні сьогодні у Солотвинській котловині розрізи демонструють схожу з розрізом Королевого картину. Верхня пачка плейстоценових відкладів включає, зазвичай, добре фіксований еемський викопний ґрунт і ще один, що залягає вище нього і відділяється від останнього суглинком. Десятиметровий розріз у кар'єрі на геологічному місцезнаходженні Сокирниця 2, має схожу ситуацію, а саме: могутній двохметровий ґрунт останнього міжльодовиків'я перекривається суглинком, над яким залягає ще один, менш потужний палеогрунт [Усик, 2000 а, б]. Саме цей геологічний розріз може стати зв'язуючим у вивченні стратиграфічної послідовності антропогенових відкладів Королевого, Сокирниці 1 і Шаян 1. Зазначимо, що якщо припущення про тотожність верхніх палеогрунтів Сокирниці 1 і Королевого підтверджиться, можна буде стверджувати, що індустрія шару 2 Сокирниці хронологічно перекриває ранні верхньопалеолітичні індустрії Королевого (шар 2 Королеве 2 і шар 1-а Королеве 1). Це ще раз підтверджує їх давній вік.

Шар 3 стратиграфічно може відповісти шару 1-а Королевого. В усякому разі, він здається давнішим, ніж оріньяксікій шар стоянки Берегове 1. Слід також зазначити, що типологічно неоріньяксікій характер індустрії шару 3 Сокирниці не викликає подиву, оськльки рання верхньопалеолітична індустрія шару 1-а

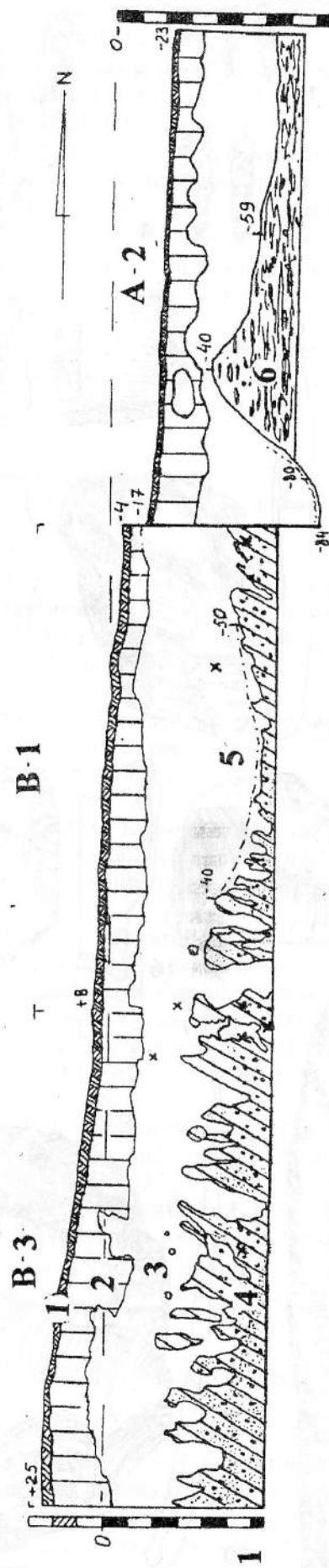

Рис. 4. Шаян 1, розкоп 1, стратиграфія: західна стінка.

Fig. 4. Shayan 1, excavation area, stratigraphy, Western wall.

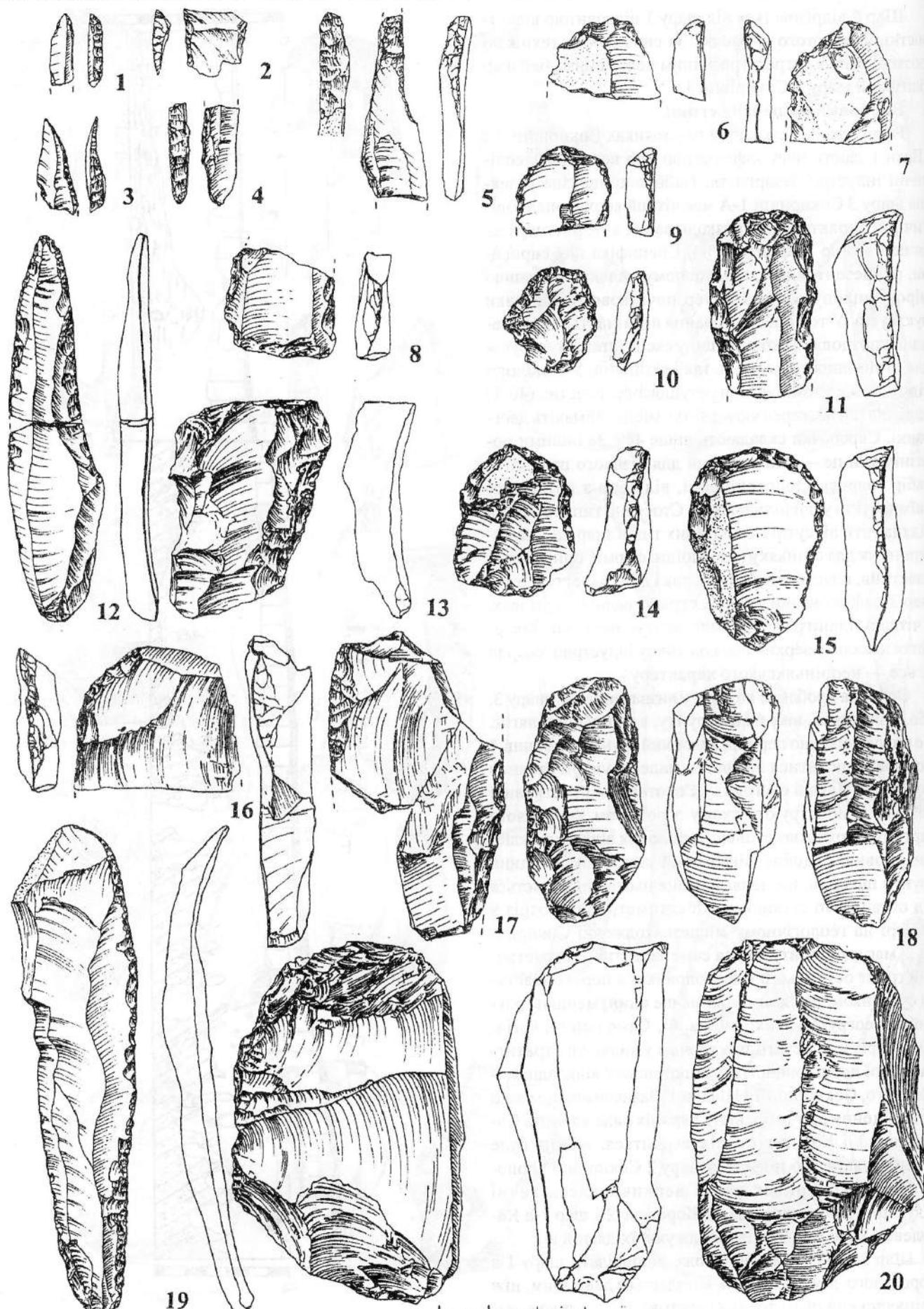

Рис. 5. Шаян 1, шар 1: 1-17, 19 – знаряддя праці; 18, 20 – нуклеуси.
Fig. 5. Shayan 1, level 1: 1-17, 19 – tools; 18, 20 – cores.

Королевого 1 також практично позбавлена оріньякських рис. Що ж стосується віку верхнього палеогрунту Королевого, то існує дві TL дати (під ґрунтом — 60 ± 8 , над ґрунтом — 35 ± 6) та АРМ Каргаполово > 44 thds [Адаменко, Гродецкая, 1987]. Значним дисонансом у цьому переліку виглядають дати по C^{14} для шару 1-а Королеве 1 ($25,700\pm 400$ GIN-2772) [Сулержицкий, 1984]. Тому першочерговим завданням у вивченні антропогену цього регіону є продовження геологічних досліджень, межі яких значно розширяються за рахунок нових стратифікованих стоянок Солотвинської западини. До них, без сумніву, тепер належить і стоянка Шаян 1. Тут виявлено культурний шар 2 з архаїчною верхньопалеолітичною індустрією, яка за умовами залягання в омарганцованому суглинку (викопний

ЛІТЕРАТУРА.

Адаменко О.М., Адаменко Р.С., Афанасьев Г.М. и др. Этапы образования антропогенных субэральных отложений и палеолит Закарпатья // Общая и региональная палеогеография. Сб. научных трудов. — К., 1984. — С. 63-75.

Адаменко О.М., Гродецкая К.Д. Антропоген Закарпатья. — Кишинев, 1987. — 147 с.

Гладилин В.Н. и др. Закарпатская палеолитическая экспедиция / Гладилин В.Н., Солдатенко Л.В., Моця А.П., и др. // АО 1975. — М., 1976. — С. 316.

Гладилин В.Н., Пашкевич Г.А. Палеогеография среднего и позднего вюрма Закарпатья по данным исследований в пещере «Молочный Камень» // Палеогеография древнего человека. — М., 1977. — С. 106-111.

Гладилин В.Н., Ситливый В.И. Ашель Центральной Европы. — К., 1990. — 268 с.

Демиденко Ю.Э. Верхнепалеолитические комплексы Королево и их место в палеолите Центральной Европы // Давня історія України і суміжних регіонів. Карпатіка. — Вип. 3. — Ужгород, 2001. — С. 22-27.

Кулаковская Л.В. Мустьєрські культури Карпатського бассейна. — К., 1989. — 126 с.

Кулаковская Л.В. К вопросу о палеолитических местонахождениях в районе Королево // Problems of the Stone Age in the Old World. Jubilee Book dedicated to Prof. J.K. Kozlowski. — Krakow, 2001. — p. 109-117.

Рыжов С.Н. Некоторые аспекты обработки камня намустьерской стоянке Малый Раковец IV в Закарпатье // Vita Antiqua. — К., 1999. — С. 3-16.

ґрунт) є близькою шару 3 стоянки Сокирниця 1. Шар 1 демонструє по суті перший приклад епігравету, знайдено у Закарпатті в стратифікованих умовах.

Варто також зазначити, що наявність середньопалеолітичних знахідок у Сокирниці 1-А свідчить про багатошаровість стоянки. Потужність плейстоценових відкладів, виходячи з даних геологічного буріння на різних ділянках Сокирниці 1, складає від 3-х до 7-ми метрів, що також робить що стоянку перспективною з точки зору комплексних (археологічних, геологічних, стратиграфічних та палінологічних) досліджень.

Подяка.

Автор висловлює щиру подяку проф. Південного Методистського університету (м.Даллас, США) А.Е. Марксу за допомогу в проведенні цих досліджень.

Смирнов С.В. Пізньопалеолітична стоянка Берегове 1 на Закарпатті // Археологія. — 1974. — Вип. 13. — С. 32-41.

Солдатенко Л.В. Мустьєрські пам'ятки Закарпаття // Археологія. — 1982. — Вип. 37. — С. 78-83.

Сулержицкий Л.Д., Виноградов С.Н., Рябинин А.Л., Зайчук Г.И. Радиоуглеродные даты ГИН АН СССР. Сообщение XI. БКИЧП. — 1984, № 54 — С. 168.

Ткаченко В.И. Позднепалеолитические памятники Закарпатья (к археологической карте Украины) // Каменный век: памятники, методика, проблемы. — К., 1989. — С. 101-113.

Ткаченко В.И. К вопросу о значении подъемного материала на палеолитических памятниках // Археологический Альманах. — №10. — Донецк, 2001. — С. 55-62.

Усик В.И. Сокирница 1 — новая стратифицированная палеолитическая стоянка в Закарпатье // Давня історія України і суміжних регіонів. Карпатіка. — Вип.13. — Ужгород, 2001а. — С. 13-21.

Усик В.І. Нові дослідження палеоліту в Закарпатті // Археологічні відкриття в Україні 1999-2000. — К., 2001б. — С. 225-229.

Gladilin V.N. The Korolevo Palaeolithic site: research methods, stratigraphy // Anthrohologie. — Brno, 1989. — t. XXVII/2-3. — p. 93-103.

Gladilin V.N., Demidenko Yu.E. Upper Palaeolithic stone tool complexes from Korolevo // Antropologie. — Brno, 1989. — t. XXVII/2-3. — p. 143-178.

V.I.USIK

ARCHAEOLOGICAL EXCAVATION OF SOKIRNYTSA 1 AND SHAYAN 1 PALAEOLITHIC SITES IN TRANSCARPATHIAN

In field season 2001 on Sokyrnitsa 1 and Shayan 1 sites we received new data on Transcarpathian Palaeolithic. On Sokyrnitsa site we have excavated 4 cultural levels. The most expressive collection is provided by the level 3. It represents a new kind of Transcarpathian UP. Typologically and stratigraphically this industry is closed to the early Upper Palaeolithic industry of the level 1a of Korolevo site. The main problem of these sites is the exact geological dating of the first paleosoil (middle Pleniglation?). On Shayan site we have for the first time discovered epigravettian industry in situ with constructive elements of the level.

Stratigraphical conditions of the deposition of cultural levels at Sokyrnitsa 1 and Shayan 1 sites, appearance of the industries, multilevels make these sites perspective from the point of archaeological studying and geological investigation of upper Pleistocene of Transcarpathian.

I.M. ГАВРИЛЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЯ ЖИТЛОВОГО ПРОСТОРУ ТА КІЛЬКІСТЬ МЕШКАНЦІВ ЖИТЕЛ МЕЗОЛІТИЧНОЇ СТОЯНКИ В'ЯЗІВОК 4А

У статті на основі вивчення планіграфії та аналізу кількісного співвідношення основних категорій крем'яних виробів у житлових спорудах мезолітичної стоянки В'язівок 4а робиться спроба визначення чисельності їхніх мешканців та статево-вікового складу відповідних колективів.

Виявлення на мезолітичній стоянці В'язівок 4а залишків житлових та господарських споруд, котрі залягали в чітких стратиграфічних умовах і вирізнялися гарною збереженістю культурних решток, дозволило відтворити багато особливостей способу життя та моделі господарської адаптації мисливців раннього голоцену нових лісостепів України [Гавриленко, Коен, 1989; Неприна, Супруненко, Гавриленко, 1992; Залізняк, Гавриленко, 1995; 1996; Гавриленко, 1999; 2000б], зокрема й реконструювати їхні будівельні традиції [Гавриленко, 1997; 2000; 2001]. Разом з тим потенціал пам'ятки для палеодемографічних та палеосоціологічних досліджень залишився далеко не вичерпанім [Гавриленко, 1995].

Як відомо, давні поселення та властиві їм особливості виступають найважливішим джерелом для вивчення історії суспільства. Головною ж складовою пла-нуальною та соціальною одиницею поселення є житло [Массон, 1976, с.125]. Склад мешканців житла формувався під впливом певних соціально-економічних чинників, які об'єднували проживаючих у ньому в єдиний колектив. За влучним висловом Г.Кларка, житло – це зовнішня оболонка соціальної структури. Про правомірність ототожнення житла з соціальною одиницею свідчать не лише прямі етнографічні дані. Це явище знайшло відображення також у лінгвістиці, в міфології, фольклорі [Бузин, 1990, с.35].

Основні методичні прийоми відтворення суспільних стосунків на підставі археологічних даних пов'язані з вивченням залишків жител та поселень [Станко, 1982, с.128]. Для реконструкції давніх соціальних структур важливе значення мають розміри жител, планіграфічне розташування культурних решток в їх межах, склад господарського та побутового інвентарю. Ці дані про-ливають світло на кількість мешканців, структуру соціальної групи, дозволяють визначити функції, які виконувалися різними її членами, окреслити відмінні за призначенням частини помешкань. Спробуємо відповідним чином проаналізувати матеріали стоянки В'язівок 4а.

I.M. GAVRILENKO

ORGANIZATION OF HABITATION AREA AND QUANTITY OF SETTLERS AT MESOLITHIC SITE OF V'YAZIVOK 4A

The article contains the analysis structure of habitation and structure of flint complexes of dwellings Vyazivok-4a Mesolithic Site (on Middle Dnipro)

Вже після перших розкопок пам'ятки дослідники звернули увагу на різницю в розмірах решток жител. В.Ю.Коен [1992, с.14] вважав менші з них, а вони мали площину від 9,6 до 12,6 кв. м, літніми; більші, площею від 23,8 до 28,3 кв. м, – зимовими. Однак дані споруди не відрізнялися ступенем заглибленості, конструктивно чи за структурою крем'яних комплексів. До того ж, співіснування на одному поселенні великих заглиблених зимових будівель та невеликих літніх є показником міцної осіlostі, що виключається для комплексного мисливсько-рибальського господарства доби мезоліту і, навіть, раннього неоліту. Стосовно умов функціонування стоянки можна вважати доведеним, що вона сформувалася внаслідок багаторазового повернення у період холодної частини року на місце минулорічного стійбища одного первісного колективу [Залізняк, Гавриленко, 1995, с.99; Гавриленко, 2000б, с.97–98]. Таким чином, різні соціальні утворення в межах цього колективу використовували відмінні за розмірами, але не за призначенням чи за типом, житлові будівлі. Взагалі ж співіснування на одному поселенні конструктивно тогож будівель, які відрізнялися, проте, розмірами, простежується з пізнього палеоліту [Семенов, Коробкова, 1983, с.78].

Традиційно вважається, що мале житло було помешканням окрім сім'ї. Налічувала така родина, на думку більшості авторів, 5–7 осіб і складалася з чоловіка, дружини, їхніх дітей, когось з батьків літнього віку [Шовкопляс, 1965, с.275; Григорьев, 1970, с.59; Хлобистин, 1972, с.31; Массон, 1976, с.116, 183; Станко, 1982, с.123; Залізняк, 1989, с.150; Залізняк, 1998, с.40,45; Мацкевич, 1991, с.109]. Як виняток, чоловік міг мати кількох дружин [Монгайт, 1973, с.118]. Проте О.Г.Колесниковим [1993, с.36–37] висловлені досить логічні міркування, що вказана чисельність сім'ї є деякою завищеною, як для середнього показника, оскільки прості сім'ї могли бути представлені і шлюбними угрупованнями, котрі щойно склалися, і бездітними сім'ями, і сім'ями з однією, двома і т. д. дітьми. Невірним є і врахування для кожної сім'ї наявності одного з пре-

старіших батьків, тому що одна пара батьків приходилася на чотири–п'ять сімей їхніх дітей. Тож враховуючи динаміку розвитку нуклеарної сім'ї, крайні межі якої 2 – 6 осіб, дослідник пропонує вважати розмір середньої сім'ї рівним 4.

Відомо, також, що розміри жител у різних мисливців–збирачів безпосередньо залежали від кількості мешканців [Васильєв, 1995, с.132]. До речі, такий варіант пояснення різниці в розмірах жител В'язівка 4а В.Ю.Коєн [1992, с.14] відкинув як малоймовірний.

Стосовно великих жител В'язівка 4а, котрі мали площе більшу ніж удвічі, порівняно з малими, правомірним буде припущення, що в них мешкали дві окремі сім'ї [Гавриленко, 1995, с.7–8; 2000б, с.98]. Спробуємо це перевірити.

Давно помічено, що скупчення матеріалів, котрі залишилися на місці жител на стоянках пізнього палеоліту – мезоліту, характеризуються приблизно однаковою чисельністю крем'яних знарядь праці, тоді як кількість відходів первинної обробки коливається в значних межах. Зроблено висновок, що такі скупчення залишені приблизно рівними за розміром та соціальним функціям групами, найвірогідніше – окремими сім'ями [Зализняк, 1989, с.147; 1990, с.79; Залізняк, 1998, с.44–45].

Подібний підхід був застосований при визначенні терміну використання стоянки за насиченістю її культурного шару крем'яними виробами [Кротова, 1994, с.25–26]. І.Г.Підоплічко аналогічним чином, за більшою кількістю кістяних шил у другому житлі пізньопалеолітичних Межиріч, зробив висновок, що воно функціонувало довше, ніж інші житла поселення [Підоплічко, 1976, с.181; Сергін, 1978, с.303]. Базується ж цей метод на етнографічних спостереженнях: кожен мастер обробляв за одинаковий проміжок часу приблизно рівну кількість кременю. За історичними даними доведено, що “чим більше людей живе в житлі, тим більше речей буде в ньому залишено, а також чим довше експлуатувалося житло кожним конкретним мешканцем, тим більше (в середньому) предметів у ньому ми знаходимо” [Станюкович, 1985, с.141].

Отже, при існуванні в подібних екологічних умовах та за однакових форм господарства для задоволення власних потреб, кожна сім'я, якщо її кількісні параметри відповідали середньостатистичним, протягом певного сезону повинна була використовувати досить стандартний набір інструментів. Тоді коливання в чисельності знарядь пояснюються, якщо це не є наслідком ретельності дослідження конкретної пам'ятки, різницею в розмірі груп, які їх полишили, або тривалістю проживання на стоянках чи в житлах.

У житлах стоянки В'язівок 4а знайдено таку кількість знарядь: малі житла – 45 (№1) та 32 (№3); великі – 159 (№2), 158 (№4) та 366 (№5). Відразу зауважимо, що житло №5 розкопане останнім і в методичному плані досліджено найкраще, проте лише цим пояснити значне, порівняно з іншими житлами переважання в ньому знарядь неможливо. Цілком ймовірно, що воно функціонувало протягом більшого проміжку часу. В інших

же випадках малі та великі житла в межах своїх груп дали приблизно однакову кількість виробів з вторинною обробкою. Продовжимо аналіз далі.

Здається, для доби мезоліту не може бути сумнівів, що кожен чоловік мав власне мисливське спорядження, а жінка – набір інструментів для домашніх промислів. На це, зокрема, вказує й знахідка “скарбу” в житлі №5 [Гавриленко, 2000б, с.24]. До традиційно “чоловічих” знарядь відносяться наконечники стріл та списів, інструменти для обробки твердих матеріалів (каменю, кістки, дерева), до “жіночих” – знаряддя для обробки шкур, пошиття одягу [Ефименко, 1953, с.374–377; Станко, 1982, с.72; Зализняк, 1989, с.147; 1991, с.131; Залізняк, 1998, с.45; Сорокин, 1990, с.37; Кротова, 1994, с.24]. Цей висновок добре обґрунтують кроскультурні дослідження, котрими встановлено, що при всій варіативності в статевому розподілі праці існували й певні універсалії. Майже виключно чоловічою справою було полювання та рибальство. Чоловіки, за незначним винятком, монопольно займалися обробкою та виготовленням речей з дерева, каміння, кістки, рогу, домінували при спорудженні будинків та виготовленні сіток і мотузок. Жінки переважали при збиранні рослинної їжі, майже всюди займалися пошиттям одягу, плетенням кошиків, готували їжу, виконували основну хатню роботу, включаючи заготівлю палива та води, а також опікувалися дітьми. Універсальність відмінностей у розподілі праці пояснюється, з одного боку, більшою фізичною силою та енергією чоловіків, а з другого – несумісністю деяких видів трудової діяльності з доглядом за дітьми. Крім того, при полюванні часто виникала необхідність віддалятися від дому, що змушувало б, якби в ньому брали участь жінки, переносити на великий відстані дітей і запаси їжі. У випадках же, коли полювання відбувалося близько до стійбищ, жінки цілком могли заливатися до нього, про що свідчать дані етнографії [Бутинов, 1960, с.123–124; Семенов, 1974, с.201,234; Кон, 1988, с.171–174].

Певна диференціація чоловічої та жіночої праці, при спеціалізації чоловіків у галузі мисливства, а жінок, крім материнських функцій, – на охороні жител, підтриманні постійного полум'я, турботі про старих та дітей, заточівлі палива і рослинної їжі, інших господарських обов'язках по дому – простежується принаймні з другої половини ашельської доби [Любин, 1970, с.40; Монгайт, 1973, с.118]. Саме означеним розподілом праці пояснюється виникнення за доби пізнього палеоліту уявлень про жінку як про “хранильку вогнища” [Абрамова, 1966, с.156].

Цікаво, що у В'язівку 4а співвідношення “чоловічих” та “жіночих” крем'яних виробів окремо по групам малих та великих жител було майже тотожним. Так, у житлах №№ 1 та 3 знайдено, відповідно, 12 та 11 скребачок, 15 та 12 нуклеусів та по 6 мікролітів. У житлах №№ 2 та 4 співвідношення знарядь було таким: скребачок – по 63, нуклеусів – 36 та 31, мікролітів – по 16. Таке високе співпадіння кількості основних категорій крем'яних виробів дозволяє припустити, що малі житла, з одного боку, та великі, з іншого, були помешкан-

нями рівних за чисельністю соціальних груп і між площею жител та розміром групи існувала чітка залежність (табл. 1; 2). При цьому слід було б очікувати, що якби у великих житлах проживала удвічі більша кількість людей, в тій же пропорції змінилася б і кількість знарядь праці, порівняно з малими житлами. Та це не так, картина виявилася значно складнішою (табл. 1; 3).

При аналізі структури крем'яних комплексів встановлено, що потреба мешканців малих жител у продуктах розщеплення кременю та вістрях стріл була меншою, порівняно з простеженою у великих житлах, у 2–3 рази, тоді як кількість скребачкових інструментів і, відповідно, інтенсивність операцій по обробці шкур тварин була меншою в 5–6 разів (табл. 3).

Припущення, що мале житло в даному випадку призначалося для однієї бездітної сім'ї, цілком пояснює таку диспропорцію. По-перше, для задоволення власних потреб такій сім'ї необхідно була менша кількість знарядь праці та інших засобів існування (сировини для виготовлення знарядь, продуктів харчування, шкур для пошиття одягу та покрівлі чумів тощо), по-друге, для виконання хатніх робіт тут не могли зачутатися діти працездатного віку, як в сім'ях, що мали кількох дітей. Етнографами зафіксована нестійкість подібних “пробних” шлюбів та залежність соціального статусу молодих членів общини від появи у них власних дітей. Часто лише з народженням первістка вони набували повноправного статусу, а шлюб вважався остаточно закріпленим [Липперт, 1894, с.167; Кушнер, 1925, с.196; Антропова, 1971, с.107–108; Оpler, 1978, с.260,265; Берндт Р., Берндт К., 1981, с.144,147–148; Артемова, 1987, с.86,95–96,106; Істория первобытного общества.., 1986, с.217,381]. Припускається, що в неолітических могильниках України саме в похованнях вдів та бездітних жінок відсутні рештки багато прикрашеного похованального одягу, оскільки ті мали низький соціальний статус [Котова, 1994, с.69,74].

Установка на обов'язковість участі в біосоціальному відтворенні колективу діяла практично в кожному суспільстві, незалежно від рівня його соціально-економічного розвитку. Тому повноправною вважалася лише та людина, яка забезпечувала відтворення потомства [Гиренко, 1991, с.147–148]. Явище це, певно, мало глибокі біологічні корені. В будь-якому співтоваристві (як у традиційних суспільствах людини, так і в усіх тварин) статус самця або самки визначається завжди віком та багато в чому репродуктивним станом, тобто чи має він (вона) дитину [Леві-Строс, 2000; Плюснин, 1990, с.168,178,180].

Окрім хижки для молодят, що від звичайних помешкань відрізнялися меншими розмірами, зафіксовані, наприклад, у яганів (вогнеземельців) [Ратцель, 1903, с.553]. У чукчів, що стояли на вищому щаблі суспільно-економічного розвитку порівняно з мезолітичними мисливцями, довгий час зберігалося два типи зимових напівземлянок: *клерган* – колективне житло для кількох сімей найближчих родичів та *валкаран* – помешкання однієї сім'ї. Показово, що у *валкаран* жили сироти або сторонні, яких могла поселити біля себе велика сім'я

[Істория и культура.., с.77]. Етнографічними дослідженнями встановлено, що престиж людини прямо залежав від кількості його близьких родичів [Артемова, 1987, с.50]. Сім'ї, які не мали близьких родичів, входили до складу общин, утворених об'єднанням близьких родичів, оскільки не могли вести окреме існування, але їх соціальний статус у даному випадку був дещо нижчим.

Як відомо, аналіз планіграфії поселень вважається особливо продуктивним методом визначення господарсько-побутового зонування пам'яток. Найкраще для цієї мети підходять житла, адже в межах замкненого простору місця діяльності людей були чітко диференційовані і тут можна чекати виділення ряду “мікрозон” зі специфічним складом залишків. Відповідна спеціалізація простору може відбивати соціальну структурованість людських колективів. Тож планіграфія може бути корисною для реконструкції структури давніх суспільних інститутів [Массон, 1971; Зализняк, 1987, 1989, с. 27, 151–155; 1991, с.130; Васильев, 1991, с.276; 1995, с.135; Леонова, Несмеянов, Матюшкин, 1993, с.14].

Вважається, що ймовірність залишення нуклеусу на місці його експлуатації або в безпосередній близькості від нього досить велика, отже розподіл нуклеусів по площі стоянок ув'язується з робочими місцями по обробці кременю [Станко, 1982, с.60]. Цілком можливо, що непридатні для вжитку знаряддя праці, також, полишилися на місці їх попереднього використання, адже при переході на нове місце мешканці стоянок кам'яного віку забирали мінімум виробничого інвентарю, як вказує В.Я.Сергін [1984, с.22] – знаряддя, вибірково напівфабрикати, сировину, а також деякі вироби невиробничого призначення.

Місця підвищеної концентрації крем'яних виробів, площа яких не перевищує 1 кв. м, трактуються як індивідуальні робочі місця. Їх виділення в межах виробничих комплексів пов'язане з аналізом якісного та кількісного складу знахідок, оскільки в більшості випадків візуально виділити такі невеликі скупчення неможливо [Кулаков, 1993, с.4; Виноградова, 1995, с.89; Кротова, Ступак, 1996, с.62–63].

Кожне робоче місце повинне відповідати анатомічним та фізіологічним особливостям людини [Климов, 1988, с.49]. Наприклад, згідно етнографічних свідчень, при розщепленні кременю сколоті платівки та відщепи складалися майстром перед собою на відстані довжини витягнутої руки [Binford, 1983, р.152; Кротова, Ступак, 1996, с.62–63]. Тож для розкопаних з ретельною фіксацією знахідок жител №№ 4 та 5 нами виділено місця підвищеної концентрації вказаних категорій виробів за дистанціями, які розділяли найближчі з них (рис. 1). За основу взята довжина напівзігнутої руки, що дорівнює, приблизно, 50 см [Рогинский, Левин, 1955, с.62–63; Морфологія человека.., с.66].

Цікаво, що у великих житлах стоянки В'язівок 4а чітко локалізовані місця концентрації утворювали скребачки, тоді як нуклеуси та мікроліти залягали двома відокремленими скупченнями значно більшої ніж 1 кв.м площи. Це може свідчити, що розщеплення кременю,

виготовлення та ремонт стріл здійснювалися епізодично, в міру потреби, чергуючись з іншими заняттями, і для виконання цих робіт не існувало постійних місць, як для обробки шкур, котра певно мала більш постійний характер.

Планіграфія великих жител свідчить, що розділення їх площині на чоловічу та жіночу половину було відсутнім. Натомість спостерігався поділ на дві частини, ймовірно сімейні. Тож припущення про проживання у великих житлах двох сімей знаходить додаткову аргументацію. На жаль, ми позбавлені можливості проаналізувати планіграфію малих жител, для яких, якщо наші висновки вірні, раціональнішим був би поділ площині саме на чоловічу та жіночу ділянки.

Поселення кількох сімей (по 2–3) в одному житлі, згідно представницьких етнографічних матеріалів, характерне для зимового часу. Робилося це, зокрема, з міркувань економії палива. З настанням тепла кожна родина переселялася в окреме помешкання, зведення якого було значно простішим, ніж зимового [Гавриленко, 2000б, с.107].

Часто при спільному поселенні на зиму в одному житлі кількох сімей кожна з них облаштовувала власне вогнище [див. наприклад: Спеваковский, 1988, с.45]. Проте етнографами зафіксовані й такі випадки, коли в житлі з одним вогнищем розташовувалися кілька споріднених сімей, наприклад, у осяків на одне вогнище в житлі приходилося до п'яти сімей [Кабо, 1986, с.217; Эверстов, 1988, с.30].

На В'язівській стоянці в кожному з великих жител зафіксовано існування спільногого вогнища та єдиної великої за розмірами ділянки для приготування їжі, розташованої між вогнищем та виходом з помешкання. Схоже, що мешканці кожної такої будівлі користувалися разом і господарською ямою, яка утворювалася разом із житлом єдиний комплекс [Гавриленко, 2001, с.185–186]. Тож родини, що проживали разом, були досить консолідованими. Можливо, це були сім'ї сіблінгів, адже за первісності між кровноспорідненими родичами (найчастіше братами) підтримувалися тісні контакти протягом усього життя. Саме родинні стосунки були системоутворюючими в суспільній організації первісних колективів, виступали регулятором відносин між членами общини. На цьому підґрунті виникали стійкі колективи з високою монолітністю. За майже повної відсутності якихось інших принципів суспільної диференціації кревність, інколи доповнена свояцтвом, створювала міцний фундамент, що визначав права і обов'язки та відповідні моделі поведінки людей. Стосунки між людьми в первісних колективах ґрутувалися на взаємодопомозі, а центр тяжіння в нормах взаємодопомоги приходився на близькі родинні зв'язки. В багатьох суспільствах родичі намагалися хоча б якусь частину року жити разом або поблизу, що впливало на склад резидентних (господарських) груп. Часто ядра стійбищ утворювали групи братів з їхніми сім'ями. Якщо споріднені сім'ї не поселялися разом в одному житлі, то їх помешкання часто тісно примикали одне до іншого [Бутинов, 1951, с.9; Косвен, 1957, с.119; Шовкопляс, 1965,

с.275; Анисимов, 1966, с.224; Антропова, 1971, с.97,102–103; Старкова, 1976, с.36; Генинг, Павленко, 1984, с.86; Андріанов, 1985, с.197; Кабо, 1986, с.42–43,69,114–115,134–137,143,163–165,185,192–198,267; История первобытного общества.., 1986, с.358,544; Артемова, 1987, с.19,27,33,37,49–50; Куббелъ, 1988, с.116–117; Гладких, 1989, с.20; Бутинов, 1990, с.71; Токарев, 1990, с.389,573; Зализняк, 1991, с.95–97; Колесников, 1993, с.10; Леві-Строс, 2000, с.146].

До речі, М.Д.Хлобистіна [1994, с.35–37] дійшла висновку, що матеріали Волоського та Василівського I могильників відображають стадію існування егалітарної общини “кревного типу”. Її соціально-значимим ядром виступала суспільно активна група дорослих чоловіків, які співвідносилися між собою в рамках кревно-класифікаційних (“братьських”) ліній. С.А.Дворянинов [1978, с.16] вказував, що планування надпорізьких могильників нагадує планування багатьох пізньопалеолітичних поселень, на яких вогнища розміщувалися групами, і припускав, що існування вогнищних та поховань груп свідчить про особливості внутрішньої соціальної структури давніх колективів. Останні, вірогідно, складалися з ряду дрібніших об'єднань, до кожного з яких входили кілька малих, наймовірніше парних сімей, котрі перебували у родинному зв'язку.

Об'єднання споріднених сімей дозволяло уbezпечувати кожну з них у критичній ситуації хвороби або смерті когось із членів подружжя. Часто по смерті чоловіка турботу про вдову та дітей брав його брат.

Велике значення кревно-родинних стосунків для організації соціальних утворень та для впорядкування всіх взаємодій між членами співтовариств у соціо-біології розглядається як інваріант поведінки, притаманний всім видам тварин, у тому числі приматам та людині. Відношення переважного вибору, емпатії між двома індивідами, пов'язаними кревністю (дуже часто братами) або такими, що не є близькими родичами, але вирошли разом, виступають центральною ланкою, навколо якої організується все соціальне життя будь-якого виду тварин. Показово, що коаліції з двох, рідше трьох або кількох особин, утворюють головним чином самці. Члени таких альянсів не тільки територіально близькі, але часто й функціонують як одне ціле. В рамках демів, кланів, колоній тварин найближчі сусіди – “друзі”, а часто – одноразово й родичі. В будь-якому локальному поселенні (демі), за стабільного його існування, сім'ї споріднених індивідів розташовуються в просторі близчче одна до іншої, ніж неспоріднені сім'ї [Плюснин, 1990, с.168,171,184,192–201].

У великих житлах, крім жінок, до хатніх робіт, зокрема до обробки шкур, певно зачучалися діти відповідного віку. Про це свідчить те, що планіграфічно на одне “чоловіче” місце (в межах сімейної половини) приходилося кілька (2–3) місць, пов'язаних з вичинкою шкур. Тож у великих житлах мешкало по дві сім'ї: два чоловіки та п'ять-шість осіб, які займалися обробкою шкір її іншими домашніми промислами, а саме – дві дорослі жінки та до чотирьох дітей працевдатного віку.

У первісних колективах діти, як відомо, досить рано починали виконувати легкі роботи [Анисимов, 1966, с.164–165; Антропова, 1971, с.108; Оплер, 1978, с.261; Бромлей, 1981, с.183; Істория первобытного общества.., 1986, с.224–225; 1988, с.271–286; Артемова, 1987, с.91–92; Румянцев, 1987, с.98; Кон, 1988, с.96–97], при- міром у ненців з 7 років [Хомич, 1986, с.28]. У канадських ескімосів-нетсілік хлопчики 10–11 років ставали помічниками дорослих чоловіків: супроводжували їх на полювання та риболовлю, виконували різноманітні, порівняно легкі, але необхідні роботи. Дівчатка виховувалися, головним чином, матерями. З 7–8 років вони починали допомагати по господарству матерям та старшим сестрам: носили воду, збиралі мох і хмиз. Дещо пізніше дівчатка переносили у заплічних мішках молодших братів та сестер, вичиняли шкури, шили одяг. Приблизно з 12 років виконували ті ж господарські роботи, що й дорослі жінки [Істория первобытного общества.., 1986, с.224; Файнберг, 1991, с.50–51]. Л.А.Яковлєва [1994, с.87,95] розглядає присутність крем'яних знарядь праці в похованнях дітей 4–6 років доби пізнього палеоліту як свідчення залучення їх до трудової діяльності в її найпростіших формах. Раннього включення у виробничу діяльність підростаючого покоління вимагала демографічна ситуація: швидке старіння та рання смертність людей середнього та похилого віку [Крупник, 1989, с.80].

В етнографічних суспільствах перші діти у жінок з'являлися в середньому в 15–20 років. Проміжок від 20 до 27 років був часом найвищої плідності, з 30-річного віку плідність жінок поступово падала. В більшості з них до 35–40 років розвивалося вторинне безпліддя. Тож репродуктивний період був нетривалим і рідко перевищував 15 років. Інтервал між пологами складав від 3 до 5 років, що було зумовлено рядом обставин: відсутністю для малих дітей іншої придатної їжі, крім материнського молока; відповідно довгим періодом годування грудю; наявністю фізіологічних механізмів, які роблять малоймовірним запліднення в період лактації. За високого рівня народжуваності, характерного для первісності (етнографами зазначається, що жінка в період між першою менструацією та настанням менопаузи зазвичай була або вагітна, або годувала дитину грудю, а демографи вказують, що норми пожиттєвого шлюбу й дітонародження протягом всього репродуктивного періоду були важливою передумовою відтворення населення за доби первісності), на одну жінку на кінець дітонароджувального періоду припадало в середньому 5–6 народжень. Демографи отримують для первісності ті ж цифри, користуючись наступними показниками: репродуктивний період жінки – 14 років (з 16 до 30), кількість народжень на одну жінку на рік – 0,34, на репродуктивний період – 4,73. Проте до початку власного репродуктивного віку, який у розрахунках визначається в 15 років, доживало не більше 1–3 дітей [Россет, 1981, с.162–163; Авдеев, 1986, с.29; Антонов, 1986, с.14–16; Істория первобытного общества.., 1986, с.433–434,436,438; Роуз, 1989, с.74–75,129,238; Кислый, Каприцын, 1994, с.72,119]. Нескладні підрахунки показу-

ють, що одноразово з жінкою не могло проживати більше 3–4 дітей, причому старші з них мали бути придатними для нескладних домашніх справ (зрозуміло, мова йде про усереднену модель). Це число повинно бути досить стабільним, оскільки вибуття старшої дитини в категорію дорослих членів общини супроводжувалося народженням немовлят. Крім того, маленькі діти спричиняли значні незручності за будь-якого чоловічого життя, особливо ж для народів, позбавлених ефективних транспортних засобів [Вейле, 1923, с.51]. Тож в умовах рухливого способу життя жінка могла годувати, рости та транспортувати не більше одного немовлят. Якщо в неї за три роки, мінімально необхідні для грудного вигодовування дитини, народжувалося дві дитини, одна з них була приречена на загибель – природну або штучну, тобто інфантцид [Тайлор, 1868, с.142–143; Birdsell, 1968, р.236–237; Бромлей, 1981, с.183; Россет, 1981, с.163–164,166; Зализняк, 1987, с.64; 1989, с.150–151; Залізняк,1998, с.40].

Залучення дітей до ранньої трудової діяльності не обов'язково враховувало існуючі традиції статевого розподілу праці, коли хлопчики могли виконувати традиційно "жіночі" обов'язки. Етнографи свідчать, що за вікового розподілу праці стать може і не враховуватися [див. наприклад: Бутинов, 1960, с.124; Эванс-Причард, 1985, с.31; Кон, 1988, с.199–200; Роуз, 1989, с.127]. Більш того, в первісних суспільствах у силу статево-вікового розподілу праці діти зазвичай примикають до жінок, і тому соціальна різниця між хлопчиком та дорослим чоловіком більша, ніж між дівчинкою та дорослою жінкою [Токарев, 1990, с.209].

На жаль, цілком ймовірна присутність у великих житлах кількох малолітніх дітей, не має безпосереднього підтвердження в археологічних матеріалах.

Не виключена, також, можливість проживання разом з сімейним подружжям когось з їхніх престарілих батьків, вже не здатних для ведення самостійного господарства. Проте, через невисоку тривалість життя первісних людей це не могло бути досить поширеним явищем. Встановлено, що серед сучасних мисливців та збирачів до 50–60-річного віку доживало менше 8%, і лише окремі індивіди жили ще довше. Наприклад в обшинах азійських ескімосів старших за 60 років було всього 2–4% [Россет, 1981, с.171–172,174,179; Істория первобытного общества.., 1986, с.442–443; Крупник, 1989, с.47–50]. Спостереження етнографів цілком співставні з палеоантропологічними даними, в тому числі й з мезолітичних могильників України [Потехина, 1981, табл.1]. За наявними в розпоряджені фахівців остеологічними матеріалами підраховано, що у віці менше 20 років загинули 55% неандертальців, 34,3% пізньопалеолітичних і 37% – мезолітичних людей. У віці 20–40 років померли 40% неандертальців, 53,9% пізньопалеолітичних та 58,5% мезолітичних людей. Лише 16 чоловік (з вибірки 187 особин) померли у віці від 40 до 50 років, а 50-річний рубіж подолали тільки троє [Монгайт, 1973, с.148]. Тож Г.П.Григорьев [1970, с.59] мав усі підстави стверджувати, що в пізньопалеолітичній сім'ї часто був лише один дорослий мисли-

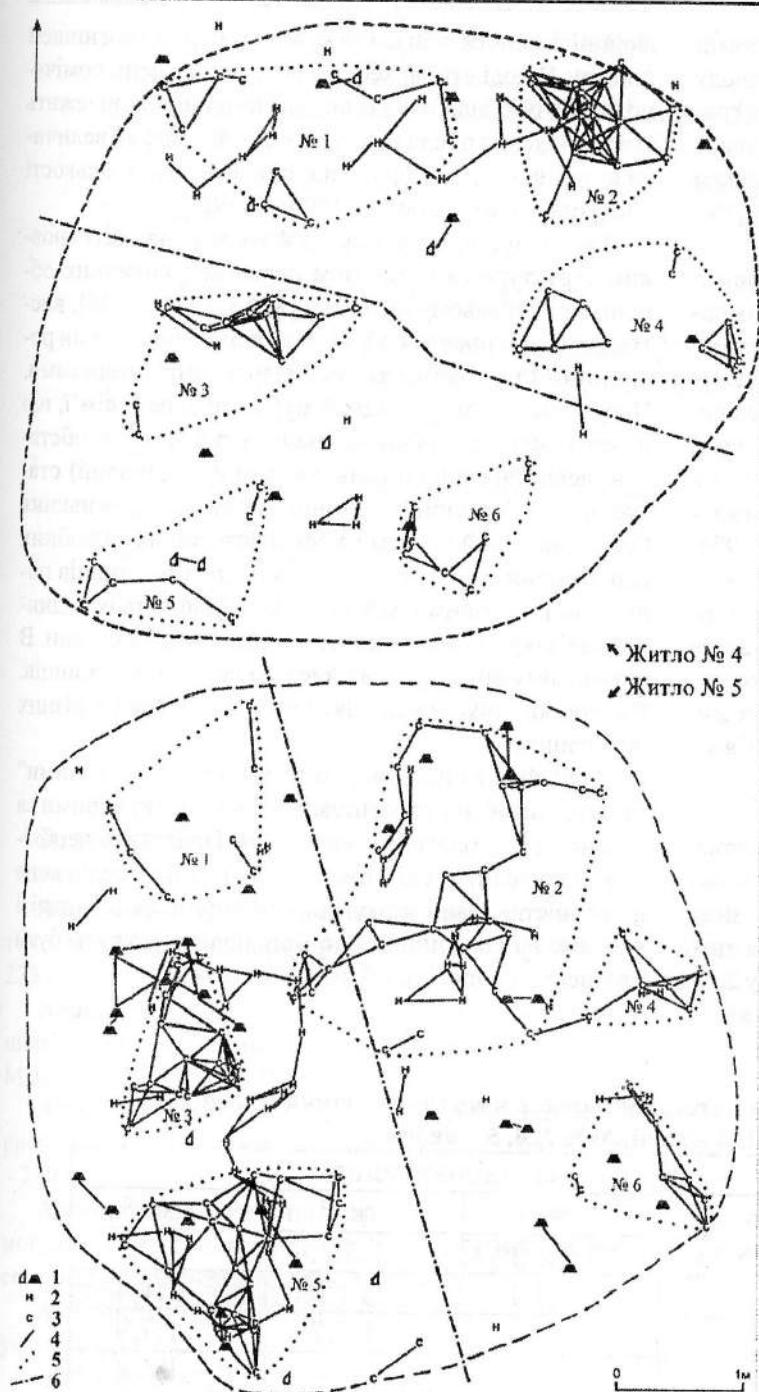

Рис. 1. Планіграфія “великих” жител (вибіркова).

Умовні позначки:

- 1 – геометричні мікроліти, вістря,
- 2 – нуклеуси,
- 3 – скребачки,
- 4 – відстань між крем’яними виробами одного виду менше 50 см,
- 5 – межі скупочень скребачок,
- 6 – межі сімейних половин жител.

Fig. 1. Structure of habitation of the “large” dwellings (selective).

Conditional designations:

- 1 – geometrical microliths, arrow heads,
- 2 – cores,
- 3 – scrapers,
- 4 – distance between flint products of one kind is less 50 sm,
- 5 – border of concentrations of scrapers,
- 6 – border of family half of dwellings.

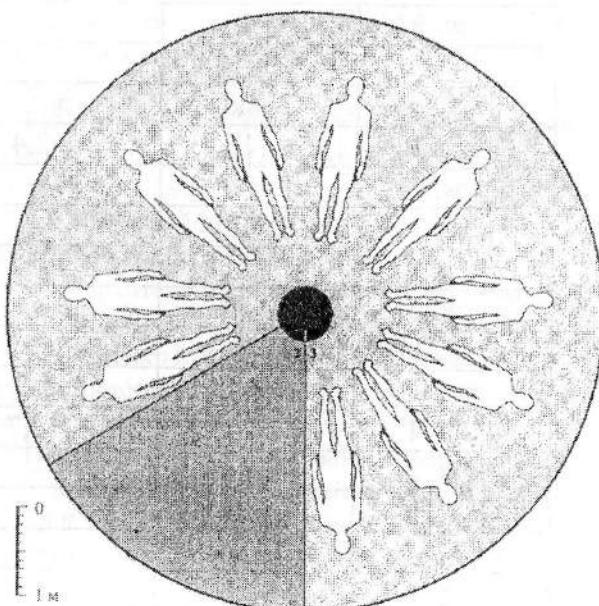

Рис. 2. Схема можливого використання корисної площині “великих” жител для нічного відпочинку:

- 1 – вогнище,
- 2 – зона приготування їжі, вхід,
- 3 – основний житловий простір.

Fig. 2. The circuit of probable use of the useful area of the “large” dwellings for night rest:

- 1 – hearth,
- 2 – zone of preparation of food, entrance,
- 3 – basic inhabited space.

вець, а його діти ставали дорослими, самостійними мисливцями незадовго до його смерті. Аж до періоду переходу до класового суспільства основною демографічною ланкою виступала популяція, що складалася переважно з діездатних членів колективу, з малим відсотком старих та високою дитячою смертністю [Істория первобытного общества.., 1988, с.313].

Визначення кількості мешканців жител за площею останніх, із залученням відповідних етнографічних паралелей, не є надійним. Надто вже варіативним було це співвідношення в різних народів, а в межах окремих етносів – залежним від ряду обставин, насамперед сезонної зміни типів помешкань та ступеню скученості людей у житлах. Так, у індіанців Каліфорнії, наприклад, мінімальна норма площин підлоги на людину складала 1,8 кв. м, а максимальна – 9 кв. м [Массон, 1976, с.113].

Важливо, що у випадку з В'язівком 4а ми маємо гарну нагоду спробувати визначити кількість мешканців жител за числом робочих місць з урахуванням можливої присутності недіездатних осіб. Розмір великих жител пам'ятки дозволяв проживати в них двом сім'ям з загальною чисельністю мешканців близько 10 (максимально 14) чоловік (рис. 2), оскільки людина, що спить, має потребу в принаймні 1,5–2 кв. м житлової площині, крім того, частину площин житла займало вогнище [Кабо, 1986, с.220]. При цьому на мешканців малих жител могла припадати більша площа. Це пояснюється тим, що якби малі житла споруджувалися з розрахунку 2 кв. м підлоги на людину, то за круглої в плані форми житла

людині довелося б спати зігнувшись поруч з вогнищем по колу. В ході етноархеологічних досліджень помічено, що розмір ділянки для сну значною мірою залежить від збільшення числа присутніх людей, тоді як величина кухонного простору не підпорядковується кількості обслуговуваних [Горелик, 1995, с.240].

Таким чином, ми можемо дійти висновку, що основним структурним елементом ранньомезолітичних общин, як і в пізньому палеоліті [Кабо, 1986, с.226], виступали групи простих сімей, пов'язаних близькими родинними стосунками та господарськими інтересами. Поруч з об'єднаннями сімей мешкали окремі сім'ї, що не входили в ядро общини і мали, в силу певних обставин, дещо нижчий соціальний (але не майновий) статус. Серед ймовірних причин окремого проживання бездітних сімей назовемо нестійкість таких шлюбних пар, нижчий соціальний статус молодих мисливців порівняно зі старшими, відсутність чи слабкість їх родинного зв'язку з сім'ями, які утворювали ядро общини. В останньому випадку мова йде про сиріт або чужинців. Вказані чинники могли діяти як окремо, так і в різних поєднаннях.

Звичайно, наші висновки, зроблені за “чоловічими” та “жіночими” інструментами, були б коректнішими за наявності трасологічних визначень. Наочанку необхідно підкреслити, що стоянка В'язівок 4а дослідженя не повністю. Наші міркування ґрунтуються на аналізі відомих на теперішній час матеріалів і можуть бути уточнені в процесі майбутніх досліджень.

Табл. 1. Співвідношення різних категорій виробів в житлах стоянки В'язівок 4а
(житла №№ 1, 3 – малі, №№ 2, 4, 5 – великі)

СКРЕБАЧКИ		співвідношення			
житло	кількість	ж. 2	ж. 3	ж. 4	ж. 5
ж. 1	12	1:5,25	1,1:1	1:5,25	1:7,2
ж. 2	63	–	5,7:1	1 : 1	1:1,4
ж. 3	11	–	–	1:5,7	1:7,9
ж. 4	63	–	–	–	1:1,4
ж. 5	86	–	–	–	–
НУКЛЕУСИ		співвідношення			
житло	кількість	ж. 2	ж. 3	ж. 4	ж. 5
ж. 1	15	1:2,4	1,2:1	1:2,1	1:3,3
ж. 2	36	–	3 : 1	1,2:1	1:1,4
ж. 3	12	–	–	1:2,6	1:4,2
ж. 4	31	–	–	–	1:1,6
ж. 5	50	–	–	–	–
МІКРОЛІТИ		співвідношення			
житло	кількість	ж. 2	ж. 3	ж. 4	ж. 5
ж. 1	6	1:2,7	1:1	1:2,7	1:5,5
ж. 2	16	–	2,7:1	1:1	1:2,1
ж. 3	6	–	–	1:2,7	1:5,5
ж. 4	16	–	–	–	1:2,1
ж. 5	33	–	–	–	–

Табл. 2. Подібність жител стоянки В'язівок 4а

малі:	за скребачками	за нуклеусами	за вістрями
ж. 1 / ж. 3	1,1:1	1,2:1	1:1
великі:			
ж. 2 / ж. 4	1 : 1	1,2:1	1:1
ж. 2 / ж. 5	1:1,4	1:1,4	1:2,1
ж. 4 / ж. 5	1:1,4	1:1,6	1:2,1

Табл. 3. Відмінність малих жител стоянки В'язівок 4а від великих

житла	за скребачками	за нуклеусами	за вістрями
ж.1 / ж.2	1:5,25	1:2,4	1:2,7
ж.1 / ж.4	1: 5,25	1:2,1	1:2,7
ж.1 / ж.5	1:7,2	1:3,3	1:5,5
ж.3 / ж.2	1:5,7	1 : 3	1:2,7
ж.3 / ж.4	1:5,7	1:2,6	1:2,7
ж.3 / ж.5	1:7,9	1:4,2	1:5,5

ЛІТЕРАТУРА

Абрамова З.А. Изображения человека в палеолитическом искусстве Евразии. – М.–Л.: Наука, 1966. – 223 с.

Авдеев А.А. Семья в докапиталистических формациях // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М.: Мысль, 1986. – С. 26–38.

Андрianов Б.В. Неоседлое население мира (Историко-этнографическое исследование). – М.: Наука, 1985. – 280 с.

Антонов А.И. Эволюция норм детности и типов демографического поведения // Детность семьи: вчера, сегодня, завтра. – М.: Мысль, 1986. – С. 10–25.

Антropova B.B. Культура и быт коряков. – Л.: Наука, 1971. – 216 с.

Артемова О.Ю. Личность и социальные нормы в раннепервобытной общине. – М.: Наука, 1987. – 199 с.

Берніт Р.М., Берніт К.Х. Мир первых австралийцев: Пер. с англ. – М.: Наука, 1981. – 447 с.

Бромлей Ю.В. Современные проблемы этнографии (очерки теории и истории). – М.: Наука, 1981. – 390 с.

Бузин В.С. Поселения и жилища волосовской культуры как источник социологической реконструкции // CA. – М., 1990. – № 3. – С. 32–43.

Бутинов Н.А. К вопросу о концепции родства // СЭ. – М., 1990. – № 3. – С. 65–75.

Васильєв С.А. Рец.: Pigeot N. Magdaleniens d'Etiolles. Economie de debitage et organisation sociale. XXV Suppl. a "Gallia Prehistoire". Р., 1987. Olive M. Une habitation Magdalénienne d'Etiolles. L'Uite. Р. 15. // Memoires de la Societe prehistorique française. Т. 20. Р., 1988 // CA. – М., 1991. – № 4. – С. 274–278.

Васильєв С.О. Критерії виділення наземних жител пізнього палеоліту // Археологія. – К., 1995. – № 3. – С. 131–136.

Вейле К. Первобытное общество и его хозяйство. – Москва, Петроград: Книга, 1923. – 151 с.

Виноградова Е.А. Хозяйственная структура юго-западной части стоянки Каменная Балка II (по данным планиграфии) // Археологический альманах. – Донецк, 1995. – № 4. – С. 88–92.

Гавриленко І.М. Про статевовікову структуру ранньомезолітичної общини (за матеріалами поселення В'язівок 4а у Посуллі) // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины / ТД. – Харьков, 1995. – С. 7–8.

Гавриленко І.М. Житлові та господарські споруди мезолітичної стоянки В'язівок 4а // Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 1997. – № 1–2. – С. 46–55.

Гавриленко І.М. Зимівниківська культура раннього мезоліту Лівобережної України: Автореф. дис... канд. ист. наук. – К., 1999. – 18 с.

Гавриленко І.М. До реконструкції житлових споруд мезолітичної стоянки В'язівок 4а // Археология и древняя архитектура Левобережной Украины и смежных территорий. – Донецк, 2000а. – С. 52–53.

Гавриленко І.М. Зимівниківська археологічна культура (до історії ранньомезолітичного населення Лівобережної України). – Полтава: АСМІ, 2000б. – 128 с.

Гавриленко І.М. Житлово-господарські комплекси мезолітичної стоянки В'язівок 4а: спроба реконструкції // Vita antiqua. – К.: Стилос, 2001. – № 3–4. – С. 180–188.

- Гавриленко И.Н., Коен В.Ю.** Некоторые результаты раскопок 1988 г. мезолитического поселения Вязовок на Полтавщине // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины / II обл. науч.-практич. семинар. – Полтава, 1989. – С. 22–26.
- Генинг В.Ф., Павленко Ю.В.** Институт племени как орган зарождающейся политической надстройки // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ. – К.: Наук. думка, 1984. – С. 60–109.
- Гиренко Н.М.** Социология племени. – Л., 1991.
- Гладких М.І.** Соціально-економічна інтерпретація пізньопалеолітичних жител та поселень // Археологія. – К., 1989. – № 4. – С. 17–26.
- Горелик А.Ф.** Рец.: Ethnoarchaeological Approaches to Mobile Campsites. Hunter-Gatherer and Pastoralist Case Studies / Ed. Gamble C. and Boismier W. Ann Arbor, Michigan, 1991 // PA. – М., 1995. – № 1. – С. 238–242.
- Григорьев Г.П.** Верхний палеолит // Каменный век на территории СССР / МИА. – М.: Наука, 1970. – № 166. – С. 43–63.
- Дворянинов С.А.** О днепровских могильниках каменного века // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1978. – С. 5–16.
- Ефименко П.П.** Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. – 3-е изд. – К.: Издво АН УССР, 1953. – 663 с.
- Зализняк Л.Л.** О характере общины позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Исследование социально-исторических проблем в археологии. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 59–71.
- Зализняк Л.Л.** Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита. – К.: Наук. думка, 1989. – 175 с.
- Зализняк Л.Л.** Социальная структура общества позднепалеолитических охотников приледниковой Европы // Каменный век на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1990. – С. 71–81.
- Зализняк Л.Л.** Население Полесья в мезолите. – К.: Наук. думка, 1991. – 160 с.
- Зализняк Л.Л., Гавриленко І.М.** Мисливці раннього голоценового лісостепу за матеріалами стоянки В'язівок 4А на Полтавщині // Археологический альманах. – Донецк, 1995. – № 4. – С. 97–103.
- Залізняк Л.Л., Гавриленко І.М.** Зимівниківська мезолітична культура Лівобережної України // Археологія. – К., 1996. – № 1. – С. 3–15.
- История и культура чукчей. Историко-этнографические очерки** / Под ред. А.И.Крушинова. – Л.: Наука, 1987. – 287 с.
- История первобытного общества. Эпоха первобытной родовой общины** / Отв. ред. Ю.В.Бромлей. – М.: Наука, 1986. – 573 с.
- История первобытного общества. Эпоха классообразования** / Отв. ред. Ю.В.Бромлей. – М.: Наука, 1988. – 568 с.
- Кабо В.Р.** Первобытная доземледельческая община. – М.: Наука, 1986. – 304 с.
- Кислый А.Е., Каприцын И.И.** Палеодемография: теория и методика, проблемы и решения. – Запорожье, 1994. – 161 с.
- Климов Е.А.** Введение в психологию труда. – М.: Изд-во МГУ, 1988. – 199 с.
- Коен В.Ю.** Некоторые новые данные о культурно-историческом процессе в Азово-Черноморском регионе в X-IX тыс. до н. э. // РА. – М., 1992. – № 2. – С. 5–19.
- Колесников А.Г.** Трипольское общество Среднего Поднепровья. Опыт социальных реконструкций в археологии. – К.: Наук. думка, 1993. – 152 с.
- Кон И.С.** Ребенок и общество (Историко-этнографическая перспектива). – М.: Наука, 1988. – 270 с.
- Кротова О.О.** Виробництво та суспільні відносини населення Північного Причорномор'я в добу пізнього палеоліту // Археологія. – К., 1994. – № 1. – С. 19–31.
- Кротова О.О., Ступак Д.В.** Планіграфія та технологія обробки кременю пізньопалеолітичної стоянки Федорівка // Археологія. – К., 1996. – № 3. – С. 60–73.
- Крупник И.И.** Арктическая этноэкология. – М.: Наука, 1989. – 272 с.
- Куббелль Л.Е.** Очерки потестарно-политической этнографии. – М.: Наука, 1988. – 270 с.
- Кулаков С.А.** Мастерские в каменном веке: история выделения, критерии определения и классификации // Петербургский археологический вестник. – СПб, 1993. – № 7. – С. 3–13.
- Кушнер (Кнышев) П.** Первобытное и родовое общество. – М.: Изд-во коммунистич. ун-та им. Я.М.Свердлова, 1925. – 398 с.
- Леві-Строс К.** Структурна антропологія: Пер. з фр. – К.: Основи, 2000. – 387 с.
- Леонова Н.Б., Несмєянов С.А., Матюшкин И.Е.** Региональная и локальная палеоэкология каменного века // Проблемы палеоэкологии древних обществ. – М., Изд. Российского открытого ун-та, 1993. – С. 5–18.
- Липперт Ю.** История культуры: Пер. с нем. – СПб: Типография Ю.Н.Эрлиха, 1894. – 396 с.
- Любин В.П.** Нижний палеолит // Каменный век на территории СССР / МИА. – М.: Наука, 1970. – № 166. – С. 19–43.
- Массон В.М.** Метод палеоэкономического анализа в археологии // КСИА. – М.: Наука, 1971. – Вып. 127. – С. 3–9.
- Массон В.М.** Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии). – Л.: Наука, 1976. – 191 с.
- Машковой Л.Г.** Мезолит Запада Украины. – К.: Наук. думка, 1991. – 148 с.
- Монгайт А.Л.** Археология Западной Европы. Каменный век. – М.: Наука, 1973. – 355 с.
- Морфология человека** / Под ред. Никитюка Б.А., Чтецова В.П. – М.: Изд-во МГУ, 1990. – 344 с.
- Неприна В.И., Супруненко А.Б., Гавриленко И.Н.** Жилище на мезолитической стоянке Посулья Вязовок 4а // РА. – М., 1992. – № 3. – С. 136–146.
- Оппер М.К.** Индейцы юта и пайютта на южной окраине Большого Бассейна // Североамериканские индейцы. – М.: Прогресс, 1978. – С. 253–285.

- Пидопличко И.Г.** Межирические жилища из костей мамонта. -- К.: Наук. думка, 1976. -- 239 с.
- Плюснин Ю.М.** Проблема биосоциальной эволюции: Теоретико-методологический анализ. -- Новосибирск: Наука, 1990. -- 240 с.
- Потехина И.Д.** К вопросу о продолжительности жизни человека каменного века на Украине // Древности Среднего Поднепровья. -- К.: Наук. думка, 1981. -- С. 21–30.
- Рогинский Я.Я., Левин М.Г.** Основы антропологии. -- М.: Изд-во МГУ, 1955. -- 502 с.
- Россет Э.** Продолжительность человеческой жизни: Пер. с польск. -- М.: Прогресс, 1981. -- 383 с.
- Роуз Ф.** Аборигены Австралии. Традиционное общество: Пер. с англ. -- М.: Прогресс, 1989. -- 320 с.
- Семенов С.А., Коробкова Г.Ф.** Технология древнейших производств (мезолит-энеолит). -- Л.: Наука, 1983. -- 255 с.
- Семенов Ю.И.** Происхождение брака и семьи. -- М.: Мысль, 1974. -- 309 с.
- Сергин В.Я.** Рец.: Пидопличко И.Г. Межирические жилища из костей мамонта. "Наукова думка". Киев, 1976, 239 стр., 87 рис., 22 табл. // СА. -- М., 1978. -- №2. -- С. 297–303.
- Сергин В.Я.** Применение метода "связей" при археологических исследованиях // СА. -- М., 1984. -- № 1. -- С. 11–25.
- Сорокин А.Н.** Бутовская мезолитическая культура. -- М., 1990. -- 220 с.
- Спекаковский А.Б.** Духи, оборотни, демоны и божества айнов. -- М.: Наука, 1988. -- 205 с.
- Станко В.Н.** Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья. -- К.: Наук. думка, 1982. -- 176 с.
- Станюкович А.К.** К проблеме математической оценки материала из синхронных жилищ (лагерь Второй Камчатской экспедиции В.Беринга) // Проблемы ре-
- конструкций в археологии. -- Новосибирск: Наука, 1985. -- С 141–146.
- Старкова Н.К.** Ительмены. Материальная культура XVIII в. – 60-е годы XX в. -- М.: Наука, 1976. -- 166 с.
- Токарев С.А.** Ранние формы религии. -- М.: Политиздат, 1990. -- 622 с.
- Файнберг Л.А.** Охотники Американского Севера (индейцы и эскимосы). -- М.: Наука, 1991. -- 184 с.
- Хлобыстин Л.П.** Проблемы социологии неолита Северной Евразии // Охотники, собиратели, рыболовы. -- Л.: Наука, 1972. -- С. 26–48.
- Хлобыстин М.Д.** Динамика социо-культурного процесса в раннепервобытных общинах Северной Евразии эпохи раннего голоцен // Петербургский археологический вестник. -- СПб, 1994. -- № 8. -- С. 31–42.
- Хомич Л.В.** Культурные традиции в трудовой деятельности и материальной культуре оленеводов севера Западной Сибири // Культурные традиции народов Сибири. -- Л.: Наука, 1986. -- С. 12–41.
- Шовкопляс И.Г.** Мезинская стоянка (к истории Среднеднепровского бассейна в позднепалеолитическую эпоху). -- К.: Наук. думка, 1965. -- 327 с.
- Эванс-Причард Э.Э.** Нуэры. Описание способов жизнеобеспечения и политических институтов одного из нилотских народов. -- М.: Наука, 1985. -- 236 с.
- Эверстов С.И.** Рыболовство в Сибири. Каменный век. -- Новосибирск: Наука, 1988. -- 144 с.
- Яковлєва Л.А.** Символіка поховань пізнього палеоліту Східної Європи та Сибіру // Археологія. -- К., 1994. -- № 4. -- С. 84–98.
- Binford L.R.** In Pursuit in the Past. -- Thames and Hudson. -- 1983. -- 256 p.
- Birdsell J.** Some predictions for the Pleistocene Based on Equilibrium Systems among Recent Hunter-Gatherers / / Man the Hunter. -- Chicago, 1968. -- P. 229–241.

I.M. GAVRILENKO**ORGANIZATION OF HABITATION AREA AND QUANTITY OF SETTLERS AT MESOLITHIC SITE OF V'YAZIVOK 4A**

The analysis structure of habitation and structure of flint complexes of dwellings Vyazivok-4a Mesolithic Site (on Middle Dnipro) allows to make conclusions, that smaller of them (area from 9,6 up to 12,6 sq. i) served places residence for one childless family, and large (area from 23,8 up to 28,3 sq. i) – for two families with children everyone.

These conclusions are based on a parity "man's" (cores, microliths) and "female" (scrapers) of flint implements, which separately on groups of small and large dwellings were almost equally. Thus the need inhabitants of small dwellings in products of splitting flint and arrow heads were below compared with tracked in the large dwellings in 2–3 times, whereas quantity of the scrapers tools and, accordingly, the intensity of operations on processing skins of animals were smaller in 5–6 times.

The division of the area of the large dwellings into man's and female half was absent. At the same time tracked the distribution to family half, in which on one "man's" place was necessary not less than 3 places, bound with processing of skins. That is at the large dwellings lived till two men and five – six persons, which were engaged in processing of skins and other home crafts, namely – two adult women and up to four children of able-bodied age, from which developed two separate families. Agrees the given ethnographies we can assume, that last were among them selves in related connection.

Thus, basic structural element of the early mesolithic communities the groups of simple families connected by the close related attitudes and economic interests acted. Alongside with associations of families the separate families lived which did not enter into a nucleus of a community and had by virtue of the certain circumstances a little bit lowest social (but not property) status.

О.В. СМИНТИНА

ДО ПРОБЛЕМИ ПАЛЕОЕКОЛОГІЧНОГО РАЙОНУВАННЯ: ЖИЛІ ПРОСТОРИ СТЕПОВОЇ УКРАЇНИ В ЕПОХУ ПІЗЬОГО МЕЗОЛІТУ

Стаття присвячена розгляду житлового простору степової зони України в пізньому мезоліті, де розрізняються щонайменше п'ять жилих просторів, освоєння яких здійснювалося на дещо відмінних засадах.

Вступ

Перехід до пізнього мезоліту традиційно пов'язується з початком бореального періоду голоцену. У цей час відбуваються суттєві зрушенні в характері та структурі компонентів палеогеографічного середовища, які супроводжуються перебудовою культури мешканців цих теренів.

В міру пом'якшення та, передусім, зваження клімату, рослинність степів стає набагато більш різноманітнішою, набуваючи вигляду, типового для мезофільних лук. Ландшафти цього типу опановують представники фауни, пов'язані з закритими та напівзакритими біотопами, що приводить до загального урізноманітнення видового складу тваринного світу степової зони. В умовах вологого та теплого клімату підвищується інтенсивність діяльності постійних та тимчасових водотоків та водоймищ багатих на рибу. У результаті змін окремих компонентів палеогеографічного середовища в бореальних степах відбувається загальне збільшення густоти біомаси на одиницю площин, що в цілому сприяє стабілізації способу життя мешканців цих регіонів.

Загальним напрямком розвитку демографічної ситуації степової зони сучасної України в пізньому мезоліті стає поступове підвищення густоти населення. Про це свідчить різке збільшення, у порівнянні з раннім мезолітом, кількості археологічних пам'яток на одиницю площин та перебудова поселенської структури. Так, густота харчових ресурсів дозволяє людям відноснодалеко відходити від течії великих і малих річок та поступово освоювати долини невеликих байраків та балок, доходячи подекуди до вододілів. Загальна стабілізація життя знаходить вияв і у поновленні в цей час діяльності базових таборів, відносно великих і тривалих поселень, які успішно функціонують в степах протягом пізнього палеоліту, зникаючи лише з переходом до голоцену [Сминтина, 1999, с.239-256]. На значному просторі межиріччя Дунаю та Дніпра поширюється споріднене у генетичному відношенні населення, що, не виключено, відбиває тенденцію більш фундаментального освоєння регіону.

У той же час протягом всього пізнього мезоліту археологічно простежуються й ознаки збереження досить

O.V. SMYNTYNA.

ON THE PROBLEM OF PALEOECOLOGICAL REGIONING: HABITATION AREALS OF STEPPE UKRAINE IN THE LATE MESOLITHIC

Paper deals with study on habitation areals of Steppe zone of Ukraine in the Late Mesolithic. At least five habitation areals are distinguished, which exploitation was conducted on the base of somewhat different approaches.

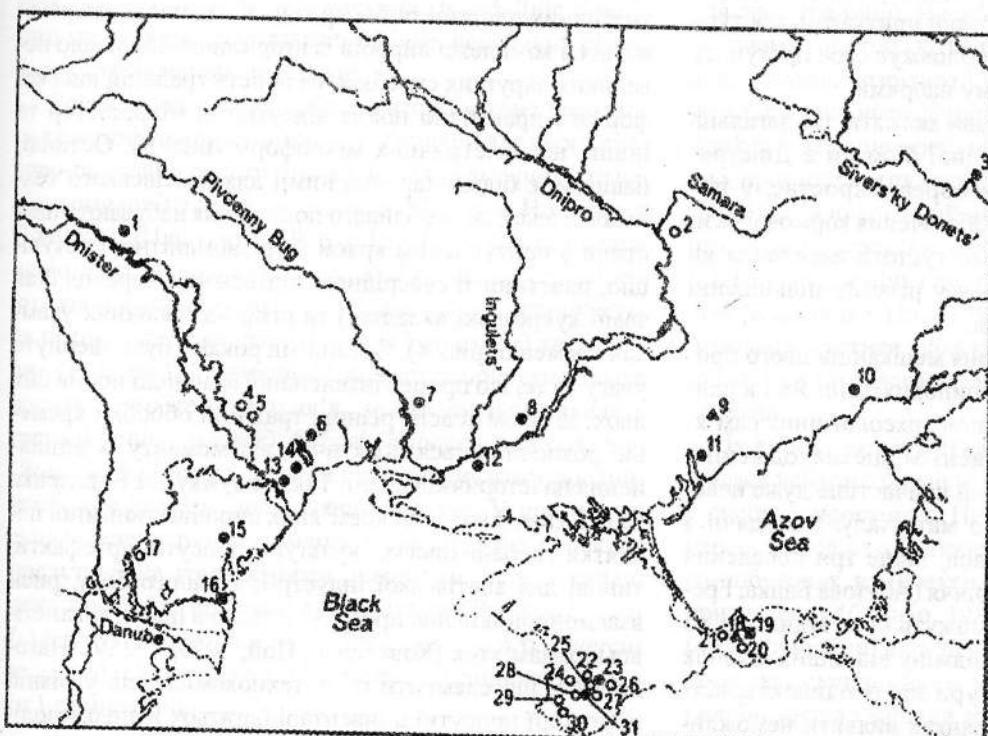
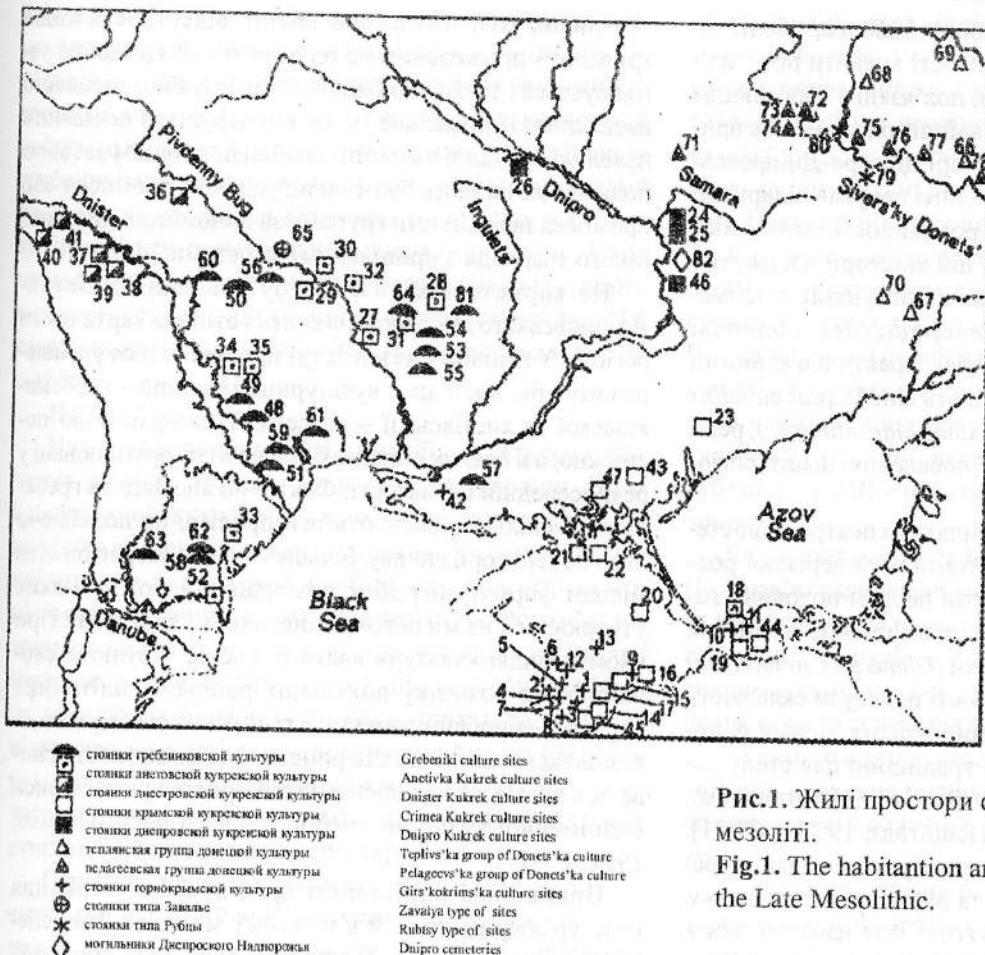
складної екологічної та демографічної ситуації, пов'язаної з відносно суверим контролем за ресурсами. Серед археологічних пам'яток цього часу абсолютно переважають сліди короткосрочного перебування нечисленного колективу. У багатьох випадках їх розташування навколо базових поселень дозволяє окреслити так звані "куші" пам'яток, які фіксують кормову територію окремої групи населення. На думку більшості дослідників, таке окреслення районів промислу відбиває необхідність розмежування ресурсної (в першу чергу, харчової) бази мешканців сусідніх районів [Станко, 1996, с.8].

Отже, в пізньому мезоліті степова зона території сучасної України, взята як єдине ціле, характеризується певними спільними рисами культури та побуту її мешканців [Сминтина, 2001, с.204-228, 254-255]. У той же час більш детальний просторовий аналіз окремих компонентів палеогеографічного середовища та систем життєдіяльності колективів, що проживали там, дозволяє виявити певні локальні особливості конкретних проявів культури життезабезпечення та етнічної культури пізньомезолітических степовиків. На цій підставі в рамках степової зони в пізньому мезоліті розрізняється щонайменше п'ять жилих просторів, освоєння яких здійснювалося на дещо відмінних засадах: Дністро-Дніпровське межиріччя, Нижнє Подунав'я, Дніпровське Надпоріжжя, Кримсько-Азовський степ, басейн Сіверського Днітра (рис. 1).

Дністро-Дніпровське межиріччя

Як і в ранньому мезоліті, протягом бореального періоду голоцену цей регіон продовжує втілювати всі найбільш характерні риси палеогеографічного середовища степової зони та демонструвати на цій підставі найтипівіші для степовиків засади освоєння свого житлого простору [Сминтина, 1997, с.4-12]. Більше того, саме в даному регіоні найбільш повно знаходить вияв спадковість в еволюції культури життезабезпечення та етнічної культури населення даного регіону.

У пізньому мезоліті зберігається і певна обмеженість джерельної бази для реконструкції фауни та флори регіону (рис. 2). Тут немає археологічних пам'яток з результатами палінологічного аналізу, які б характеризувалися відносно чіткою хронологічною позицією. У

● споропильцеві аналізи четвертичних відкладень
 ▲ споропильцеві аналізи відкладень мезолітичних стоник
 ○ мезолітичні стоники з фауністичними залишками
 ■ мезолітичні стоники з споропильцевими

Рис.2. Джерела для реконструкції палеогеографічного середовища степової зони в бореальному періоді голоцену.

Fig.2. The sources for reconstruction of paleogeographical landscapes of Steppe region of Ukraine in Boreal.

субаеральних ранньоголоценових відкладах боліт та лиманів сьогодні немає можливості виявити різкі зрушенні видового складу флори, пов'язані з бореальним періодом голоцену. У найзагальніших рисах можна припустити, що на широкому просторі Дністро-Дніпровського межиріччя в пізньому мезоліті панував відкритий степовий ландшафт, у складі рослинності якого вміст трав міг досягати 80-90 %. В цій категорії абсолютно переважали види, пристосовані до посушливих кліматичних умов: лободові (*Chenopodiceae*), полинові (*Artemisiae*) та злакові (*Graminae*). Практично єдиними мешканцями цих просторів стають кінь (*Equus caballus L.*) та гідрунтіновий віслюк (*Asinus hidruntinus L.*), рештки яких знайдені на опорних поселеннях цього регіону (табл. 1).

У той же час, в усіх без винятку спектрах простежується певне збільшення питомої ваги деревної рослинності, в складі якої протягом першої половини голоцену поступово збільшується вміст широколистих порід. Так, дуб (*Quercus sp.*), ільм (*Ulmus sp.*), липа (*Tilia*) та інші широколисті у сукупності подекуди складають чверть усіх дерев. Провідними ж лісотворними породами в бореалі залишаються традиційні для степу сочна (*Pinus silvestris*) та береза (*Betula sp.*) [Артюшенко, 1970, с.47-51, 60-61, 90-93; Нейштадт, 1957, с.69-71]. Як уявляється, залишенні ділянки були пов'язані переважно з течіями великих рік та річок другого порядку, діяльність яких у бореалі суттєво інтенсифікується в зв'язку із загальними змінами кліматичного режиму Чорноморсько-Середземноморського басейну. Найвірогідніше, саме такі простори стали притулком для тура (*Bos primigenius Boj.*), який продовжує своє поступове пересування степом у східному напрямку.

Отже, в цілому є всі підстави вважати, що загальна кількість рослинної та тваринної біомаси в Дністро-Дніпровському межиріччі в бореалі зростає, у порівнянні з попереднім часом. Збагачення кормової бази сприяло значному збільшенню густоти населення на одиницю площини, що відбилося у різкому підвищенні кількості поселень степовиків.

Культура життезабезпечення мешканців цього простору, проте, не зазнала принципових змін. Як і в ранньому мезоліті, провідним типом археологічних пам'яток залишаються короткочасні місцевознаходження, інвентар яких репрезентований найчастіше дуже невеликою кількістю підйомного матеріалу. Виходячи з кількості та характеру знахідок, лише три поселення Дунай-Дністровського межиріччя (Абузова Балка, Гребеники та Гіржеве) умовно можуть бути віднесені до групи сезонних стоянок. На відміну від інших ділянок степу, якісь внутрішні структури або поодинокі конструктивні залишки на цих стоянках виявiti неможливо, оскільки культурний шар там не простежується.

Така система поселень вказує на досить високий рівень рухливості місцевого населення, яке віддавало перевагу екстенсивному шляху експлуатації ресурсів свого житлового простору. Саме цим може пояснюватися досить висока (найбільша в степовій зоні України в цілому) кількість пам'яток, що фіксують пересування

невеликих колективів, при повній відсутності слідів тривалого проживання на одному місці. Це добре узгоджується із складом мисливської здобичі місцевого населення. Центральне місце в її структурі посідають невеликі нестадні тварини, найбільш плідним засобом полювання на яких був індивідуальний промисел або промисел невеликими групами за допомогою дистанційного знаряддя з прицільними якостями.

На користь такого способу освоєння Дністро-Дніпровського простору свідчить і етнічна карта цього регіону. У пізньому мезоліті тут простежується унікальна ситуація: носії двох культурних традицій – гребениківської та анетівської – розселяються практично посміжно, а в деяких випадках їх пам'ятки розташовані у безпосередній близькості. Фактично анетівці та гребениківці спільно освоюють цей простір, не поділяючи його на території впливу. Більше того, даний регіон став місцем формування обох цих традицій, кожна з яких утворюється на місцевому генетичному підґрунті. При цьому обидві культури являють собою результат еволюційного розвитку локальних ранньомезолітических традицій обробки кременю: в гребениківському технокомплексі очевидною є царинсько-рогалицька підснова, а в анетівському досить чітко простежуються риси одноіменної культури пребореального часу [Станко, 1991, с.5-17].

Принципові відмінності крем'яної індустрії цих культур зберігаються й в пізньому мезоліті. Так, специфіку гребениківської індустрії становлять спрошені нуклеуси, домінування серед сколів правильних призматичних пластин та їх перетинів, абсолютно переважання в комплексі виробів із вторинною обробкою невеликих округлих скребків, наявність трапецій високої форми і практично повна відсутність міковістер та інших негеометричних мікроформ (рис. 3). Останні, навпаки, є більш характерними для анетівського технокомплексу, де особливого поширення набувають пластини з притупленим краєм та різноманітною ретушшю, пластини зі своєрідною піттескою з черевця (так звані кукрекські вкладені) та різці на масивних уламках кременю (рис. 4). Останніми роками було звернуто увагу на те, що процес інтенсивної взаємодії носіїв цих двох, загалом зовсім різних, традицій обробки кременю розпочинається практично від моменту їх виникнення на історичній арені. Так, на думку С.І.Коваленка та В.Б.Цоя, в колекції крем'яних виробів епонімної пам'яток гребениківської культури присутні артефакти, типові для анетівської індустрії; з іншого боку, риси взаємопроникнення простежуються і в інвентарі анетівських пам'яток [Коваленко, Цой, 1999, с. 259]. Наголосимо, що елементи обох технокомплексів у різній пропорції присутні в інвентарі багатьох пізньомезолітических поселень інших регіонів степової зони України.

Як уявляється, така інтенсивна взаємодія носіїв різних за походженням культур стала можливою завдяки двом обставинам. З одного боку, цьому чималою мірою сприяло тривале проживання пліч-о-пліч їх попередників; з іншого – не слід недооцінювати й зна-

чення рухливого способу життя місцевого населення, що сприяло численним і багаторівневим контактам. Їх мирний характер забезпечувався певним попілішенням кормової бази. В цілому ж, незалежно від конкретної оцінки ходу та наслідків процесу взаємодії анетівців та гребениківців, навряд чи може викликати сумніви той факт, що це населення виробило досить своєрідне розуміння сенсу поняття свого жилого простору. Воно передбачало освоєння цього простору разом із споконвічними сусідами, що, безумовно, додас своєрідності й самій системі експлуатації Дністро-Дніпровського межиріччя.

Нижнє Подунав'я

Нижнє Подунав'я є однією з найбільш детально вивчених ділянок степової зони сучасної України. Його інтерпретація як окремого жилого простору обумовлена цілою низкою обставин. З одного боку, саме тут функціонувало два з трьох найбільших довготривалих пізньомезолітичних поселень даної палеогеографічної зони, причому кожне з них досліджувалося в ході стаціонарних розкопок. Крім того, з цим регіоном пов'язана абсолютна більшість фауністичних залишків, що відкриває можливість по-новому підійти до реконструкції господарської діяльності мешканців даного жилого простору. Певною своєрідністю відзначається й етнічний склад населення цієї території.

Перш ніж перейти до аналізу даного регіону, зазначимо, що названий він так умовно, оскільки у власне нижньодунайському просторі розташоване лише одне поселення – Залізничне. Переважна ж більшість пам'яток тяжіє до центральної частини Дунай-Дністровського межиріччя і пов'язана з течіями невеликих річок, балок і тимчасових водотоків.

Бореальний красивид цієї території можна визначити як мезофільний лучний степ. Типовий для нього спорово-пилковий спектр отримано для культурного шару пізньомезолітичного поселення Мирне в Нижньому Подунав'ї [Пашкевич, 1976, с.153-155]. За палінологічною діаграмою, серед трав, як і раніше, тут домінують лободові (*Chenopodiaceae*), але значно підвищується питома вага складноцвітних (*Compositae*) та зернових (*Poaceae*). У незначній кількості присутнє також досить розмаїте різnotрав'я, до складу якого входять гречані (*Polygonaceae*), бобові (*Fabaceae*) та розанові (*Rosaceae*). Густота деревної та чагарникової рослинності в бореальну добу значно зростає. У цей час на схилах долин річок, лиманів та балок вона подекуди представлена компактними ділянками лісів, у складі яких поряд із типовими ксерофітами (*Pinus sylvestris L.*) присутні також широколисті породи – дуб (*Quercus sp.*), граб (*Carpinus sp.*), липа (*Tilia sp.*), ліщина (*Corylus sp.*) та інші види.

Розповсюдження заліснених ділянок спричинило певну перебудову видового складу фауни регіону (табл. 1). Як і в раніше, фоновим видом тут залишається тур (*Bos primigenius Boj.*), який полюбляв напівзакриті ділянки. Крім того, в бореалі спостерігається збільшення питомої ваги й інших мешканців лісостепових та лісових просторів – дикого кабана (*Sus scrofa L.*), благород-

ного оленя (*Cervus elaphus L.*), бобра (*Castor fiber L.*) тощо [Бібікова, 1982, с. 163]. Важливу роль у голоценовому теріокомплексі Причорноморсько-Приазовського степу в цей час продовжує відігравати тарпан (*Equus gmelini Ant.*), який приходить на зміну широкопалому коню та має спільні риси з кіньми мезолітичних поселень Центральної Європи [Бібікова, Белан, 1984, с.74].

В цілому нижньодунайський регіон у пізньому мезоліті характеризувався чи не найвищою в межах усієї степової України густотою біomasи на одиницю площини. Чималою мірою цьому сприяв і той факт, що ці простори майже не експлуатувалися протягом попереднього часу: єдиними його мешканцями були носії білолісівської культурної традиції, невелика група яких жила тут на рубежі дріасу III – початку пре boreального періоду голоцену.

Як уявляється, саме багата харчова база Нижнього Подунав'я стала запорукою відносної стабільності життя колективів, які просуваються сюди зі сходу. Висхідний пункт міграції – Дністро-Бузьке межиріччя – не викликає сумнівів, оскільки саме там знаходиться основна етнічна територія анетівської та гребениківської культурних традицій. Носії цих етнічних спільнот починають освоєння нижньодунайського простору в середині - другій половині бореального періоду голоцену.

Сучасна джерельна база дозволяє припустити, що процес цей здійснювався анетівцями та гребениківцями сумісно. Інвентар всіх без винятку відомих на сьогодні поселень цього регіону містить елементи, типові для обох традицій. На деяких поселеннях (зокрема, на Мирному) анетівські та гребениківські житлові комплекси можна розрізняти планіграфічно. У той же час, результати планіграфічного аналізу інших пам'яток (наприклад, Залізничного) не дають підстав розмежовувати у просторі місця проживання носіїв цих культурних традицій. Аналогічний синтез окремих елементів даних культур простежується й на дещо більш ранніх пізньомезолітичних пам'ятках Дністро-Бузького межиріччя [Коваленко, Цой, 1999, с.257-262]. На цій підставі можна припустити, що в нижньодунайському регіоні проникає вже інтегроване, анетівсько-гребениківське населення.

Їх спосіб життя в Нижньому Подунав'ї характеризувався набагато більшою осілістю та стабільністю, ніж у сусідніх просторах. Центральним базовим пунктом переселенців стає Мирне, де відкрито 18 господарсько-побутових комплексів широкого функціонального призначення [Станко, 1982]. Скоріш за все, поселення могло функціонувати протягом цілого року. У холодну пору над скupченнями могли споруджувати куренеподібні житла з жердин та гілля, а влітку – влаштовувати навіси, що захищали від сонця. За нормами палеоекономічного моделювання, тут могли одночасно проживати понад 150 чоловік протягом 9 місяців. Реальний же термін функціонування поселення міг бути значно більшим, оскільки на поселенні знайдено майже 30 тис. недіагностичних уламків кісток, які не враховувалися при моделюванні. Крім того, не виключено, що не

всі мешканці Мирного проживали тут постійно. Низка однокультурних короткосезонних місцевознаходжень, розташованих неподалік, скоріше за все, є результатом здійснення ними численних цільових експедицій у пошуках крем'яної сировини та продуктів харчування.

Крім центрального базового табору, в даному регіоні існували й сезонні стоянки (Залізничне та Василівка). Їх постійний зв'язок з Мирним відається проблематичним, якщо врахувати досить значну відстань між цими поселеннями. Найбільш вірогідно, що це були самостійні центри, навколо яких точилося життя невеликих груп населення.

У групі короткосезонних місцевознаходжень представлені переважно пам'ятки, інвентар яких нараховує декілька сот екземплярів; у деяких випадках простежуються певні концентрації підйомного матеріалу, що дозволяє припустити досить інтенсивну активність на даному місці. Слід підкреслити, що такі ознаки пам'яток даного типу можуть вважатися ще однією особливістю системи освоєння нижньодунайського житлового простору. В інших регіонах короткосезонні місцевознаходження представлені значно невиразнішими комплексами.

Не менш яскраво специфіка культури життезабезпечення мешканців Нижнього Подунав'я виявляється і в галузі систем господарювання. Як показують результати палеофауністичного аналізу, вона не торкається самого складу промислових видів чи особливостей мисливської діяльності. Так, більшу частину мисливської здобичі в бореалі тут, як і в інших регіонах, складають бик та кінь. Цілком типовим для пізньомезолітичного полювання в степу є й значне збільшення питомої ваги невеликої дичини, що підтверджується не лише складом фауни поселень, а й загальною мікролітизацією інвентаря для обробки мисливської здобичі. Не виключено, що мешканцями Мирного практикувався також промисел перелітних та водяних птахів. Збільшення питомої ваги мешканців закритих та напівзакритих біотопів також відбуває загальну тенденцію зміни бореального теріокомплексу степів.

Як уявляється, найбільш важлива, специфічна риса системи господарювання пізньомезолітичного населення нижньодунайського простору полягає у виробленні своєрідного підходу до утилізації мисливської здобичі. У цьому контексті увагу привертає значна кількість кісток молодняку тура в колекції Мирного. Ця риса, що традиційно вважається ознакою початку приручення тварин, вкупні з трасологічно виявленими у виробничому інвентарі цього поселення ножами для зрізання трави, дала підстави висунути гіпотезу про те, що пізньомезолітичними мешканцями Нижнього Подунав'я було зроблено перший крок на шляху доместикації бика. Він полягав у тому, що захоплений під час вдалих полювань молодняк не споживали відразу, а тримали в загонах, підгодовували та вбивали в міру необхідності [Станко, 2000, с.7-20].

У результаті досліджень останніх років можна вважати цілком доведеним, що саме в пізньому мезоліті у нижньодунайському просторі було вперше вийшла на порядок денний проблема збереження промислових

тварин як резерву до наступних полювань, що спричинило появу принципово нового напрямку господарської діяльності населення цього регіону. Об'єктом для такої діяльності було обрано тура, біологія та екологія якого були добре знайомі мезолітичним мешканцям Нижнього Подунав'я. Чималою мірою посприяло тому й ритуальне значення цього представника роду биків. Починаючи з пізнього палеоліту, бик (бізон) був культовою твариною степовиків, що свідчить про особливу роль цього виду в культурних системах місцевого населення та обов'язково вимагало дуже уважного ставлення до чисельності його популяції [Станко, 1996, с.12; 1993, с.6].

Унікальність нижньодунайського простору в плані дослідження систем господарювання пізньомезолітичного населення полягає і в тому, що це — єдиний у степовій зоні регіон, де археологічно може бути доведене використання продуктів збиральництва. За матеріалами Мирного, юстивними для його мешканців були лобода біла (*Chenopodium album*), вика волосиста (*Vicia hirsuta*), спориш виткий (*Polygonum convolvulus*), шавель тощо [Коробкова, 1989, с.71; Пашкевич, 1982, с.136]. На поселенні були знайдені також знаряддя для обробки рослинних продуктів — товкачі та тертки для зерна. Судячи за складом насіння, рослинна їжа поповнювалася в організмі запаси вуглеводів та крохмалю, роблячи, таким чином, систему харчування степовиків добре збалансованою [Жуковська, 1979, с.64-75]. Зазначимо проте, що збиральництво не набуло вирішального значення в культурі життезабезпечення пізньомезолітичного населення степу. На думку більшості дослідників, це пов'язано як зі специфікою клімату і ґрунту, так і з переважним розвитком секторів господарювання, пов'язаних з тваринництвом [Коробкова, 1992, с.30].

У цілому сучасний рівень дослідження Нижнього Подунав'я дозволяє зробити висновок, що в даному просторі було реалізовано один із варіантів найбільш складної, розгалуженої та стабільної системи використання можливостей навколошнього середовища з усіх тих, що ми маємо в пізньому мезоліті степової зони Європи. Як уявляється, можливість реалізації такої системи певною мірою була забезпечена відносним багатством рослинної та тваринної біомаси. Вона стала можливою у цьому регіоні як завдяки сприятливим природним умовам (потепління та зволоження клімату), так внаслідок дії антропогенного чинника (збереження цих ресурсів майже недоторканими протягом пізнього палеоліту - раннього мезоліту). Крім того, фундаментальності освоєння нижньодунайського простору посприяв й початок приручення тура, що гарантувало додаткові харчові ресурси. На користь можливості легкого доступу до харчової бази свідчить і цілком мирне співіснування у безпосередньому сусідстві, а подекуди й на одному поселенні, носіїв різних культурних традицій.

Дніпровське Надпоріжжя

Особливості цього регіону як окремого житлового простору безпосередньо пов'язані з самою водною артерією, яка обумовила специфіку компонентів палеоге-

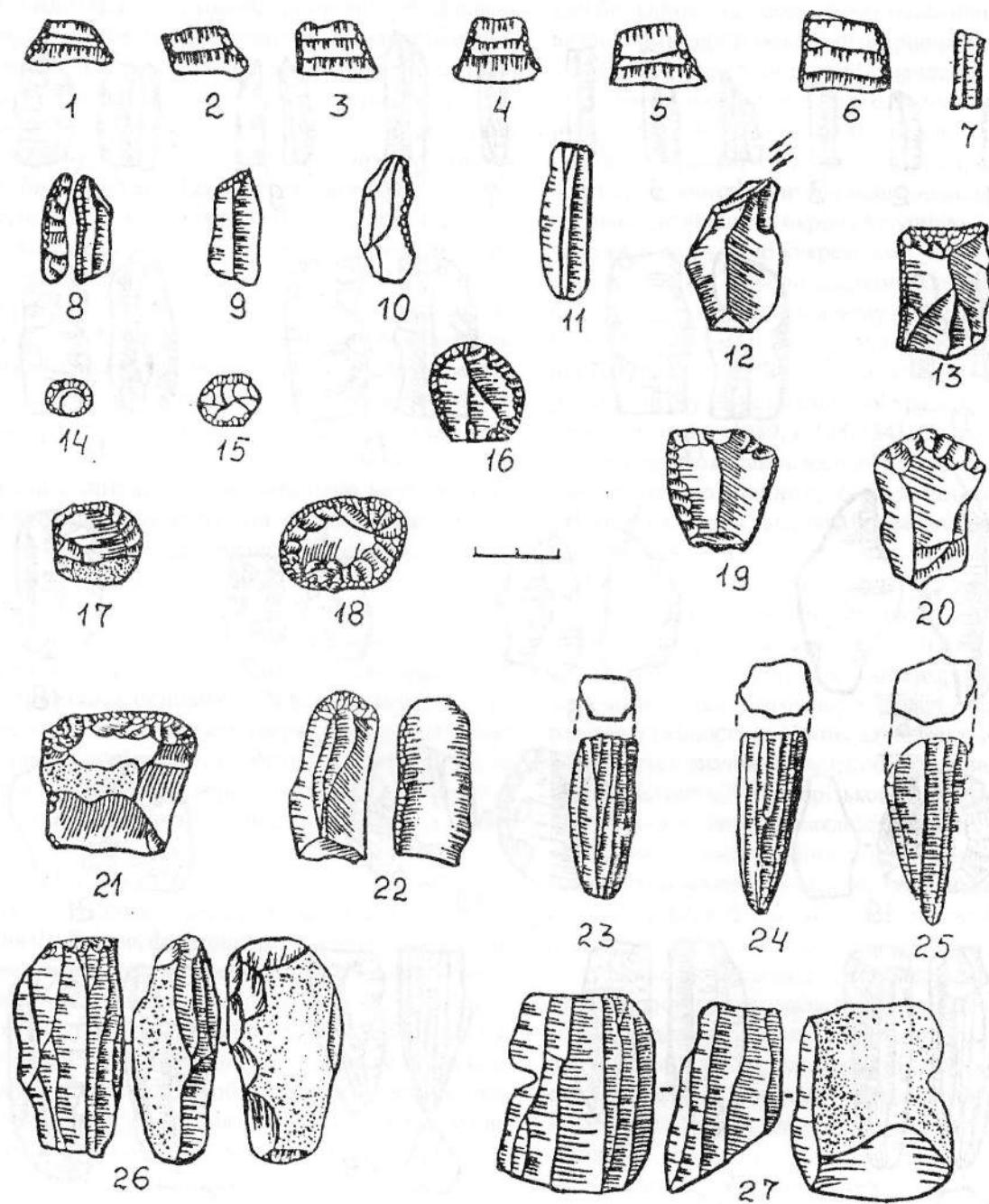

Рис.3. Крем'яний інвентар гребениківської культури.
Fig.3. The flint inventory of Grebenikivs'ka culture.

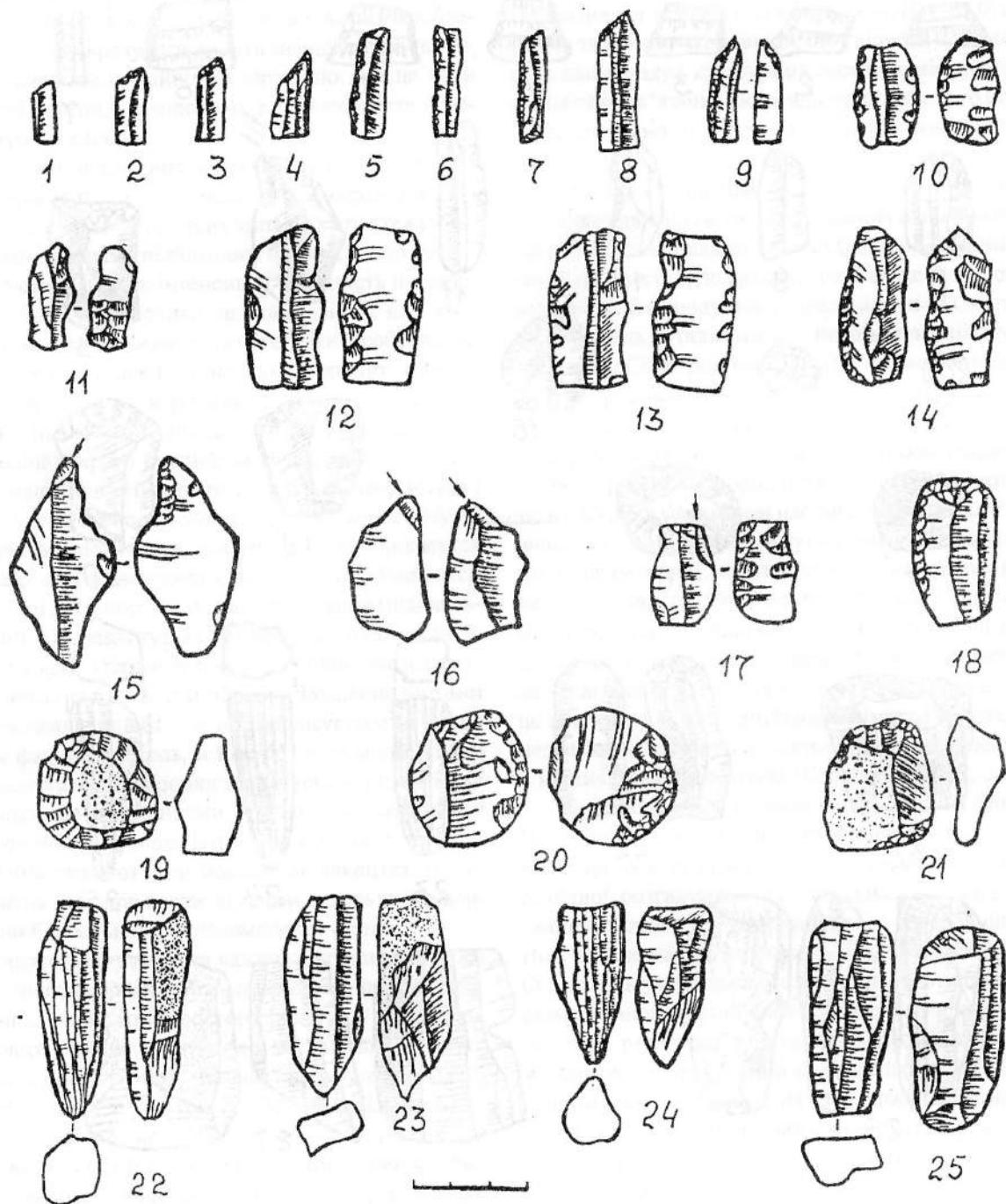

Рис.4. Крем'яний інвентар пізньомезолітичної анетівської культури.
Fig.4. The flint inventory of Late Mesolithic Anetivs'ka culture.

ографічного середовища, з одного боку, і посприяла формуванню досить своєрідного комплексу культури життєзабезпечення та етнічного складу його мешканців – з іншого.

На превеликий жаль, сьогодні в розпорядженні дослідників нема конкретних даних щодо складу флористичного комплексу цієї компактної території. Виходячи з фауністичних даних, протягом бореального періоду голоцену в цьому просторі панував напівзакритий ландшафт, в якому добре себе почували типові лісостепові та лісові види: кабан (*Sus scrofa L.*), благородний олень (*Cervus elaphus L.*), лось (*Alces alces L.*), косуля (*Capreolus capreolus L.*) та бобер (*Castor fiber L.*). У той же час, присутність кісток коня (*Equus sp.*) та тура (*Bos primigenius Boj.*) вказує на наявність відкритих просторів степового характеру.

Як уявляється, найбільш яскраву рису системи освоєння цього жилого простору становить характер розселення місцевого населення — воно заселяє переважно островні ділянки. При цьому спрацьовує загальна закономірність системи взаєморозташування пізньомезолітичних поселень степової зони: у найбільш зручному місці влаштовується базовий табір, навколо якого простежується так званий “куш” пам’яток, що дає уявлення про напрямки та обшир цільових експедицій мешканців центрального поселення.

Таким центральним поселенням в Дніпровському Надпоріжжі стає Ігрень 8, де розкриті рештки 10 великих нащівземлянок із внутрішніми вогнищами, в яких концентрувалася основна кількість культурних залишків: крем’яні та кістяні знаряддя праці, гранітні диски, камені-кіп’ятильники, фауна та велика кількість панцирів молюсків прудянки. Склад фауни, характер жител та нашарування в них свідчать, що життя тривало на поселенні переважно в холодну пору року. На думку Л.Л. Залізняка, ці житлові комплекси, розташовані лінійно уздовж берега р. Самари поблизу місця впадіння її у Дніпро, функціонували не одночасно. Вони є слідами тимчасового перебування і свідоцтвом багаторазового повернення на традиційне місце зимівлі одного колективу чисельністю близько 30 осіб [Залізняк, 1998, с.95, 98]. Мешканці цього поселення фундаментально підходили до облаштування своїх жител, застосовуючи для утеплення їх стовпового каркасу теплоізоляючі шари очерету та панцирів прудянки.

Специфічною рисою системи освоєння жилого простору Дніпровського Надпоріжжя є мисливсько-рибалський напрямок господарства його населення. Складовими цього напрямку слід вважати не лише рибальство, а й промисел водяних птахів, черепах та річкових молюсків [Нужний, 1989, с.145-154]. Судячи з кісткових решток на поселенні Ігрень, його мешканці полюбляли переважно велику річкову рибу – щуку, сома, судака та коропа. На думку В.І. Непріної, сам характер їх промислу був більший до полювання, ніж до рибальства в сучасному розумінні – добування риби здійснювалося за допомогою дистанційних металевих знарядь [Непріна, 1988, с. 29]. Можна припустити також, що мешканцями поселення Ігрень 8 могло практикуватися й

використання ставних сітей із грузилами, які з кінця пребореалу отримують досить широке поширення у північній частині Європи [Залізняк, 1998, с.98; Ошибкина, 1983, с.125]. У такому випадку не виключається можливість спорадичного використання човнів, які могли б використовуватися водночас і як транспортні засоби, сприяючи сполученню мешканців Ігрени з навколошніми короткочасними островними поселеннями.

Певною своєрідністю відзначається й етнічний склад населення Дніпровського Надпоріжжя. У загальних рисах цей регіон входить до області поширення носіїв кукрекської культурної традиції, проте особливості крем’яного інвентаря мешканців даного простору дозволяє виділити окрему традицію – дніпровську, яка тяжіє до культур кукрекського кола. Специфіку її технокомплексу становить відносно висока питома вага геометричних виробів (в цілому не характерна для кукреку), порівняно широкий розвиток пластинчатої технології та наявність окремих елементів культур лісової зони, у першу чергу — яніславицької традиції обробки кременю [Нужний, 1989, с.145-154]. Своєрідних рис цій культурі додають також впливи з боку нащадків ранньомезолітичної царинсько-рогалицької культурної спільноти та представників бореальної групи донецької культури.

Слід підкреслити також, що в даному регіоні продовжують функціонувати пам’ятки, які не мають аналогів в інших регіонах степової зони Європи – могильники. Судячи з особливостей організації III Василівського могильника, у пізньому мезоліті поховальний обряд дещо змінюється. Проте, як уявляється, незмінним залишається значення цього об’єкту в загальний системі експлуатації Надпорізького простору. На думку більшості дослідників, наявність пам’яток такого роду вказує на існування тривалих та стабільних форм зв’язків з обраною територією, які, можливо, фіксують початкові фази формування уяви про батьківщину [Станко, 1997, с.142-156].

В цілому ж невеликий за територіальним обсягом жилий простір Дніпровського Надпоріжжя постає досить своєрідним регіоном, де компактно проживали носії однієї культурної традиції, які практикували своєрідні форми ведення господарства та винайшли надзвичайно цікаву систему контактів з навколошнім світом.

Кримсько-Азовський степ

Своєрідність даного жилого простору визначається не так особливостями компонентів палеогеографічно-середовища, як специфікою етнічного складу його мешканців. Як і в Дністро-Дніпровському межиріччі, наявна джерельна база щодо північної частини цього регіону не дозволяє говорити про суттєві зрушення у характері та у видовому складі рослинності, які були б пов’язані з переходом до бореального періоду голоцену. Лише на Керченському півострові спорово-пилкові та фауністичні комплекси відзначаються чіткою хронологічною позицією.

Судячи зі спорово-пилкових спектрів опорних голоценових розрізів Азовського басейну, тут панував

відкритий степовий ландшафт. В його рослинному комплексі абсолютно переважали види, добре пристосовані до посушливого різко континентального клімату – лободові (*Chenopodiaceae*) та полинові (*Artemisia*). Вміст деревних порід у більшості комплексів не перевищує 7-10 %, в їх складі також домінують типові представники степової флори – сосна (*Pinus sylvestris*), береза (*Betula nana*) та інші ксерофіти. Найбільш типовими мешканцями таких просторів були кінь (*Equus sp.*), віслюк (*Equus asinus L.*) та джейран (*Gazella subgutturosa L.*), кістки яких знайдені на пізньомезолітичних поселеннях Керченського півострова [Мацкевич, 1977, табл. 2; Мацкевич, Пашкевич, 1973, с.123-137]. Водночас, як і в інших куточках степу, в палінологічних діаграмах даного регіону в незначній кількості наявний пилок широколистих порід, причому в Дніпровсько-Азовському регіоні у його складі переважає вільха (*Alnus sp.*), а на Керченському півострові – липа (*Tilia sp.*). Найвірогідніше, саме з цими невеликими лісовими ділянками, які тяжіли переважно до річкових басейнів та чергувалися там з різнотравними луками, була пов’язана присутність на одному з поселень Керченського півострова решток тура (*Bos primigenius Boj.*) та оленя невизначеного виду. В цілому ж, як уявляється, загальна густота рослинної та тваринної біомаси в просторі Кримсько-Азовського степу була однією з найнижчих у межах степової зони сучасної України.

Найбільш вірогідно, що саме такі характеристики кормової бази регіону визначили особливості системи його освоєння. На відміну від інших ділянок степу, тут відсутні великі довготривалі базові тaborи, а переважна більшість археологічних пам’яток належить до типу короткосезонних місцевознаходжень, репрезентованих невеликою кількістю підйомного матеріалу. Лише одне поселення (Фронтове I, шар 3) може бути віднесене до сезонних стоянок спрошеного устрою. Там знайдені рештки легкого наземного житла з кам’яними підвальнами, поблизу входу в яке знаходився скарб крем’яної сировини. На думку Л.Г. Мацкевого, це житло функціонувало протягом одного сезону, а накопичення культурного шару відбувалося протягом декількох років [Мацкевич, 1977, с.72, 131]. Склад крем’яних виробів поселень Кам’яна Могила і Великі Копані 54 дозволяє припустити, що там функціонували сезонні стоянки без конструктивних залишків. В цілому ж середня густота населення на одиницю площин в даному регіоні низька, ніж в інших районах степової зони України.

Відносно суворі палеогеографічні умови та низька густота рослинної і тваринної біомаси на одиницю площин стали саме тими факторами, які регулювали й етнічний склад місцевого населення. Так, зокрема, рівень адаптації до цього середовища анетівців не сприяв їх розселенню в просторі Кримсько-Надазовських степів далі Нижнього Подніпров’я. У цьому регіоні не знайшли задовільних для себе умов і носії пізньомезолітичної донецької культури, освоївши лише північно-західний його куточек. Основним етнічним масивом на цьому просторі залишається кримська культура кук-

реського кола, яка формується тут на заключних фазах пре boreального періоду голоцену. В інвентарі пам’яток цієї традиції присутні олівцеподібні нуклеуси, своєрідні “кукрекські різці” на коротких масивних відщепах та уламках; головним культуровизначальним елементом цієї традиції вважаються “кукрекські вкладні” – пластини або їх медіальні перетини з підтескою з черевця. Геометричні форми в цьому технокомплексі представлені незначною кількістю, а серед негеометричних мікролітів переважають тупоскошені пластини (рис. 5). На бореальний етап розвитку даної індустрії припадає поширення її технологічних елементів до передгріїв та ял Гірського Криму, до Керченського півострова і Приазов’я. З другої половини бореалу в горах та передгріях Криму формуються пам’ятки, інвентар яких містить ознаки як гірсько-кримської, так і кукрекської культури. Все це, як уявляється, відбуває досить інтенсивну взаємодію носіїв цих традицій обробки кременю, результати якої найбільш наочно проявляються на Керченському півострові.

В цілому ж в просторі Кримсько-Азовських степів досить чітко можуть бути виокремлені два регіони, дещо відмінні за характером компонентів палеогеографічного середовища та за етнічним складом місцевого населення. Одним із таких регіонів є Керченський півострів, який спільно освоювався носіями гірсько-кримської та кримсько-кукрекської культурних традицій. Як уявляється, відносна густота біомаси тут була дещо вища, ніж в азовських степах. Саме це обумовило дещо вищу інтенсивність експлуатації півострова, у порівнянні з відкритими степовими просторами Надазов’я. З іншого боку, наявна джерельна база не дас можливості стверджувати, що розбіжності в системі експлуатації цих регіонів були такими ж, як і простежені на окремих жилих просторах степової зони відмінності.

Басейн Сіверського Дінця

Цей регіон характеризується певною своєрідністю компонентів палеогеографічного середовища та характером культури життєзабезпечення й етнічної культури своїх мешканців протягом всього мезоліту. У бореальному періоді голоцену зберігається, хоча й не в такій мірі, виявлено для попереднього часу певна дискретність умов проживання давнього населення. На початку голоцену на плакорах переважав відкритих степовий ландшафт, у спорово-пилковому спектрі якого серед трав до 60 % складає мезотичне різнотрав’я, зокрема, розанові (*Rosaceae*), ясноткові (*Laminiae*), астркові (*Astraea*) та бобові (*Fabales*). У группі деревних порід при абсолютному домінуванні сосни зустрічається також пилок широколистих дерев, зокрема в’яза. На схилах плакорів та в балках характер спорово-пилкових спектрів наближається до лісостепових: вміст ксерофітів там не перевищує 7 %, у складі деревних порід (до 19 % всього пилку), при абсолютному переважанні берези, питома вага дуба (*Quercus sp.*) сягає 18 %; зустрічаються також мікрофосслії вільхи (*Alnus sp.*), яблуневих (*Malus sp.*) та жимолостевих (*Caprifoliaceae*). Фоновою рослинністю ж цього низовинного різнотравно-дерново-злакового степового ландшафту було роз-

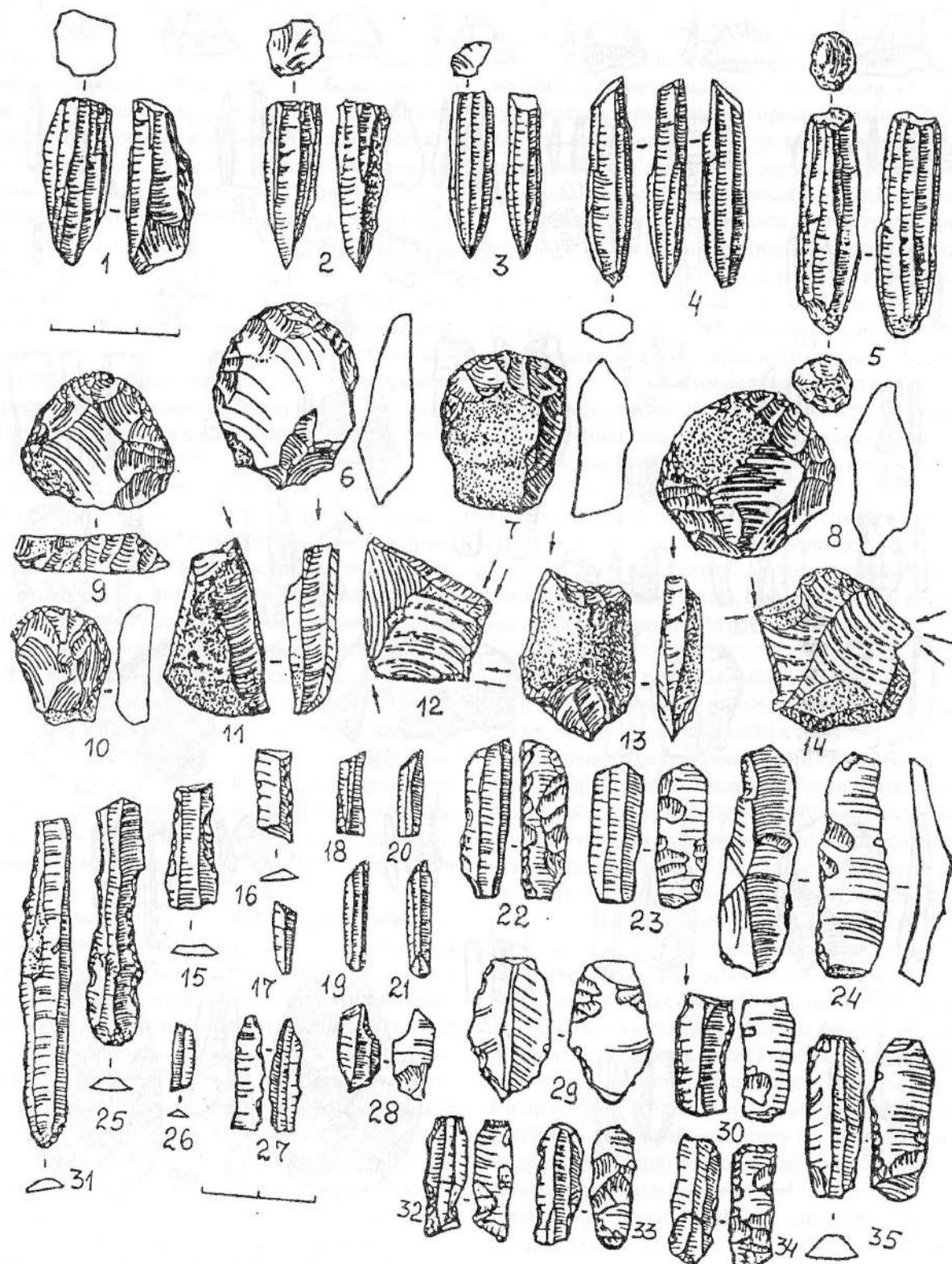

Рис.5. Крем'яний інвентар кримської культури кукрекського кола.
Fig.5. The flint inventory of Crimea culture of Kukrek range.

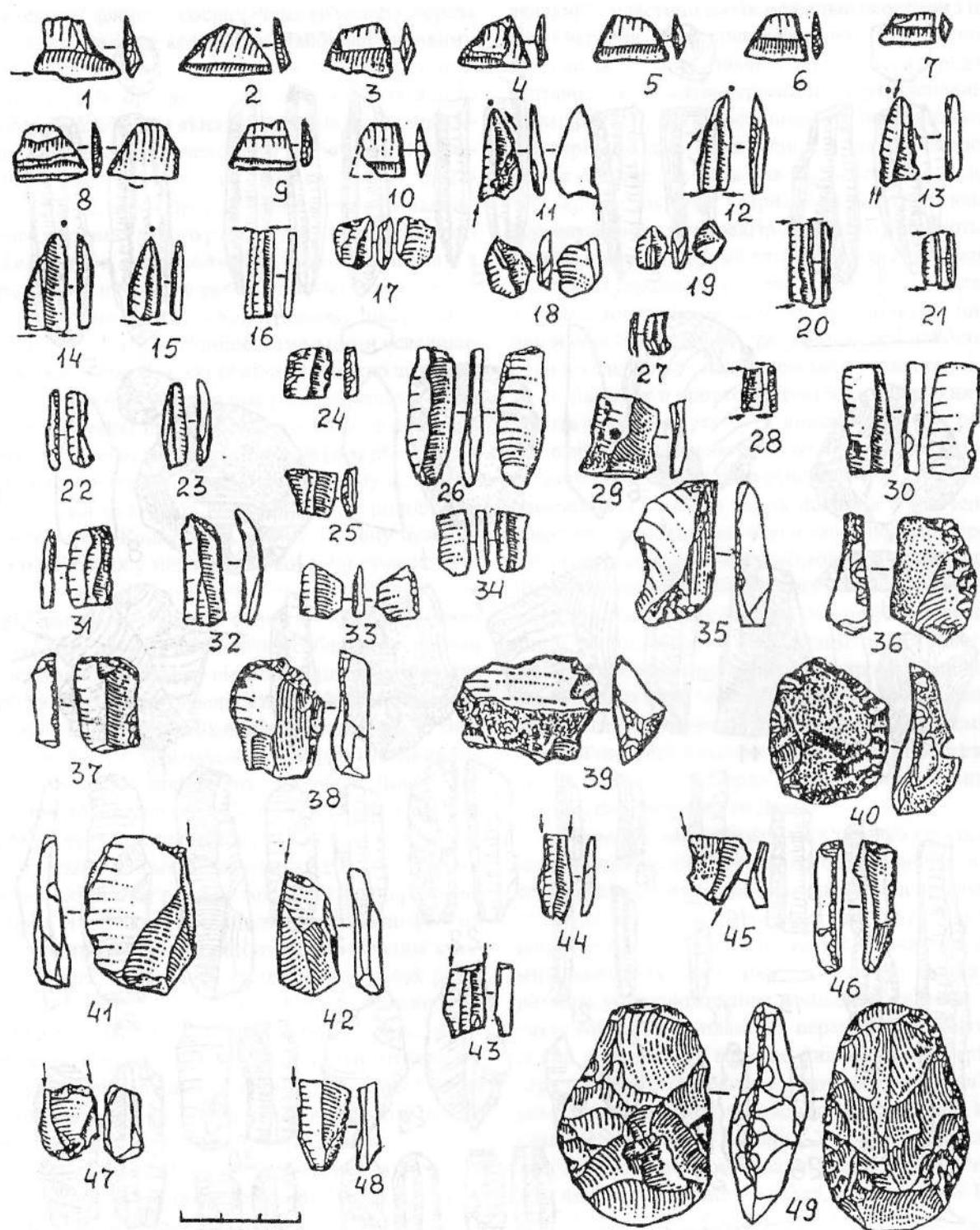

Рис.6. Крем'яний інвентар пелагеївської групи донецької культури (Горелик, 1997).
Fig.6. The flint inventory of Pelageivs'ka group of Donets'ka culture (Gorelic, 1997).

маїтے різнотрав'я (57 % всього пилку). На заключних фазах бореального періоду голоцену, як свідчать спорово-пилкові спектри плакорів та долин балок, спостерігається певне збіднення мезофітної флори та збільшення питомої ваги ефедри та лободових. На думку Н.П. Герасименко, такі зміни паліоспектрів можуть свідчити про певне погіршення (в першу чергу, ксерофітизацію) кліматичних умов [Герасименко, 1997, с. 24].

На відміну від палеогеографічного середовища, культура життєзабезпечення та етнічний склад населення сіверсько-донецького простору постають досить гомогенними. В етнічному відношенні простір басейну Сіверського Донця по праву вважається одним із найбільш однорідних у степовій зоні. Основним і впродовж більшої частини пізнього мезоліту єдиним етнічним масивом у даному районі є носії донецької культури. Специфіку матеріалів її ранньої, тепловської, групи становлять мініатюрні скребачки, близькі до гребениківських, та серії низьких і середньовисоких трапецій. Характерною особливістю пізньої, або пелагієвської групи є наявність у її комплексах яніславицьких вістер та мікрорізців, асиметричних трикутників, овальних тесел ізюмського типу та мікропластин з притупленим краєм (рис. 6) [Горелик, 1997, с. 123-132].

Сьогодні більшість дослідників вважає донецьку культуру гетерогенным явищем, у формуванні якого взяли участь елементи як степових (місцевих та прийдешніх), так і лісових і лісостепових культур. У ході реконструкції конкретного механізму утворення цієї традиції не виключається й можливість прямої міграції деяких груп населення, зокрема, яніславицького [Залізняк, 1998, с. 192-198]. Як уявляється, необхідно умовою успішності цих етнічних процесів були особливості палеогеографічного середовища сіверсько-донецького простору, в якому своєрідним чином поєднувалися елементи, характерні для різних природно-географічних зон. Про це свідчить і той факт, що носії донецької культури освоюють досить компактну територію, практично не виходячи далеко за межі басейну Сіверського Донця.

Про успішність їхньої системи експлуатації власного жилого простору свідчить вироблена ними система розселення, яка в загальних рисах повторює типову для пізньомезолітичної степової зони схему. Як і в інших регіонах степу, тут досить легко можна виявити одне відносно фундаментальне поселення (хут. Шевченко), та цілу низку місць нетривалого перебування невеликих колективів. Проте, на відміну від Дніпровського та Дунайського басейнів, чітко простежити "кущ" пам'яток тут не видається можливим. Дещо відмінним є й сам характер центрального поселення: його структура навряд чи відповідає уявленню про базовий табір. Там не виявлено залишків жител, відсутня фауна, не простежуються сліди існування тривалих вогнищ тощо. Скоріш, це була сезонна стоянка без конструктивних залишків. Багата сировинна база для виготовлення знарядь праці в умовах загального зростання рівня осілості мешканців даного регіону обумовила поновлення традиції облаштування спеціальних пунктів обробки кре-

меня (Петропавлівка). Пам'ятки такого типу успішно функціонують тут у пізньому й фінальному палеоліті і зникають в ранньомезолітичний час.

У центральній частині сіверсько-донецького простору протягом бореалу продовжується еволюційний розвиток місцевої традиції Минівського Яру, зафікований у матеріалах поселень пам'яток типу Рубці. Специфіку їх індустрії становить наявність своєрідних ізюмських тесел і наконечників постсвідерського типу та повна відсутність геометричних форм, що наближує їх до культур Українського Полісся [Горелик, Духін, 1984, с. 13-24]. На превеликий жаль, ця традиція представлена лише двома пам'ятками, що змушує нас утриматися від будь-яких висновків щодо способу життя їх мешканців.

Харчову базу та особливості систем господарювання носіїв двох етнічних традицій сіверсько-донецького простору відтворити досить важко, оскільки фауністичні знахідки на пізньомезолітичних поселеннях цього регіону відсутні. Виходячи з загальних особливостей палеогеографії та гідрології цього регіону, ряд дослідників інтерпретує господарську систему носіїв донецької культури як мисливсько-рибалську, однією з найважливіших галузей якої був систематичний промисел риби, водних птахів та річкових молюсків [Горелик, 1997, с. 123-132; Сибільов, 1940, с. 69].

В цілому своєрідність басейну Сіверського Донця як окремого жилого простору визначається як особливостями його палеогеографічного середовища, так і специфікою способу життя, етнічного складу та напрямками міжкультурних зв'язків його мешканців.

Підсумки

Отже, як і в ранньому мезоліті, в рамках степової зони сучасної України виокремлюється декілька просторів, що суттєво різняться між собою як за особливостями видового складу рослинного та тваринного світу, так і за характерними рисами системи розселення, матеріальної культури, побуту, засобів життєзабезпечення та за етнічним складом населення, що проживало в межах цих просторів. Слід підкреслити, що в деяких випадках простори виявляють певну своєрідність за всіма цими параметрами, проте абсолютна їх більшість відрізняється лише кількома з указаних ознак.

Як уявляється, ця близькість базових засад експлуатації степової зони сучасної України базувалася на двох принципових моментах. З одного боку, її підґрунтам виступає (у загальних рисах) подібна палеогеографічна ситуація, що складається в степу у бореальний час. З іншого боку, слід звернути увагу й на той факт, що практично в усіх районах степу (за винятком басейну Сіверського Донця) розповсюджується близьке, хоча й певною мірою відмінне в етнічному відношенні населення – носії культур кукрекського кола (анетівської, дніпровської та кримської). Це досить складне як щодо визначення меж його розповсюдження, так і за культурним змістом явище формується у другій половині пребореального періоду голоцену в центральній частині степової зони на підґрунті низки споріднених мікрораветських індустрій попереднього часу. У бореалі пам'ятки цього кола поширюються на широкому просторі

– від Дунаю та Дністра до Надазов’я, від Надпоріжжя до центральних районів Криму, причому, на палеоландафтах різного характеру. Досить успішне пристосування кукрекців до степу й лісостепу, яйл, передгір’їв та гір, а також до острівних ділянок передбачає наявність у них велими складної і гнучкої системи використання можливостей конкретного жилого простору.

У результаті аналізу фауністичних матеріалів поселень кукрекського культурного кола можна припустити, що система господарювання її носіїв базувалася на індивідуальному промислі тура, породжене потребою зберігати промислові тварини як резерв м’ясної їжі. Ще одним видом діяльності, що сприяв встановленню більш тривалих зв’язків з промисловою територією, стає рибальство. У бореалі воно набуває значення однієї з найважливіших галузей привласнюючого господарства кукрекців, які проживали в басейнах найбільших річок степової зони.

Таким чином, у пізньому мезоліті в кукрекському середовищі одночасно реалізуються два принципово відмінні засоби господарювання. З одного боку, якщо дозволяла демографічна місткість ландшафту, спостерігається тенденція до збереження ними традиційної господарської системи. З іншою, формуються та плідно використовуються нові джерела засобів життєзабезпечення. Обрання того чи іншого варіанту залежало, як уявляється, від багатьох чинників, серед яких важливу роль, поряд з особливостями конкретної мікроніші, відігравала господарська діяльність найближчих сусідів. Останнє, в свою чергу, передбачає створення складної та гнучкої системи взаємодії представників окремих локальних варіантів кукреку між собою та з інокультурним населенням.

ЛІТЕРАТУРА

- Артюшенко А.Т.** Растительность Лесостепи и Степи Украины в четвертичном периоде.– К.: Наукова думка, 1970.
- Бибкова В.И.** Териофауна поселения Мирное // Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.– К.: Наукова думка, 1982.
- Бибкова В.И., Белан Н.Г.** Тарпан эпохи мезолита Северного Причерноморья // Материалы каменного века на территории Украины.– К.: Наукова думка.– 1984.
- Герасименко Н.П.** Природная среда обитания человека на юго-востоке Украины в позднеледниковые и голоцене (по материалам палеогеографического изучения археологических памятников) // Археологический альманах № 6.– Донецк, 1997.
- Горелик А.Ф.** Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы “неолитизации” мезолитических культур // Археология и этнология Восточной Европы. Материалы и исследования.– Одесса: Гермес.– 1997.– С.123-132.
- Горелик А.Ф., Духин А.О.** Раскопки мезолитических памятников Миньевский Яр и Рубцы // Новые археологические исследования на Одесчине.– К.: Наукова думка.– 1984.– С.13-24.
- Жуковская Н.Л.** Пища кочевников Центральной Азии (к вопросу об экологических основах формирования модели питания) // СЭ.– 1979.– № 5.– С.64-75.
- Залізняк Л.Л.** Передісторія України Х-V тис. до н.е.– К.: Бібліотека українця, 1998.
- Коваленко С.И., Цой В.Б.** К вопросу о развитии позднемезолитических индустрий в Карпато-Днестровском регионе // Stratum plus.– 1999.– № 1.– С. 257-262.
- Коробкова Г.Ф.** Предпосылки сложения производящего хозяйства в Северо-Западном Причерноморье // Первобытная археология. Материалы и исследования.– К.: Наукова думка.– 1989.
- Коробкова Г.Ф.** Истоки неолитизации: к проблеме хозяйственно-культурного развития Северо-Западного Причерноморья эпоху мезолита // Studia praehistorica.– 1992.– V.11-12.
- Мацкевич Л.Г.** Мезолит и неолит Восточного Крыма.– К.: Наукова думка, 1977.
- Мацкевич Л.Г., Пашкевич Г.А.** К палеогеографии Керченского полуострова времен мезолита и неолита // СА.– 1973.– № 2.– С.123-137.
- Нейштадт М.И.** История лесов и палеогеография СССР в голоцене.– М.: Изд-во АН СССР, 1957.– С.69-71.
- Непріна В.І.** Виникнення та розвиток рибальства на території України // Археологія. - 1988. - Т. 64.
- Нужний Д.Ю.** О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век. Памятники, методика, проблемы.– К.: Наукова думка.– 1989.– С.145-154.
- Ошибкина С.В.** Мезолит бассейна Сухоны и Восточного Прионежья.– М.: Наука, 1983.
- Пашкевич Г.О.** Спорово-пилкові комплекси біля с.Мирного // УІЖ.– 1976.– Т.33.– № 2.

Пашкевич Г.А. Палеоботаническая характеристика поселения Мирное // Станко В.Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.– К.: Наукова думка, 1982.

Сибилев Н.В. Микролитические стоянки бассейна р. Донца // БКИЧП.– 1940а.– № 6-7.

Сминтина О.В. Некоторые аспекты развития культуры населения степной зоны в позднем мезолите // Записки исторического факультету ОДУ.– 1997.– Вип. 7.– С.4-12.

Смынтына Е.В. К проблеме типологии мезолитических памятников // Stratum plus.– 1999.– № 1.– С. 239-256.

Сминтина О.В. Зональність ранньооперівінських культур: дослідження, факти, теорії.– Одеса: Астропrint, 2001.

Станко В.Н. Мирное. Проблемы мезолита степей Северного Причерноморья. - К.: Наукова думка, 1982. - 176 с.

Станко В.Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье: контактная зона древних культур.– К.: Наукова думка.– 1991.– С.5-17.

Станко В.Н. О культе бизона в раннепервобытных общинах степного Причерноморья // Древнее Причерноморье.– Одесса, 1993.

Станко В.Н. Хозяйство населения степей Северного Причерноморья // Записки историчного факультету ОДУ.– 1996.– Вип. 3.– С.12;

Станко В.Н. Епоха мезоліту // Давня історія України.– Т.1. Первісне суспільство.– К.: Наукова думка.– 1997.– С.142-156.

Станко В.Н. Первые скотоводы азово-причерноморских степей // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження.– Одеса: Астропrint.– 2000.– С.7-20.

O.V. SMYNTYNA.

ON THE PROBLEM OF PALEOECOLOGICAL REGIONING: HABITATION AREALS OF STEPPE UKRAINE IN THE LATE MESOLITHIC.

The Steppe zone of modern Ukraine in the Late Mesolithic - if to regard it as a whole - is characterized by certain common features of culture and style of house-holding of their inhabitants. Exploitation systems of steppe landscapes of this age were characterized by comparatively stable way of life, by diversification and complication of economic-household complexes, and by developing of new forms of economy.

More thorough spatial analysis of different components of paleogeographical environment and behavioral systems of human collectives allow to reveal certain local originality of concrete instances of subsistence and ethnic culture of Late Mesolithic steppe inhabitants. At least five habitation areals are distinguished on this base within the frames of Steppe zone during the Late Mesolithic. These are: Dniester-Dnieper interflow, Lower Danubian areal, Dnieper Up-Ridge areal, Crimean-Azovian steppe, and Siverski Dinets basin.

В.О. МАНЬКО

ПАМ'ЯТКИ НЕОЛІТИЧНОЇ ДОНЕЦЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЗЕЛЕНА ГОРНИЦЯ 5 і 6 ТА ПРОБЛЕМИ ФОРМУВАННЯ ДНІПРО-ДОНЕЦЬКОЇ ІСТОРИКО- КУЛЬТУРНОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглянуті комплекси неолітичних стоянок Зелена Горница 5 і 6 у Кремінському районі Луганської області. На підставі аналізу матеріалів стоянок робляться висновки про походження донецької неолітичної культури. Порівняльний аналіз матеріалів стоянок дав можливість розробити періодизацію донецької культури, синхронізувати її з неолітичними культурами суміжних територій.

У 1998-99 рр. Луганська археологічна експедиція продовжила почате в 1990 р. вивчення вузла неолітичних пам'яток у місцевості Зелена Горница в Кремінському районі Луганської області (рис.1,2). До теперішнього часу досліджено 10 пам'яток даного вузла, що знаходяться в хронологічному діапазоні другої половини VII - V тис. до н.е. Стоянки Зелена Горница 5 і 6, матеріали яких раніше частково публікувалися [Манько, Телиженко, 1999, с.13-23]. Вони викликають особливий інтерес, оскільки є досить «чистими» в культурному плані.

Стоянка Зелена Горница-5 (рис.2) знаходиться в Кремінському р-ні Луганської області на місці другої заплавної тераси оз. Клешня заплави лівого берега Сіверського Дінця на висоті близько 12 м від літнього рівня води. Стоянка досліджена на площі 174 кв.м. Приблизно 30% площині стоянки перебуває під багатолітніми насадженнями, що зробило неможливим продовження розкопок.

Для стоянки встановлена наступна стратиграфія:

- дерновий шар – 0,18 м;
- пісок темно-сірий гумусований – 0,18 м;
- пісок світло-коричневий – 0,15 м;
- пісок світло-жовтий – до 20 см.

Культурний шар потужністю 5-10 см розташовувався в нижній частині світло-коричневого піску. Шар характеризується компактністю, що свідчить про його збереження та значною мірою придатність для реконструкції планіграфії стоянки. Невелика потужність культурного шару, наявність у ряді випадків скучень крупного кременю в горизонтальному положенні можуть свідчити про факт одночасного відкладання культурного шару, пов'язаного з одноразовим відвіданням місця стоянки колективом невеликої общини. У крайньому разі, лише одиниці одержаних

V.O. MANKO

THE SITES OF NEOLITHIC DONETS CULTURE ZELENA GORNITSA 5 AND 6 AND THE PROBLEMS OF FORMATION OF DNIPER-DONETS CULTURE AREA

Paper presents the complexes of Neolithic sites Zelena Gornitsa 5 and 6 in Kreminna district of Lugansk region. On the basis of analysis of materials of these sites were drawn on conclusions about the genesis of Donets Neolithic culture. The comparative analysis of materials of these sites provides an opportunity to elaborate the periodisation of Donets culture and to synchronize it with Neolithic cultures of adjacent territories.

під час розкопок виробів не вписуються в картину гомогенного донецького комплексу.

Знахідки на стоянці представлені виробами з кременю, невеликою кількістю виробів з мергелю й піщанику, а також розвалом глинняного горщика.

Кремінний комплекс стоянки складається з 5447 предметів (табл.1). Як сировину використовували гальковий кремінь різноманітних кольорових відтінків, рідше використовувався желвачний кремінь чорного й сірого кольорів. Вироби з кременю вкриті легкою вуалевою блакитнуватою патиною.

Техніку розщеплення характеризують, у основному, 43 нуклеуси й 18 нуклеподібних уламків. Більшість нуклеусів характеризують середню або кінцеву стадію розщеплення гальки або желваку. Серед нуклеусів виділяється група із 7 виробів, яка характеризується орієнтацією на одержання відщепової заготовки, усі нуклеуси цієї групи багатоплощадкові, за обрисами – дископодібні (рис.4; 11). Інші нуклеуси стоянки відбувають техніку розщеплення, орієнтовану на одержання пластинчастих заготовок. Лише один з таких нуклеусів знаходився на стадії розщеплення, близькій до початкової, – це одноплощадковий монофронтальний нуклеус із злегка скосеною непідпрацьованою площадкою, виділеним поздовжнім торцем і злегка підпрацьованою тильною частиною; характерна забитість на залишках галькової кірки свідчить про його використання як відбійника (рис.3; 1). Більше всього в комплексі конічних одноплощадкових нуклеусів з ретельно підпрацьованими рівними площадками; такі нуклеуси використовувалися для одержання пластинок (рис.3; 5,7) і мікропластинок (рис.3; 3,6). Конічні нуклеуси розколоювалися по колу, у 4 випадках доведені до граничної спрацьованості. До описаного типу близькі 7 нуклеусів з підконічними або навіть підолівцеподібними обрисами, однак вони сплощені й

Табл.1. Зелена Горниця 5 і 6. Вироби з кременю

	Зелена Горниця-5	Зелена Горниця-6
Нуклеуси	43	0,79%
Нуклеподібні уламки	18	0,33%
Поздовжні сколи з нуклеусів	37	0,68%
Поперечні сколи з нуклеусів	26	0,48%
Реберчасті сколи	71	1,30%
Пластинчасті заготовки	1187	21,79%
Відщепи	3400	62,42%
Вироби з вторинною обробкою	665	12,21% (100%)
Вістря	13	1,95%
Трапеції	10	1,50%
Пластиинки з притупленим краєм	14	2,11%
Скребки	65	9,78%
Різці	116	17,44%
Реберчасті сколи з ретушшю	9	1,35%
Пластинчасті заготовки з ретушшю	326	49,02%
Відщепи з ретушшю	65	9,78%
Скobelі	16	2,42%
Ретушери	2	0,30%
Сокири	3	0,45%
Сколи підправлення сокир	13	1,95%
Сколи підправлення різців	13	1,95%
Усього	5447	(100%)
		221 100%

монофронтальні. У нуклеусів цього типу площинки злегка скосені, найчастіше ретельно підпрацьовані, названа категорія виробів має мало типологічних відмінностей від конічних нуклеусів. Особливості їх розщеплення, очевидно, пов'язані з якістю вихідної сировини, яка не дозволяє розщеплювати гальку по колу (рис.3; 2,4,8; рис.4; 1,2,6). Серія з 6 олівцеподібних нуклеусів (рис.4; 4) також не може розглядатися як відкремлена категорія виробів, досить імовірно, що такі нуклеуси уявляють собою завершальну стадію розщеплення конічного нуклеуса. Невелика їх кількість, очевидно, свідчить про те, що доведення розщеплення конічного нуклеуса до стадії класичного олівця було можливим далеко не завжди через якість сировини або через те, що технологія одержання олівцеподібного нуклеуса не була достатньо засвоєною мешканцями стоянки. Труднощі одержання мікропластинки на завершальному етапі розщеплення гальки характеризує серія із 7 нуклеусів від мікропластинок, де внаслідок того, що в завершальній стадії розщеплення нуклеус втратив конічну форму, а внаслідок нанесення паралельних поздовжній осі нуклеуса сколів була оформлена друга ударна площинка, розпочата спроба зустрічного сколювання (рис.4; 3,5,9,10); таким чином, нуклеуси даного типу можна називати двоплощадковими лише з відомим ступенем умовності.

У комплексі однак наявні 4 двоплощадкові нуклеуси, розщеплення яких характеризує спосіб, завсім морфологічно не пов'язаний з розщепленням конічних і сполучених з ними типів нуклеусів. Нуклеуси описаного типу – монофронтальні з фасетками зустрічного сколювання пластинок. Три з них човноподібної форми (рис.4; 7,8), один – з прямыми

площинками. Тильні сторони цих нуклеусів ретельно підпрацьовані та сплющені.

Таким чином, нуклеуси Зеленої Горниці-5 характеризуються 3 напрямками розщеплення: одержання відщепів при розколюванні багатоплощадкових нуклеусів; одержання пластинчастих заготовок під час розколювання конічних і сполучених з ними типів нуклеусів; одержання пластинок унаслідок зустрічного сколювання з двоплощадкових нуклеусів. При цьому розщеплення нуклеусів від відщепів і, імовірно, початкову стадію розщеплення конічних нуклеусів необхідно пов'язувати з використанням жорстких відбійників. Більша ж частина нуклеусів від пластинок і мікропластинок пов'язана з використанням віджимальних технологій.

Окрім нуклеусів техніку розщеплення характеризують 18 нуклеподібних уламків. Серед них наявні уламки, пов'язані з розщепленням стовпчастої гальки й уламки пропорційних розмірів, що, імовірно, уявляють собою невдалі спроби створення багатоплощадкових або конічних нуклеусів.

Наявність у комплексі 26 поперечних сколів з нуклеусів характеризують, очевидно, прийом періодичного підправлення площинок конічних і олівцеподібних нуклеусів. Поздовжні сколів з нуклеусів – 37. Непропорційно багато в комплексі реберчастих сколів – 71. Оскільки в комплексі наявний лише один нуклеус із виділеним поздовжнім торцем або ребром жорсткості, слід висловити припущення, що походження такої кількості реберчастих сколів пов'язане з початковою стадією розщеплення гальки й желваків.

У комплексі наявні 1187 пластинчастих заготовок та їх перерзи. Більшість їх з рівним ограненням, з двох- або

трьохскатними спинками. Їхня характеристика відображена в табл.2.

Табл.2. Зелена Горниця- 5.

Пластинчасті заготовки та їх перерізи

Пластиини	19
Проксимальні перерізи пластиин	47
Медіальні перерізи пластиин	45
Дистальні перерізи пластиин	4
Пластиинки	65
Проксимальні перерізи пластиинок	398
Медіальні перерізи пластиинок	397
Дистальні перерізи пластиинок	71
Мікропластиинки	14
Проксимальні перерізи мікропластиинок	39
Медіальні перерізи мікропластиинок	71
Дистальні перерізи мікропластиинок	17
Усього	1187

Як видно з табл.2, серед пластинчастих заготовок абсолютно переважають пластиинки та їх перерізи (931 екз., 78,4%). Статистика показує, що частіше практикувався трьохчленний переріз пластиин і пластиинок. Для мікропластиинок же зафікований показник відношення проксимальних і медіальних перерізів 39 до 71, що може бути показником їх навмисного членування, як правило, на чотири частини.

Відщепів у комплексі знайдено 3400, причому первинних серед них не більше 5%. Розміри відщепів характеризує табл.3.

Табл.3. Зелена Горниця-5.

Відщепи та їх розміри

0-1 см	662
1-2 см	1334
2-3 см	812
3-4 см	450
4-5 см	103
5-6 см і більше	39
Усього	3400

Як видно, переважають дрібні відщепи завширшки 1-3 см, що не можуть бути заготовками знарядь, і є, швидше за все, відходами розщеплення кремінної гальки й желваків

Виробів із вторинною обробкою – 665.

Геометричні мікроліти, вістря та пластиинки з притупленими краями становлять комплекс оснащення мисливського озброєння. Його аналізу слід приділити особливу увагу, оскільки є можливість проаналізувати комплекс, який вник не в результаті багаторазового відвідування стоянки кількома колективами, як це частіше за все відбувається на місці стоянок донецької культури.

Як видно за рис.5, комплекс оснащення мисливського озброєння стоянки, а також сполучених з їх виробництвом знарядь досить показний і різноманітний, що, між тим, доволі характерно для донецьких пам'яток. Кідається у вічі відсутність трапецій зі струганими спинками, нечисленність сегментів, велика питома вага вістря на пластиинках зі скосеним пером. Названі

особливості дозволяють з більшою часткою імовірності припустити відносно ранній вік комплексу. Не можна не відзначити наявність у комплексі деяких досить екзотичних виробів для донецької культури, а саме двох низьких асиметричних трапецій на пластиинках, що нагадують грекські вістря (рис.5; 28,29). Детальний аналіз комплексу оснащення металевого озброєння дозволив нам виділити в ньому наступні типи виробів і відходів їх виробництва:

1. Вістря на пластиинках з кругоретушованим краєм і скосом пера, оформленім крутою ретушшю по зламу заготовки (рис.5; 1,2,3,4,10).

2. Вістря на дистальному перерізі пластиинки ланцетоподібної форми з кругоретушованим краєм заготовки (рис.5; 5).

3. Вістря на пластиинках зі скосеним пером, оформленім крутою ретушшю по зламу заготовки (рис.5; 9,10,11,12,13,16).

4. Вістря яніславицького (донецького) типу. Одне із вістря – на пластиинці з притупленим краєм з колючою частиною, оформленій мікрорізцевим сколом (рис.5; 6), друге – на пластиинці з віймкою, яка прилягає до фасетки мікрорізцевого сколу (рис.5; 7).

5. Пластиинки з притупленим краєм (рис.5; 17-27). Віднесення даної категорії виробів до комплексу оснащення металевого озброєння пов'язане з широко відомим фактом застосування пластиинок з притупленим краєм у комплексах донецької культури як вкладиші костяних наконечників.

6. Проксимальні перерізи пластиинок з віймками, оформленіми крутою ретушшю (рис.5; 8,14,15). Вироби цього типу, без усякого сумніву, є відходами виробництва знарядь 1-го й 6-го типів.

8. Низькі асиметричні трапеції на пластиинках з кругоретушованими ступінчастими краями, виготовлені в мікрорізцевій або псевдомікрорізцевій техніці (рис.5; 28,29). Одна з цих трапецій нагадує вістря зі скосеним пером і з колодочкою, утвореною кругоретушованою віймкою (рис.5; 28). Не виключено, що цей виріб уявляє собою свого роду напівфабрикат, у якому бік із віймкою демонструє такий етап у виготовленні трапеції, коли ведеться підготовка до знімання псевдомікрорізця. Інша трапеція (рис.5; 29), імовірно, маркує завершений технологічний цикл, коли після зняття псевдомікрорізця бік трапеції додатково ретушується.

9. Середньовисокі симетричні трапеції на пластиинках з кругоретушованими сторонами, виготовлені в мікрорізцевій або псевдомікрорізцевій техніці (рис.5; 30,31).

10. Середньовисокі симетричні трапеції на пластиинках з кругоретушованими сторонами, виготовлені методом ретушування зламу заготовок (рис.5; 32,33).

11. Низька симетрична трапеція на пластиинці з кругоретушованими сторонами, виготовлена методом ретушування зламу заготовки (рис.5; 37).

12. Низькі симетричні сегментоподібні трапеції на пластинках з кругоретушованими сторонами й верхніми основами, виготовлені методом ретушування зламу заготовок (рис.5; 34-36).

Як ми бачимо, незважаючи на різноманітність типів, усі вироби насправді можна скомпонувати у дві групи: вироби, виготовлені в мікрорізцевій або псевдомікрорізцевій техніці (типи 4,5,8,9), і вироби, виготовлені способом ретушування зламів заготовок (типи 1,2,3,6,7,10,11,12) (рис.6).

Інші вироби з кременю досить традиційні для донецької культури.

Скребків у комплексі – 65. Примітно, що з такої великої кількості скребків лише 11 виготовлені на пластинчастих заготовках, інші ж – на відщепах, пластинчастих відщепах, реберчастих сколах, поздовжніх сколах з нуклеусів. У цілому скребковий комплекс має вигляд досить архаїчний, більшість виробів дуже масивна, переважають кінцеві форми. Кінцевих скребків – 30. З них 16 на відщепах (рис.7; 1,10; 8; 9; 9; 9), 6 на пластинчастих відщепах (рис.7; 5,9,11; 8; 4,7,8; 9;11), 6 на пластинах (рис.7; 4,5,7; 8;13), 1 на поздовжньому сколі з нуклеуса (рис.7; 2) і 1 на реберчастому сколі (рис.7; 3). Більшість скребків опуклолезі без істотного скошення лез, часто мають загострювальну ретуш по боках. Висота й крутизна лез скребків кінцевого типу дуже варіюють.

Кінцевокових скребків – 15, у т.ч. 7 на відщепах (рис.7; 12; 8; 2,3,11; 9; 8) і 7 на пластинчастих відщепах (рис.8; 1,5,6,10,14,15). Як і для групи кінцевих скребків, відзначається значна варіативність висоти й кута нахилу лез.

Бокових скребків – 12, у т.ч. 2 на пластинах (рис.9; 12,13), 1 на пластинчастому відщепі (рис.9; 10), інші на відщепах (рис.9; 14).

Виділяється група підокруглих і підovalильних скребків (рис.9; 1-5,7), усі вони на відщепах. Інше два скребки – нігтіві з мікролезами, у т.ч. 1 на пластині й 1 на куті зламу пластини, що виступає (рис.8; 12).

Різців у комплексі – 116.

У межах окремої категорії різців слід розглядати бокові різці з ретушованими віймками, обмеженими різцевими сколами. Подібні вироби в літературі відомі як різці-струги. Усього їх 23 екземпляри, у т.ч. на пластинах – 8 (рис.10; 5,8,9,10,11; рис.11; 3,4,16), 1 на реберчастому сколі (рис.10; 1), інші на відщепах (рис.10; 2,3,4,6,7,12,13; рис.11; 1,2,5,6,8,15). Незалежно від вихідної форми заготовки, струги поділяються на одинарні й подвійні, іноді струги можуть бути комбінованими з іншими типами різців.

Бокових різців – 13. Два з них виготовлені з плиточної гальки, 3 – на відщепах (рис.11; 13) і 8 на пластинах (рис.11; 7,9-12,14,17). Бокові різці не відрізняються від усталених стандартів виготовлення, зустрічаються ретушовані краї прямі, скошені й вигнуті; фасетки різцевих сколів можуть ледь сягати третини довжини заготовки або опускатися до її кінця.

Наявні 8 поперечно-кутових двогранних різців, у т.ч. 1 на реберчастому сколі (рис.11; 19), 1 на масивній пластині (рис.11; 20) та інші – на відщепах (рис.11; 18; рис.12; 1-3).

Найчисленніша група кутових різців: 72 екз., у т.ч. на пластинчастих заготовках – 52 (рис.12; 6-28) і 20 на відщепах (рис.12; 4,5). У більшості різців фасетка різцевого сколу сягає середини заготовки, зустрічаються різці із зустрічними або діагонально розташованими сколами.

У комплексі 9 реберчастих сколів з ретушшю. Чотири з них мають фрагментарну ретуш утилізації, 1 – з напівкрутою ретушшю по краях, що сходиться (рис.13; 12).

Пластинки з ретушшю – найбільш численна категорія виробів комплексу. Усього знайдено 326 таких виробів. Серед них 155 перерізів укорочених пропорцій і 171 екз. цілих заготовок і подовжених перерізів. Більшість виробів має фрагментарну ретуш утилізації, однак зустрічаються і спеціально виготовлені вироби. Так, у комплексі є пластина із струйчастою ретушшю, яка сходиться та заходить на спинку; цікаво, що в цього виробу спинка злегка заполірована (рис.13; 1). Хоча не виключено, що даний виріб маркує наявність пізньої домішки в комплексі. Зустрічаються вироби з напівкрутою лускоподібною ретушшю по обох боках заготовки (рис.13; 3,4,5,6,9,10,14,20); вироби з протилежною ретушшю по краях (рис.13; 2,7). Наявний у одному екземплярі уламок масивної пластини з крупнофасетковою лускоподібною ретушшю з черевця (рис.13; 18). Часто зустрічаються пластинчасті заготовки та їх перерізи з ретушшю по одному краю зі спинки (рис.13; 8,11,13,15,16,17,19).

Відщепів з ретушшю – 65 екз. Більшість із них має дрібну ретуш утилізації або фрагментарну скребкову ретуш.

У комплексі є 16 скobelів, у т.ч. 4 на відщепах (рис.14; 4,5), 1 на сколі підправки площачки нуклеуса (рис.14; 10), інші на пластинах (рис.14; 3,6-9,11-17). Серед скobelів 3 кінцеві, 2 кінцевокові, інші бокові з 1-2 крайовими віймками.

Ретушерів – 2, обидва на масивних неправильно гранованих пластинах, виділяються характерним заполіруванням робочого краю (рис.14; 1,2).

У комплексі наявні три сокири-біфаси. Дві з них – овальні сокири-різаки (рис.15; 1,3), 1 – трапеціподібної форми сокира-транше (рис.15; 2). З виготовленням сокир пов’язана серія з 13 сколів підправлення сокирок.

Серед виробів з вторинною обробкою також 13 сколів підправлення різців.

Окрім виробів з кременю, є піщаниковий абразив (рис.15; 4), прикрашений орнаментом у вигляді скісних ліній.

Наявні також два вироби з мергелю, що використовувалися, імовірно, для розтирання вохри (рис.14; 18).

У комплексі Зелена Горниця-5 наявний розвал посудини з чітко вираженими сурськими рисами (рис.15). Реконструкція розвалу дозволила відновити вигляд горщика з низьким S-подібним вінчиком, вираженою шийкою, середньохилими плечиками й слабкоопуклим тулубом. Посудина гостродонна. Орнаментальна композиція складається з трьох зон. Перша зона – між зрізом вінчика й шийкою – складається з ряду коротких вертикально прокреслених відрізків, обмежених відбитками двозубого штампа. Друга зона займає простір від шийки до середини тулуба посудини й складена з горизонтальних композицій з відбитків двозубого штампа й прокреслених ліній, які оперізують, чергуючись, цю посудину. Третя зона – у придонній частині посудини – заповнена будованими вертикально орієнтованими короткими насічками, що сходяться на дні посудини. Стінки посудини ретельно загладжені, укриті ангобом темно-оранжевого кольору. У структурі глиняного тіста відзначені домішки дрібнозернистого піску й трави. Д вінчика - 28 см, D шийки - 25 см, D тулуба, найбільший, - 28 см, висота горщика - більше 30 см, товщина стінок - 0,7-0,8 см.

Неолітична стоянка Зелена Горниця-6 (рис.2) розташована на мисі 2-ої надзаплавної тераси оз. Клешні. Друге, що є старицею Сіверського Дінця. Стоянка досліджена на площі 40 кв. м. Установлена наступна стратиграфія:

- дерновий шар - 0,5 м;
- пісок темно-сірий гумусований - 0,25 м;
- пісок світло-коричневий - 0,20 м;
- пісок світло-жовтий - до 20 см.

Культурний шар знаходився в нижній частині світло-коричневого піску, був розташований компактно без помітного розкидання по вертикалі.

Серед знахідок – 221 виріб з кременю (табл.1) і розвал горщика. Невелика площа розкопу й незначна кількість знахідок не завадили нам дійти висновку про повне дослідження пам'ятки, оскільки біля стінок розкопу був виявлений абсолютно стерильний простір. Декілька шурфів, закладених на мисі, також підтвердили думку про відсутність культурного шару на прилеглих ділянках. Найімовірніше, розкопана стоянка – зона господарської діяльності одного з базових таборів, розташованих у безпосередній близькості, а саме на відстані 100 м (Зелена Горниця-1) і 300 м (Зелена Горниця-5).

Знайдені на стоянці вироби з кременю виготовлені з високоякісного галькового кременю жовтого, сірого й чорного кольорів. Окремі вироби вкриті блакитною вуалевою патиною.

У комплексі всього 2 нуклеуси, обидва аморфні багатоплощадкові від відщепів (рис.17; 1,8). Знахідки двох сколів підправлення площинок дозволяють висловити припущення про використання інших методів розщеплення нуклеусів, на відміну від того, що відбивають знайдені нуклеуси.

Пластинчастих заготовок та їх перерізів – 34. Переважають пластинки та їх перерізи: цілих пластинок

– 6, проксимальних перерізів – 9, медіальних – 10 і дистальних – 3. Знайдено також 3 проксимальні перерізи пластин, 1 ціла мікропластинка, а також проксимальний і дистальний перерізи мікропластинок.

Відщепів – 160, переважна їх більшість – вторинні. Розміри відщепів коливаються від 1 до 4 см.

Виробів із вторинною обробкою – 23.

Скребків – 5, причому всі вони різних типів, а саме: скребок стрільчастий на видовженому нуклеподібному відщепі (рис.18; 4), скребок підовальний з похилоретушованим лезом, що займає близько 3/4 обведення (рис.17; 5), скребок кінцевоковий з похилим лезом на пластинчастому відщепі (рис.17; 4), скребок кінцевий з прямим лезом на видовженому відщепі (рис.17; 3) і скребок кінцевий “з мордочкою” на пластині (рис.17; 9).

Різців – 3, усі кутові, у т.ч. різець кутовий із зустрічними сколами на медіальному перерізі пластинки з кругоретушованим краєм (рис.18; 6) і два – на зламах пластинчастих заготовок монофасеткові (рис.17; 10,15).

Єдиний геометричний мікроліт комплексу – середньовисока трапеція на пластинці з крутюю ретушшю по боках, що утворює “східці”, пов’язано, як правило, із застосуванням мікрорізцевої або псевдомікрорізцевої техніки (рис.17; 13).

Пластинчастих заготовок з ретушшю – 10. Цілих виробів немає. Представлені проксимальні (рис.17; 6,7,11; рис.18; 5) або медіальні (рис.17; 12,14; рис.18; 3) перерізи з похилюю, нерідко фрагментарною, ретушшю. Наявний також масивний реберчастий скол з похилюю лускоподібною ретушшю по краю з брюшка (рис.18; 2).

Відщепів з ретушшю – 2, обидва – з фрагментарною лускоподібною ретушшю (рис.17; 2).

Єдиний макроліт – овальна двостороннєоббита сокира-різак. Її визначальною особливістю є заполірування однієї з бокових граней, що може свідчити про спосіб її кріплення в дерев’яній рукоятці, при якому робочою частиною виявлялась протилежна бокова грань (рис.18; 1).

У комплексі наявний також розвал тонкостінної гостродонної посудини (рис.19) з низьким S-подібним вінчиком, слабковираженою шийкою, похилими плечиками й слабкоопуклим тулубом. Простір від зрізу вінчика до середини тулуба зайнятий двома орнаментальними поясами, які повторюються й складаються з рядів коротких вертикально прокреслених відрізків, обмежених наколами, і 4-х підперезуючих прокреслених ліній під ними. Придонна частина посудини вкрита ромбічними композиціями, виконаними прокресленими лініями, що мають спільні із суміжними композиціями боки, що сходяться на днищі. Простір усередині ромбічних композицій зайнятий відбитками гребінки або трикутними наколами. Стінки посудини ретельно загладжені, темно-коричневого кольору. У структурі тіста – домішка рослинності й піску. Параметри: D вінчика - 25 см, D шийки - 23 см, D тулуба

- 24 см, висота плечиків - 18 см, висота посудини - 27 см, товщина стінок - 0,6 см.

У цілому, обидва комплекси слід пов'язувати з донецькою неолітичною культурою. Досить імовірно, що комплекси Зеленої Горниці 5 і 6 абсолютно синхронні й пов'язані між собою. Підставою для такого припущення може бути знахідка в обох комплексах горщиків, орнаментованих у дуже близьких стилях, а також наявність таких елементів схожості в кремінних комплексах, як присутність середньовисоких трапецій із східчастими сторонами, овальних сокирок-різаків, багатоплощадкових нуклеусів.

Проблеми історії донецької культури. Дослідження комплексів Зеленої Горниці 5 і 6 дозволяють поставити ряд проблем, у тому числі й проблему генези донецької культури. Названа проблема існує з моменту знаходження Н.Н.Сіблевим [Старовинності, 1926-28] перших комплексів донецької культури, тобто майже вісімдесят років. Але незважаючи на значне накопичення матеріалів, особливо в останній час, складається враження, що питання походження донецької індустрії від цього лише стають все більш заплутаними.

Немає потреби викладати погляди на історію донецької культури, висунуті рядом дослідників у повоєнний час. По-перше, вони досить добре відомі, по-друге, більшість із них безнадійно застаріла. За останні п'ятдесят років історію донецької культури висвітлювали українські археологи Д.Я.Телегін [Телегін, 1968, с.34-36, 51-55], Л.Л.Залізняк [Залізняк, 1998, с.192-197, 219], О.Ф.Горелік [Горелик, 2000, с.332-333]. Тісно чи іншою мірою питань історії донецької культури торкалися Н.С.Котова [Котова, 2002, с.35-36], В.О.Манько й С.А.Теліженко [Манько, Теліженко, 1999, с.13-23], С.О.Яневич [Яневич, 1993, с.3-15], Д.Ю.Нужний [Нужний, 1992, с.82-84] та інші дослідники. У результаті склалося багато теорій про походження й періодизацію донецької культури, причому більшість із них – взаємовиключні.

Д.Я.Телегін зробив парадоксальний висновок про генезу дніпро-донецької культури на підставі місцевого мезоліту й одночасно про маглемезький характер дніпро-донецьких кремінних комплексів [Телегін, 1968, с.34-36]. Комpleksi без кераміки Д.Я.Телегін відносив до мезоліту. Керамічні донецькі комплекси розглядалися в межах дніпро-донецької культури, а потім – у межах дніпро-донецької історико-культурної спільноти. Незважаючи на висновок про постмаглемезький характер донецької культури, Д.Я.Телегін не називав вістря з мікрорізцевими сколами донецької культури яніславицькими, відзначаючи їх морфологічну несхожість.

О.Ф.Горелік декілька разів змінював свої погляди на генезу донецької культури. Після розкопок донецьких пам'яток Хутір Шевченко і Пелагіївка [Горелик, 1987, с.146-160] він висловив думку про генезу донецької культури на основі місцевого мезоліту – тип Тепле [Горелик, 1984, с.8] – і пам'яток типу Максимоніс 4.

Одночасно О.Ф.Горелік настоював і на участі пам'яток типу Миньївський Яр [Горелик, 1986, с.6] у генезі донецької культури. У подальшому О.Ф.Горелік як явища, що брали участь у становленні донецької культури, називав платовостваську культуру й навіть постсвідерські індустрії [Горелик, 1997, с.45-53]. У останній час, після розкопок комплексу фінального палеоліту Передельськ 1, О.Ф.Горелік висунув гіпотезу про генезу донецької культури на місцевій фінальнопалеолітичній підоснові [Горелик, 2001, с.332-333]. Підставою для такого висновку стали знахідки у фінальнопалеолітичних комплексах рогалицько-передельського вузла геометричних мікролітів і вістря, виготовлених у мікрорізцевій техніці.

Л.Л.Залізняк [Залізняк, 1991, с.40-41; Залізняк, 1998, с.219-221] пов'язував генезу донецької культури як з лісовими, так і зі степовими культурами. При цьому Л.Л.Залізняк позбавився протиріч концепції Д.Я.Телегіна, пов'язавши донецькі вістря з мікрорізцевими сколами з яніславицькою культурою, а саме – з її рудоостровським варіантом. Л.Л.Залізняк прийшов також до висновку про участь кукрекської культури в генезі донецького неоліту поряд з яніславицькою.

С.О.Яневич [Яневич, 1993, с.12-13], торкаючись питань історії донецької культури, висловив думку про її походження на основі шпанської культури Криму.

Н.С.Котова [Котова, 2002, с.35-36], аналізуючи донецьку культуру, приділяла найбільшу увагу кераміці, практично не торкаючись кремінних комплексів донецьких пам'яток. У результаті як донецькі були інтерпретовані комплекси, кремінний інвентар яких ні за яких умов не може бути інтерпретований подібним чином.

Автор, який досліджував із С.А.Теліженком за останні десять років 13 нових неолітичних пам'яток Подонеччя [Манько, Теліженко, 1999, с.13-23], торкаючись питань походження донецької культури, висловив думку про її генезу на основі пізньої зимівниківської культури (пам'ятки типу Петропавлівка) і культури, спорідненої з кукрекською. При цьому відзначалося, що така культура, схожа з кукрекською, але не тотожна їй, може бути ще не відкритою в наш час.

Така коротка історія розвитку уявлень про донецьку культуру. Більшість розглянутих теорій внутрішньо суперечливі, не говорячи вже про те, що повністю не суміщаються одна з одною. Як уявляється, причиною такого різного в думках про донецьку культуру є формальний підхід до аналізу кремінних комплексів, що полягає в пошуці прямих аналогів конкретних виробів донецьких комплексів. Між іншим, такий підхід не уявляється перспективним: донецьке населення, уявляючи собою конгломерат різних за походженням культурних груп, що синтезувалися в єдине ціле, створювало інновації, аналоги яких, виникаючи в донецькому середовищі, повторювали форми, відомі в інших культурах.

Навряд чи слід надіятися, що викладені нижче судження автора про генезу донецької культури примирюють полярні точки зору, указані єдине правильне розв'язання всіх проблем. Однак хотілося б перевести питання про походження культури в іншу площину: замінити проблему генези культури проблемою вивчення закономірностей синтезу різних за походженням індустрій.

У наш час відомо більше сотні комплексів донецької культури, що дозволило більшості дослідників уникнути суперечностей з приводу типологічного складу кремінних комплексів донецької індустрії. Донецька культура є яскраво вираженою пластинчастою, техніка розщеплення заснована на розколюванні конічних і олівцеподібних, меншою мірою – двоплощадкових і торцевих, нуклеусів. Комплекс оснащення металевого озброєння різноманітний. Відомі скісні вістря та вістря яніславицького (донецького) типу. Відомі також костяні пазові наконечники, вкладиші яких, мікропластинки з притуленими краями, представлені у всіх донецьких комплексах. Геометричні комплекси характеризуються наявністю середньовисоких і низьких трапецій, а також сегментів. Як правило, у донецьких комплексах багато різців, часто більше, ніж скребків. Особливістю донецьких різцевих комплексів є наявність показних серій так званих різців-стругів, тобто білатеральних бокових різців на масивних пластинах або нуклеподібних відщепах. Багато бокових, кутових і різноманітних двогранних різців. Серед скребків зустрічаються кінцеві, кінцевобокові й підокруглі форми з похилими або напівкрутими лезами. Завжди в донецьких комплексах значну частину виробів із вторинною обробкою складають пластинчасті заготовки з ретушшю. Усі без винятку донецькі комплекси містять макролітичні вироби (овальні сокири-різаки, тесла) або відходи їх виробництва (сколи підправлення сокирок). Суттєвою рисою донецької культури є наявність у ряді комплексів (Петрівські стоянки, Ольхова 5, Тепла, Велика Перерва, Хутір Шевченко) вкладишів кукрекського типу.

Як видно із сумарного опису кремінних комплексів донецької культури, особливістю, що одразу кідається в очі, є різноманітність типів виробів, у тому числі й пов'язаних з оснащенням металевого озброєння. Ця обставина досить переконливо свідчить про непростий шлях становлення культури, примушує припускати наявність двох або більше культур-донорів донецької індустрії. На мій погляд, синтетичний характер донецької культури прекрасно характеризує комплекс оснащення металевої зброй Зеленої Горници-5. На рис. 6. указані групи виробів, виготовлених у мікрорізцевій техніці та без її застосування. Як ми бачимо, у одному комплексі прекрасно уживаються дві технологічні традиції. Подібну ж картину ми побачимо й у комплексах Бондаріха 2, Устя Осколу 2 (нижній шар), Ольхова 5, Орехово-Донецьке 3. Картина співіснування двох відмінних технологій у донецьких комплексах, яка повторюється, з одного боку, показує її синтетичний характер, а з другого

– необґрунтованість усіх спроб скласти періодизацію культури за технологічним принципом. Саме тому я категорично не можу погодитися з періодизацією О.Ф.Гореліка [Горелик, 1996, с.77], складеною за принципом: мікрорізцева техніка – мезоліт, псевдомікрорізцева техніка – неоліт. Практично той же принцип використовує для класифікації донецьких пам'яток і Л.Л.Залізняк [Залізняк, 1998, с.194]. У основі такої класифікації лежить уявлення про поступову деградацію мікролітичної техніки в неоліті. Але, з одного боку, немає ніяких підстав вважати псевдомікрорізцеву техніку проявом деградації, з другого – немає ніяких підстав вважати, що псевдомікрорізцеві вироби в донецькій культурі молодші за мікрорізцеві. Донецька культура, будучи синтетичною, могла на різних етапах свого розвитку демонструвати найрізноманітніше поєднання технологічних прийомів виготовлення оснащення металевого озброєння. Ми не можемо достовірно судити про співіснування мікрорізцевої та псевдомікрорізцевої техніки, але, як було показано, вироби з мікрорізцевими сколами й геометричні мікроліти, виготовлені методом ретушування зламів заготовок, майже завжди співіснують у донецьких комплексах.

У останній час О.Ф.Горелік докорінно змінив своє уявлення про генезу донецької культури. Знахідки мікрорізців у фінальнопалеолітичних пам'ятках Рогаликсько-Передельського вузла привели до спроби пов'язати ранні донецькі комплекси Хутір Шевченко й Пелагіївка з місцевими палеолітичними традиціями [Горелик, 2001, с.332-333]. Навряд чи такі спроби виправдані. Як показав Л.Л.Залізняк [Залізняк, 2002, с.126-127], критикуючи саме названу концепцію, мікрорізцева техніка надто широко була поширена у фінальному палеоліті, щоб пов'язувати саме за цим критерієм комплекси, що настільки далеко відрівні в часі. Ми ж повинні констатувати факт, що між алередом, часом існування рогаликсько-передельського вузла пам'яток, і рубежем бореалу-атлантикуму, коли могли з'явитися перші донецькі комплекси, наявний значний хронологічний розрив. У наш же час не відома жодна пам'ятка, яка показала б нам якийсь проміжний етап розвитку індустрії, що настільки б довго розвивалася.

Необхідно також констатувати факт, що саме псевдомікрорізцева техніка, а не мікрорізцева, повинна маркувати найдавніший етап донецької культури. Для такого твердження існують наступні підстави: рогаликська мікрорізцева традиція зникає в кінці фінального плейстоцену; зате протягом усього мезоліту в басейні Сіверського Дніця розвивається зимівниківська культура, геометричні мікроліти якої виготовлялися із використанням псевдомікрорізцевої техніки. Контакти зимівниківського й донецького населення досить реально маркуються матеріалами пізніх зимівниківських і ранніх донецьких пам'яток. З цієї причини є найбільш імовірним, що й перші вироби з мікрорізцевими сколами донецької культури не були

пов'язані з класичними мікрорізцями. Комплекси зимівниківської культури Зимівники 1-2 [Горелик, 1984б, с.115-133], Сабівка 1 (верхній шар), Врубівка [Манько, 1996, с.10-31], Петропавлівка [Горелик, 1984а, с.18] та ін. несуть чіткі сліди контактів з донецькою культурою. Імовірно, що частина зимівниківського населення брала участь у синтезі донецьких пам'яток, коли доживала на півдні Донбасу «чиста» зимівниківська культура. Не дивна тому наявність у ряді донецьких комплексів масивних високих трапецій, що складають особливість зимівниківської культури. Тому, імовірно, псевдомікрорізцева техніка могла бути, у крайньому разі, не менш давньою, ніж мікрорізцева, у донецьких комплексах, а швидше за все – найдавнішою, первісною.

В останньому нас переконує логіка розвитку культурних контактів населення Подонеччя у фіналі мезоліту – початку неоліту. Суміжні території на початку атлантикуму були зайняті культурами, не знайомими з технікою мікрорізця. Мікрорізцева техніка не була властива ні кукрекській, ні матвієвокурганській, ні ракушчноярській культурі. Винятком є рудоострівський варіант яніславицької культури, але ареал названого культурного явища досить віддалений від Подонеччя, нижче ми детальніше розглянемо можливість контактів яніславицького й донецького населення.

Слід також відзначити, що основою донецького населення, не пов'язаного за походженням з Подонеччям, була, швидше за все, культура, не знайома ні з мікрорізцевою, ні з псевдомікрорізцевою технікою. Така культура, імовірно, характеризувалася наявністю скісних вістрь, виготовлених методом ретушування зламу заготовки, і пластинчастою технікою розщеплення. Саме синтез такої культури з автохтонним зимівниківським населенням, яке використовувало лише техніку псевдомікрорізця, міг привести до появи інновацій, заснованих і на використанні пластинчастої техніки, і псевдомікрорізцевої технології, у тому числі і вістрь із мікрорізцевим сколом. Не виключено, що поява класичних мікрорізців стала похідною синтезу двох культур у Подонеччі. Справа в тім, що псевдомікрорізці, швидше за все, повинні корелювати з відщеповою технікою розщеплення. Недостатня довжина вихідної заготовки досить імовірно могла обумовити неможливість використання класичної мікрорізцевої техніки. Коли ж прибульці, носії пластинчастої техніки, заснованої на використанні віджимних технологій, змішалися із зимівниківцями, які досі використовували лише твердий відбійник, досить імовірно могла відбутися трансформація псевдомікрорізцевої техніки в мікрорізцеву. Швидше за все, названий процес супроводжувався й зменшенням у комплексах питомої ваги високих трапецій, пов'язаних з відщеповими заготовками, збільшенням питомої ваги середньовисоких і низьких трапецій, пропорції яких визначались домінуванням пластинчастої техніки.

Таким чином, непереконливість лінійних схем періодизації донецької культури, які ґрунтуються на принципі регресу мікрорізцевих технологій, дозволяє взяти під сумнів не тільки мезолітичний вік стоянки Хутір Шевченко (з мікрорізцями), але й узагалі можливість існування класичної донецької культури в мезолітичний час. У з'язку з цим, як уявляється, необхідно виробити критерій періодизації донецької культури зокрема та критерій розрізнення мезолітичних і неолітичних комплексів Подонеччя взагалі.

Важливим аргументом на користь можливого мезолітичного віку ранньої донецької культури може бути аналіз закономірностей розвитку мезо-неолітичних культур України. Так, кукрекська культура, безперечно, пройшла мезолітичний етап розвитку, у подальшому розвиваючись у неоліті (сурська культура); гребениківське населення, відповідно до сучасних уявлень, пройшовши мезолітичний етап, розвивалось у подальшому в межах буго-дністровської культури. Як у мезоліті, так і в неоліті розвивалася яніславицька культура. Здавалося б, донецька культура повинна була пройти той же шлях розвитку. Можливо, так і було. Слід лише обговорити, що неолітичні етапи гребениківської та кукрекської культур пов'язані зі створенням синтетичних індустрій: у інвентарі ранньої буго-дністровської культури ми бачимо сліди синтезу гребениківської та кукрекської індустрій; сурська культура також не пов'язана тільки з кукрекським населенням, у інвентарі сурських пам'яток ми знаходимо і трапеції, і вістря з мікрорізцевими сколами. Донецькі комплекси, у тому числі і Хутір Шевченко, і Пелагіївка, які пов'язуються з мезолітом, також є синтетичними: в інвентарі вказаних комплексів наявні й вістря з мікрорізцевими сколами, і скісні вістря, не пов'язані з мікрорізцевими технологіями. З цієї причини, як уявляється, мезолітичний етап донецької культури повинен був би характеризуватися іншими рисами.

Підтверджувати наведене припущення може факт наявності в степу пам'яток типу Моспіне [Горелик, 1984а, с.12] і петропавлівського варіанту зимівниківської культури [Манько, 1996, с.10-31]. Моспінський і петропавлівський комплекси містять практично всі типи виробів, властиві донецькій культурі. Відмінність полягає лише в тому, що таких виробів, як яніславицькі вістря, різці-струги, олівцеподібні нуклеуси, пластинки з притуленим краєм, у перечислених комплексах у процентному відношенні дуже мало, часто окремі типи виробів із названого ряду відсутні зовсім. У атлантичний час степові мешканці Подонеччя й Приазов'я, освоївши заплавні озера Дінця, опинились у принципово новому для себе ландшафтному оточенні (лісостеп з елементами лісових просторів). Імовірно, освоєння пізньомезолітичним населенням заплави Дінця призвело до розвитку саме тих форм знарядь і тих технологій їх виготовлення, які були найбільш оптимальними в умовах нових ландшафтів. З цієї причини, на відміну від гребениківської та кукрекської

культур, донецька індустрія на початку неоліту могла змінитися значіше, ніж інші мезо-неолітичні культури, майже до повної невідомості.

Описана картина формування донецької індустрії уявляється найбільш реальною, може стати ключем до розуміння відмінності типологістів ранніх донецьких пам'яток. Якщо пропустити, що в синтезі культури брало участь населення декількох культур суміжних територій (зимівниківської, кукрекської, матвієвокурганської), то буде логічним пропустити, що ранній етап донецької культури може характеризуватися наявністю комплексів з переважанням того чи іншого культурного компонента. Тоді цілком можна пояснити співіснування таких комплексів, як Тепле (з переважанням геометричних мікролітів), Хутір Шевченко (з переважанням вістрів). У іншому всі названі комплекси характеризуються одними й тими ж рисами, які вписуються в межі класичної донецької культури.

Таким чином, картина розвитку донецької культури не протирічить основним тенденціям розвитку мезо-неолітических культур в Україні. Пам'ятки типу Моспінے й типу Петропавлівка маркують мезолітичний етап розвитку донецької культури, що характеризується створенням синтетичної індустрії в межах традиційного господарсько-культурного типу мисливців і збирачів степів; класична ж донецька культура характеризується різкою зміною питомої ваги різноманітних категорій кремінних виробів в умовах зміни ландшафтного оточення і, відповідно, господарсько-культурного типу.

Критерії ж періодизації класичної донецької культури неолітичного часу також можуть бути встановлені. На мій погляд, це не співвідношення мікрорізцевих, псевдомікрорізцевих і немікрорізцевих технологій, а наступні риси:

1. Наявність комплексів з різним співвідношенням різноманітних типів оснащення металевого озброєння.

2. Наявність комплексів з граничною різноманітністю оснащення металевого озброєння.

3. Наявність або відсутність у комплексах екзотичних форм, таких як високі трапеції на масивних заготовках, вістрі зі заретушованими мікрорізцевими сколами, виробів з плоскою ретушшю з черевця.

4. Поширення трапецій зі струганими спинками.

Використання таких критеріїв, що виділяються за принципом співвідношення традиційних та іноваційних рис, буде відбивати особливості процесу синтезу культури, характеризувати ступінь консолідації неоднорідного населення, а відповідно – і відносну хронологічну позицію того чи іншого комплексу.

Слід відзначити, що почасти той або інший комплекс неможливо аналізувати за вказаними критеріями. Причина проста: більшість донецьких пам'яток – результат неоднократного відвідування. У зв'язку з цим слід відзначити, що джерелознавче значення таких пам'яток, як Зелена Горниця-5 з нерозпорешеним по вертикалі культурним шаром на вершині піщаної дюни, важко переоцінити. Таких пам'яток досліджено одиниці,

саме вони важливі для реконструкції історії донецької культури.

У наш час із питань генези донецької культури наївніший переконливий вигляд має позиція Л.Л.Залізняка [Зализняк, 1998, с.219-221], який припускає можливість участі в генезі донецької культури яніславицького населення в умовах культурного впливу кукрекської культури. Роль кукрекського компонента дійсно досить висока в донецькій культурі. Це виявляється в поширенні віджимної техніки розщеплення, пов'язаної з поширенням олівцеподібних нуклеусів з ретельно підпрацьованими площинами, мікропластиночками з притупленими краями, скісних вістрів. Але цілковито неможливо й ігнорувати той факт, що знахідки кукрекських вкладишів на Дніці одніні. Цей факт може бути важливою підставою для того, щоб узяти під сумнів можливість прямої участі кукрекської культури в генезі раннього донецького неоліту. Раніше автор висловлював думку про наявність у Північному Приазов'ї певної ще не відкритої культури, спорідненої з кукрекською, але не тотожної їй. На жаль, подібний віртуальний висновок не може бути ні доведеним, ні запереченим у наш час. Однак така можливість усе ж повинна враховуватися, тим більше що мезоліт Північного Приазов'я практично не досліджений.

Слід визнати, що найбільш імовірною була все ж наявність міграції частини кукрекського населення в Подонеччя. Факт невеликої кількості кукрекських вкладишів на Дніці можна пояснити. Справа в тому, що в першій половині VI тис. до н.е. кукрекська культура фактично припиняє своє існування, зазнає значної трансформації. Кукрекські вкладиші як тип виробів явно виявляють тенденцію до зникнення, у крайньому разі вони практично невідомі в комплексах другої половини VI тис. до н.е.

Комплекс Зелена Горниця-5 дає нам усі підстави для вичленування групи виробів, які пов'язані походженням з кукрекською культурою. Це перш за все скісні вістрі з пластинки з притупленими краями, а також наявність серії двогранних серединно-кутових різців. Кукрекських вкладинок немає, але окремі вироби показують, що плоске ретушування пластин з черевця було відоме мешканцям стоянки: маємо на увазі пластини з плоскою ретушшю з черевця (рис.13; 2,7,18).

У комплексах донецької культури, яких відомо кілька десятків, до нашого часу відзначено менше десятка вкладишів кукрекського типу, у більшості комплексів вони відсутні. Названа обставина може бути ще дуже довгий час підставою для критики пропонованої гіпотези про генезу донецької культури. Для того, щоб відповісти на питання, чому кукрекське за походженням населення могло практично припинити виробництво саме того типу виробів, яке є, як правило, культурним індикатором, слід проводити додаткові дослідження. У наш же час можна лише висловити припущення: кукрекські вкладиші, що в більшості випадків виконували роль стругальних ножів, як це показали дослідження

Г.В.Сапожникової, Г.Ф.Коробкової та І.В.Сапожникова [Сапожникова и др., 1995, с.109-115], знайшли заміну в інших типах виробів. У випадку з донецькою культурою такими типами виробів могли стати різці-струги, пластинчасті вироби з ретушшю, сокири, тесла й навіть геометричні мікроліти. Слід пригадати, що кукрекське населення Побужжя, Подніпров'я та Північно-Західного Приазов'я відчувало постійну нестачу сировини. У зв'язку з цим можливе припущення, що виготовлення кукрекських вкладишів досить імовірно могло бути наслідком адаптації до перманентної ситуації нестачі кременю. Загострення плоскою ретушшю робочих крайок пластин могло служити продовженню часу їх функціонування. В умовах Подонеччя кукрекське населення досить імовірно могло змінити свої технологічні традиції, оскільки причини, які викликали необхідність виготовлення таких «економічних» виробів, як кукрекські вкладиши, зникли. При цьому цілковито неможливо сказати, що елементи технологічного циклу виготовлення кукрекських вкладишів зникли разом із самими виробами. Як відомо, вкладиши кукрекського типу можна розділити на дві групи: класичні вкладиши й псевдовкладиши. Немає необхідності детально описувати їх відмінності, оскільки це неодноразово робилося в археологічній літературі. Відзначимо лише, що виготовлення класичних вкладишів включало етап одержання медіального перерізу пластинки шляхом зламу заготовки в місці спеціально підготовлених віймок. Цей прийом широко використовувався носіями донецької культури. Так, у комплексі Зелена Горниця-5 попереднє оформлення віймок для членування пластинчастих заготовок широко застосовувалось і для членування мікропластинок (рис.5: 8,15,16), і для членування більш широких пластинчастих заготовок (рис.14: 12-17). На жаль, подібні висновки можна обґрунтувати лише після масштабних трасологічних досліджень, які до нашого часу не проводились для комплексів донецької культури.

Важливим аргументом на користь наявності кукрекського фактора в генезі донецької культури є поява в ранньому неоліті в Полтавській області комплексів типу Малоперещепинська [Гаскевич, Гавриленко, 2000, с.10-21] і Біла Гора [Рудинський, 1926, с.3-15]. Особливо показові матеріали стоянки Малоперещепинська. Матеріали цього комплексу характеризуються майже тими ж рисами, що й комплекси донецької культури: наявністю віджимної пластинчастої техніки, пластинок з притупленими краями, подвійних бокових різців. Відмінності донецьких комплексів і комплексу Малоперещепинська полягають, перш за все, у відсутності яніславицьких вістрь і в наявності серії кукрекських вкладишів. Геометричний комплекс характеризується наявністю низьких і середньовисоких трапецій за наявності сегментів. Дуже ймовірно, що геометричні мікроліти Малоперещепинської виготовлялися без застосування мікрорізцевої техніки. У крайньому разі, комплекс не

містить ні мікрорізців, ні псевдомікрорізців, геометричні мікроліти з фасетками мікрорізцевих сколів також відсутні. Створюється враження, що донецькі й полтавські комплекси залишені дуже близьким за походженням населенням. Відмінності комплексів, як уявляється, здебільшого пояснюються наявністю культурних контактів з різноманітними групами населення: якщо кукрекські мігранти в Подонеччі вступили в контакт з населенням, яке виготовляло трапеції в псевдомікрорізцевій техніці, то на Полтавщині, очевидно, культурні контакти кукрекців відбувалися з населенням, яке виготовляло геометричні мікроліти методом ретушування зламу заготовок. Цим пояснюється відсутність яніславицьких вістрь у комплексі Малоперещепинської. Ця інновація просто не могла виникнути, оскільки в синтезі нового культурного явища не брало участі населення, знайоме з мікрорізцевою або з псевдомікрорізцевою технікою.

На жаль, існують і аргументи, які можна навести проти участі кукрекської культури в генезі донецької культури. В останній час у Подонеччі стали відомі пам'ятки із своєрідним набором оснащення металевого озброєння: Клешня 2,3,5, Кайдашине 8 [Манько и др., 1998, 2000]. Кремінні комплекси названих стоянок характеризуються майже повною відсутністю геометричних мікролітів, а також вістрь яніславицького типу. У всіх інших відношеннях комплекси уявляють собою абсолютний аналог пам'яток донецької культури. Автор, публікуючи комплекс стоянки Клешня 3, відзначив наявність у Подонеччі особливої клешнянської культури, що, імовірно, було помилковим висновком. Швидше за все, необхідно було б говорити про тип пам'яток, що характеризують початковий етап розвитку донецької культури. Створюється враження, що найбільш показний комплекс клешнянського типу Клешня 3 характеризує ту основу, на якій розвинулась донецька культура, пройшовши шлях засвоєння різноманітних інновацій, у тому числі виробництво геометричних мікролітів і вістрь із мікрорізцевими сколами. Таке припущення досить повно підтверджується радіокарбонними датуваннями комплексів донецької культури. Як видно з табл.5, комплекс Клешня 3 є, мабуть, найбільш давнім у неоліті Подонеччя (остання третина VII тис. до н.е.). Проблема полягає в тому, що в клешнянському комплексі також ми не знаходимо кукрекських вкладишів. З іншого боку, інші вироби комплексу досить повно вписуються в межі кукрекської індустрії. У клешнянських комплексах ми знаходимо й техніку розщеплення, засновану на віджиманні пластинок, і серії пластинок з притупленими краями, і скінні вістря, і масивні двогранні різці.

Наявність пам'яток типу Клешня дозволяє остаточно не відмовлятися від розглядання можливості наявності в Північно-Західному Приазов'ї культури, що характеризується тими ж рисами, що й кукрекська, але без кукрекських вкладишів. Не виключено, що цілеспрямований пошук у басейнах річок Miус,

Кальміус, Молочна рано чи пізно призведе до відкриття такої культури. Побічні підтвердження такої можливості є: практично всі ранньонеолітичні культури кінця VII тис. до н.е., що розвивалися на межі степової та лісостепової зон між Уралом і Дніпром, не мали геометричних мікролітів. Геометричні мікроліти були відсутні в ранніх елшанських комплексах між Уралом і Волгою; геометричних мікролітів немає в ранніх ракушечноярських комплексах; геометричні мікроліти не властиві також раннім етапам розвитку сурської культури. Досить логічно припустити, відповідно, що така ж культура могла існувати й між Доном і Дніпром, у Північному Приазов'ї. Не виключено, що саме таке населення в Північно-Західному Приазов'ї в середині VII тис. було витіснене на північ носіями матвієво-курганської культури.

Як би там не було, чи пов'язані пам'ятки клешнянського типу з кукрекською, чи з не відкритою в наш час певною кукрекоїдною культурою, безперечним є зв'язок донецької культури із степовим мезолітом.

Важче зі справою про ототожнення донецьких вістрів з мікрорізцевими сколами з вістрями яніславицької культури. Вище згадувалося, що Д.Я. Телегін [Телегін, 1978, с.53] звернув увагу на технологічні відмінності виготовлення яніславицьких вістрів Подніпров'я та вістрів Сіверського Дінця, які були названі донецькими. Насправді, на Дінці ми не зустрічаємо такої форми вістрів з мікрорізцевими сколами, як діагональні ромбічні. До того ж, рудоострівський варіант яніславицької культури характеризується не тільки наявністю специфічних вістрів, але ще цілим рядом ознак: наявністю торцевих нуклеусів від мікропластин, наявністю трикутників на мікропластинках. Слід відзначити, що останні згадані вироби яніславицької культури на Дінці відсутні, що дає підстави взяти під сумнів наявність прямих контактів населення Сіверського Дінця з яніславицьким населенням. На мій погляд, вістра з мікрорізцевими сколами Сіверського Дінця не можна вважати провідною культуроутворюючою рисою: їх походження могло бути пов'язаним зі спробами виготовити традиційні для кукрекської культури скінні вістря в псевдомікрорізцевій техніці.

Слід відзначити, що виготовлення трапецій у мікрорізцевій або в псевдомікрорізцевій техніці не призводить, як правило, до стирання відмінностей між виробами, виготовленими носіями різних культур. Навпаки, застосування мікрорізцевої техніки при виготовленні геометричних мікролітів забезпечує їх типологічну різноманітність, що робить трапеції та сегменти найбільш значимими категоріями кремінних виробів для розмежування різноманітних археологічних культур. Виготовлення ж у мікрорізцевій техніці вістря обов'язково в будь-якій культурі повинно було призвести до появи вістрів, що нагадують яніславицькі. Звідси велика кількість культур, де ми знаходимо вістря з мікрорізцевими сколами в комплексах від фінального палеоліту до пізнього неоліту: довгий ряд цих культур

просто немає потреби перераховувати. Показово, що вироби, які нагадують вістря з мікрорізцевими сколами, наявні навіть у пісчанорівській культурі, яка не має з яніславицькою нічого спільного.

Важливим аргументом проти яніславицького імпульсу в Подонеччі є відсутність яніславицьких вістрів у ранньонеолітичних комплексах Полтавської області. Якщо припустити ймовірність просування яніславицького населення на Сіверський Донець, то логічно було б очікувати наявність подібного ж пересування в басейні лівобережних приток Дніпра, які, на відміну від басейну Дінця, представляють території, суміжні із зоною поширення яніславицьких пам'яток.

Таким чином, ми маємо всі підстави для того, щоб пов'язати генезу донецької культури із синтезом переважно зимівниківської та кукрекської або спорідненої з нею культури. Останнє твердження, однак, зовсім не означає, що контакти донецького та яніславицького населення взагалі не існували. Відсутність прямих контактів зовсім не означала відсутність контактів опосередкованих. Кукрекська культура досить імовірно могла бути з'єднувальною ланкою між двома досить віддаленими культурними явищами, що розвивалися у відмінних ландшафтних умовах. У комплексах яніславицької культури Київського Полісся почасти серйно представлені кукрекські вкладиші, що свідчать про наявність контактів двох культур. Не виключено, що населення Подонеччя басейнів лівих приток Дніпра, Київського Полісся й Дніпровського Надпорожжя на початку неоліту представляли єдину історико-культурну область, скементовану наявністю спільної культури-посередника. У межах даної області проходив поступовий процес зближення кремінних індустрій, поширювалися інновації, що виникали у відмінних ландшафтних умовах у носіїв різних культурних традицій. Імовірно, процес подолання ландшафтної роз'єднаності, що супроводжувався утворенням нової історико-культурної області та був основним змістом процесу неолітизації. Утворення дніпро-донецької історико-культурної області створювало умови для широкого поширення елементів виробничого господарства, керамічного виробництва.

Можливо, що не тільки кукрекський і зимівниківський елементи брали участь у формуванні донецької культури. Не виключена також участі у її генезі матвієвокурганського населення, що пояснює поширення в донецьких комплексах низьких трапецій, виготовлених без застосування мікрорізцевої техніки. Питання про можливість впливу кримського шпанського населення на генезу донецької культури зовсім недавно розглядалося Л.Л. Залізняком, що позбавляє мене необхідності повторювати аргументацію про неможливість такого сюжету [Залізняк, 2002, с.121-131].

Виходячи із сказаного, картина розвитку донецької культури уявляється наступною.

1 етап, мезолітичний, характеризується початком контактів мігрантів, носіїв неолітичних традицій, з

населенням Подонеччя, яке продовжувало розвиток традиційного мезолітичного укладу. Культурні контакти пізнього зимівниківського населення з носіями кукрекської або схожої з нею культури призводять до трансформації традиційної відщепової технології зимівниківців. Поширення віджимальної техніки, заснованої на розщепленні конічних і олівцеподібних нуклеусів, поява в зимівниківських комплексах скісних вістрів, пластинок з притупленими краями, різців-стругів зумовлюють своєрідність петропавлівського варіantu зимівниківської культури й пам'яток типу Моспіне. На цьому ж етапі в окремих комплексах з'являються перші вістрі з мікрорізцевими сколами (Сабівка 1, верхній шар). Не виключено, що вплив кукрекоїдної індустрії на даному етапі обмежувався лише засвоєнням зимівниківським населенням різноманітних інновацій, що запозичувалися у своїх сусідів.

2 етап. На наступному, ранньонеолітичному етапі, відбувається просування в Подонеччі носіїв клешнянської кукрекоїдної індустрії. З названим просуванням, імовірно, пов'язаний початок неолітичної епохи в Подонеччі, поява перших керамічних виробів. Як показує аналіз клешнянської індустрії, контакти між неолітичними прибульцями й мезолітичними автохтонами на даному етапі носять однобічний характер: процес інтеграції носіїв клешнянської індустрії та пізніх зимівниківців зводився до засвоєння в зимівниківському середовищі ряду інновацій.

3-4 етапи, розвинутий неоліт: ці етапи характеризують інтеграційні процеси злиття різних груп різнокультурного населення Подонеччя.

3 етап. Паралельне засвоєння ділянок заплавних озер Сіверського Дінця пізнім зимівниківським (перопавлівським) і клешнянським (кукрекоїдним) населенням призвело до утворення спільніх терitorіально-виробничих груп і появи комплексів донецької культури класичного вигляду: Петрівські стоянки, Хутір Шевченко, Тепле, Зелена Горниця 1,5,6, Устя Осколу 2 (нижній шар), що характеризувалися різним співвідношенням кукрекоїдних, зимівниківських і, можливо, матвієвокурганських компонентів. Не виключено, що в цей період продовжувалася міграція частини кукрекського населення в Подонеччя. Можливість такої міграції підтверджується наявністю кукрекських вкладишів у ряді донецьких стоянок (Петрівські стоянки, Тепла й ін.). Поширення геометричних мікролітів, виготовлених без застосування мікрорізцевої техніки, збільшення питомої ваги в комплексах пластинок з віймками може свідчити про міграцію в Подонеччя частини матвієвокурганського населення.

4 етап. Інтеграція зимівниківського, матвієвокурганського та клешнянського населення призвела до утворення стандартизованих донецьких комплексів типу Ольхова 5. На цьому етапі практично зникають екзотичні знаряддя типу високих трапецій, вістрі з заретушованими мікрорізцевими сколами. У

цілому ж, комплекс оснащення металевого озброєння Ольхової 5 характеризується поєднанням усіх рис, зокрема властивих пам'яткам попередніх етапів. Особливістю ольхівського комплексу є поширення прийому торцевого сколювання пластинок і мікропластиноч, збільшення питомої ваги низьких симетричних трапецій у комплексі оснащення металевого озброєння.

Варто обговорити, що в комплексі Ольхової 5 [Горелик, Виборний, 1995, с.105-124] наявні й доволі архаїчні риси, у тому числі й кукрекські вкладиши, окрім трапеції високих пропорцій. На мій погляд, це свідчить про неоднорідність комплексу, одержаного в результаті дослідження культурного шару потужністю до 70 см. (Слід також відзначити, що публікація комплексу Ольхової 5 не відбиває, на мій погляд, реального стану речей. Так, О.Ф.Горелік і В.Ю.Виборний відзначають наявність лише 13 геометричних мікролітів з більше ніж 2700 виробів із вторинною обробкою. Створюється враження, що в наведену статистичну таблицю ввійшли лише намальовані мікроліти (їх дійсно 13). На жаль, не маючи під рукою музейних описів стоянки, я не зможу назвати точну кількість трапецій і сегментів Ольхової 5. Однак як людина, яка у свій час здавала матеріали Ольхової 5 у фонди Луганського краснавчого музею, я можу стверджувати, що статистичні дані публікації комплексу не врахували декілька десятків низьких симетричних і сегментоподібних трапецій.)

5 етап, перехідний до пізнього неоліту, характеризується початком інтенсивних контактів із степовими культурами Приазов'я, початком деградації мікрорізцевої техніки. До названого етапу, можливо, слід відносити пам'ятки Ольхова 2, Орехово-Донецьке 3, Клешня 4 та ряд інших комплексів, де відомі серйні знахідки трапецій з плоскою ретушшю. Слід відзначити, що для більшості пам'яток донецької культури наявність трапецій із струганими спинками слід поясннювати забрудненістю комплексів більш пізньою домішкою. Однак не виключено, що деякі комплекси донецької культури могли мати нові типи геометричних мікролітів проряд з традиційними. Навряд чи тип трапеції з плоскою ретушшю міг спонтанно виникнути в донецькій культурі; швидше за все, мало місце запозичення, зумовлене контактами з носіями ракушечноярської культури, які не знали інших типів геометричних мікролітів.

Поява трапецій зі струганими спинками відбивала процес зруйнування донецької культури, що завершився витісненням її носіїв із Подонеччя носіями старобільської індустрії, орільсько-донецької та нижньодонської культур. У подальшому сліди носіїв донецької культури, які покинули свій регіон, ми знаходимо в Дніпровському Надпорожжі, де з'являються пам'ятки типу Попов Мис [Нужный, 1989, с.149-154] і Острів Кизлевий 5, у яких чітко проглядається сполучення кукрекських і донецьких рис. Відтік частини донецького населення на Дніпро

Табл.4. Радіокарбонні дати стоянок донецької культури та синхронних неолітических пам'яток Подонеччя та Дніпровського Надпівденного.

№	Стоянка	Матеріал	Лаб. № ВР		BC(cal)
1.	Клешня 3	Кістки людини	Ki-6056 7345±60	1 σ	6235-6087
				2 σ	6379-6033
2.	Клешня 3	Кістки людини	Ki-6057 7405±70	1 σ	6383-6119
				2 σ	6407-6089
3.	Старобільськ	Кераміка	Ki-9437 6800±120	1 σ	5835-5530
					5800-5615
4.	Старобільськ	Кераміка	Ki-9438 6570±120	1 σ	5895-5505
					5580-5565
5.	Старобільськ	Кераміка	Ki-8290 6700±200	2 σ	5970-5955
					5500-5480
6.	З. Горниця - 1	Кераміка	Ki-9436 6700±130	1 σ	5625-5465
					5445-5420
7.	З. Горниця - 5	Кераміка	Ki-9435 6510±120	1 σ	5400-5385
					5710-5680
8.	З.Горниця - 6	Кераміка	Ki-9434 6455±120	1 σ	5670-5315
					5715-5515
9.	Попов Мис	Кераміка	Ki-9442 6810±140	2 σ	5495-5490
					5840-5460
10.	Кизлевий 5	Кістка	Ki-7999 6740±90	1 σ	5450-5415
					5405-5375
9.				2 σ	5665-5260
					5240-5235
10.				1 σ	5220-6215
					5525-5520
9.				2 σ	5515-5495
					5490-5305
10.				1 σ	5625-5205
					5170-5145
9.				2 σ	5110-5100
					5090-5080
10.				1 σ	5800-5538
					5673-5529

значною мірою пояснюється можливістю легкої інтеграції зі спорідненим пізнім кукарським (сурським) населенням.

Досить імовірно, що донецьке населення було витіснене з Подонеччя лише частково, а частина донецького населення була асимільована орільсько-донецьким населенням, що можна простежити за наявністю деякої спадкоємності в традиціях керамічного виробництва.

Такою є, на мій погляд, періодизація розвитку донецької культури. При цьому відзначимо, що періоди, які виділяються, відбивають не суверу послідовність процесів, що відбувалися всередині суспільства носіїв донецької культури, а лише певні тенденції. Зовсім не виключено, що на кожному з виділюваних етапів зберігалися свого роду «винятки», зумовлювані нерівномірністю поширення інноваційних технологій у різних груп населення, які освоювало басейн Сіверського Дніця.

Питання про кераміку донецької культури нелегко розв'язати на основі наявних у наш час джерел. Справа в тому, що наявність у Подонеччі декількох неолітических культур, які послідовно освоювали одні й ті самі простори заплавних озер Сіверського Дніця, призвела до появи на піщаних дюнах змішаних комплексів донецької та орільсько-донецької культур. Лише в останній час знахідки чистих орільсько-донецьких комплексів Туба 1, 2 [Манько и др., 2001, с.27-53] привели до розуміння факту зміни культур у Подонеччі в 2 половині VI тис. до н.е. Кремінні комплекси тубинських стоянок настільки відрізнялися від донецьких, що питання про зміну культур вирішувалося однозначно. Кераміку ж, аналогічну знахідкам на Тубі, досі традиційно вважають донецькою. Не дивно, адже аналогічна кераміка з великою домішкою трави та з гребінчастим орнаментом була знайдена й у нижньою шарі Устя Осколу 2 [Телегін, 1968, с.40-43], і в комплексах Бондариха 2 [Телегін, 1968, с.51-55] та Ольхова 5

[Горелик, Выборный, 1995, с.105-124]. У той же час знахідки кераміки в комплексах Зелена Горниця 5 і 6 показали, що домішка трави в донецькій кераміці досить незначна, визначальною особливістю донецької кераміки є наявність оранжевого ангоба, а елементами орнаментації, які переоважають, є лінійно-накольчасті композиції, подвійна скоба. У зв'язку з цим більшість знахідок «донецької» кераміки слід піддати сумніву: зовсім не виключено, що знахідки гребінчастої кераміки з домішкою трави не мають жодного відношення до раннього й розвинутого неоліту й до донецької культури.

Керамічний комплекс стоянки Ольхова 5 до теперішнього часу вважається найбільш показним керамічним комплексом донецької культури. О.Ф.Горелік і В.Ю.Виборний виділили два типи кераміки в комплексі за критерієм фактури глини, з якої були виготовлені керамічні вироби. Вироби з великою домішкою трави й гребінчастим орнаментом, на думку авторів комплексу, є найбільш архаїчними, маркують ранній етап дніпро-донецької культури (за Д.Я.Телегіним). Спіщанена кераміка з лінійно-накольчастим орнаментом виділяється в другу групу, відзначається її близькість до кераміки сурської культури. У цілому, слід визнати, що виділені дві групи «донецької» кераміки абсолютно співпадають з керамікою першого й другого типів стоянки Туба 2 й не пов'язані з донецьким кремінним комплексом. За описом авторів пам'ятки, більша частина кераміки була знайдена у верхніх шарах стоянки на незначній площині. З цієї причини зовсім не виключено, що більшу частину керамічного комплексу слід пов'язувати із знахідками двох доволі пізніх трапецій зі струганими спинками, які досить імовірно могли б співвідноситися з орільсько-донецькою домішкою.

У цілому, знахідки донецької кераміки на інших комплексах настільки рідкі, що стає очевидним такий факт: кераміка в донецькому культурному середовищі є інновацією, поширення якої не встигло стати масовим. Саме тому існують пізні донецькі комплекси (Клешня 4, Дробищеве), у яких кераміка відсутня зовсім. Тому зовсім і не дивує відсутність кераміки в більшості ранніх донецьких комплексів (Хутір Шевченко, Тепла, Петрівські стоянки).

Досить важливе питання про джерело поширення кераміки в донецькому середовищі. Н.С.Котова [Котова, 2002, с.35] висловила припущення про можливість зв'язку кераміки донецької культури з ранніми пам'ятками києво-черкаської культури, кераміка яких також відрізняється наявністю лінійно-накольчастого орнаменту й використанням двозубої скобки. Відзначається також аналогія з найдавнішим керамічним шаром стоянки Хутір Тетеревський [Неприна, 1970, с.100-111]. За аналогією з матеріалами Хутора Тетеревського, Н.С.Котова синхронізує кераміку Зеленої Горниці із самчинським етапом буго-дністровської культури. Підтвердити або спростувати думку Н.С.Котової досить складно. Слід лише відзначити, що

кремінні комплекси і ранньої києво-черкаської культури, і стоянки Хутір Тетеревський не мають нічого спільного з донецькими. З цієї причини важко судити про те, чи брали участь їх культурні традиції у формуванні керамічного комплексу донецької культури, або наявність елементів схожості пов'язана із запозиченням з одного джерела. Варто відзначити, що такого роду джерелом навряд чи могла бути буго-дністровська культура, де на самчинські та савранські стадіях переважав плоскодонний посуд. У цілому, проблему походження донецької кераміки навряд чи можна розв'язати на сучасному етапі: надто небагаті джерела для побудови будь-яких гіпотез.

Єдиний висновок, який не підлягає сумніву, – кераміка донецької культури однозначно вказує на приналежність донецької культури до кола пам'яток дніпро-донецької історико-культурної області. Не виключено, що донецькі керамічні традиції в процесі розпаду донецької культури поширилися в орільсько-самарському межиріччі й відіграли роль у формуванні вигляду керамічного комплексу орільсько-донецької культури, що витіснила донецьке населення із середнього Подонеччя. У крайньому разі, орнаментальні композиції кераміки другої групи орільсько-донецької культури досить схожі з орнаментальними композиціями на горщику із Зеленої Горниці-6.

Важко розв'язати питання про абсолютну хронологічну позицію донецької культури. Причиною тому – відсутність добре стратифікованих комплексів і мізерна кількість наявних абсолютних радіокарбонних датувань. Можливості методів відносної хронології також обмежені. Спроба розпочати все ж хоч якось розібратися в питанні абсолютноного датування донецьких комплексів, надіюсь, буде сприйнята лише як попередня гіпотеза, що потребує додаткових джерел для підтвердження чи спростування.

Назвемо всі наявні радіокарбонні дати для комплексів раннього й розвинутого неоліту Сіверського Дінця, а також для комплексів з донецькими рисами в Дніпровському Надпоріжжі (табл.5).

Найбільш давня дата (остання третина VII тис. до н.е.) одержана для комплексу Клешня 3 [Манько, Телиженко, 2000, с.5-34] за кістками з поховання, знайденої на території стоянки. Імовірно, ця дата пов'язана з другим етапом розвитку донецької культури, який я пропоную називати клешнянським

Датування комплексу Старобільськ [Манько, 2002, с.132-153] наведені для того, щоб показати час появи в басейні Сіверського Дінця трапецій з плоскою ретушшю. Як видно, це період 57-56 ст.ст. до н.е. (спільній період для всіх датувань). Відповідно, враховуючи територіальну близькість старобільських і донецьких комплексів, заключний етап існування культури, пов'язаний з виготовленням трапецій з плоскою ретушшю, повинен був початися в той же час.

Таким чином, 3 і 4 періоди існування донецької культури повинні лежати між 63 і 57 ст.ст. до н.е. Такому висновку дещо протирічить серія дат за керамікою стоянок Зеленої Горниці, що охоплює 58-54 ст.ст. до н.е. На жаль, це певною мірою підribaє достовірність пропонованої хронології донецької культури. Названий факт слід пояснити. Справа в тому, що кістки людини Клешні З знаходились на значній глибині й були перекриті досить щільним ґрунтовим шаром, що перешкоджав доступові дощових вод. Те саме можна сказати й про кераміку Старобільська. Кераміка ж Зеленої Горниці знаходилась на невеликій глибині в піску, що не перешкоджав проникненню вглиб дощової води, забрудненої бензолами (р-н Зеленої Горниці знаходить в зоні екологічного лиха, у районі з величезною концентрацією хімічних підприємств). Ця обставина неминуче повинна була призвести до того, що датування Зеленої Горниці виявилися дещо омоложеними. Якщо я правий, то другий період донецької культури повинен був завершитися близько 59-58 ст.ст. до н.е. (за найбільш глибокими датуваннями, що припускаються), а третій – продовжуватися зовсім недовго – до 56 століття до н.е. На третьому етапі, у 58-56 ст.ст. до н.е., під впливом притоку населення, яке залишило пам'ятки типу Старобільськ, почався відтік донецького населення в Дніпровське Надпорожжя. Заключний етап розвитку донецької культури міг мати хронологічні межі 55-54 ст.ст. до н.е., характеризуватися скороченням чисельності носіїв донецької культури в умовах міграції в Подонеччя носіїв орільсько-донецької культури, найдавніші датування якої пов'язані саме з 54 ст. до н.е. Наявність великої серії дат для комплексів орільсько-донецької культури в межах 54-43 ст.ст. до н.е. показує факт безперечної зміни археологічних культур у Подонеччі.

Не виключено, що в нижній течії Сіверського Дінця донецьке населення продовжувало існувати й до кінця VI тис. до н.е. Розкопки ростовських археологів останніх років дають нам можливість припускати такий розвиток подій. Так, на стоянці Усть-Бистра [Цибрид, 2000, с.45-63] зібраний досить інформативний комплекс, донецька атрибутація якого не викликає сумнівів. Тут знайдені конічні та олівцевоподібні нуклеуси, різці-струги, пластинки з притупленими краями, овальні сокирки-різаки. Показово, що трапеції зі струганими спинками є єдиним типом геометричних мікролітів у комплексі Усть-Бистрої. Названа обставина певною мірою дозволяє висувати припущення про їх зв'язок із виробами, що характеризують донецьку культуру. Імовірно, комплекс Усть-Бистрої є реліктовим донецьким, відбиває риси заключної, пережиткової фази донецької культури. Показово, що знахідки кераміки в комплексі Усть-Бистрої одиничні, як і в комплексах донецької культури на території України.

Побічне підтвердження моїх уявлень про хронологію донецької культури дає радіокарбонна дата стоянки Попов Мис (табл.4). Як видно, міграція донецького

населення в Дніпровське Надпорожжя могла відбуватися в 58-56 ст.ст. до н.е., що цілковито вкладається в наведену хронологічну схему.

Можливо, подальші розкопки донецьких пам'яток приведуть до уточнення наших знань про історію донецької культури. У теперішній час стан археологічних джерел такий, що ми можемо судити про більшість питань історії донецької культури лише на рівні гіпотез і припущення.

Не виключено, що вже на рубежі 1-2 чверті VI тис. до н.е. Дніпровське Надпорожжя стало контактною зоною носіїв двох традицій керамічного виробництва: кераміки з переважно гребінчастою та з переважно лінійно-накольчастим орнаментом. Про це говорять матеріали зруйнованого могильника Ігрінь-Підкова в усті річки Самара. Як видно з малионків 20-21, у комплексі поєднуються два типи кераміки: гребінчастої з травою та лінійно-накольчастою зі значною домішкою піску й крупнозернистого кварцу, поряд із домішкою трави. Кераміка першої групи представлена фрагментами двох товстостінних (шир. до 1,1 см) рівномірно обпалених горщиків оранжевого кольору. Один із них – банка зі злегка відігнутим вінчиком з рядами відбитків 4-зубої гребінки, другий – така ж сама банка з більш щільною фактурою з рядами 4-зубої гребінки, нанесеними під різними кутами та рядом гребінчастих відбитків по зрізу вінчика з тильного боку. Кераміка другої групи включає фрагменти також двох рівномірно обпалених горщиків оранжевого кольору. Перший горщик – біконічний з горизонтальними розчісами зовнішньої та внутрішньої поверхні. Орнамент – по лицьовому боці посудини у верхній його частині: відзначений фестон із вертикальних прогладжених ліній, обмежених дрібними круглими відступаючими наколами. Другий горщик – тонкостінний з аналогічним орнаментом. Названий комплекс особливо цінний тим, що показує можливість поступового нівелювання донецьких і традиційних кукрекських культурних традицій. Керамічному комплексу Ігрінь-Підкови відповідає кремінний комплекс, зібраний у тому ж місці й відомий у теперішній час під назвою Попов Мис [Нужный, 1989, с.149-154]. Цей комплекс характеризується наявністю як традиційних кукрекських, так і донецьких рис: показана серія кукрекських вкладишів маркує класичну кукрекську традицію; серія яніславицьких (донецьких) вістрь, серія пластинок з притупленими краями, високі трапеції маркують частину комплексу, пов'язану з донецькою культурою. Цілком правомірно припускати, що гребінчаста кераміка зі значною домішкою трави відповідає кукрекському кремінному комплексу; у чистому вигляді подібний комплекс кераміки відомий у кукрекському комплексі Малоперещепинська. Кремінні вироби донецької культури, досить імовірно, можуть бути пов'язаними з щільною керамікою з лінійно-накольчастим орнаментом: знахідки Зеленої Горниці досить близькі знахідкам Ігрінь-Підкови як за орнаментацією, так і за фактурою.

Показово, що орільсько-донецька культура, яка змінила донецьку на ранньому етапі свого розвитку, характеризувалась наявністю керамічних комплексів, практично аналогічних комплексу Ігринь-Підкови. При цьому кремінні комплекси орільсько-донецьких пам'яток є абсолютно антиподами як донецьких, так і кукрекських кремінних комплексів. Ця обставина абсолютно недвозначно говорить про те, що кераміка ні за яких обставин не може бути культурним індикатором у рамках дніпро-донецької історико-культурної області. Як не жаль, уявляється, що більшість виділених на підставі аналізу кераміки культур, не відбивають реальної картини культурного районування. Справа в тому, що якщо розглядати археологічну культуру як систему традицій матеріальної культури, що развиваються, то кремінні комплекси відбивають саме систему таких традицій, дають матеріал для співставлення з іншими системами. Керамічні ж вироби, будучи інноваціями, можуть відбивати лише епізоди в розвитку неолітичних культур, причому не пов'язані ні з попереднім, ні з наступним розвитком культури. Лише в середині VI тис. до н.е., з початком пізнього неоліту, кераміка стає стабільним компонентом культур дніпро-донецької історико-культурної області й стає пов'язаною із системою традицій матеріальної культури, які розвиваються. Відповідно, лише з цього часу в нас з'являються досить обмежені можливості районування культур за керамікою.

Таким чином, аналіз кремінних комплексів, як і в мезолітичну епоху, повинен залишатися єдиною підставою для культурного членування неоліту. З цієї причини найближчим завданням дослідження дніпро-донецького неоліту став повний перегляд культурної атрибутації кожного з відомих комплексів і, відповідно, перегляд реєстру культур, які реально існували в неоліті.

Уявляється, що такий процес призведе до зміни багатьох «хрестоматійних» аксіом. Не виключено, що багато з відомих комплексів стане неможливим вписати в рамки нині виділюваних культур. Як приклад хотілося б навести комплекс Хутір Тетеревський (Устя Гнилоп'яті). У теперішній момент його інтерпретують як ранній комплекс волинської культури. У той же час кремінний комплекс цієї пам'ятки не має нічого спільногого з іншими комплексами волинської культури, яка розвивалася на основі яніславицької культури. Таких прикладів можна навести чимало.

На завершення хочеться сказати, що продовження вивчення донецьких старожитностей Україні необхідне для вияснення механізмів формування й функціонування дніпро-донецької історико-культурної області, механізмів культурної взаємодії на початку неоліту. У теперішній же час слід зробити висновок про існування дніпро-донецької історико-культурної області в кінці VII - поч. VI тис. до н.е. На мій погляд, існування такої області маркується кремінними комплексами донецької, пізньої кукрекської та яніславицької культур, які склали усталену контактну систему, сутністю якої був

обмін інноваційними технологіями. Керамічні комплекси на даному етапі розвитку дніпро-донецької історико-культурної області вкрай непоказні, почасти на стоянках названих культур кераміка зовсім відсутня.

На описаному етапі розвитку дніпро-донецької історико-культурної області були відсутні спільні елементи в керамічних комплексах різних культур. Більше того, спільні елементи в керамічних комплексах відсутні навіть у рамках однієї культурної традиції.

Так, кукрекські комплекси містять кераміку як мінімум трьох різних типів: у комплексі Лазарівка [Зализняк, 1998, с.233] ми знаходимо кераміку, що досить надійно свідчить про контакти з буго-дністровською культурою. Кукрекські комплекси Дніпровського Надпорожжя містять кераміку, особливості якої дозволили виділити сурську культуру. Аналіз цієї кераміки дозволяє висловлювати припущення про запозичення технології її виготовлення як у буго-дністровській, так і в ракушечноярській культурах. Кукрекські комплекси Поорелля містять кераміку з органічними домішками й із гребінчастим орнаментом. У комплексі Малоперещепинська [Гаскевич, Гавриленко, 2000, с.10-21] кукрекські вклади знайдені разом із гребінчастою керамікою.

Для донецької культури відома кераміка, пов'язана, імовірно, з південно-східними традиціями. Не виключено, що поширення лінійно-накольчастої орнаментації було пов'язане з культурним імпульсом неоліту Північного Прикаспію.

Питання про яніславицьку кераміку залишається відкритим, оскільки в теперішній час кераміку з яніславицьких пам'яток Київського Полісся не можна пов'язувати з кремінними комплексами. Про це надійно свідчить серія радіокарбонних датувань, одержаних за зразками такої кераміки. Керамічні фрагменти зі стоянок Бородянка, Корма виявилися досить пізніми: у проміжку 5500-4900 BP. Таким чином, яніславицькі кремінні комплекси навряд чи можуть бути пов'язаними з більшою частиною кераміки з гребінчастою орнаментацією. У комплексах яніславицької культури наявні лише одиничні фрагменти, які можуть бути пов'язаними з кремінними комплексами. Це фрагмент добре обпаленої кераміки з домішкою органіки та з гребінчастим орнаментом зі стоянки Бородянка 3В, фрагмент стінки посудини зі стоянки Оболонь, а також фрагмент днища посудини зі стоянки Горки [Зализняк, 1998, рис. 91, 12; рис. 97, 15, 16].

Таким чином, на початку неоліту різні хвилі кукрекських мігрантів, які освоювали верхню й середню течію Дніпра й Середнє Подонеччя, ознайомили місцеві культури з керамічними традиціями декількох ранньонеолітичних культур: буго-дністровської, сурської, ранньої азово-дніпровської. Період існування донецької культури (остання третина VII - перша половина VI тис. до н.е.) є періодом формування дніпро-донецької історико-культурної області. У цей період декілька хвиль міграцій носіїв кукрекської культури

призвели до поширення віджимальної пластинчастої техніки в басейнах середнього й верхнього Дніпра й Сіверського Дніця, втягнуло в систему культурних контактів населення різних ландшафтних зон. Спільний культурний простір, який виник, сприяв розвитку стабільного багатовекторного культурного обміну, що зумовив безперервний розвиток дніпро-донецької історико-культурної області в наступні півтора тисячоліття (друга половина VI - V тис. до н.е.).

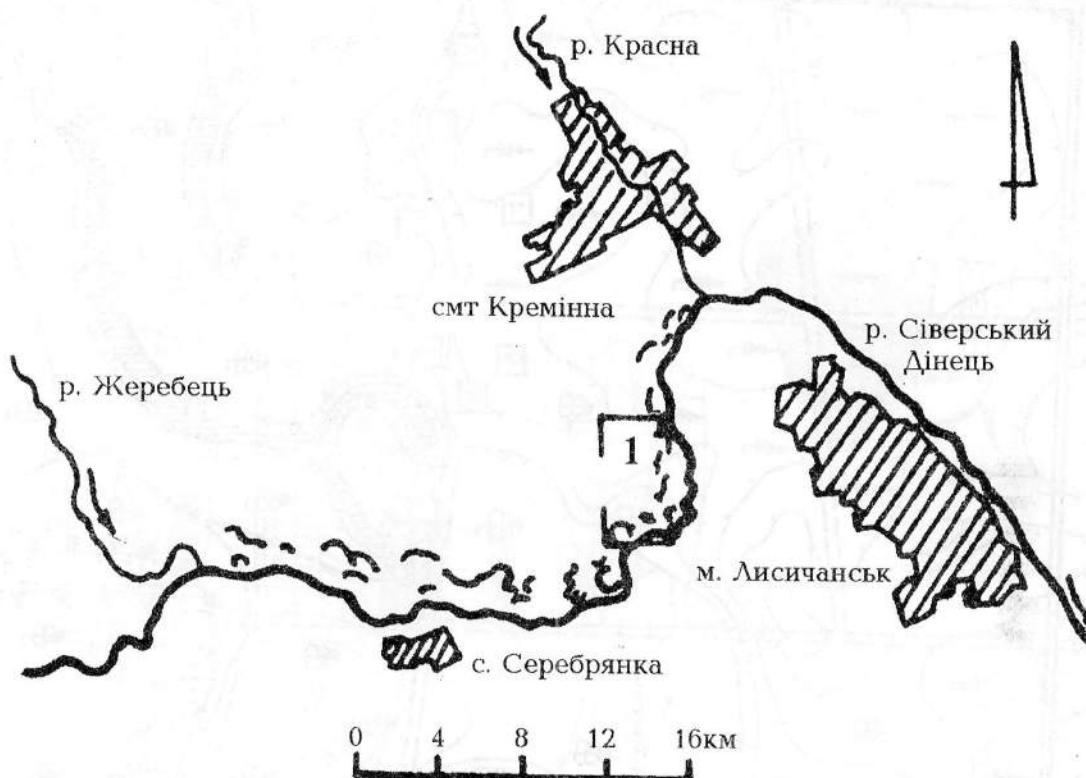
ЛІТЕРАТУРА

- Гаскевич Д.Л., Гавриленко І.Д.** До походження дніпро-донецького неоліту лісостепового Подніпров'я // Археологія. – №1. – 2000.
- Горелик А.Ф.** Мезоліт Северо-Восточного Причорномор'я (вопросы культурно-хронологического членения) // Материалы каменного века на территории Украины. – К.: Наукова Думка, 1984а.
- Горелик А.Ф.** Исследование мезолитических комплексов стоянки Зимовники-1 в Северо-Восточном Приазовье // СА. – 1984б. – №2.
- Горелик А.Ф.** Мезоліт бассейна Сіверського Донця и Северо-Восточного Приазовья: Автореф. Дисс. канд. ист. наук.– Л., 1986.
- Горелик А.Ф.** Новые мезолитические памятники с яниславицкими вкладышевыми компонентами на Среднем Донце // СА. – 1987. – №3.
- Горелік О.Ф.** Донецька культура // Словник-довідник археології. – К.: Наукова думка, 1996.
- Горелик А.Ф., Выборный В.Ю.** Итоговые результаты исследований неолитических памятников в устье р. Ольховой // Археологический альманах. – №4. – Донецк, 1995.
- Горелик А.Ф.** Сложение донецкой культуры и некоторые методологические проблемы «неолитизации» мезолитических культур // Древности Подонцовья. – Луганск: Осирис, 1997.
- Горелик А.Ф.** Памятники Рогаликского-Передельского района. Проблемы финального палеолита Юго-Восточной Украины. – Луганск: РИО ЛИВД, 2001.
- Зализняк Л.Л.** Население Полесья в мезолите. – К.: Наукова думка, 1991.
- Зализняк Л.Л.** Передісторія України Х-V тис. до н.е.– К.: Вид-во НАУКМА, 1998.
- Зализняк Л.Л.** Шпанська культура: реальність і фантазії // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2002.
- Кияшко В.Я., Цибрид В.В., Цибрид А.В.** Ранне-неолитические материалы стоянки Усть-Быстрица на Северском Донце // Археологические записки. Вып.1.– Ростов-на-Дону: Книга, 2000.
- Котова Н.С.** Неолитизация Украины.– Луганск: Шлях, 2002.
- Манько В.А.** Проблемы зимовниковской культуры в Северо-Восточном Приазовье // Древние культуры Восточной Украины.– Луганск: Изд-во ВУГУ, 1996.
- Згодом у межах дніпро-донецької історико-культурної області відбувалися процеси, пов'язані з уніфікацією керамічного виробництва, із зникненням реліктових технологій. Розширення території цієї області було пов'язане з утворенням нових культур, зміною традиційних культур новими, які утворилися під впливом нової хвилі південних мігрантів. Однак аналіз цього процесу виходить за межі даної публікації.
- Манько В.А.** Финальнопалеолитический комплекс стоянки Сабовка-1 в Северо-Восточном Приазовье // Древности Подонцовья.– Луганск: Осирис, 1997.
- Манько В.А., Телиженко, Ковалева В.А.** О группе памятников типа Клешня-2 в среднем течении Северского Донца // Древности Северского Донца. Вып.2. – Луганск: Шлях, 1999. – С. 4-23.
- Манько В.А., Телиженко С.А.** Об остриях яниславицкого типа в комплексах донецкой культуры // Древности Северского Донца.– Вып.3.– Луганск: Шлях, 1999.
- Манько В.А., Телиженко С.А.** Раннеолитическая стоянка Клешня 3 на среднем Донце // Древности Северского Донца.– Вып.4.– Луганск: Шлях, 2000.
- Манько В.А., Телиженко С.А., Журавлев О.П., Ковалюк Н.Н.** Предварительные итоги исследований узла неолитических памятников у озера Туба // Древности Северского Донца.– Вып.5.– Луганск: Шлях, 2001.
- Манько В.О.** Старобільська стоянка // Кам'яна доба України.– К.: Шлях, 2002.
- Нужный Д.Ю.** О своеобразии памятников кукрекской культурной традиции в Днепровском Надпорожье // Каменный век. Памятники, методика, проблемы.– К.: Наукова думка.– 1989.
- Неприна В.І.** Неолітичне поселення в гирлі р.Гнилоп'ятії // Археологія.– ТХХІV.– 1970.
- Нужний Д.Ю.** Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці.– Київ: Наук. думка, 1992.
- Рудинський М.Я.** Матеріали. Стация в урочищі Біла Гора під Полтавою.– К., 1926.
- Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В.** Хозяйство и культура населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите.– Одесса-СПб, 1995.
- Старовинності Ізюмщини.–** Вип. I-IV.– Изюм, 1926-28.
- Телегін Д.Я.** Дніпро-донецька культура.– Київ: Наукова думка, 1968.
- Телегін Д.Я.** К методике составления типолого-статистической таблицы кремневых изделий мезо-неолитической эпохи // Орудия каменного века.– К.: Наукова думка, 1978.
- Яневич О.О.** Шпанська мезолітична культура // Археологія.– 1993.– №1.

V.O. MANKO

THE NEOLITHIC SITES OF DONETS CULTURE ZELENA GORNITSA 5 AND 6 AND THE PROBLEMS OF CONSOLIDATION OF DNIPER-DONETS CULTURE REGION

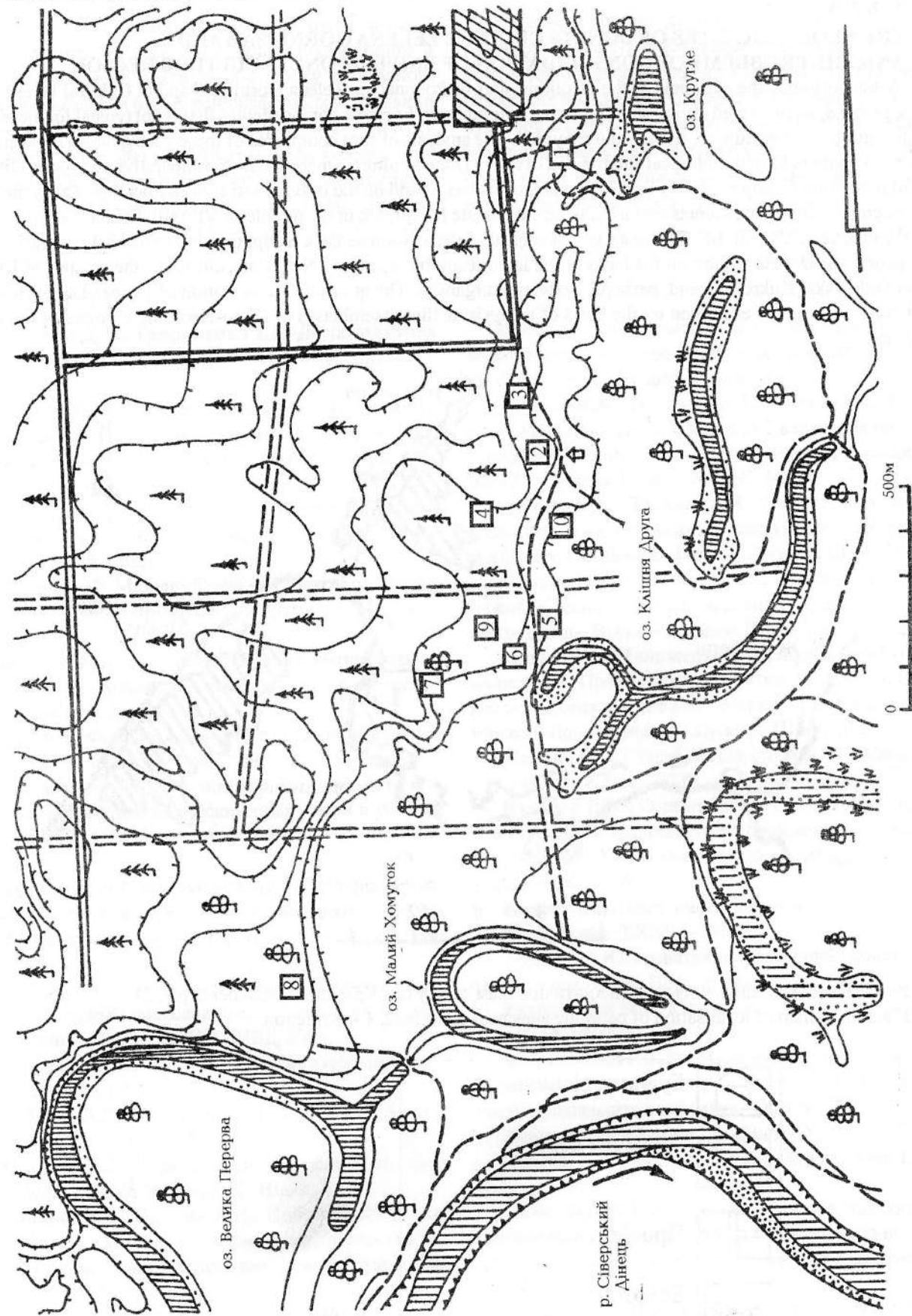
Article presents the materials of the Neolithic sites of Podonechje Zelena Gornitsa 5 and 6. Cultural layer of these sites, perhaps, were formed during short period of time and may be rather homogeneous, that is not typical for the majority of the sites of Donets culture, usually multilayered. The analysis of flint complexes of these sites gave an opportunity to establish markers for chronological subdivision of rivers Donets culture. On the basis of comparative and typical fitting of various Neolithic complexes of rivers Don and Donets basins and on the basis of series of radiocarbon dates, the author draws conclusion on the Donets culture was formed in late Mesolithic in the middle of VII mill. BC and was developing till the middle of VI mill. BC. The materials of sites of Zelena Gornitsa gave an opportunity to make a conclusion about the genesis of Donets culture on the basis of the late Mesolithic and early Neolithic cultures of the steppes of Ukraine: Zimovnikovska, Kukrekska and, perhaps, Matievokurganska. The questions of formation of Dniper-Donets historical and cultural areas are examined on the basis of analysis of flint assemblages of Meso-Neolithic cultures of the East of Ukraine.

Рис.1. Карта розташування вузла пам'яток у смт Кремінна. 1-виноска (рис.2).
Fig.1. The map of localisation of neolithic sites near Kreminna. 1 - extraction.

Експлікація до рис. 2. →

Рис. 2. Схема розташування вузла неолітичних пам'яток у смт Кремінна. 1. Зелена Горниця-4. 2. Зелена Горниця-1. 3. Зелена Горниця-6. 4. Зелена Горниця-5. 5. Клішня-3. 6. Клішня-1. 7. Клішня-2. 8. Велика Перерва. 9. Клішня-5. 10. Клішня-4.

Fig. 2. Thescheme of localisation of concentration of Neolithic sites nearby Kreminna town. 1. Zelena Gornitsa 4. 2. Zelena Gornitsa 1. 3. Zelena Gornitsa 6. 4. Zelena Gornitsa 5. 5. Klishnya 3. 6. Klishnya 1. 7. Klishnya 2. 8. Velika Pererva. 9. Klishnya 5. 10. Klishnya 4.

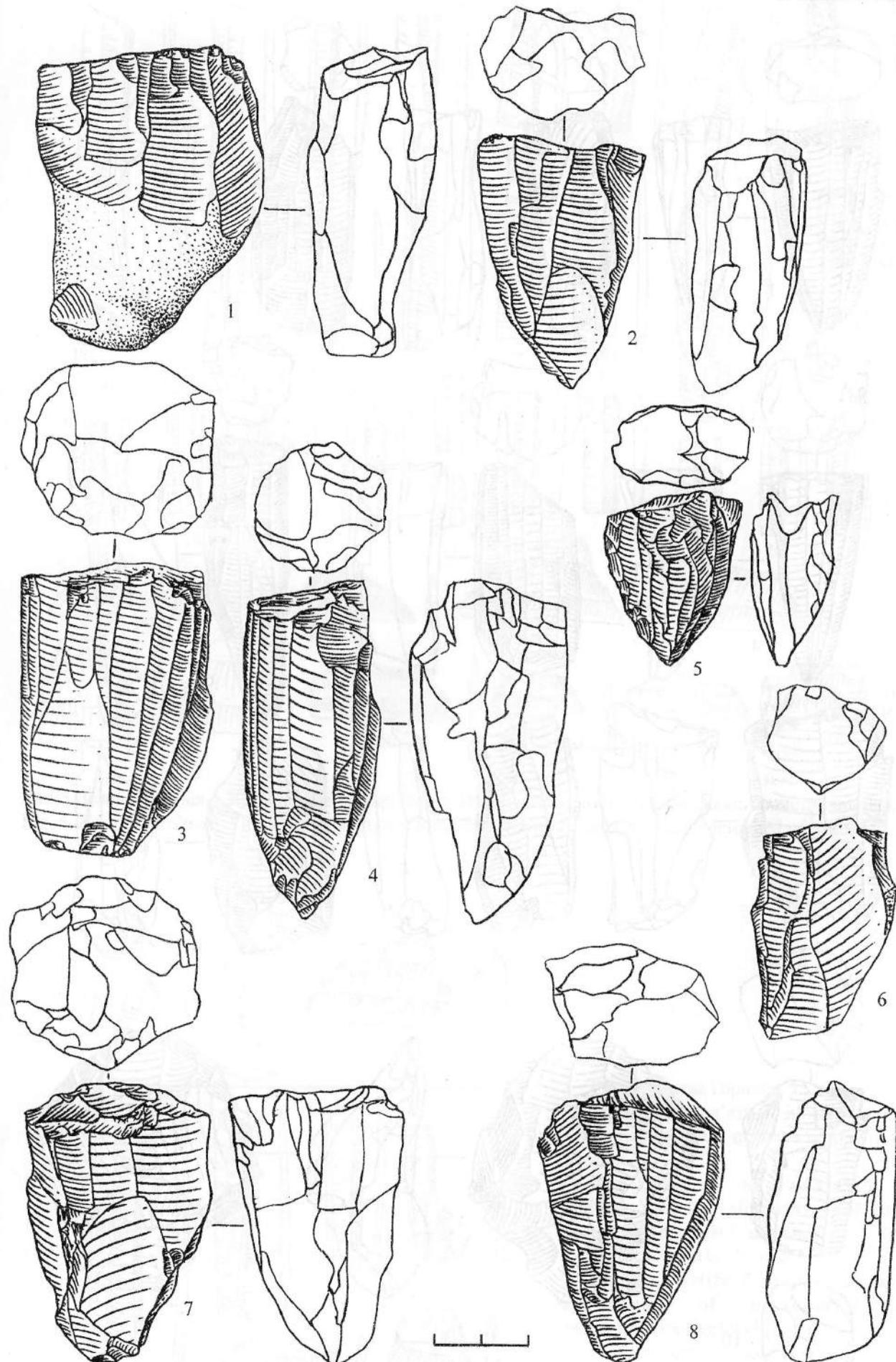

Рис. 3. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. Нуклеуси.
Fig. 3. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Cores.

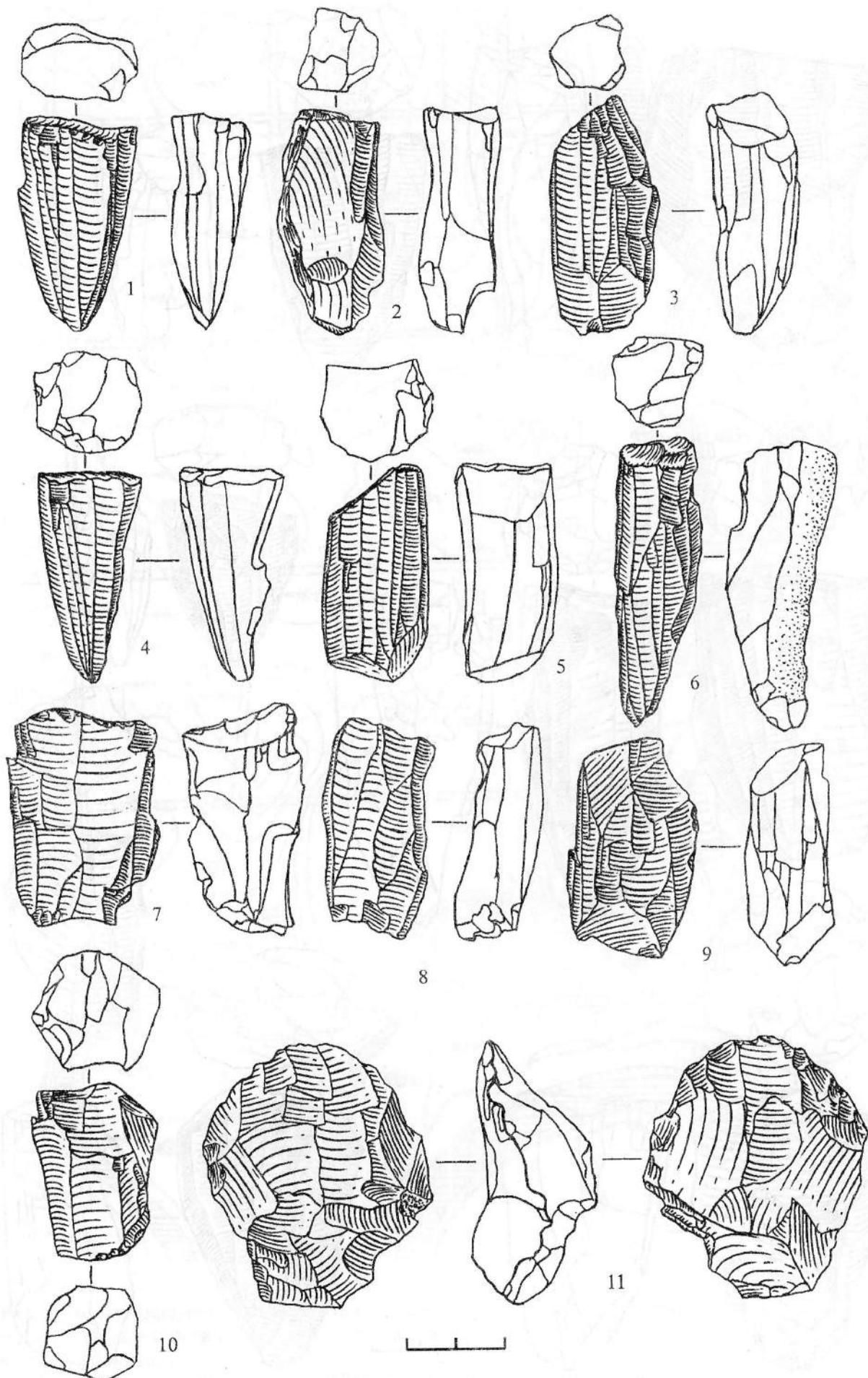

Рис. 4. Зелена Горниця -5. Кремінний інвентар. Нуклеуси.
Fig. 4. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Cores.

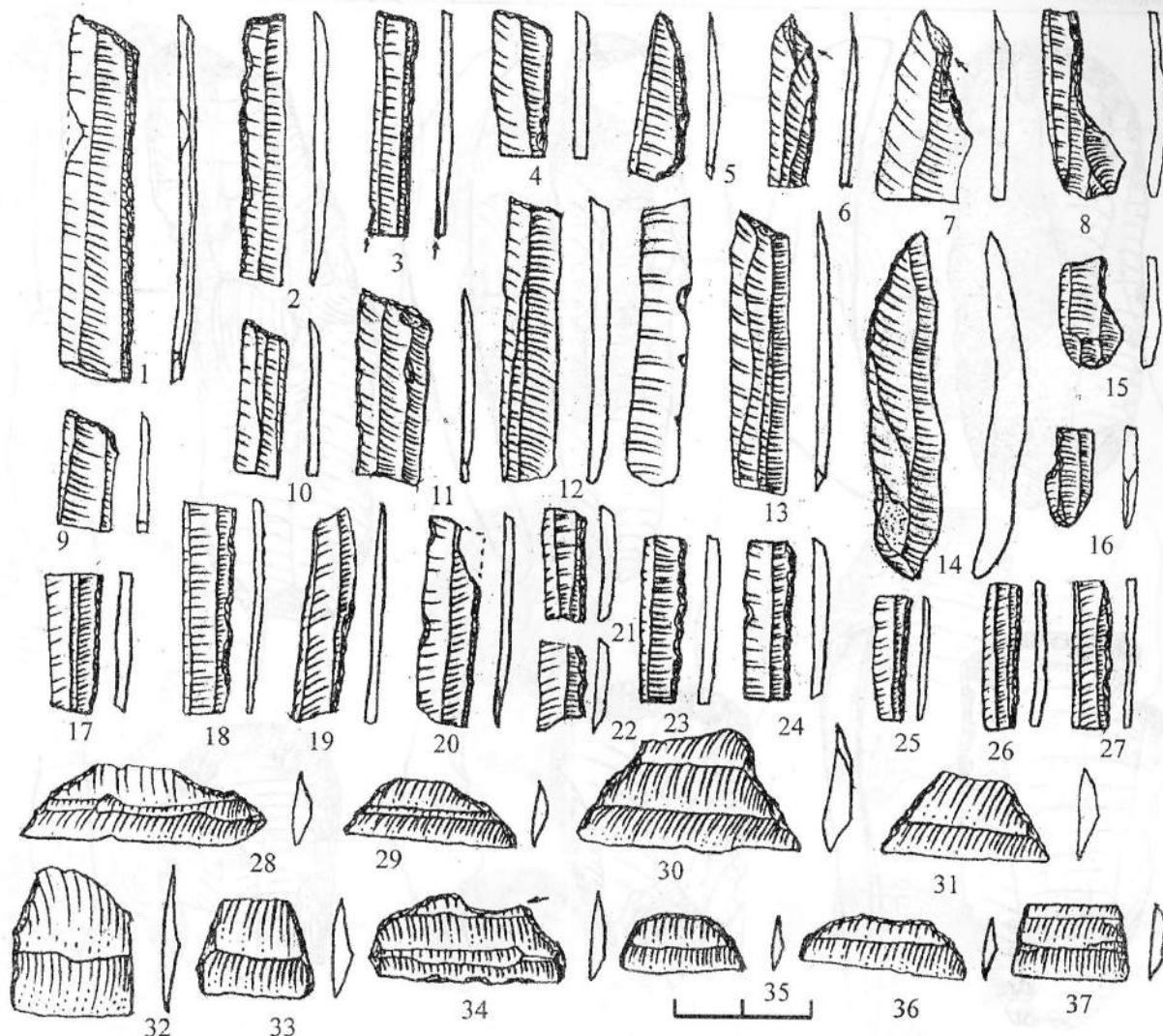

Рис. 5. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. Вістря. Пластиинки з притупленими краями. Геометричні мікроліти.
Fig. 5. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Points. Microblades with abrupt retouch. Geometrical microlithes.

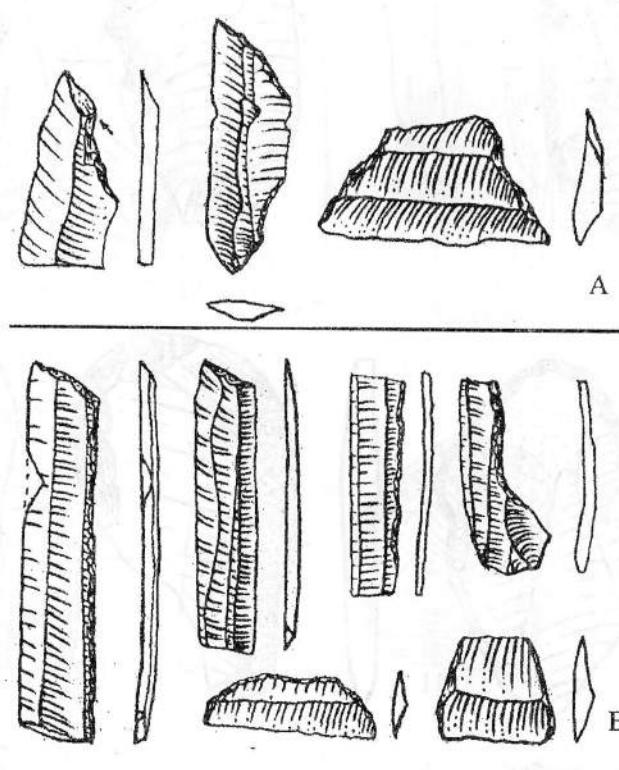

Рис. 6. Зелена Горниця-5.

А. Вироби, пов'язані з використанням мікрорізцевої або псевдомікрорізцевої техніки.

В. Вироби, не пов'язані з використанням мікрорізцевої або псевдомікрорізцевої техніки.

Fig. 6. Zelena Gornitsa 5.

A. Flint artifacts connected with application of microburining or pseudomicroburining technique.

B. Flint artifacts not connected with application of microburining or pseudomicroburining technique.

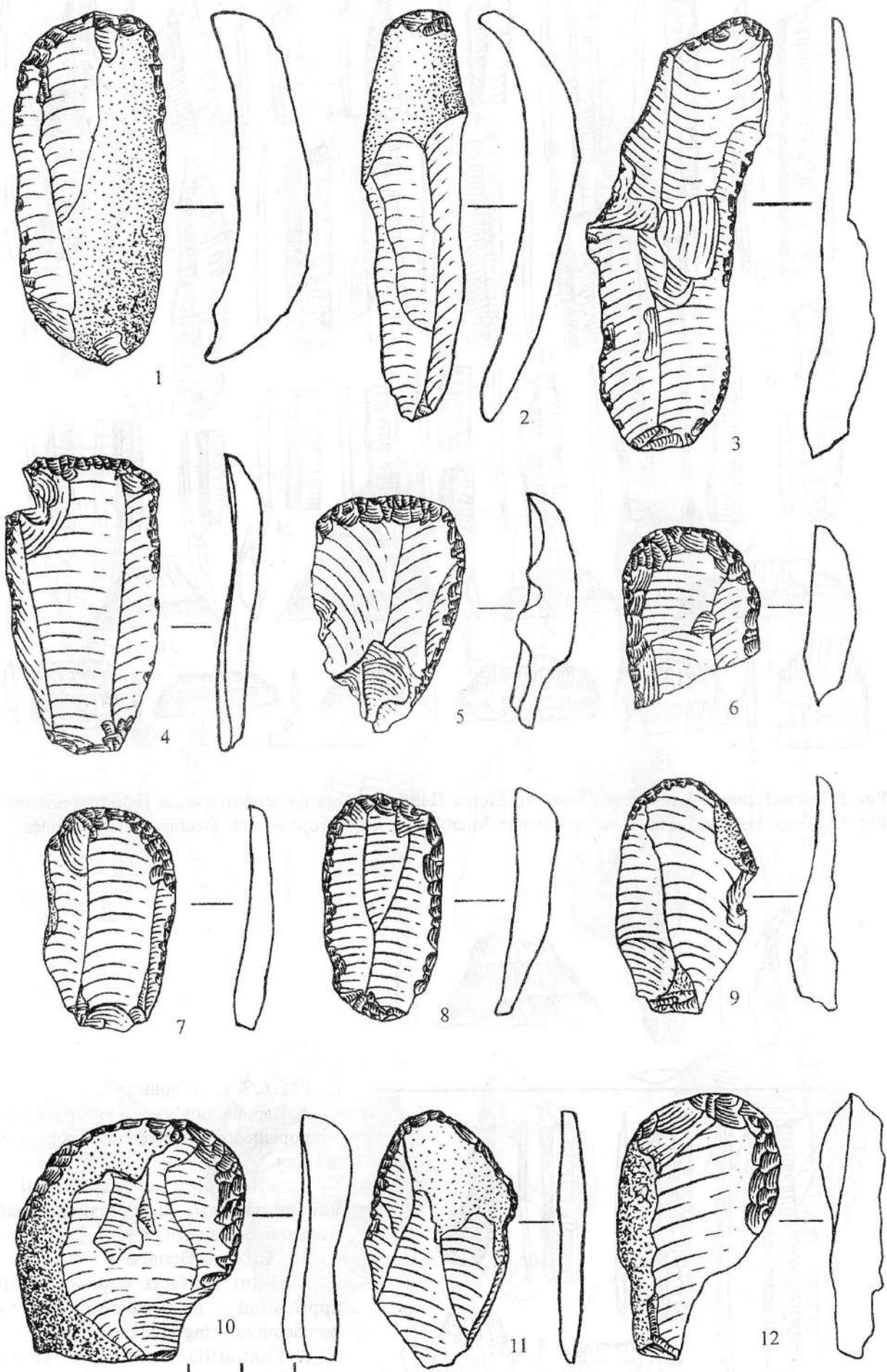

Рис. 7. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. Скребки.
Fig. 7. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Ends scrapers.

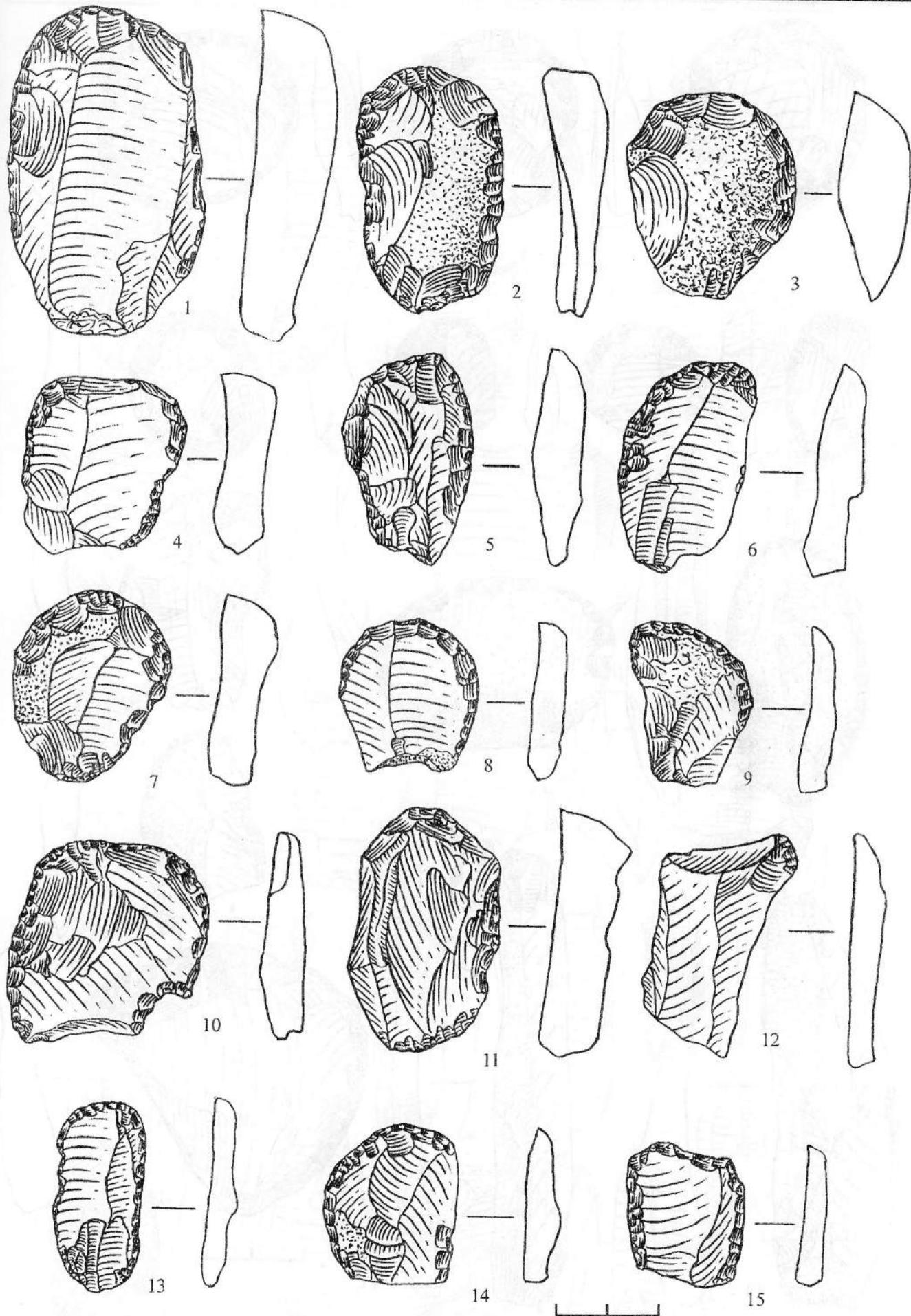

Рис. 8. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. Скребки.
Fig. 8. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Endscrapers.

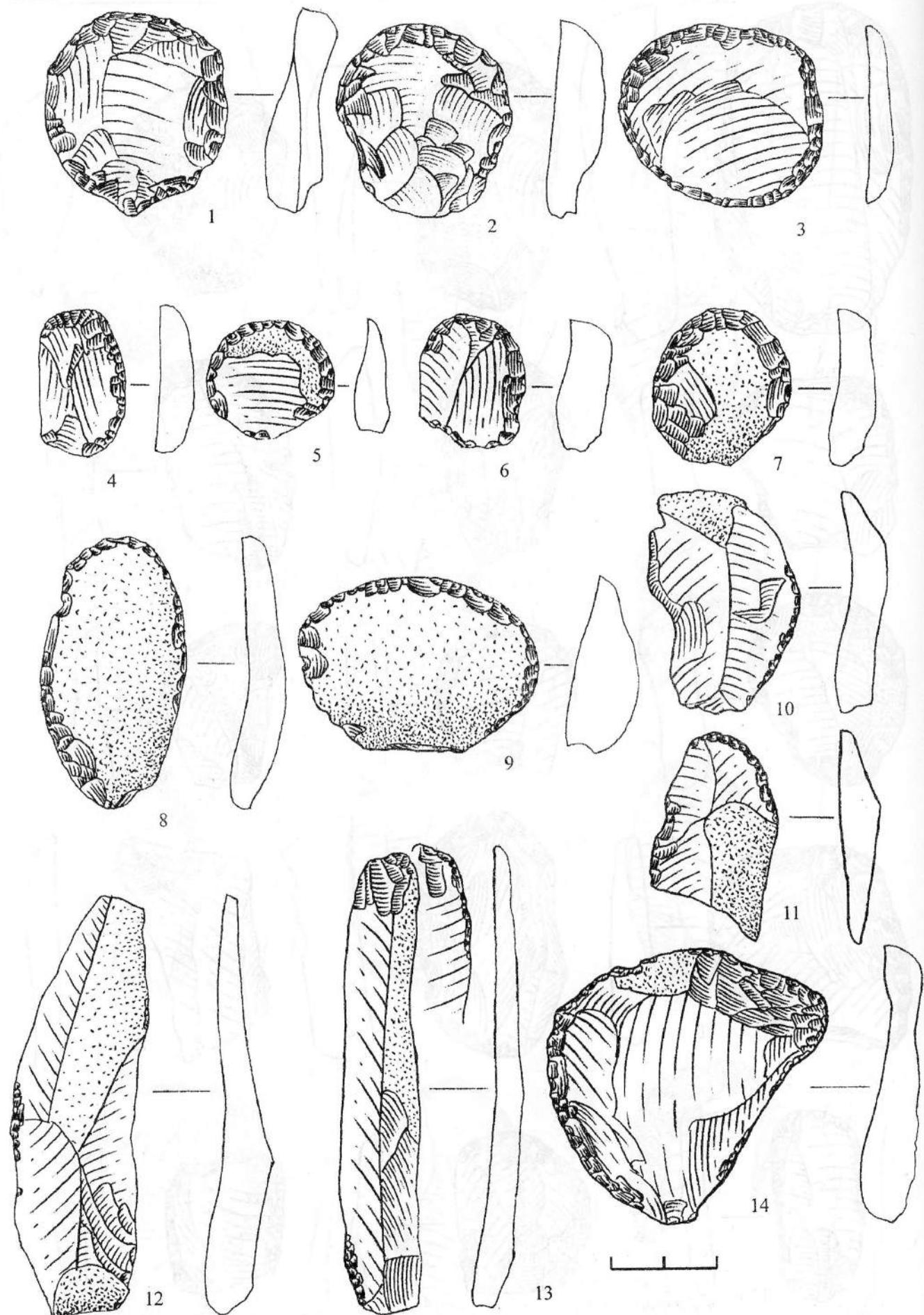

Рис. 9. Зелена Горница-5. Кремінний інвентар. Скребки.
Fig. 9. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Endscrapers.

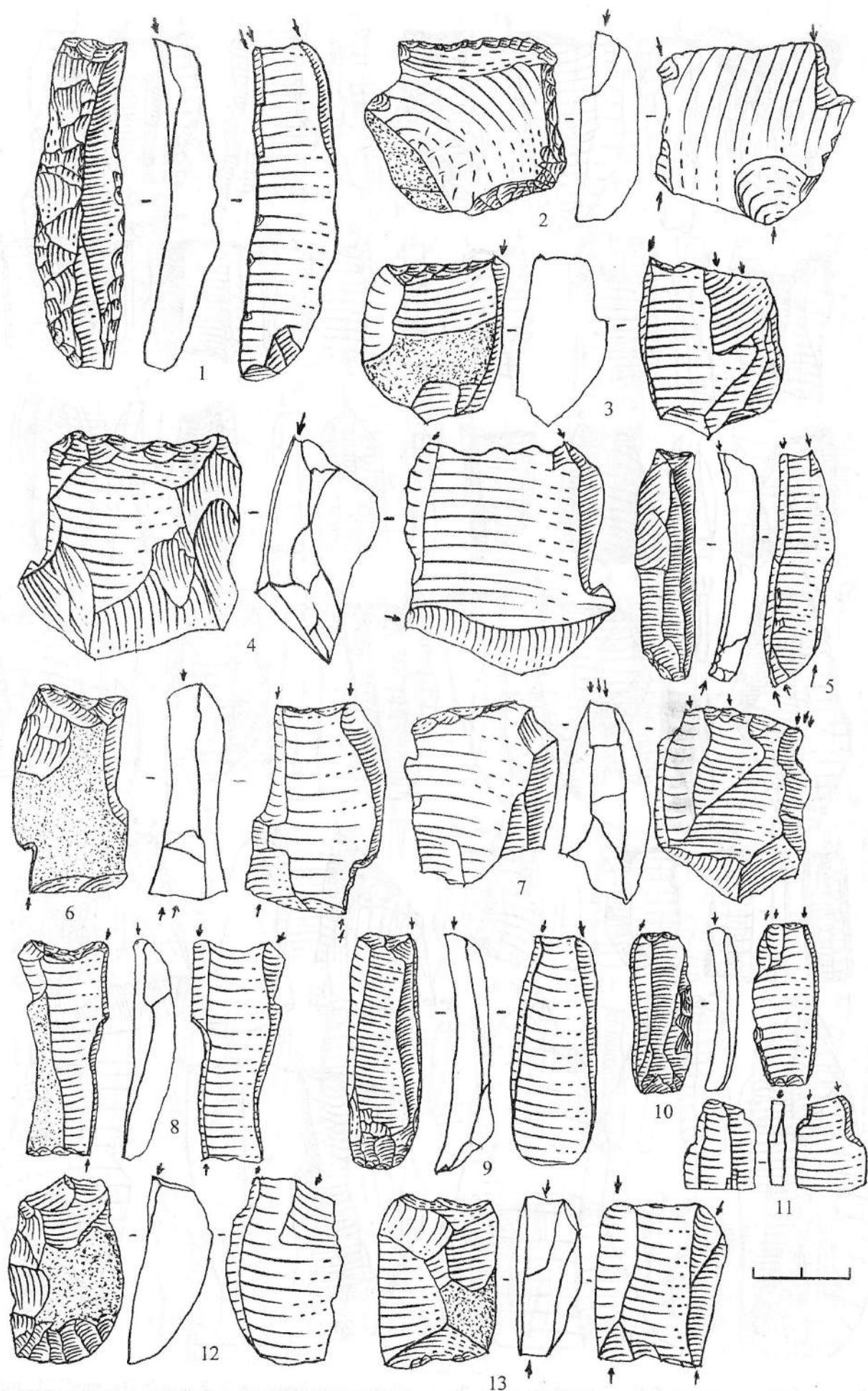

Рис. 10. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. Різці.
Fig. 10. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Buring.

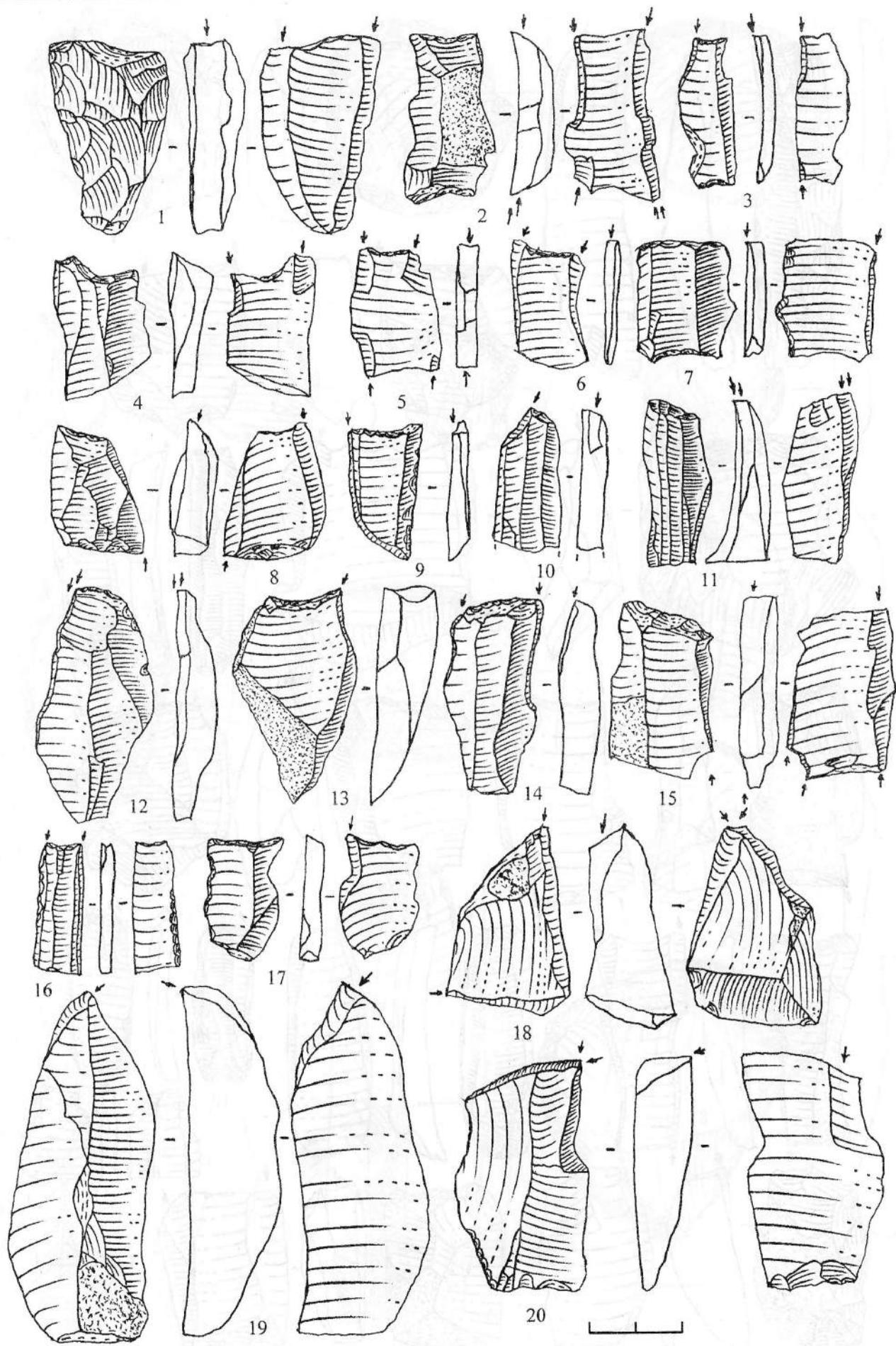

Рис. 11. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. Різці.
Fig. 11. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Buring.

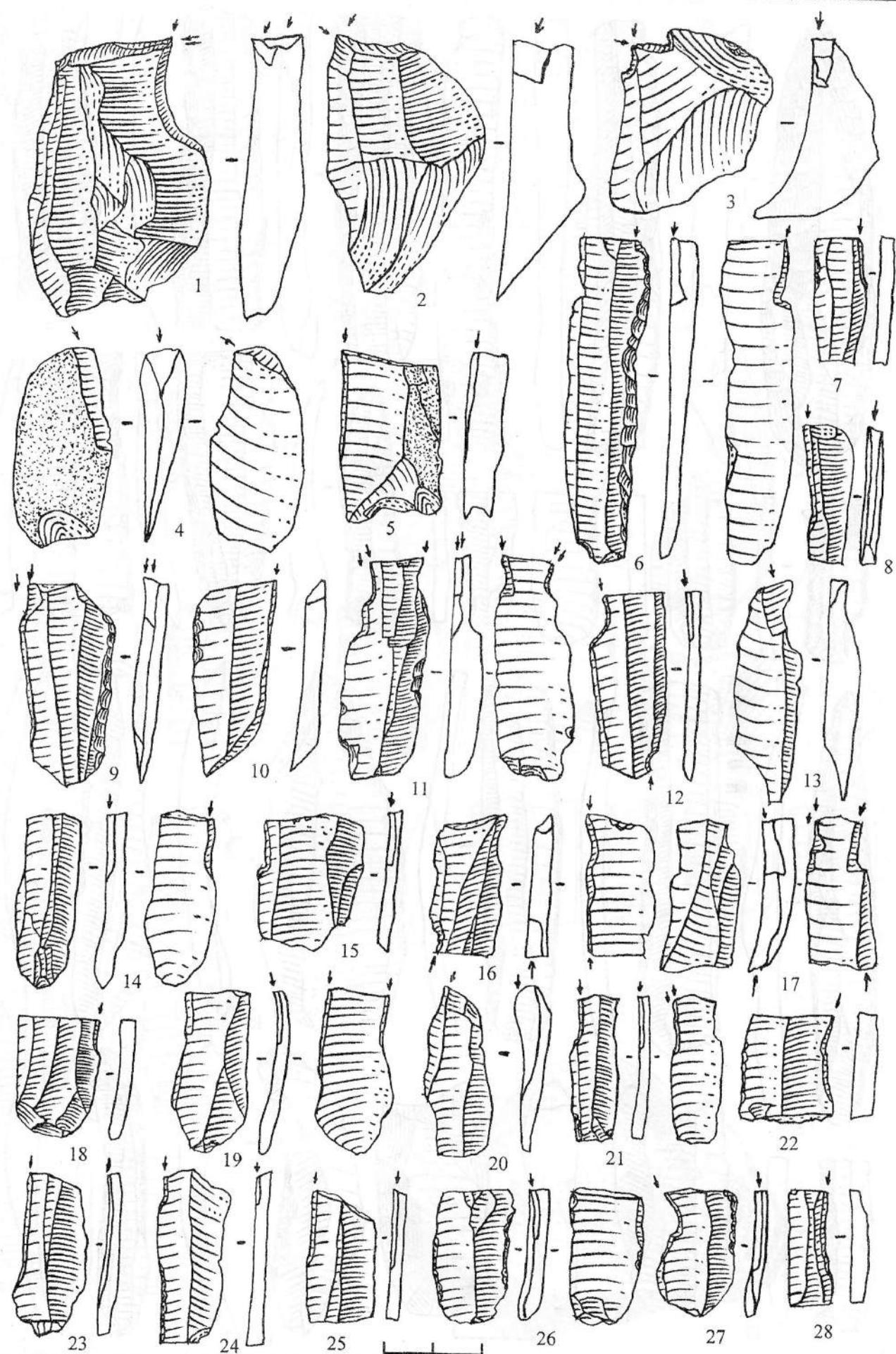

Рис. 12. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. Різці.
Fig. 12. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Buring.

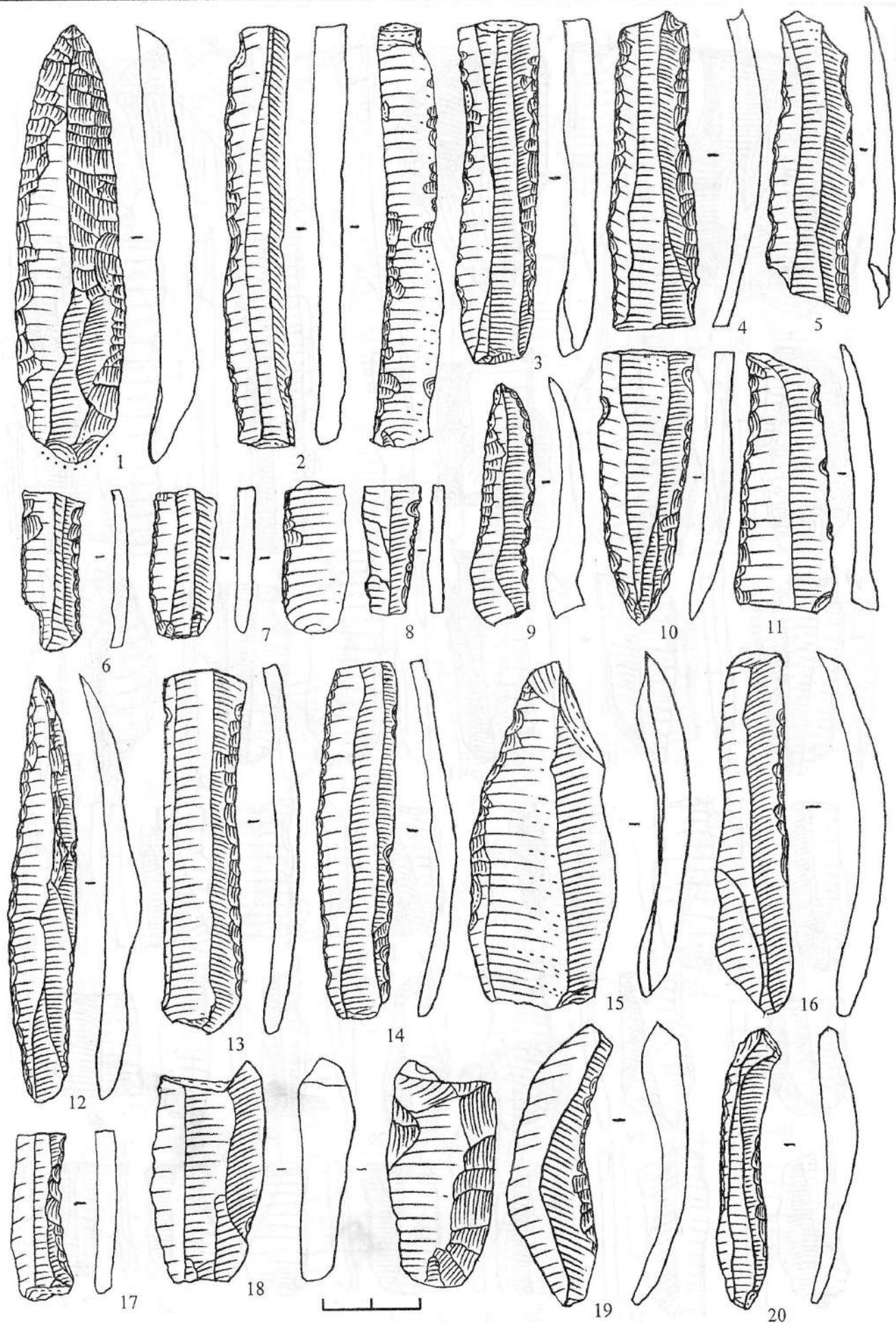
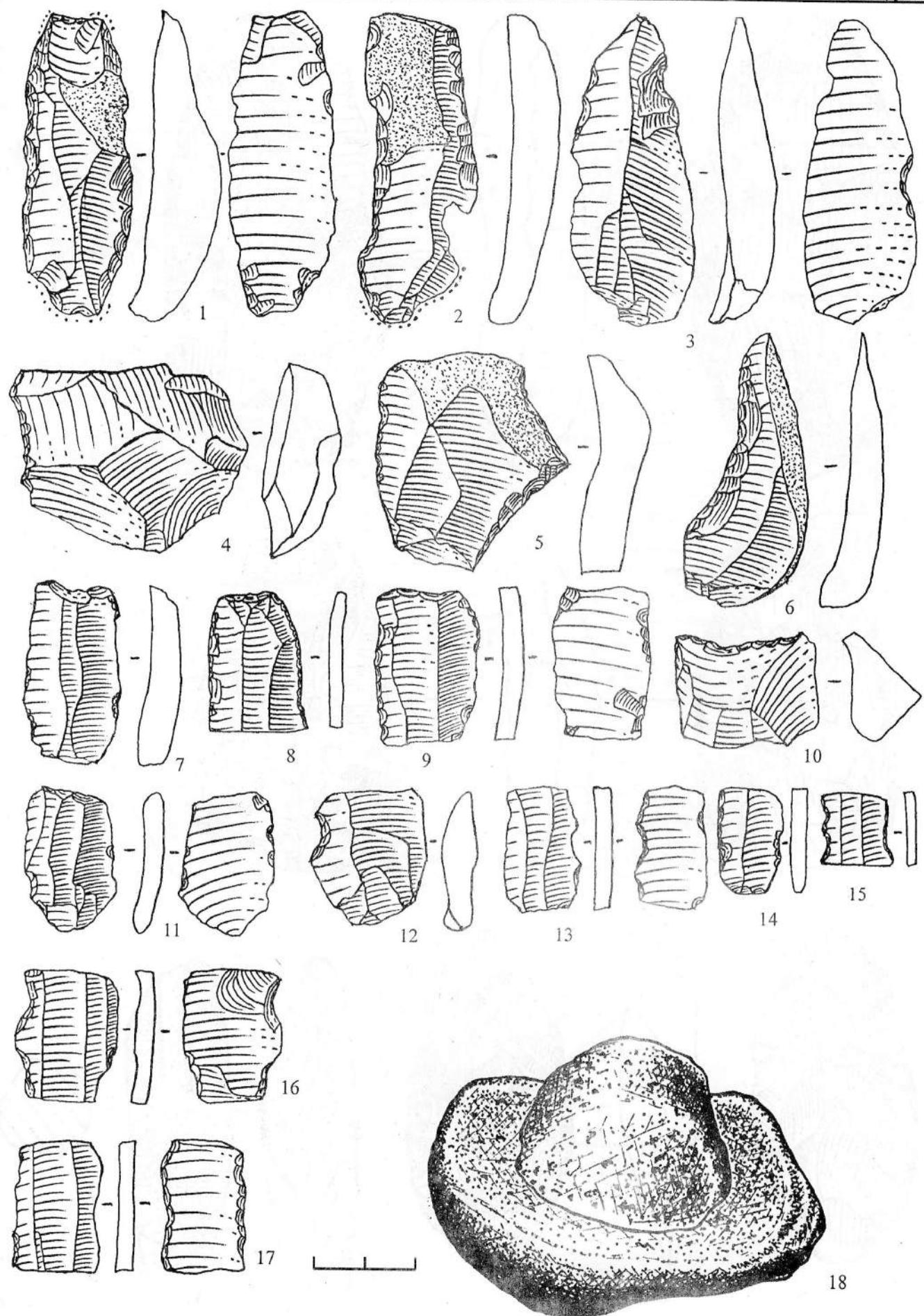

Рис. 13. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. Платівки з ретушшю.

Fig. 13. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. Retouched blades.

Рис. 14. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар. 1,2. Свердла. 3-17. Скобелі. 18. Розтиральник вохри (піщаник).
Fig. 14. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. 1,2. Drills. 3-17. Drawing-knives. 18. Sandstone device for grinding of ochre.

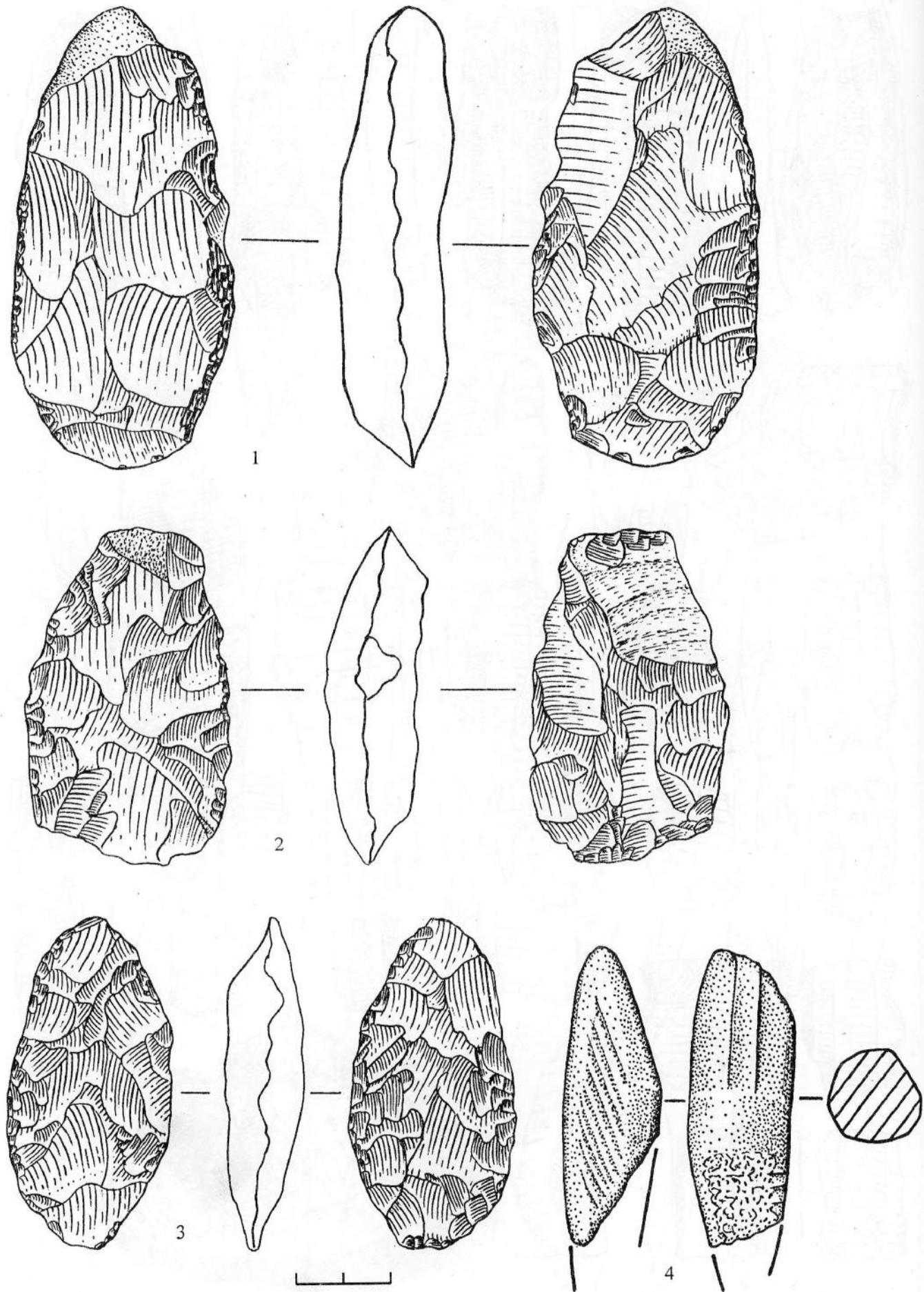

Рис. 15. Зелена Горница-5. Кремінний інвентар. 1-3. Сокири. 4. Абразив (піщаник).
Fig. 15. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory. 1-3. Axes. 4. Sandstone abrasive.

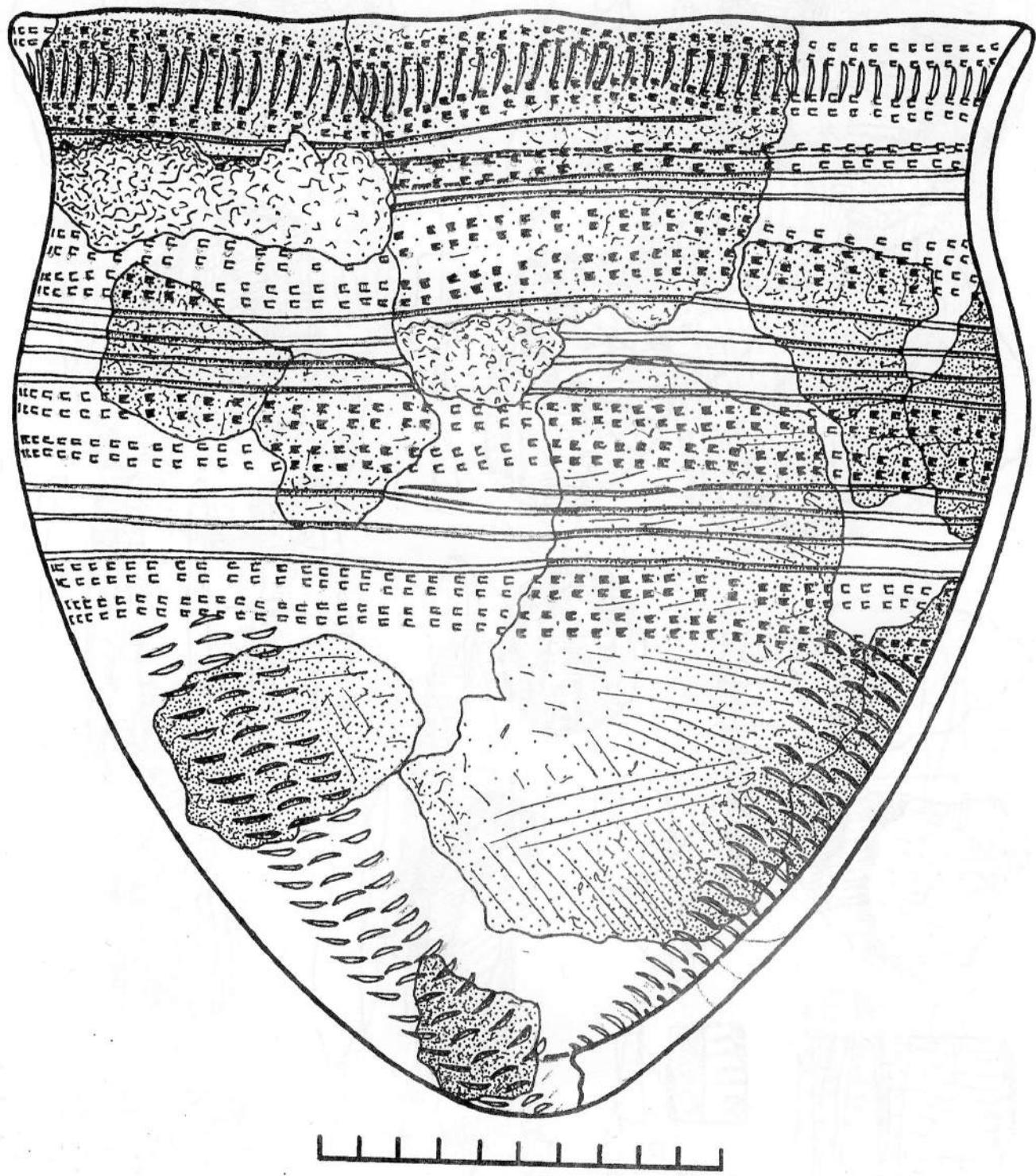

Рис. 16. Зелена Горниця-5. Глиняний горщик.
Fig. 16. Zelena Gornitsa 5. Clay pot.

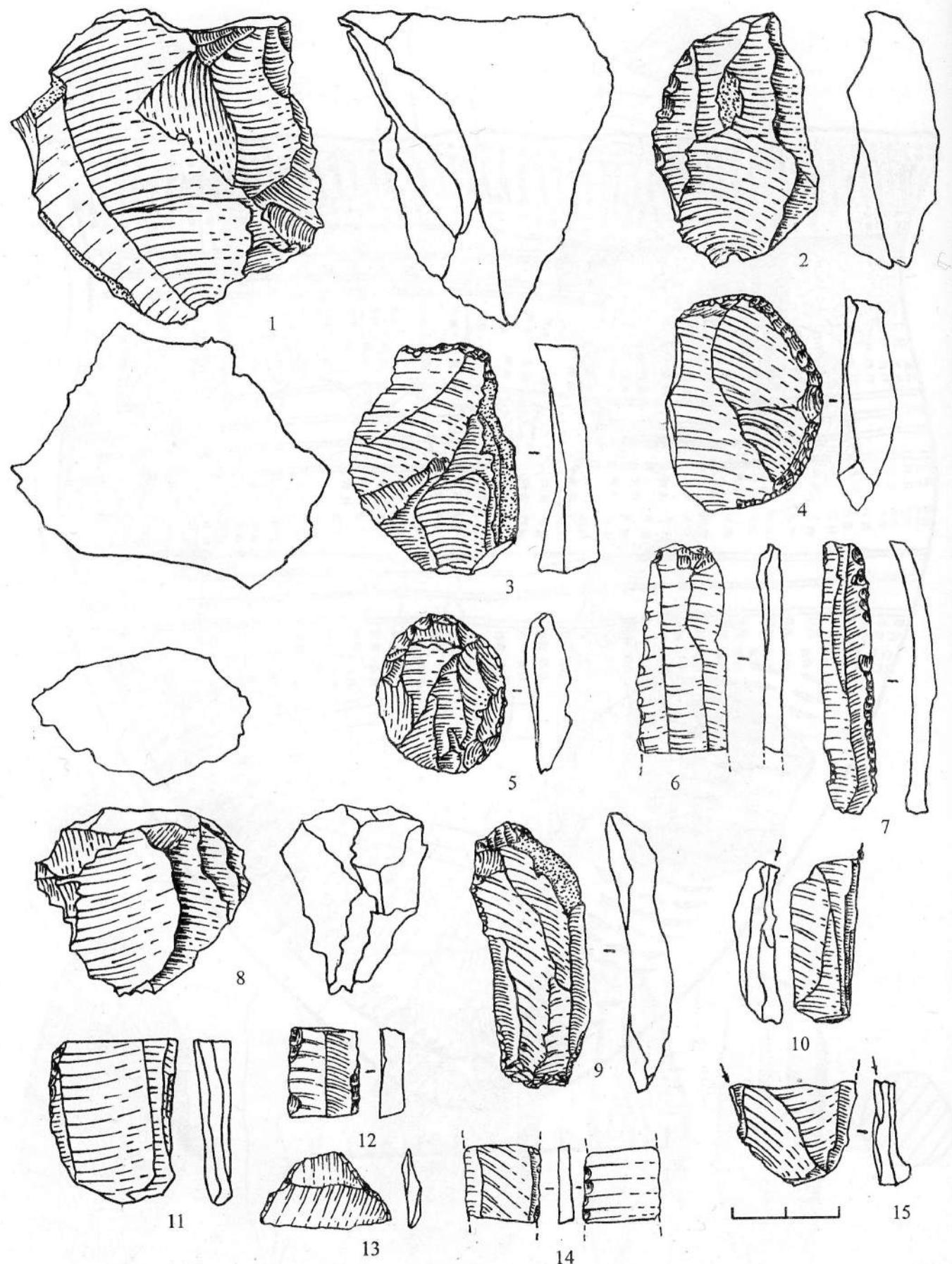

Рис. 17. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар.

Fig. 17. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory.

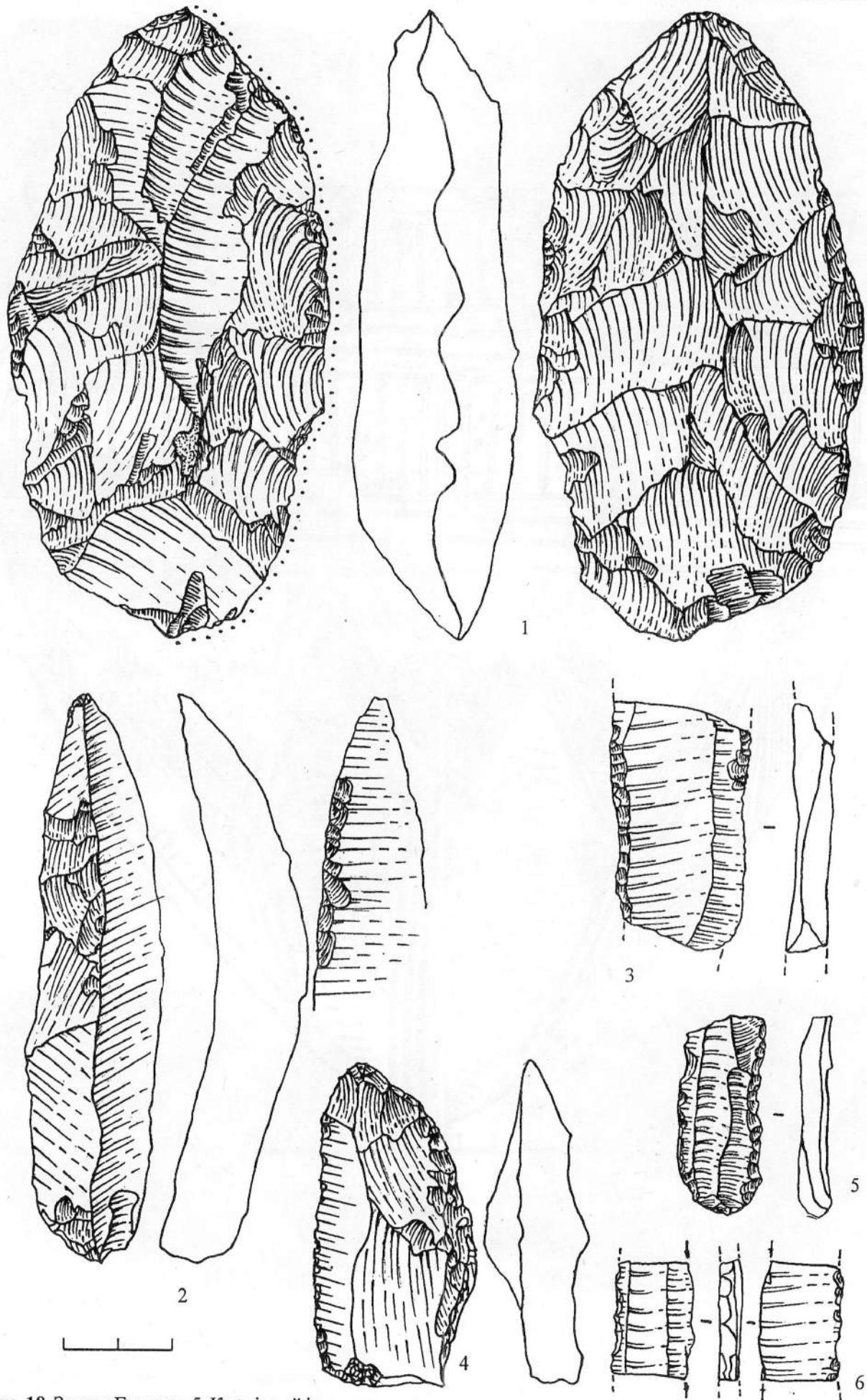

Рис. 18. Зелена Горниця-5. Кремінний інвентар.
Fig. 18. Zelena Gornitsa 5. Flint inventory.

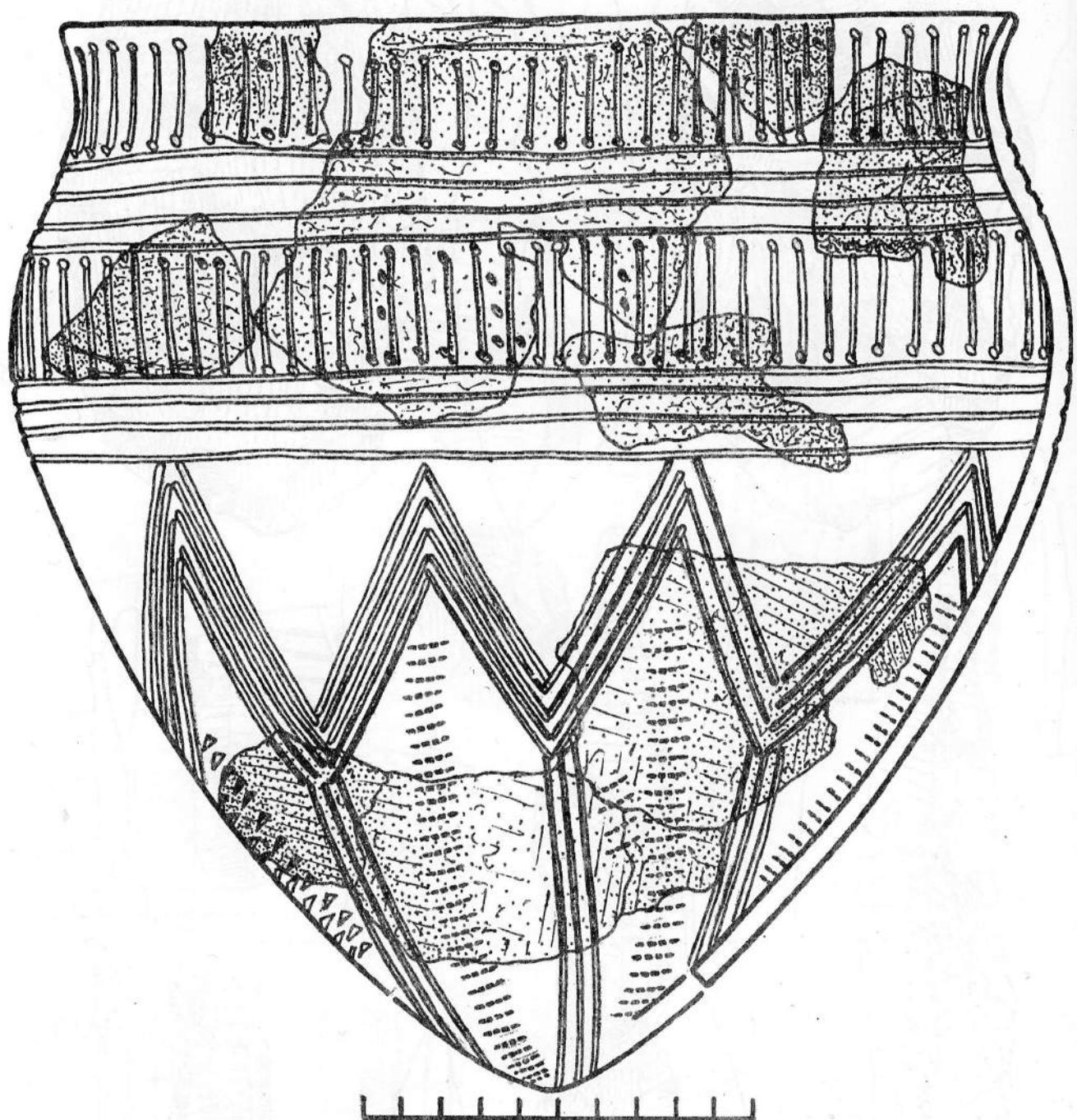

Рис. 19. Зелена Горница-6. Глиняний горщик.
Fig. 19. Zelena Gornitsa 6. Clay pot.

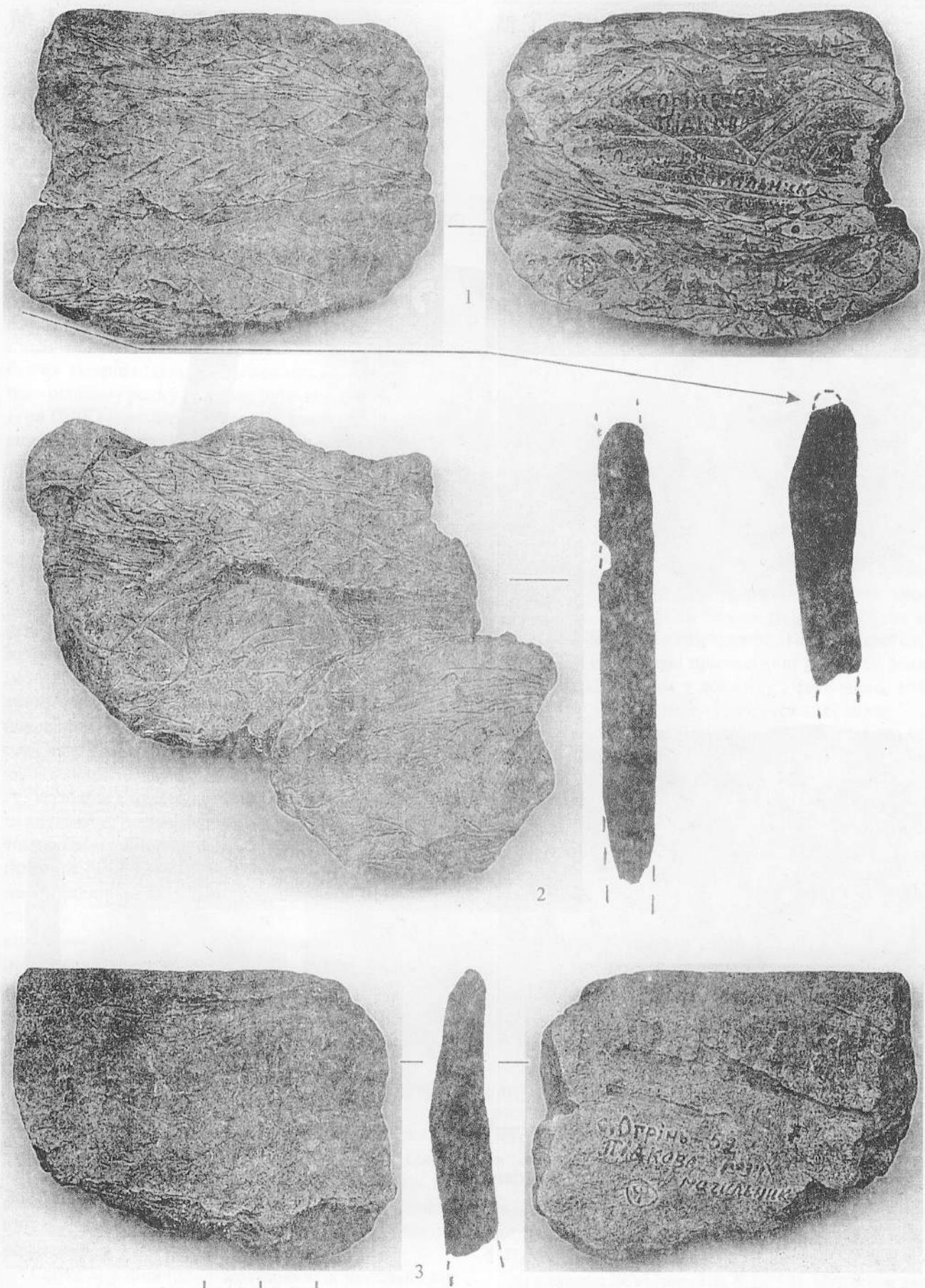

Рис. 20. Ігринь-Підкова. Фрагменти кераміки.
Fig. 20. Igrin-Pidkova. Pottery fragments.

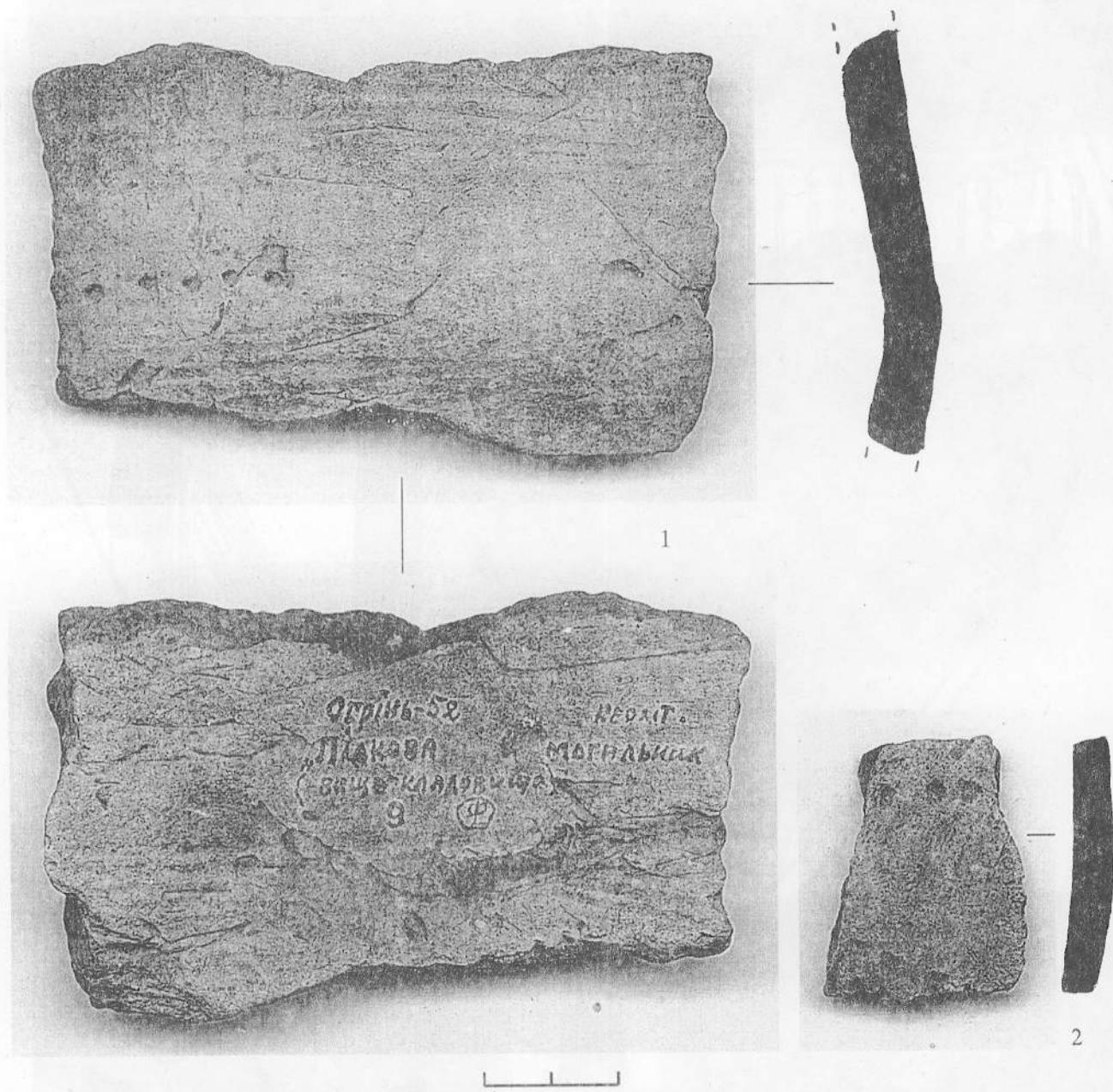

Рис. 21. Ігринь-Підкова (1,2). Фрагменти кераміки.
Fig. 21. Igrin-Pidkova (1,2). Pottery fragments.

М. Т. ТОВКАЙЛО

КРЕМ'ЯНИЙ ІНВЕНТАР ПІЗНЬОНЕОЛІТИЧНИХ ПАМ'ЯТОК СТЕПОВОГО ПОБУЖЖЯ

Стаття присвячена узагальнюючому аналізу
крем'яного інвентарю пізньонеолітичної доби у
Степовому Побужжі.

Дослідження неолітичних пам'яток Степового Побужжя відкрили культурну специфіку цього регіону і його особливу роль у розвитку буго-дністровської культури (БДК) пізнього періоду. На зламі неолітичної та енеолітичної епох Степове Побужжя служило контактною зоною для ряду культур Північно-Західного та Північно-Східного Причорномор'я, що відобразилося й на характері матеріального комплексу пізньонеолітичних поселень. Своєрідності їхнім колекціям надає й спільне залягання в одному шарі буго-дністровських та ранньотрипільських матеріалів, що простежено на ряді поселень регіону (Пугач 1 та 2, Гард, Гард 3 та 4). На основі стратиграфічних даних, типологічного зіставлення кераміки, наявності міжкультурних контактів та імпортів, нами було зроблено висновок про часткову синхронізацію обох культур, простежено процес становлення і розвитку взаємин між ними в регіоні, який став для них контактною зоною [Шапошникова, Товкайло, 1989; Товкайло, 1989; 1990; 1993; 1996; 1998].

Усі відомі в Степовому Побужжі пам'ятки відносяться до пізнього періоду буго-дністровської культури. Між тим, стратиграфія та аналіз матеріальної культури цих пам'яток, у першу чергу кераміки, вказують на їхню неоднорідність, що дозволяє виділяти в пізньому періоді БДК регіону три послідовні етапи. До першого з них відносяться, зокрема, нижній горизонт "а" неолітичного шару Пугача 1, поселення Великий Острів та Семенівка; до другого – Пугач 2, Гард, Гард 4, Ташилик 2; до третього - Гард 3, Миколина Броїяка, Новорозанівка та інші. Верхній горизонт "б" Пугача 1 існував упродовж другого і третього етапів [Tovkajlo, 1996, s.10–19; Товкайло, 1998, с.10–11]. Під кутом зору цих розробок і будуть розглянуті крем'яні комплекси.

Отримані на поселеннях Степового Побужжя відмінні та значні за обсягом колекції крем'яного інвентарю дають можливість вироблення розгорнутої типології в межах окремих категорій виробів (знарядь), що є дуже важливим для визначення культурної специфіки крем'яних комплексів (табл. 1).

Серед виробничого інвентарю всіх поселень вироби з кременю складають від 96,0 до 99,9%. Сировиною для їхнього виготовлення послужив місцевий гальковий кремінь – непрозорий, плямистий, світло-сірого, темно-сірого та рожевого відтінків. Первін-

М. Т. TOVKAYLO

FLINT INVENTORY OF LATE NEOLITHIC SITES OF STEPPE AREA OF RIVER BUG REGION

*Paper contains the analysis
of flint inventory of Late Neolithic sites
of Steppe Pobuzzia.*

на та вторинна обробка кременю провадилася на поселеннях, свідченням чого є велика кількість відходів, численні знахідки нуклеусів та заготовок, а також наявність окремих місць для обробки кременю (точків). Кремінь витрачався економно – часто нуклеуси гранично спрацьовані, використовувалися повторно як різноманітні знаряддя.

Нуклеуси характеризують традиційну, як для БДК, так і для раннього Трипілля басейну Південного Бугу, технологію розщеплення кременю та високий рівень платівчастої техніки, при переважно однобічному сколюванні. Переважна більшість нуклеусів має невеликі (2,2–5,5 см) розміри і лише окремі з них сягають 7,0–8,0 см, а деякі призматичні нуклеуси Миколиної Броїяки – 10 см у довжину [Даниленко, 1969, с.136, 155]. Серед них виділяються такі типи:

а) піраміdalні прямо- чи косоплощадочні з круговим обмеженням (рис.2:1,4,11,12,14; 6:10). Частину з них можна віднести до мікролітичних (олівецьподібних), беручи до уваги їхні невеликі розміри та вузькі негативи сколів (рис.2:11,12);

б) піраміdalні прямо- чи косоплощадочні однобічні, у багатьох випадках сплющені. Обмеження займає близько половини окружності нуклеуса; друга половина оббита безсистемними сколами або покрита гальковою кіркою (рис.1:1; 2:8,9; 6:2,3,6,11). Серед піраміdalних нуклеусів кількісно переважають однобічні (за винятком Пугача 2, де більшість становлять нуклеуси з круговим сколюванням);

в) призматичні прямо- чи косоплощадочні з однією чи двома ударними площинами, круговим обмеженням (рис.1:2,3; 2:2; 6:8,14) чи однобічні (рис.2:6,13; 6:1,6,9). Лише на поселенні Великий Острів ці нуклеуси становлять понад 28 %, тоді як на інших пам'ятках вони не перевищують 10 %;

г) аморфні, в тому числі й дископодібні, з двома-трьома суміжними ударними площинами та різнонаправленим сколюванням відщепів (рис.1:4; 2:5,7; 6:4);

д) клиноподібні (рис.1:8; 6:12,13). Нуклеуси двох останніх типів, що використовувалися для сколювання відщепів, переважають лише на Великому Острів. Значну частину нуклеусів, в основному, піраміdalних, виявлено в уламках. Процентне співвідно-

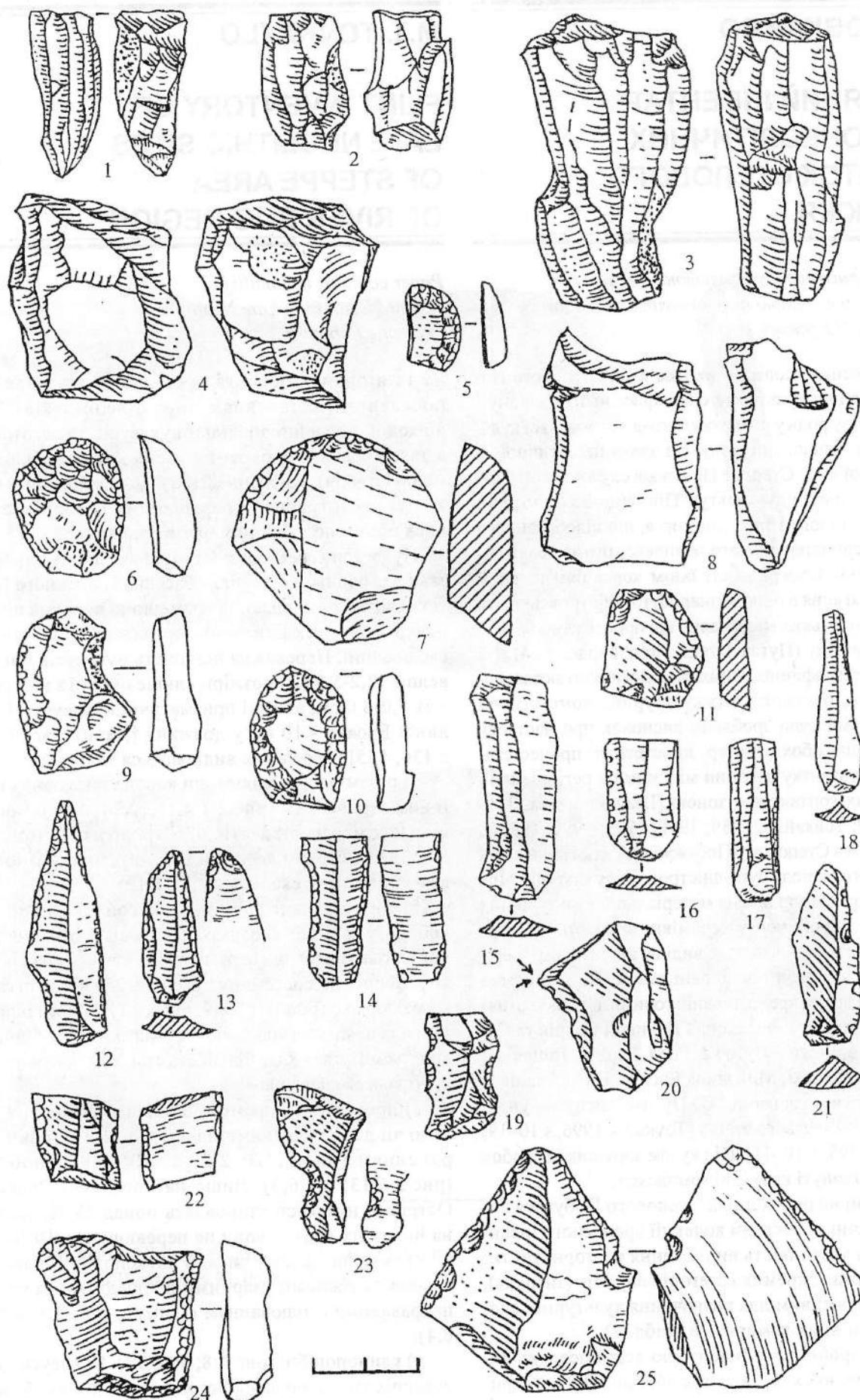

Рис. 1. Крем'яний інвентар поселення Великий Острів.

Fig. 1. Flint inventory of the settlement of Veliky Ostriv.

Таблиця 1**Техніко-типологічний список крем'яного інвентарю поселень Степового Побужжя**

Групи інвентарю	Великий Острів	Пугач 1, гор. "а"	Гард 4	Пугач 2	Гард	Пугач 1, гор. "б"	Гард 3
Оббиті та розколоті гальки, нуклеподібні уламки	7	-	23	34	25	25	144
Нуклеуси	7	1	37	109	29	80	129
Відщепи та вироби з них	81	47	2055	3561	1035	2755	3108
Платівки та вироби з них	42	21	713	1377	304	1027	1212
Мікроплатівки та вироби з них	9	9	172	171	49	161	223
Всього	146	78	3000	5252	1442	4048	4816

Таблиця 2**Співвідношення типів нуклеусів поселень Степового Побужжя**

Типи нуклеусів	Великий Острів	Гард 4	Пугач 2	Гард	Пугач 1, гор. "б"	Гард 3
Піраміdalні з круговим обмеженням	-	16,2	34,4	10,3	30,0	3,9
Піраміdalні односторонні	14,3	45,9	25,0	27,6	43,8	31,8
Призматичні з двома ударними площинами	28,6	-	5,6	6,9	2,5	9,3
Аморфні	42,8	13,5	11,1	34,5	8,7	34,1
Клиноподібні	14,3	-	2,8	-	-	7,7
Уламки нуклеусів	-	24,4	21,2	20,7	15,0	13,2
Всього	100%	100%	100%	100%	100%	100%

шення окремих типів нуклеусів для ряду поселень виражене в таблиці 2.

Відбійниками служили піраміdalні та призматичні нуклеуси повторного використання, у яких простежуються характерні сліди зношенності на торцях та гранях ударних площин (рис.2:4); рідше - крем'яна галька. У якості ретушерів використовувалися масивні ребристі платівки та відщепи - кінці та ребра у них сильно спрощовані (рис.1:24; 4:29,34; 8:36). Як ретушери повторно використовувалися й нуклеуси. У цьому випадку робочою частиною слугували гострі бокові грани від негативів сколів.

Серед сколів в усіх колекціях переважають відщепи. На поселеннях першого етапу Великий Острів та Пугач 1, горизонт "а" вони нараховують 55-60 % від загальної кількості крем'яних виробів; на поселеннях другого та третього етапів їх питома вага зростає до 65-72 %. Серед них переважають дрібні відщепи розміром до 3,0 см. У більшості випадків саме вони слугували заготовками для різноманітних знарядь. У цілому повторної обробки зазнали від 15 до 27 % відщепів. Використовувалися відщепи й без додаткової обробки.

Ступінь платівчастості на поселеннях першого етапу становить 35-38 % від загального числа крем'яних виробів; для більшості поселень другого та третього етапів він стабільний – близько 29,5 %, і

лише Гард дає 24,5 %. Ножеподібні платівки, за невеликим винятком, правильно обмежені, з паралельними краями і трохи зігнутим профілем, трикутні та трапецієподібні в перетині. Абсолютна більшість платівок (від 83 до 92 %) представлена фрагментами. Серед платівок у більшості колекцій переважають вироби середніх розмірів (83-86 %) завдовжки 2,3-8,0 см та завширшки 0,9-2,4 см, однак, серед них домінують платівки, довжина яких не перевищує 4,7 см, а ширина - 1,8 см. Лише на поселенні Миколина Бряїка частина середніх платівок сягає у довжину 10 см [Даниленко, 1969, с.136]. Великі платівки шириною понад 2,4 см зустрічаються рідко, тоді як вміст мікроплатівок шириною 0,5-0,8 см та довжиною 2,0-5,0 см становить від 14 до 20 %. Дещо більшою мікролітичністю виробів відрізняється платівчаста техніка нижнього горизонту "а" Пугача 1, де мікроплатівки становлять 30 %. В цілому подальшої вторинної обробки зазнавало від 21 до 31 % платівок.

Характеризуючи вироби із вторинною обробкою, відзначимо, що більшість із них виготовлено на відщепах. Цей факт пояснюється, очевидно, не лише більшим загальним числом відщепів у колекціях, але й високим рівнем платівчастості індустрії, тобто, можливістю отримувати правильну призматичну платівку як уже готове знаряддя. Потреба в повторній

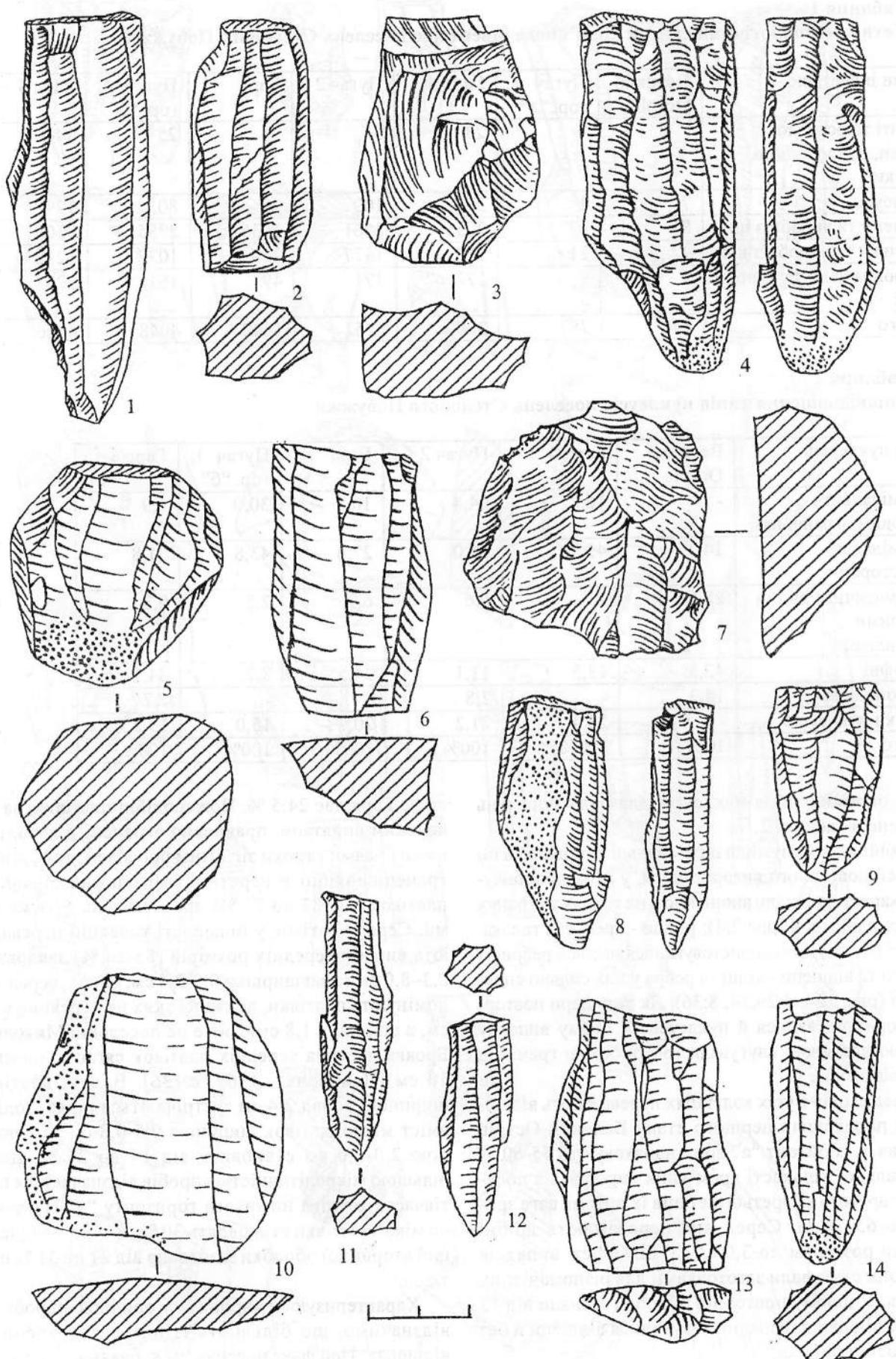

Рис. 2. Крем'яний інвентар поселення Пугач 2.
Fig. 2. Flint inventory of the settlement of Pugach 2.

Таблиця 3

Номенклатура виробів із вторинною обробкою поселень Степового Побужжя

Назва предмета	Великий Острів	Гард 4	Пугач 2	Гард	Пугач 1, гор. "б"	Гард 3
	Кільк. - %	Кільк. - %	Кільк. - %	Кільк. - %	Кільк. - %	Кільк. - %
Скребачки	10 - 29,5	233 - 47,8	596 - 44,5	115 - 48,8	529 - 47,4	394 - 42,0
Ножеподібні платівки з ретушшю	13 - 38,3	166 - 34,1	376 - 27,6	53 - 22,8	309 - 27,4	275 - 29,3
Відщепи з ретушшю	1 - 2,9	61 - 12,6	271 - 20,1	39 - 16,5	195 - 17,4	178 - 19,1
Мікроліти геометричних форм		7 - 1,4	7 - 0,5	3 - 1,3	7 - 0,7	40 - 4,3
Платівки зі скосеним краєм		2 - 0,2	6 - 0,4		3 - 0,3	
Вістря серединні		1 - 0,2	1 - 0,1		1 - 0,1	
Вкладень кукрекського типу (?)				1 - 0,4		
Платівки з кінцевою і крайовою ретушшю (прямокутники)			14 - 1,0	2 - 0,8	4 - 0,5	3 - 0,3
Різці	1 - 2,9	1 - 0,2	15 - 1,1	10 - 4,2	4 - 0,5	7 - 0,7
Свердла-проколки	2 - 5,9	12 - 2,5	23 - 1,7	6 - 2,5	35 - 3,2	18 - 2,1
Платівки та відщепи з виямками /скobelі/	2 - 5,9	3 - 0,6	17 - 1,3	1 - 0,4	8 - 0,7	17 - 2,0
Вкладні серпів			6 - 0,4			2 - 0,2
Наконечники стріл			8 - 0,6	1 - 0,4	5 - 0,5	1 - 0,1
Наконечники списів- дротиків	1 - 2,9	1 - 0,2	1 - 0,1		11 - 1,0	3 - 0,3
Сокири	3 - 8,8		2 - 0,1	1 - 0,4		1 - 0,1
Стамески-долота			2 - 0,1			
Тесло					1 - 0,1	
Віджимники- ретушери	1 - 2,9	1 - 0,2	2 - 0,1	4 - 1,7	2 - 0,2	2 - 0,2
Всього	34 - 100	487 - 100	1341 - 100	236 - 100	1114 - 100	941 - 100

обробці визначалася, в першу чергу, необхідністю виготовлення спеціалізованих типів знарядь чи вкладнів до них. Широке використання платівок і відщепів без додаткової обробки характерне й для буго-дністровської культури та раннього Трипілля [Даниленко, 1969, с.258; Маркевич, 1974, с.24; Збенович, 1989, с.51; Шапошникова, Товтайло, 1989, с.90, 91]. Такі знаряддя мають виразні сліди зношенності та вищерблені краї, що добре помітно навіть неозброєним оком. За нашими підрахунками, для пам'яток регіону вони складають серед платівок від 7 до 12 %, а серед відщепів - від 2 до 3 %.

З-поміж виробів із вторинною обробкою (табл.3) у більшості комплексів кількісно переважають скребачки, далі йдуть ножеподібні платівки та відщепи з ретушшю; у великих колекціях співвідношення між ними досить стабільне. Лише на Великому Остріві платівки з ретушшю кількісно переважають над скребачками. Колекція виробів із вторинною обробкою з Великого Остріва значно відрізняється й за деякими іншими показниками, що може пояснюватися не стільки хронологічними змінами, скільки зіставленням нерівноцінних у кількісному відношенні колекцій. Тому при порівнянні окремих категорій знарядь використання

кількісних показників Великого Остріва (усього 34 вироби), а також, нижнього горизонту "а" Пугача 1 нам видається неприйнятним.

Скребачки – найчисельніша категорія знарядь із вторинною обробкою більшості пам'яток. Всі вони виготовлені на відщепах та платівчастих відщепах і оформлені характерною притупляючою ретушшю, нанесеною, в абсолютній більшості, з боку спинки, і лише поодинокі знаряддя - з черевця чи протилежною ретушшю. Абсолютна більшість скребачок виготовлена на відщепах, діаметр яких не перевищує 3,0 см, причому досить значний відсоток знарядь (їх можна віднести до мікролітичних) має розміри в межах 1,5-2,0 см. Рідше зустрічаються скребачки, виготовлені на масивних відщепах величиною до 5,0 см. Подаємо їхню типологіко-статистичну характеристику (табл.4):

а) округлі та півокруглі, у яких ретуш займає не менше 2/3 всієї окружності (рис.1:6; 3:1-3,8,9; 7:2-4,6-10). Порівняно з іншими, дещо більшою мікролітичністю відзначаються вироби з поселення Гард 3, які в більшості своїй не перевищують 2,0 см;

б) стрільчасті на відщепах з підтрикутним краєм, у яких бокові відретушовані грані сходяться до дзьо-

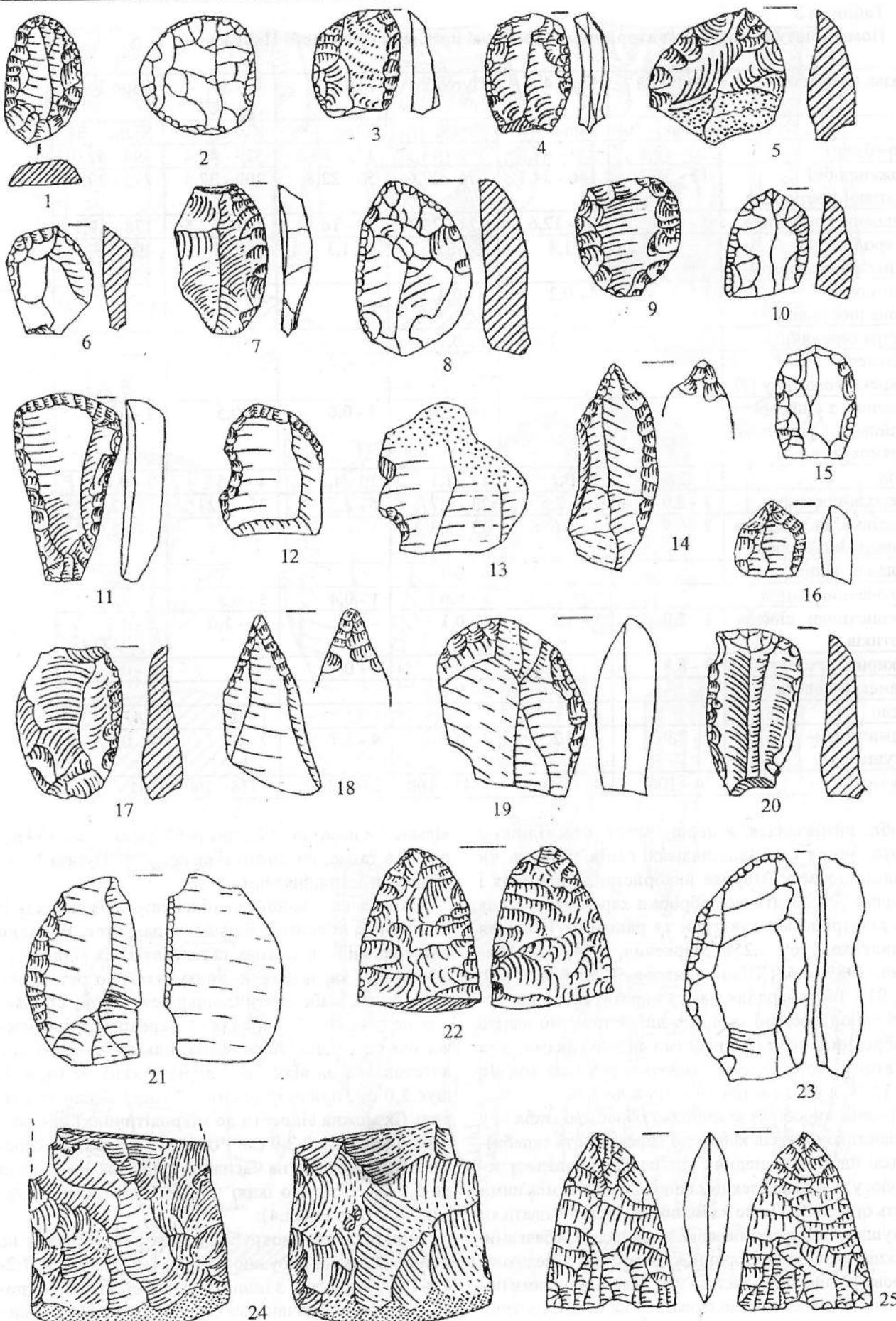

Рис. 3. Крем'яний інвентар поселення Пугач 2.

Fig. 3. Flint inventory of the settlement of Pugach 2.

Таблиця 4**Процентне співвідношення типів скребачок поселень Степового Побужжя**

Типи скребачок	Гард 4	Пугач 2	Гард	Пугач 1, гор. "б"	Гард 3
Округлі, підокруглі	15,9	11,6	21,7	13,0	24,6
Стрільчасті	6,4	8,2	7,0	10,2	7,4
На видовжено-овальних відщепах двобічні	9,4	7,0	2,6	8,3	5,1
На видовжено-овальних відщепах однобічні	40,4	31,4	37,4	41,0	33,7
Кінцеві з дугастим краєм	11,6	9,9	8,7	10,4	7,9
На відщепах неправильної форми, уламки скребачок	16,3	31,9	22,6	17,1	21,6
Всього	100 %	100 %	100 %	100 %	100 %

Таблиця 5**Процентне співвідношення типів ножеподібних платівок поселень Степового Побужжя**

Типи ножеподібних платівок	Гард 4	Пугач 2	Гард	Пугач 1, гор. "б"	Гард 3
Ретушовані з боку спинки по одному боковому краю	42,3	58,3	66,0	55,3	52,0
Те ж по обох краях	27,0	19,6	20,7	21,4	16,7
Ретушовані з боку черевця по одному боковому краю	9,2	10,7	7,6	10,4	13,8
Те ж по обох краях	3,7	5,1	1,9	4,5	2,2
З протилежачою ретушшю	14,7	2,9	3,8	5,5	9,1
З зустрічною ретушшю	3,1	2,9	-	1,9	4,7
З зубчастою ретушшю	-	0,5	-	1,0	1,5
Всього	100%	100%	100%	100%	100%

боподібного вістря, розташованого зазвичай на протилежному від ударного горбика кінці знаряддя (рис.3:5,6,10; 7:1) і дуже рідко - на боковому, покритому скребковою ретушшю краї (рис.7:20). У Степовому Побужжі такі вироби з'являються тільки на другому етапі. До початку пізнього неоліту, коли стрільчасті скребачки набувають поширення практично на всьому терені БДК, єдину скребачку такого типу зафіксовано в печерському шарі дністровського поселення Сороки 1 [Маркевич, 1974, с.38, рис.15, 27], що може бути механічною домішкою;

в) бокові на видовжено-овальних відщепах, двобічні, у яких ретуш вкриває обидва бокові краї (рис.1:10; 3:4; 7:8). На поселеннях другого й третього етапів вони складають від 3 до 9%;

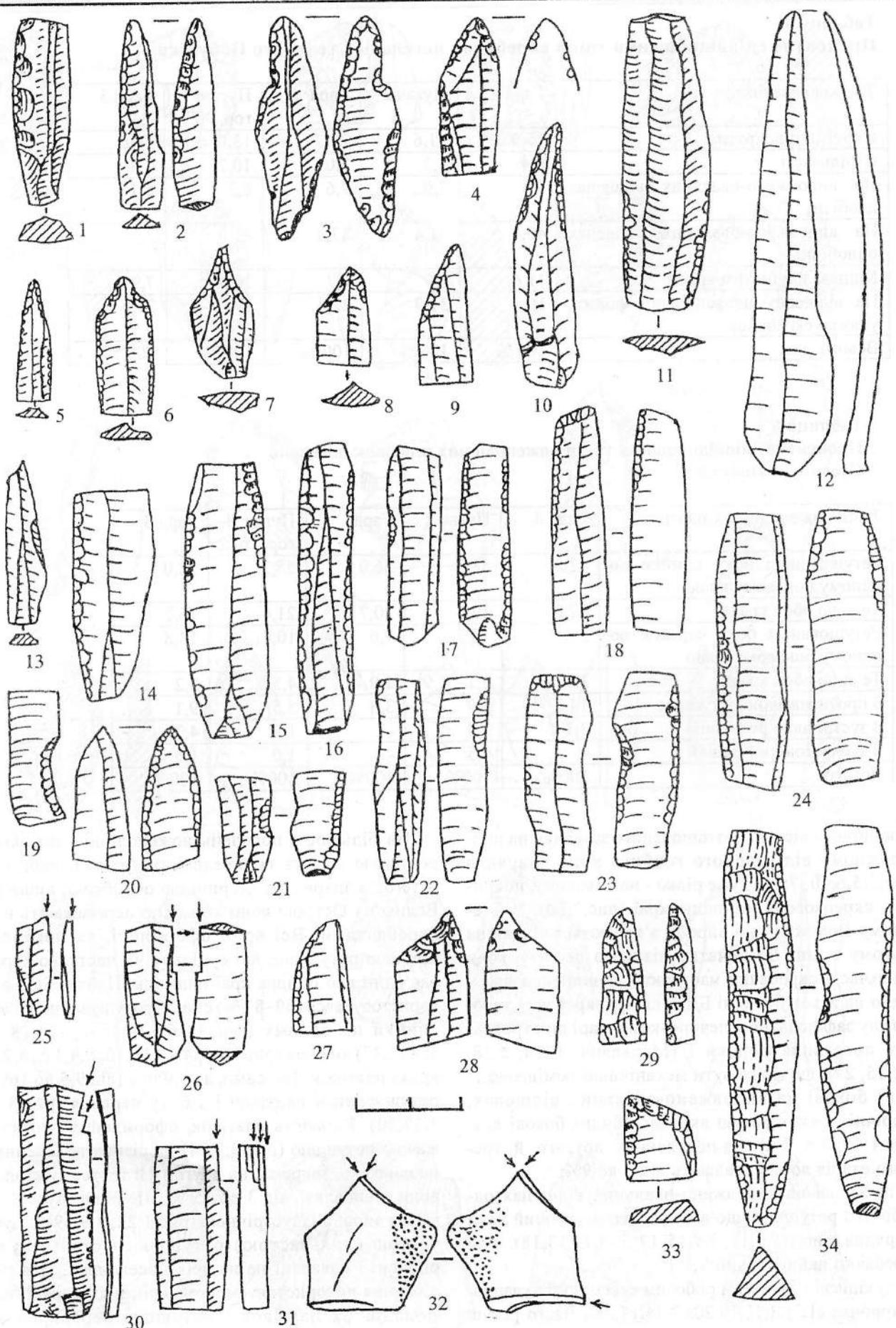
г) бокові на видовжено-овальних відщепах однобічні з ретушшю, що вкриває один, довший край знаряддя (рис.1:5,9,11; 3:7,15-17; 7: 5,11,13,18). Такі скребачки найчисельніші;

д) кінцеві з дугастим робочим краєм проти ударного горбика (1:7; 3:11,19,20; 7:14,17,21). Часто ретуш заходить і на бокові грані цих знарядь (рис.3:11);

е) на відщепах неправильної форми та уламки скребачок.

На більшості поселень ножеподібні платівки з ретушшю – друга за чисельністю (після скребачок) категорія знарядь із вторинною обробкою; лише на Великому Острові вони кількісно переважають над скребачками. Всі вони оформлені, як правило, дрібною ретушшю, що суцільно чи частково вкриває один або обидва краї платівок. Найчастіше використовувався (69–87 %) спосіб ретушування з боку спинки по одному (рис.1:16,17,21; 4:1,14; 8:1-3,5,11,27) чи обох (рис.1:14; 4:11,15,16; 8:4,17,18,22) краях платівок. Так само, але рідше (від 9,5 до 16%) ретушувалися платівки і з боку черевця (рис.8:8; 4:17,20). Кількість платівок, оформленіх протилежачою ретушшю (рис.8:7,14) на різних поселеннях неоднакова, зокрема, на другому й третьому етапах вони становлять від 3 до 15 %. Ще рідше зустрічаються вироби із зустрічною (рис.1:22; 8:9,19) та зубчастою (пильчастою) ретушшю. Останні дуже рідкісні і виявлені не на всіх поселеннях. Для порівняння використовуємо колекції, у яких серії ножеподібних платівок з ретушшю перевищують півсотні (табл. 5).

Великі серії складають і відщепи з одним або двома підправленими ретушшю краями, які використовувалися в більшості випадків як ріжучі знаряд-

Рис. 4. Крем'яний інвентар поселення Пугач 2.
Fig. 4. Flint inventory of the settlement of Pugach 2.

дя (рис.3:21; 7:22). У масових колекціях серед виробів із вторинною обробкою вони складають від 12 до 20 %.

Мікроліти геометричних форм зустрічаються повсюдно, але їхня частка серед виробів з вторинною обробкою на різних поселеннях неоднакова. Найбільша колекція цих виробів (40) походить з поселення Гард 3. Більшість складають симетричні та асиметричні трапеції, співвідношення між якими в окремих комплексах різне. Трапеції виготовлені на платівках середніх розмірів. Бокові грани сформовані крутую крайовою ретушшю, нанесеною з боку спинки; вони, як правило, рівні чи трохи ввігнуті, рідше опуклі (рис.5:1–3; 9:4–25,54,55,59). Нижня та верхня основи трапецій часто загострювались ретушшю як з боку спинки (рис.5:3; 9:39,43), так і черевця (рис.5:2,3; 9:8,46). Деякі з трапецій за формою наближаються до трикутника (рис. 5:5; 9:56). Переважна більшість симетричних трапецій має такі параметри: нижня основа в межах 1,5 - 2,1 см; верхня - 0,6 - 1,7 см; висота - 0,9 - 1,6 см.

До симетричних трапецій близькі за розмірами асиметричні та симетричні мікроліти, близькі за формою до паралелограма (рис. 5:4; 9:26–31,48–51,60–63). Останні представлені на всіх поселеннях регіону, що розкопувалися, однак, враховуючи те, що

на більшості з них геометричні мікроліти не складають представницьких колекцій, тому сьогодні неможливо однозначно визначити їхню роль у мікрокомплексах цих пам'яток. В цьому питанні можна спиратися хіба на колекцію мікролітів Гард 3, серед яких ромбoidи складають 15%. Тим не менше, можна однозначно стверджувати про наявність тенденції до зростання ролі асиметричних вкладнів протягом середнього та пізнього періодів БДК. Вперше поодинокі дешо асиметричні трапеції та паралелограми з'явилися на буго-дністровських поселеннях піщанської фази (Печера, Сороки 3), основу мікронаборів яких становили середньовисокі симетричні трапеції, а на Південному Бузі, крім того, мікроплатівки з притупленим краєм та вкладні кукрецького типу. На самчинській фазі мікроплатівки з затупленими спинками та вкладні кукрецького типу зовсім виходять з ужитку, зате значного поширення набувають асиметричні трапеції та паралелограми (Базьків Острів, Сороки 1, шар 1а). У пізньому періоді БДК ці мікроліти не втрачають свого значення, а на заключному етапі до них приєднуються трапеції зі струганими спинками.

Трапеції, оформлені пласкою ретушшю, що заходить на спинку (рис. 9, 33,34,37,44,45) та зі струганою спинкою (рис. 9, 32,35,36,52,53) виявлені на

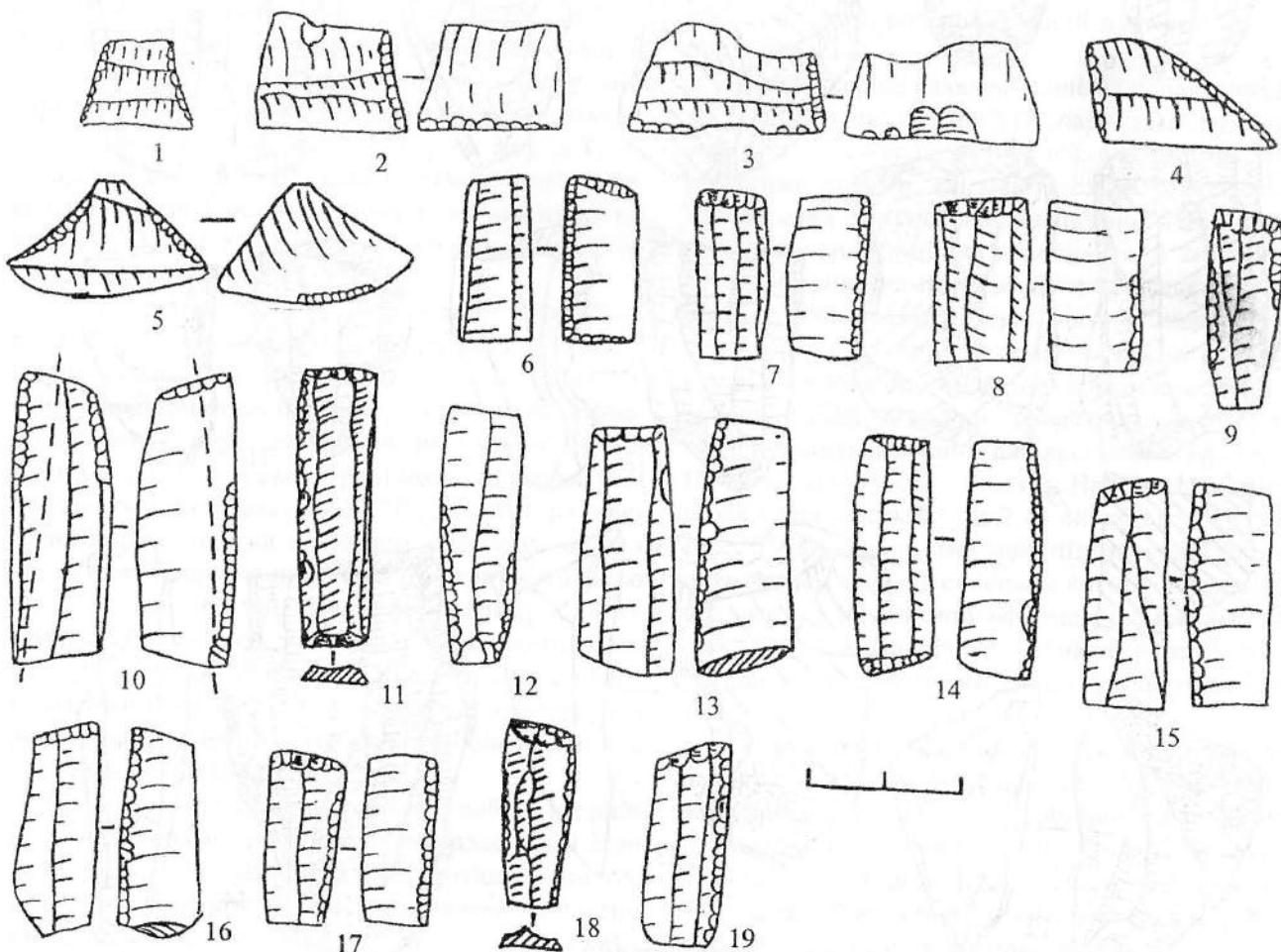

Рис. 5. Крем'яний інвентар поселення Пугач 2.
Fig. 5. Flint inventory of the settlement of Pugach 2.

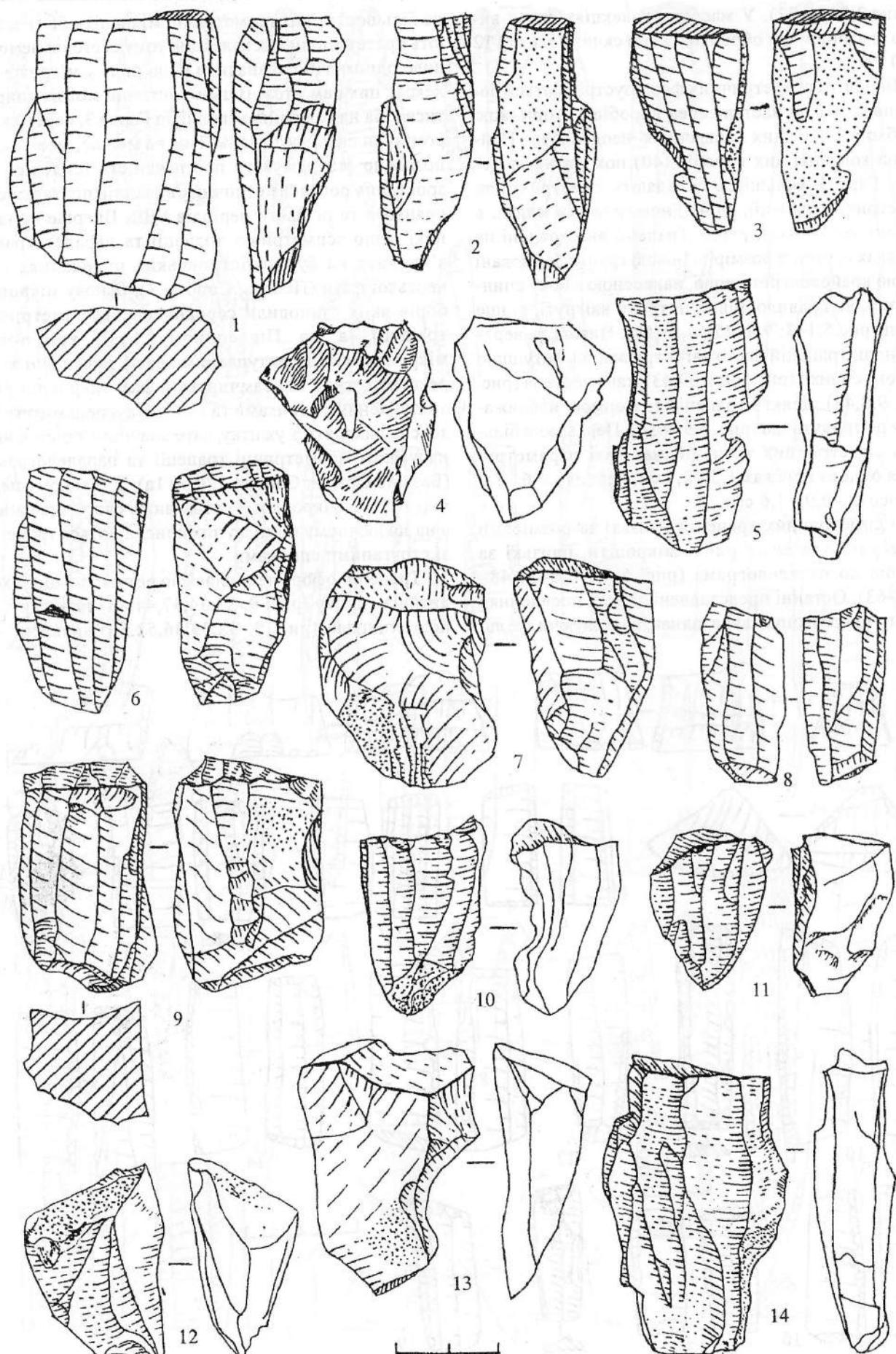

Рис. 6. Крем'яний інвентар поселення Гард 3.
Fig. 6. Flint inventory of the settlement of Gard 3.

поселеннях третього етапу Гард 3, Миколина Бровяка та Пугач 1, горизонт "б". Вони відрізняються більшими розмірами сторін; особливо це стосується висоти виробів. Серед буго-дністровських пам'яток за межами Степового Побужжя такі трапеції відомі лише в Нижньому Подністров'ї у верхньому шарі мезолітичної стоянки Гіржево, де вони пов'язуються з нібито самчинською, за визначенням В.Даниленка, керамікою [Станко, 1966, с. 102; Станко, 1967, рис. 2, 88, 92; 10, 1 – 7]. Тим часом на схід від БДК трапеції зі струганою спинкою зафіковані в багатьох неолітичних культурах широкій зоні від Дніпра на заході до Уралу на сході та чорноморського узбережжя Кавказу на півдні. В Україні вони серййоно представлені на пам'ятках дніпро-донецької, сурської, азово-дніпровської, таш-аїрської, нижньодніської та донецької культур, пам'ятках типу Старобільська, Туби, Олексіївської Засухи, Кая-Араси та Курців [Гаскевич, 2002, с. 73].

До категорії мікролітів слід віднести й великі вкладні, що мають вигляд платівок з кінцевою притуплюючою та краєвою загострюючою ретушшю (прямокутники). Такі специфічні знаряддя відомі лише в Степовому Побужжі на поселеннях другого і третього етапів, де вони складають 0,3 – 1,0 % від загальної кількості виробів з вторинною обробкою. Всі вони виготовлені на уламках платівок підпрямокутної форми шириною 1,0 - 1,3 та довжиною 2,1 – 3,7 см. Ретушшю з боку спинки або черевця оформлялися один, два чи три сторони платівок у різних варіаціях, але в кожному випадку знаряддям надавалася прямокутна чи підпрямокутна форма (рис. 4:18,23; 5:6–19; 9:1–3). Один з прямокутників з поселення Пугач 2 має по одному краю навскісне залискування (рис. 5:10), що вказує на можливість його застосування в оправі.

Негеометричні мікроліти представлені платівками зі скошеним кінцем та серединними вістрями. Перші виготовлені на призматичних платівках, у яких один із зламаних під гострим кутом кінців оформлені крутою ретушшю, інколи у мікрорізцевій техніці, при цьому бокові грані можуть бути частково відретушовані (рис. 4:9,27,28,33). Вістря серединні виготовлені на невеликих платівках, один з кінців яких оформленій у вигляді вістря однобічною чи двобічною притуплюючою ретушшю (рис. 4:8). Обидва типи знарядь зустрічаються на окремих пам'ятках другого і третього етапів. Єдиний для БДК Степового Побужжя вкладень кукрецького типу (?) виявлений у колекції крем'яних виробів з розкопок поселення Гард 1931 року.

Різці також нечисленні - серед виробів з вторинною обробкою на їхню долю припадає від 0,2 до 4,2%. Переважна більшість різців різних типів, серед яких домінують кутові, виготовлена на платівках (рис. 4:25,26,30,31; 8:20,25,29), рідше на відщепах (рис. 1:20; 4:32; 8:28). Трапляються й комбіновані знаряддя (рис. 8:21).

Свердла-проколки присутні в усіх колекціях виробів з вторинною обробкою, причому, в представницьких комплексах другого і третього етапів вони складають від 1,7 - 3,2 %. Переважна більшість цих знарядь виготовлена на вузьких платівках, що досягають 4,0 см у довжину чи їхніх уламках. Робочий кінець знарядь оформлений крутою однобічною, нанесену, як правило, з боку спинки (рис. 1:12; 4:4-7) чи протилежачою ретушшю (рис. 1:13; 4:2; 8:24,30), має вигляд жальця і часто буває згладженим і залощеним. Інколи ретуш поширяється й на бокові краї платівок (рис. 1:12). Виявлено знаряддя з двома робочими кінцями (рис. 4:3; 8:34). Свердла-проколки, виготовлені на гострокінечних відщепах, зустрічаються рідше; в їхньому оформленні застосовані аналогічні прийоми (рис. 3: 14,18; 7:16).

Платівки та відщепи з віймками (скobelі) зустрічаються повсюдно, але в невеликій кількості. У великих колекціях вони складають усього 0,4 - 2,2 % від числа виробів з вторинною обробкою. У якості цих знарядь в однаковій мірі використовувалися платівки й відщепи з віймками, нанесеними з боку спинки чи черевця. Скobelі на платівках звичайно з одним робочим лезом (рис. 4:19; 8:12), рідше - двоматрьома по одному чи обох краях платівки (рис. 1:19; 8:15,16). Скobelі на відщепах завжди однолезові (рис. 1:23; 3:12,13; 7:12). Частина скobelів - це використані повторно ножеподібні платівки з ретушшю (рис. 4:21).

Вкладні серпів виявлені лише на поселеннях Пугач 2 (6 знарядь) та Гард 3 (2 знаряддя). Серед них - знаряддя з ретушшю чи без неї, з одним чи двома робочими краями, які мають сліди залискування вздовж одного, рідше двох країв (рис. 8:26,31).

Поселення Степового Побужжя зі змішаними буго-дністровськими та ранньотрипільськими матеріалами дають виразні серії наконечників стріл і списів-дротиків, виготовлених у техніці двобічної сущільної оббивки. Такі вироби зовсім невідомі у середовищі БДК за межами означеного регіону, зате знані на багатьох ранньотрипільських поселеннях як Південного Бугу, так і Дністра. Найбільше наконечників стріл дають Пугач 2 (8 виробів) та Пугач 1, гор. "б" (5 виробів). Всі вони підтрикунтої форми з прямою основою. За способом виготовлення стріли поділяються на два типи: оформлені пласкою ретушшю в техніці двобічної оббивки (рис. 3:25) та крайовою однобічною чи двобічною ретушшю (рис. 7:19).

З сімнадцяти наконечників списів-дротиків одинадцять знайдено на поселенні Пугач 1, гор. "б". Всі вони виготовлені в техніці двобічної оббивки. Виділяються такі типи наконечників: трикутний з випуклою основою (рис. 7:24,25), листоподібний (рис. 3:22; 7:26) та ромбічний зі зрізаною основою. Можливо, як наконечник використовувався й широкий (4,5 X 4,0 см) відщеп підтрикунтої форми з Великого Острова, два бокові краї якого оформлені загостр

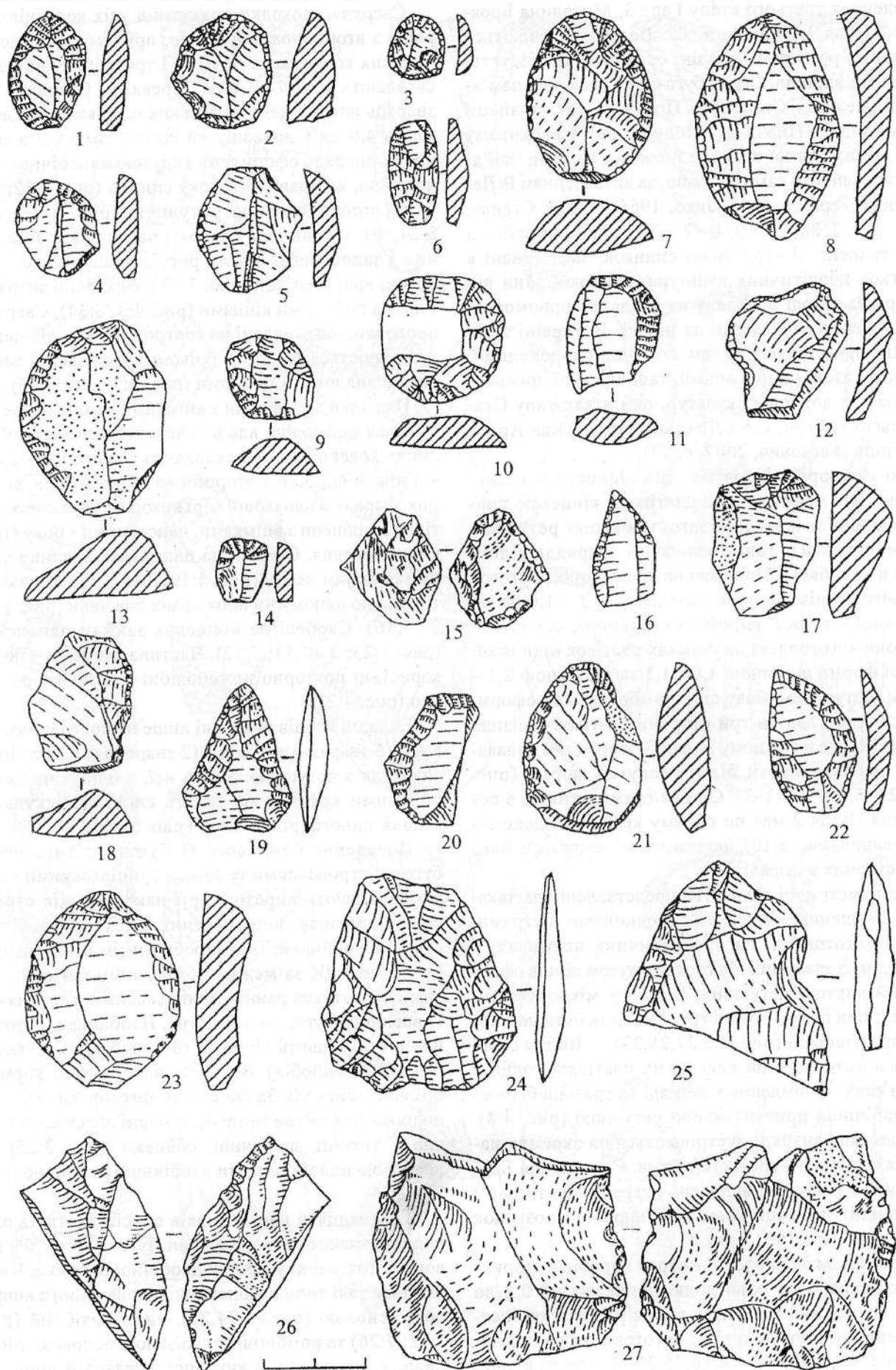

Рис. 7. Крем'яний інвентар поселення Гард 3.

Fig. 7. Flint inventory of the settlement of Gard 3.

рюючою ретушшю, нанесеною зі спинки та місцями підправлені з черевця (рис. 1:25).

В техніці двобічної суцільної оббивки виготовлені й нечисельні сокири – у представницьких колекціях вони складають десяту долю відсотка. У більшості це так звані сокири-різаки підпрямокутної чи овальної форми без слідів шліфування з Великого Острова, Гарду 3 (рис. 7:27) та Миколиної Броїки [Харлампович, 1930; Даниленко, 1969, с.137, Рис. 110, 15]. До другого типу відноситься сокирка трапецієподібної форми з завуженим обушком та дугоподібним загостреним і зашліфованим лезом (рис. 3:24). Серед поодиноких знарядь виявлені стамеска-долото та два тесла прямокутної форми.

Дослідники буго-дністровської культури В.Даниленко та В.Маркевич неодноразово відмічали близькість кременю буго-дністровської та ранньотрипільської культур і пояснювали це їхньою генетичною спорідненістю [Даниленко, 1969, 155, 159; Маркевич, 1974, с.165]. Відмінність, на думку В.Даниленка, полягає лише в різних типах вкладнів для серпів та майже повній відсутності у ранньотрипільських комплексах мікролітів геометричних форм [Даниленко, 1974, с.12]. Натомість, В.Збенович, заперечуючи генетичний зв'язок між БДК і раннім Трипіллям, заперечує й подібність крем'яного інвентарю обох культур, при цьому мікролітичний характер крем'яного інвентарю ранньотрипільських поселень Південного Бугу він пояснює специфікою місцевої сировини чи ознаками стадіальності нео-енеоліту Південно-Східної Європи [1980, с.85, 165].

З такими твердженнями В.Збеновича важко погодитися. По-перше, принцип стадіальності означає лише певний ступінь розвитку різнокультурних груп населення, чия крем'яна індустрія може базуватися на різній (або однаковій) сировинній базі, але обов'язково – на різних культурних традиціях. Тому співпадіння чи неспівпадіння за будь-якими ознаками окремих категорій крем'яного інвентарю в даному випадку не є визначальним фактором. По-друге, розміри знарядь, які звичайно залежать від характеру і якості сировини, не можуть бути використані в якості критерію для розчленування кам'яних індустрій. З нашого погляду, значно важливішими для визначення специфіки крем'яних виробів є дотримання тих чи інших прийомів розщеплення кременю й отримання заготовок з подальшим виготовленням знарядь та їхнім співвідношенням, особливо, в межах окремих категорій виробів.

Порівняння крем'яного інвентарю пізніх буго-дністровських та найраніших трипільських поселень Південного Бугу (типу Сабатинівки 2) виявляє його майже повну ідентичність, як за технікою виготовлення, так і за номенклатурою виробів (рис. 10; 11). У повній мірі простежується подібність окремих типів нуклеусів (рис. 10:1–8), серед яких в обох культурах переважають піраміdalні при переважно однобічному склюванні відщепів та платівок з близькими параметрами та більшості категорій виробів з вторинною обробкою. Відзначимо, що серед усіх по-

селень типу Сабатинівки 2 домінують скребачки на відщепах [Збенович, 1989, с.51; Патокова та ін., 1989, с.10; Бурдо, Відейко, 1987, с.7, Табл. 2, 4 – 9; Шмаглій, Відейко, 1987, с.89, 90]. Дивним чином співпадають типи скребачок (округлі, бокові, стрільчасті та кінцеві), серед яких також переважають бокові (рис. 10:10–12, 14, 16–27) [Збенович, 1989, табл. 1; Бурдо, Відейко, 1987, с.7].

Дуже важливим є співпадіння серед мікролітів геометричних форм. Для обох культур характерні середньовисокі трапеції та паралелограми (рис. 11:1–4), а серед негеометричних мікролітів – платівок зі скосеним кінцем (рис. 11:26,33). Як і на більшості пам'яток БДК, вони малочисельні, зате відомі на всій території поширення ранньотрипільських пам'яток [Збенович, 1989, с.60–61, табл. 1; Даниленко, Макаревич, 1956, рис. 1: 8, 9; Патокова та ін. 1989, с.12; Шмаглій, Відейко, 1987, рис. 24; Пассек, 1961, рис. 7; 14 та ін.].

Зв'язки між обома культурами простежуються й за наявністю близьких типів двобічних наконечників стріл та списів-дротиків. У середовищі БДК такі знаряддя відомі лише в Степовому Побужжі на пам'ятках зі спільним заляганням буго-дністровських та ранньотрипільських матеріалів. Тим часом на ранньотрипільських пам'ятках вони знайдені в Сабатинівці 2 (листоподібна стріла з прямою основою), кілька в Олександрівці [Збенович, 1989, с. 60; Патокова та ін., 1989, с.12], Флорештах [Черныш, 1982, с.182, табл. LYII, 16, 17], Берново-Луці, Солонченах [Пассек, 1961, с.55, 65, 69, рис. 14, 12 – 14] та ін. (рис. 11:27,30–32).

Паралелі між обома культурами виявляються також у наявності одинакових типів різців (рис. 11:17,21), свердл-проколок (рис. 11:7,19), платівок і відщепів з виїмками (рис. 11:12–14,18) та вкладнів серпів із поздовжнім залощенням. Останні зрідка зустрічаються на різночасових ранньотрипільських поселеннях, зокрема, Бернашівці, Окопах [Збенович, 1989, с.59, рис. 31:7; 32, 23], Тимковому [Патокова та ін. с.12, рис. 3, 8], Гребенюковому Яру [Шмаглій, Відейко, 1987, с.89, рис. 2:3] та Гайвороні (рис. 11:20,29). Але й у буго-дністровських комплексах вони малочисельні – 0,2 – 0,4 % серед виробів з вторинною обробкою. При цьому дуже важливим є та роль і місце, які посідають перелічені типи знарядь у ранньотрипільських комплексах. Не зважим буде раз відзначити, що вони близькі до буго-дністровських [Збенович, 1989, табл. 1].

Відмінністі в крем'яному інвентарі обох культур виявляються у відсутності в буго-дністровських комплексах взагалі вкладнів серпів карановського типу, а в ранньотрипільських – прямокутників і трапецій зі струганою спинкою. Останні два типи знарядь, які також невідомі й серед буго-дністровських пам'яток лісо-степової зони Південного Бугу й Дністра, скоріше відображають регіональну культурно-господарську специфіку, що пов'язано, очевидно, з природно-кліматичними умовами степової зони. Адже тут раніше, ніж у Лісостепу, проявилася криза мисливського господарства

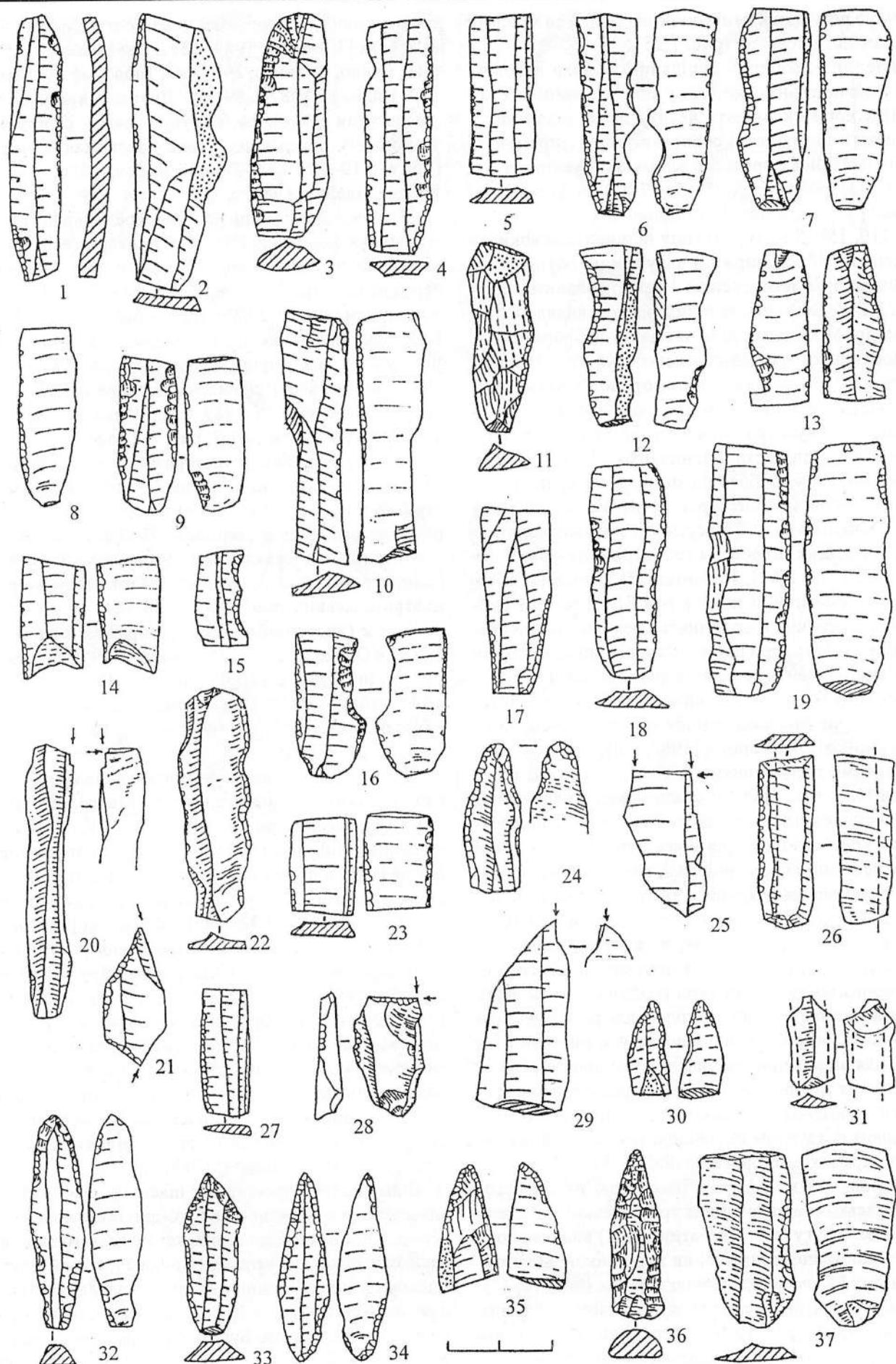

Рис. 8. Крем'яний інвентар поселення Гард 3.
Fig. 8. Flint inventory of the settlement of Gard 3.

[Товкайло, 1998, с.159 – 160], ознаками якої були уніфікація типів мікролітів, збільшення їхніх розмірів, поява на вкладнях металевих знарядь плаского ретушування й поступова заміна їх двобічно обробленими наконечниками симетрично-загостреного типу [Нужний, 1992, с. 65, 113, 175].

На думку Д.Гаскевича, поява в ареалі культур з переважно привласнюючою економікою трапецій зі струганою спинкою пов'язана з пристосуванням нової технології посиленого відтиску платівок до потреб виготовлення традиційних вістер стріл трансверсального типу, – техніки, ймовірно, запозиченої у населення сусідніх землеробських культур [2002, с. 74]. Поширення таких виробів саме у степовій зоні Південного Бугу, тобто на східній периферії БДК супроводжувалося поглиблennям зв'язків з населенням Середньої Наддніпрянщини і Надпіріжжя та посиленням впливів з боку пізньої сурської та ранньої азово-дніпровської культур [Товкайло, 1990, с. 49 – 54; 1998, с. 145 – 147], у крем'яних комплексах яких трапеції зі струганими спинками поєднуються поважне місце. Тому висновок про появу у Степовому Побужжі нового типу міковістер під впливом названих культур видається нам цілком логічним.

У цьому зв'язку слід піддати сумніву самчинський вік матеріалів, у тому числі й трапеції зі струганою спинкою, виявлених у верхньому горизонті Гіржева. За аналогіями з пам'ятками Степового Побужжя та синхронними їм пам'ятками дніпро-донецької, сурської та азово-дніпровської культур такі трапеції повинні датуватися пізнім періодом БДК.

Таким чином, типолого-статистичне порівняння крем'яного інвентарю групи пам'яток Степового Побужжя виявило, що за морфологічними особливостями головних категорій виробів та основними показниками (індекс платівчастості, співвідношення між окремими типами нуклеусів, скребачок та різців, мікролітів тощо) найбільш подібними між собою є пам'ятки другого і третього етапів. Натомість пам'ятки першого етапу відрізняються від них вищим індексом платівчастості, більшою мікролітичністю виробів і деякою перевагою призматичних нуклеусів. Можливо така різниця в інвентарі пам'яток першого і другого етапів пояснюється не стільки хронологічними змінами, як відносно невеликими добірками крем'яних виробів Великого Острова та нижнього горизонту Пугача 1 (особливо, це стосується виробів з вторинною обробкою).

За більшістю перерахованих ознак крем'яна індустрія пам'яток Степового Побужжя не вирізняється серед пізньоенолітичних пам'яток Південного Бугу в цілому, що вказує на спільну генетичну основу та спадкоємність традицій. Отже, вона близька, але не ідентична, оскільки між групами пам'яток степової і лісостепової зони Південного Бугу існують і значні розбіжності. Вони проявляються в поширенні у Степовому Побужжі платівок з кінцевою та краєвою ретушю (прямокутників), вкладнів серпів, наконечників стріл і списів та трапеції зі струганими спинками, що свідчить про ширше застосування тут технології двобічного плаского ретушування.

Ще більші відмінності виявляються при порівнянні з кременем пізніх дністровських пам'яток Сороки 5 та Цикінівка 1. На відміну від пам'яток Південного Бугу, основним типом нуклеусів тут залишаються підпрямокутні з торцевим сколюванням і зовсім невідомі олівецеподібні нуклеуси, продовжують побутувати платівчасті скребачки. Однак ці відмінності були успадковані від попереднього часу. В цілому ж крем'яний інвентар побузьких і подністровських пам'яток протягом пізнього періоду набуває все більшої схожості. Показовими у цьому відношенні є виразна тенденція до збільшення кількості піраміdalних та призматичних нуклеусів (Цикінівка 1) та відщепових заготовок при виготовленні скребачок – у Сороках 5 такі скребачки складають 45%, у Цикінівці 1 – 85% [Маркевич, 1974, табл. 5 та 6].

Аналіз даних про крем'яні комплекси Степового Побужжя дозволяє простежити й деякі тенденції їхнього розвитку. На першому етапі крем'яна індустрія певною мірою ще зберігає риси розвинутого періоду БДК і характеризується більшою мікролітичністю виробів, кількісною перевагою призматичних і аморфних нуклеусів та порівняно високим (35 - 38 %) ступенем платівчастості. Серед знарядь переважають ножеподібні платівки, більша частина яких використовувалася без ретуші. Досить високий відсоток платівок і відщепів з боковими виїмками (скobelів) та сокир. Зустрічаються паралелограми. Серед скребачок абсолютно домінують відщепові і лише окремі з них виготовлені на платівчастих відщепах, тоді як вироби на правильно огранених платівках з початком пізнього неоліту повністю виходять з ужитку. І це характерна ознака усіх пізньоенолітичних пам'яток Південного Бугу.

На другому етапі відбуваються зміни як в обробці сировини, так і номенклатурі виробів. Зростає кількість відщепових заготовок, а основним типом нуклеуса стає піраміdalний з круговою огранкою чи однобічний, при цьому ступінь платівчастості сягає 24,5 – 29,5%. Дещо збільшуються розміри самих нуклеусів та отриманих з них заготовок. Починаючи з другого етапу, перше місце серед виробів з вторинною обробкою поєднують скребачки, а в ужитку вперше застосовуються скребачки стрільчастого типу. Наявні симетричні та асиметричні трапеції, паралелограми, серединні вістря та платівки зі скосеним краєм. Відсоток скobelів зменшується, а серед сокир фіксуються зразки з пришлифованим лезом, але в цілому відсоток рубаючих знарядь падає. З'являються також невідомі раніше вкладні-платівки підпрямокутної форми з кінцевою та краєвою ретушлю (прямокутники), вкладні серпів з поздовжньою заlossenістю країв та вироблені в техніці двобічного плаского ретушування наконечники стріл і списів-дротиків.

На третьому етапі у техніці обробки кременю зберігається тенденція до зростання кількості піраміdalних нуклеусів. На окремих поселеннях (Миколина Бровка) збільшуються розміри частини піраміdalних та призматичних нуклеусів, але ступінь платівчастості залишається на рівні 29,5%. Продовжу-

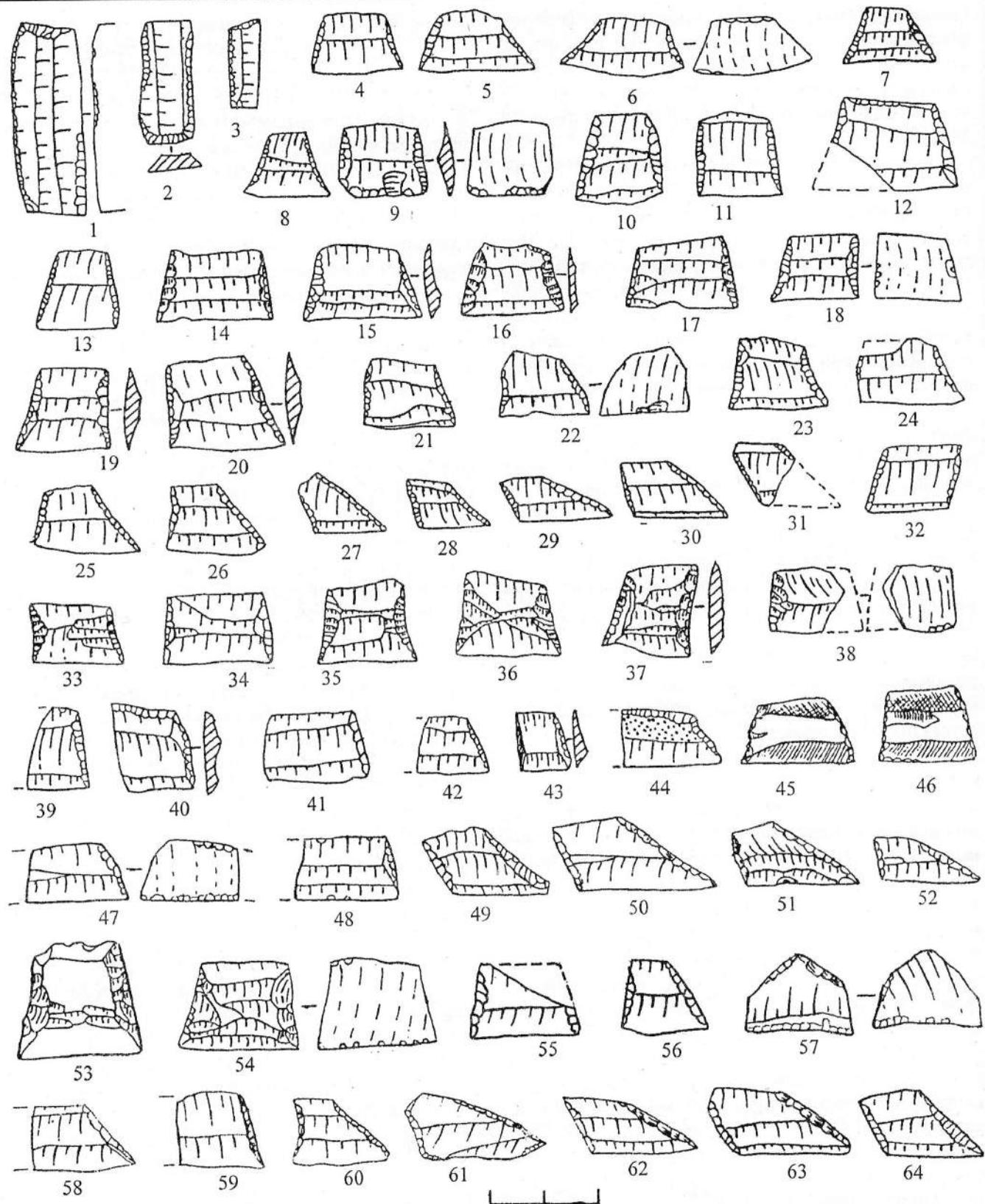

Рис. 9. Крем'яний інвентар поселень степового Побужжя: 1–43 – Гард 3; 44,45 – Миколина Брояка (за В. Даниленком, 1969, рис. 113); 46–53 – Пугач 1, горизонт “б”; 54–56 – Гард; 57–63 – Гард 4.

Fig. 9. Flint inventory of the settlements of steppe area of River Bug region: 1-43 - Gard 3, 44-45 - Mykolina Broyarka (after V.Danilenko, 1969, fig. 113), 46-53 - Pugach 1 (horizon "б"), 54-56 - Gard, 57-63 - Gard 4.

ють побутувати ті ж типи крем'яних знарядь, однак, серед мікролітів геометричних форм з'являються симетричні трапеції з плоскою ретушшю, що заходить на спинку, та зі струганою спинкою. Порівняно

з іншими, вони вирізняються більшими розмірами сторін.

Таким чином, виділені три послідовні етапи розвитку крем'яної індустрії Степового Побужжя, ха-

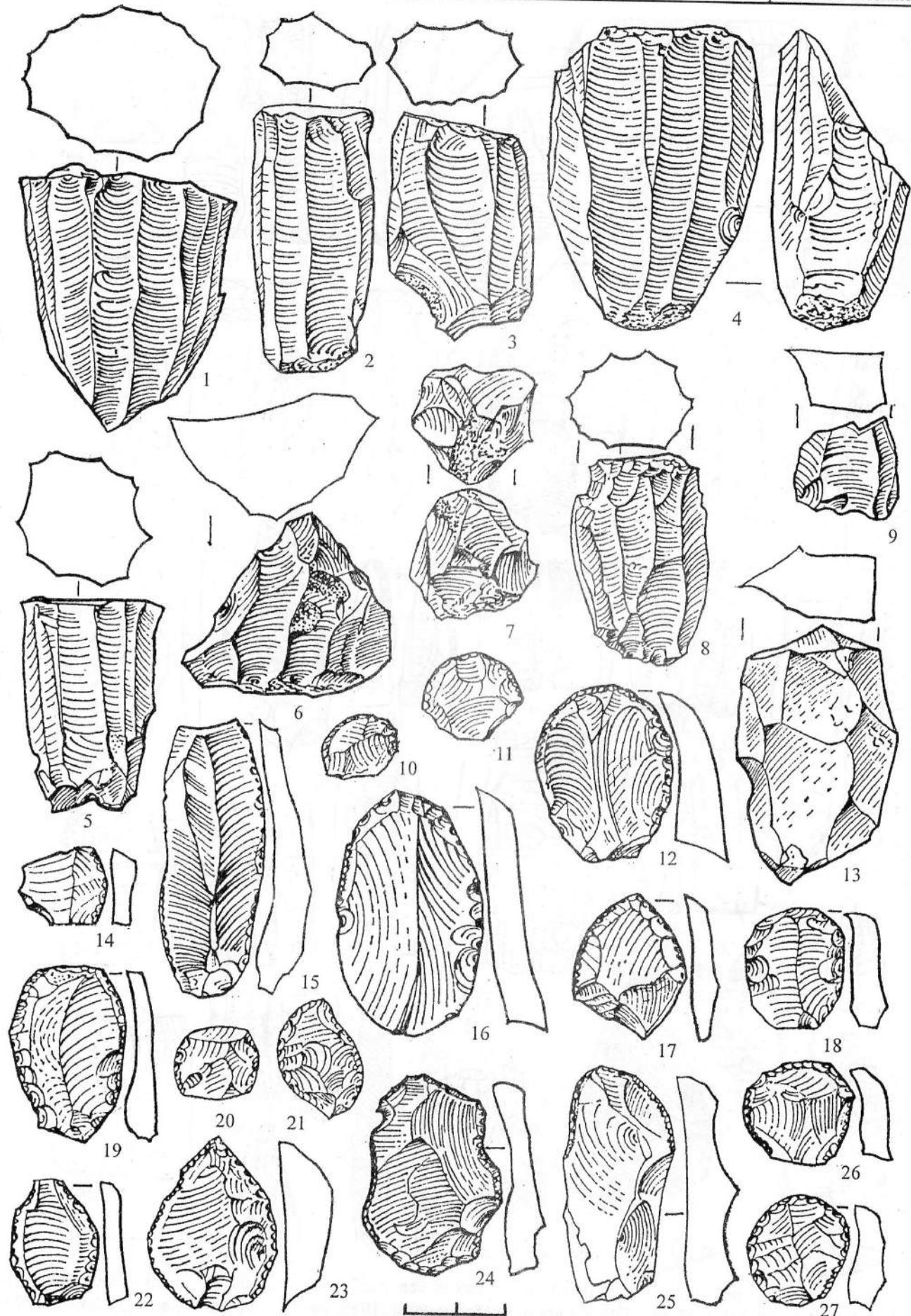

Рис. 10. Крем'яний інвентар ранньотрипільських поселень: 1,5,6–12,14–19,22,24,26 – Сабатинівка 2; 2–4,13,16,20,21,23,25,27 – Гайворон (за В. Збеновичем, 1989, рис. 35, 36).

Fig. 10. Flint inventory of Early Trypillya settlements: 1,5,6–12,14–19,22,24,26 - Sabatinovka 2, 2–4,13,16,20,21,23,25,27 - Gaivoron (after V/Zbenovich, 1989, fig. 35, 36).

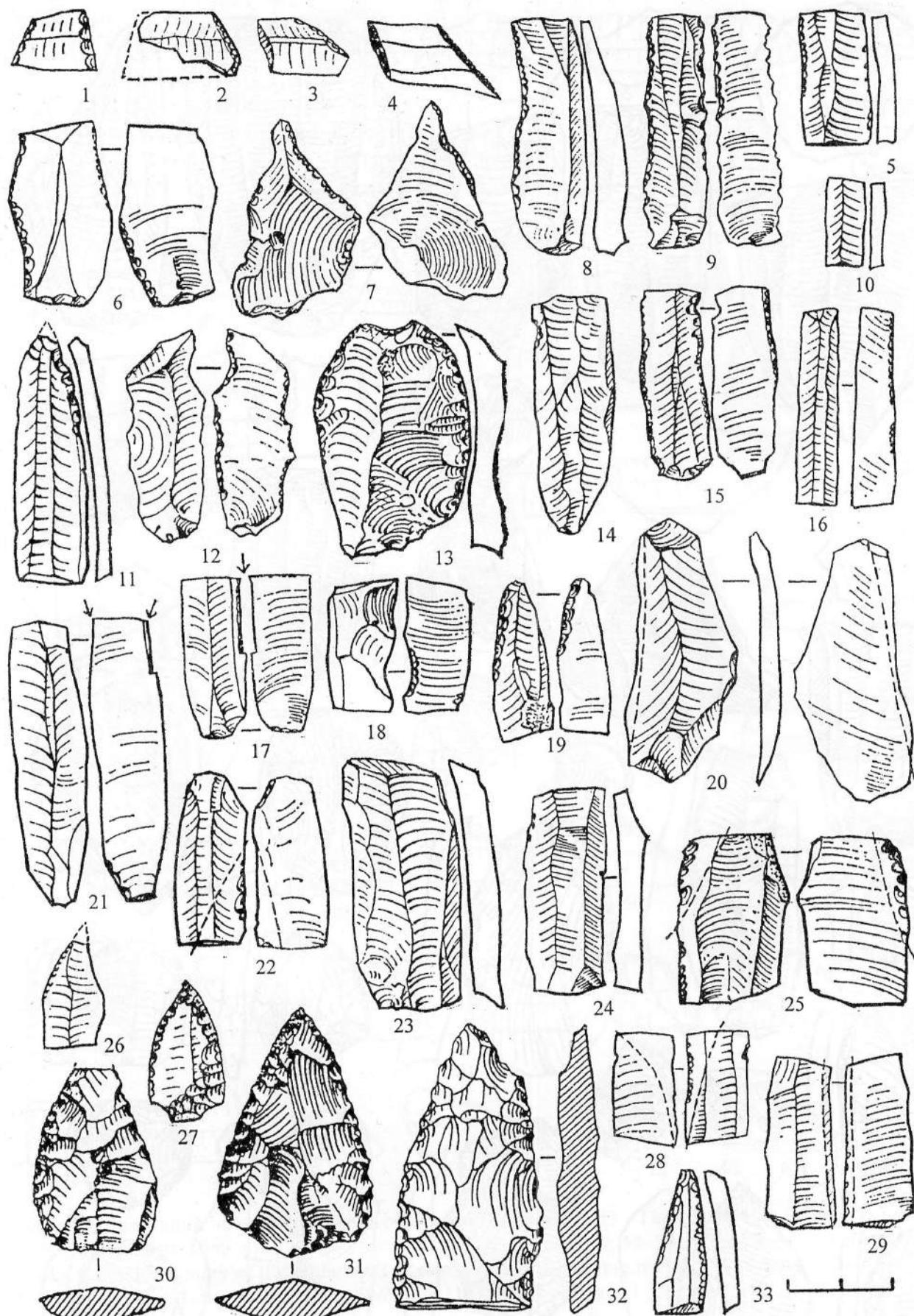

Рис. 11. Крем'яний інвентар ранньотрипільських поселень: 2,6,11,18,21,22,24–26,33 – Сабатинівка 2; 3,5,7–10,12–17,19,20,23,28,29 – Гайворон (за В.Збеновичем, 1989, рис. 35, 36); 1 – Слобідка Західна; 27 – Олександрівка (за Н. Бурдо, Патокова та ін., 1989, рис. 3); 4 – Гребенюків Яр (за М.Шмаглієм та М. Відейком, 1987, рис. 2); 30,31 – Солончени (за Т. Пассек, 1961, рис. 14); 32 – Флорешти (за О. Черниш, 1982, табл. XLII).

Fig. 11. Flint inventory of Early Trypillya settlements.

рактеризуючи розвиток БДК в цілому, відображають її регіональну культурно-історичну специфіку. На відміну від інших регіонів БДК, матеріальний комплекс, в тому числі й крем'яна індустрія пам'яток Степового Побужжя, сформувався в результаті сильних впливів, з одного боку, ранньотрипільського населення Південного Бугу, а з іншого – неолітичного

ЛІТЕРАТУРА

- Бурдо Н.Б., Видейко М.Ю.** Исследования раннетрипольского поселения Слободка Западная в 1980 г. // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. – К.: Наукова думка, 1987. – С. 5 – 16.
- Гаскевич Д.Л.** Трапеції зі струганою спинкою: деякі закономірності виникнення та поширення // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. Т. 3. – Одеса: Друк, 2002.- 73 – 74.
- Даниленко В.Н.** Неолит Украины.– К.: Наукова думка, 1969.-258 с.
- Даниленко В.Н.** Энеолит Украины.–К.: Наукова думка, 1974.-175 с.
- Даниленко В.М., Макаревич М.Л.** Дослідження на II Сабатинівському поселенні в 1949 р. // АП УРСР. – 1956. – Т. VI. – С. 134 – 144.
- Збенович В.Г.** Поселение Бернашевка на Днестре. – К.: Наукова думка, 1980.- 177 с.
- Збенович В.Г.** Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1989. – 224 с.
- Маркевич В.И.** Буго-днестровская культура на территории Молдавии. – Кишинев: Штиинца, 1974. – 174 с.
- Нужний Д.Ю.** Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. – К.: Наукова думка. – 186 с.
- Пассек Т.С.** Раннеземледельческие (трипольские) племена Поднестровья // МИА. - 1961. - № 84. – С. 5 – 203.
- Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полящук Л.Ю.** Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К.: Наукова думка, 1989. - 144 с.
- Станко В.Н.** Мезолитическая стоянка Гиржево в Одесской области (1962 – 1964) // СА. – 1966. - №2. – С. 96 – 103.
- Станко В.Н.** Некоторые вопросы позднего мезолита Северо-Западного Причерноморья (по материалам стоянки Гиржево) // Записки Одесского археологического общества.- 1967. – Т. II (35). – С. 155 – 168.
- Товкайло М.Т.** Неоліт Степового Побужжя // Тези доп. ХХ Республіканської конф. “Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР”. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 229 – 230.
- Товкайло М.Т.** До питання про взаємини буго-дністровської та ранньотрипільської культур у Степовому Побужжі // Тез. докл. I полевого семінара “Раннеземледельческие поселения-гиганты трипольской культуры на Украине”. – Тальянки-Веселый Кут-Майданецкое, 1990. – С. 191 – 194.
- Товкайло Н.Т.** О восточных связях буго-днестровской культуры (по материалам поселения Пугач) // Каменный век на территории Украины. – К.: Наукова думка, 1990. – С. 47 – 54.
- Товкайло М.Т.** Ранньотрипільська кераміка Степового Побужжя і проблема взаємин раннього Трипілля та буго-дністровської культури // Тези допов. і повідомлень міжнар. наук. конф. “Трипільська культура України (до 100-річчя відкриття”.– Львів, 1993. – С. 68 – 70.
- Tovkajlo M.** Periodisierung und Chronologia des Spätneolithikums in den Steppen am Südlichen Bug // Eurasia Antiqua.– 1996. - № 2. – S. 9–28.
- Товкайло М.Т.** Неоліт Степового Побужжя. Автореф. дис.... к.і.н. – К., 1998. – 16 с.
- Харлампович В.П.** Матеріали з археології та історії Первомайщини. – ВОККр. - №№ 4 – 5. – Одеса, 1930. – С. 83 – 85.
- Черныш Е.К.** Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. Археология СССР. – Москва, 1982. – С. 166 – 320.
- Шапошникова О.Г., Товкайло Н.Т.** Некоторые итоги исследования многослойного поселения Пугач на Южном Буге // Первобытная археология. Материалы и исследования. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 86 – 97.
- Шмаглій Н.М., Видейко М.Ю.** Раннетрипольское поселение Гребенюков Яр у с. Майданецкое // Новые исследования по археологии Северного Причерноморья. - К., 1987. – С. 87 – 99.

та ранньоенеолітичного населення Середньої Наддніпрянщини та Надпорожжя. Наявність значних відмінностей у матеріальній культурі Степового Побужжя порівняно з іншими регіонами БДК, є підставою для виділення тут окремого, степового варіанту буго-дністровської культури.

M.T. TOVKAYLO

FLINT INVENTORY OF LATE NEOLITHIC SITES OF STEPPE AREA OF RIVER BUG REGION

Paper is devoted to generalizing analysis of flint assemblages of Late Neolithic age of Steppes of river Bug region. Three successive stages of development of flint industry are distinguished. Flint industry of sites of Bugo-Dnistrov'ska culture was formed under impacts of Early Trypillya population of Southern Bug and Neolithic and Early Eneolithic population of Middle Dnipro and Over-Ridge area. Originality of material culture of Late Neolithic sites of Steppe area of river Bug region provides grounds for recognizing of distinct steppe variant of Bugo-Dnistrov'ska culture.

Г.А. ОХРИМЕНКО

ПАМ'ЯТКИ НІМАНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ НА ПРАВОБЕРЕЖНОМУ ПОПРИП'ЯТІ

Стаття містить порівняльний аналіз пам'яток німанської і волинської культур, розглядаються питання їх взаємовпливів, а також питання відносної хронології цих культур.

Багато питань культурної інтерпретації неолітичних пам'яток долини Верхньої Прип'яті спірні і, водночас, актуальні. Регіон був порубіжжям трьох неолітичних культур – німанської (НК), волинської (ВК) і східно-польської (СПК). Не завжди вдається чітко розрізнити старожитності цих археологічних культур, чітко окреслити притаманні їм особливості кераміки, вироби з кременю, ареали їх поширення. У цій важливій контактній зоні відбувалися складні міжкультурні процеси, що вело до утворення синкретичних комплексів. Важливим є також питання часу перебування на даній території носіїв німанської та волинської неолітичних культур. Картина, яка вимальовується в даний час, показує “нерозчинність” проявів як волинської, так і німанської культур. Іншими словами, матеріали різних періодів зберігають риси самобутності, що дає можливість ідентифікувати та розмежувати їх, хоча певні процеси взаємопливу між ними могли мати місце. Залишається невирішеною проблема батьківщини німанської культури та етнічної належності її носіїв.

Е.Кемпісти та С.Сульгостовська вважають, що у Північно-Східній Польщі, Західній Білорусі, на півдні Литви існував ранній етап німанської культури з бідно орнаментованою керамікою. Вони відносять до нього такі пам'ятки, як Сенчиці, Дубичай, Стачи I [Kempisty, Sulgostowska, 1991, s.55; Охріменко, 2001, рис.127]. На нашу думку, зоною формування найдавніших старожитностей цієї культури могло бути Поприп'яте. Внаслідок імовірно швидкого збільшення ареалу НК, пам'ятки цього періоду бачимо і біля Прип'яті, і в Польщі (рис.1).

Прийнято вважати, що такі культури “лісового неоліту” як волинська, східно-польська, києво-черкаська входили до дніпро-донецької етнокультурної спільноти [Телегін, 1968, с.91-96; Телегін, Титова, 1998, с.8]. Постає питання: чи могла б до неї входити і культура німанська? Якщо ні – то чому? Правомірність постановки такого питання можлива принаймні для ранніх проявів німанської культури, коли її пам'ятки були більш сконцентровані саме в Поприп'яті.

Лівобережжя Прип'яті з доплавами Піною, Ясельдою, Бобриком та близькі частини правобережного Поприп'ята вважаються вірогідною зоною виникнення НК, найдавніші пам'ятки якої віднесені Д.Телегі-

G.A. OKHRIMENKO

THE SITES OF NIMANSKA CULTURE IN RIGHT BANK AREA OF RIVER PRYP'YAT' REGION

The paper presents the comparative analysis of Nimanska and Volynska cultures, questions of interaction and comparative chronology of these cultures are discussed.

ним та М. Чернявським до типу Дубичай [Чарняускі, 2000, с.31], з двома регіонами поширення – німанським та верхньоприп'яцьким. Про те, що на Пінщині та на правобережному Поприп'яті виявлена найраніша німанська кераміка, писав В.Ісаєнко [Ісаєнко, 2000, с.41], а про велику подібність ранньої німанської та волинської – О.Калечиць [Калечиць, 2000, с. 15].

В. Ісаєнко вважав, що на цю культуру в басейні Німану мала вплив найдавніша балтська кераміка. Можна припустити, що прабалтський етнічний компонент був відчутним уже на ранньому етапі формування культури. В цій зоні, як пише В. Ісаєнко, кераміка мала незначну орнаментованість гребінцем, а крем'яний інвентар характеризувався макролітичністю [Ісаєнко, 1968, с.11-12]. До речі, наявність макролітів на поселеннях НК характерна і для поселень Поприп'яття, і, імовірно, для всього ареалу поширення цієї культури. Витоки ж традиції виготовлення деревообробних знарядь – макролітів могли тут зберегтись із арензбурзьких та свідерських часів, разом із частиною цього населення. На таке припущення наштовхує виявленій О.Калечиць біля с.Мотоль в Іванівському р-ні Брестської обл. арензбурзький крем'яний комплекс.

Носіїв німанської культури ряд дослідників (О.Гардівський, І.Свєшніков, С.Березанська, Д.Телегін [Телегін, 1996, с.32-33]) відносять до найдавнішого прабалтського протоетносу (або, принаймні, їх участь у формуванні цього населення [Чарняускі, 1979, с.86]), а волинської – до праслов'янського, враховуючи певні риси спадковості тшинецької культури від ВК. До цієї думки приєднується й автор. Ці культурні відмінності в археологічному матеріалі можливо відбивають якісь етно-мовні особливості окремих протоетносів у межах ще на той час єдиної балто-слов'янської спільноти.

На основі наявних даних можна спробувати накреслити таку еволюційну лінію розвитку неолітизації Прип'яцького Полісся: культурні імпульси від бугодністровського населення сягали Середнього Подніпров'я, далі пониззям Прип'яті просувалися на захід. Тут економічні новації були сприйняті населенням пізньомезолітичних груп, зокрема, яніславицької культури. Не виключено, що в пониззях Стиру, Горині, Ясельди, Піни і складалися найдавніші групи німансь-

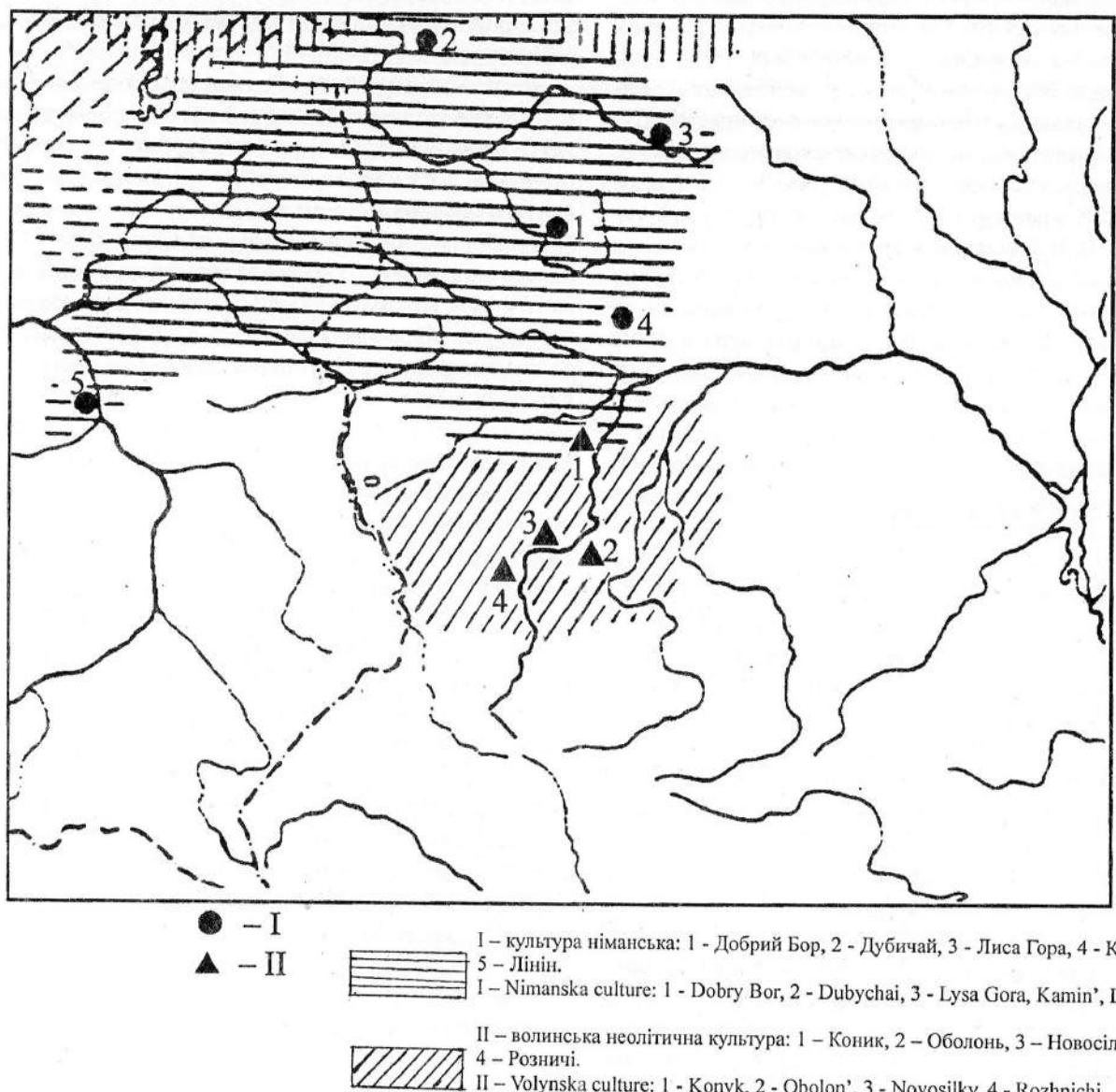

Рис. 1. Карта поширення основних пам'яток ВК та НК.

Fig. 1. The map of localization of the main sites of Volynska and Nimanska cultures.

кої та волинської культур, які в той час мали досить подібну кераміку (Камінь, Сенчиці).

Розселяючись на Німан та на захід на територію Польщі, аж до Куяв, німанська культура забарвлювалася новими етнографічними особливостями, оскільки взаємодіяла з різними місцевими групами, а на початку III-го тис. до н.е — з центральноєвропейськими землеробами та скотарями культур лійчастого посуду (КЛП) та кулястих амфор (ККА) [Чарняускі, 1979, с.57; Телегін, 1996, с.34, Kosko, 1990, s. 98]. Перші з них наклали значний відбиток не лише на особливості кераміки, а й, цілком можливо, на знаряддя праці, господарство тощо. Як приклад наведемо знахідку в житлі на поселенні НК Люб'язь-Лядина III рогової частини мотики, подібної до виявленої на поселенні культури лійчастого посуду Зимно.

На думку В.Ісаєнко, в IV тис. до н.е. на південні Білорусі, у Поніманні та на Волинському Поліссі жили неолітичні племена, витоки яких знаходяться в місцевих мезолітических культурах, а епіцентром ранньої фази

гребінцевої кераміки було Західне Полісся. Дещо пізніше, за його словами, тут з'являється населення з гребінцево-накольчастою керамікою. У басейнах Бобрика, Ясельди, Стохуду розміщувалися пам'ятки західно-польського варіанту німанської культури, а від Горині до Стиру та до гирла Березини — східно-польський варіант дніпро-донецької культури [Ісаєнко, 1976, с.116].

Д.Телегіним, О.Титовою запропонована інша карта поширення згаданих культур: на Правобережжі Прип'яті знаходиться ареал волинської неолітичної культури, на Лівобережжі - східно-польської [Телегін, Титова, 1998, с.2, рис. 2]. На нашу думку, на правому березі Прип'яті, з її притоками Турією, Вижівкою, Стоходом, Стиром, Горинню та Случчю, проживало населення ВК. Західна частина лівобережжя Прип'яті, приблизно до Цни або Случі (лівобережної доплати), і північніше — зона поширення німанської культури; на схід від Случі знаходиться зона поширення східно-польської культури. Тепер же виявляється, що і на право-

му березі Прип'яті, приблизно на 20-30 км південніше, можна виявити німанські поселення, одним із яких є пам'ятка Рудь. Так само і на лівому березі Прип'яті, в надбережжі Піни біля с. Власовці, спільними з О. Калечиць розвідками 1998 р. виявлено поселення ВК. Ще одне порушене поселення ВК знаходиться біля оз. Джидинне, неподалік с. Мотоль (басейн Ясельди). Отже, ця "прикордонна зона" русла Прип'яті і для носіїв ВК і НК була досить умовою.

Цікаві спостереження щодо крем'яного інвентаря подає В. Ісаєнко, який писав, що у південно-східній та центральній частині Білорусі панувала мікролітична індустрія, а крупні знаряддя виготовлялися рідко. А на південному заході використовувалися макролітичні вироби, "серед яких було багато грубо оброблених сокироподібних знарядь". Мікроліти були поодинокі. На заході ж Республіки, за його словами, складалась макро-мікролітична зона, в якій панували макролітичні вироби [Ісаєнко, 1968, с. 8-9]. Таким чином, на лівобережжі Верхнього Поприп'яття, в ареалі німанської культури поширювалися переважно макролітичні знаряддя, а мікролітизм, напевно, був більше притаманний яніславицькій культурі мезоліту. Розвідки, проведені автором в цьому регіоні, підтверджують ці припущення.

Прикладом матеріалів німанської культури у Волинському Поліссі можуть слугувати колекції з пам'яток Рудь та Лядо I, II, III біля оз. Люб'язь.

Пам'ятка Рудь, виявлена 1996 р. експедицією Полісько-Волинського народознавчого центру, розташована за 2 км на північний захід від с. Великі Телковичі Володимирецького р-ну Рівненської обл., на місі правого берегу Стиру, займає площа 50 x 100 м.

Цей регіон є типовою пониженою зоною Полісся — з луками, болотами, дюнними підвищеннями, які більше до Прип'яті стають чисельнішими, з великими та середніми озерами (Люб'язь, Нобель, Олексинське, Біле, Велике, Острівське, Задовже), річками: Веселуха, Млинок, Річиця. Як показали обстеження пошкодженої пам'ятки Рудь, вона належить до багатошарових: крім матеріалів німанської культури, не виключено різних періодів, є знахідки кераміки культури лійчано-

стого посуду, кулястих амфор, культур шнурової кераміки (раннього періоду та стжижівської), зарубинецької культури.

На пам'ятці простежена така стратиграфія: 35-40 см — гумус темного кольору, як наслідок проживання тут людей у недавні часи; 25-30 см — темно-бура підгрунтя, яке частково збереглося, *in situ*; далі йде шар чистого материкового піску.

Приблизно по центру мису для підсипки дороги брався ґрунт, від чого утворилася яма розмірами близько 10 x 10 м. Припускаємо, що тут знаходився неолітичний об'єкт, від якого залишилися фрагменти кераміки та знаряддя з кременю, а також відходи крем'яного виробництва.

У 1997 та 2000 роках автором цих рядків тут проводилися рятувальні роботи [Титова, Охріменко, 2000, с. 57-62]. До краю кар'єру був прирізаний розкоп площею 12 x 16 м. Дослідження проводилися з планіграфічною фіксацією знахідок.

Всього одержано 399 кременів:

Знарядь усього 58. Мікроліти відсутні, за винятком одного мікрорізцевого сколу (рис. 2; 1). Пластини невеликих та середніх розмірів (рис. 2; 2-17), одна з них має пригострююче ретушування боків (рис. 2; 16). Відщепів з ретушю більше, ніж оброблених пластин (рис. 2; 19-20, 23-25). Двоплощинний нуклеус середніх розмірів призначався для сколовання пластин (рис. 3; 4). Інший, теж двоплощинний, збивався з одного боку. Знаряддя виготовлялися переважно на відщепах: провертка (рис. 3; 22), різці (рис. 3; 1, 3, 6). Колекція різців (рис. 3, 1-12) — серединних, бокових, серединно-бокових — складає значний відсоток знарядь (25%). Скребачок знайдено лише дві і це, як і відсутність наконечників до стріл та дротиків, можна пояснювати меншим розвитком полювання. Деревообробні знаряддя напевно складалися з сокир, тесел, стругів, стамесок, можливо, клинів. Сокири та тесла (рис. 4; 3) формувалися великими сколами (рис. 4; 1, 2, 5). До стамесок відносимо два невеликі знаряддя на пластинчатих відщепах з пригостреною ретушю робочою частиною. До стругальних знарядь належать масивні відщепи з крутого ретушю по лезу (рис. 4; 4, 6). Цей комплі-

Таблиця 1. Крем'яні вироби поселення Рудь

№ п/п	Назва	Кількість	% від загальної кількості	% від кількості знарядь
1.	Ортогнатні нуклеуси	2	0,5	
2.	Відщепів без ретуші	301	71	
3.	Пластини без ретуші	35	9	
4.	Скребки	2	3,4	3,4
5.	Різці	25	6	43
6.	Мікроліти, крім сокироподібних	7	1,8	12,1
7.	Сокири, тесла	6	1,5	10
8.	Провертка	1	0,25	1,7
9.	Пластини з ретушю	5	1,3	9
10.	Мікрорізцевий скол	1	0,25	
11.	Відщепи з ретушю	12	3	5,1

лекс крем'яних приладів характеризується переважанням відщепів та виробів на них, відсутністю мисливських мікролітів, незначною кількістю скребків, великим відсотком різців, різноманітними та численними виробами для обробки деревини. Знаряддя виготовлялися з місцевого жовнового кременю темно-сірого та коричневого відтінків.

Можна припустити, що в цьому зручному для рибного лову місці проживали люди, для яких цей вид господарства був головним, про що свідчить описаний вище комплекс знарядь.

На правому березі Прип'яті численні колекції макролітів походять з місцезнаходжень Нобель, Сенчиці, Хабарище, Залухів, Люб'язь (розвідки В.Ісаєнка, Г.Охріменка) [Ісаєнко, 1976, с.37, рис. 11, 22-32]. Сокироподібні вироби з Сенчиць, які В.Ісаєнком віднесені чомусь до мезоліту, на нашу думку, належать до неоліту. Подібні знахідки відомі з пам'яток німанської культури (Русакова II, Русаковичі I), досліджуваних М.Чернявським в Білорусі, в Поніманні [Чарняускі, 1979, рис. 64, 20, 35]. Відомі вони і в комплексах східнополіської культури [Телегін, Титова, 1998, с.28, рис. 23, 15] з Мотоля.

У крем'яних комплексах Волинського Полісся О.Титовою відзначалася наявність макролітів [Титова, 1992, с.113-114], проте ці вироби притаманні переважно пам'яткам типу Вижівка [Залізняк, Охріменко, 1985, с.92-95]. Більшість же поселень волинської неолітичної культури належать до яніславицької традиції (Новосілки, Коник, Горинка, Заслуччя, Залухів, Хабарище), де є значна кількість мікролітів, а макроліти трапляються рідко.

Судячи з кількох фрагментів вінець, керамічні вироби поселення Рудь відзначалися середніми розмірами, конусоподібною та біконусоподібною формою, темним та темно-коричневим кольором, переважно прогладженою поверхнею зі слідами рослинної домішки. Орнамент складався з вертикальних та горизонтальних ліній, розріджених рядів "копиток" (рис. 5; 1-2), рядів округлих вдавлень, наколів гострою паличкою з зовнішнього або внутрішнього боків, нанесених під зрізом вінчика (рис. 5; 3-5), відтисків гребінця (рис.

5; 6) та рядів великих насічок у вертикальних та горизонтальних рядах (рис. 5; 7-8). Цей комплекс відзначається своєрідністю навіть у порівнянні з виробами німанської культури сусідніх територій.

Люб'язь. Групу пам'яток німанської культури досліджено на північному березі оз. Люб'язь, що в Любешівському р-ні Волинської обл. Надбережжя озера обстежував В.Ісаєнко, який виявив рештки неолітичного поселення на південній частині берега озера, а також Л.Залізняк, О.Титова та Г.Охріменко [Охріменко, Телегін, 1982, с.64-77].

Приблизно по лінії південь-північ за Прип'яттю, на північному березі озера розташовані, одне за одним, три порослі сосною піщані узвишія, які мають у місцевому населенні назви: Лядина I, II, III. Вони відокремлені між собою вибалками. На їх поверхні виявлено неолітичні кремені та кераміку, окрім виробів свідерської та яніславицької культур. Матеріали німанської культури виявлені у трьох місцях: на Лядині II, над берегом озера та в воді; на Лядині III, теж у набережній смузі (Луг) та у воді, на відстані 10 м від краю берега; на східному березі озера, в уроч. Хочут. Крім того, на північно-західному мисі в луговому ґрунті виявлено культурний шар з матеріалами німанської культури. Місце названо нами Луг. Найбільш наскічне знахідка місцезнаходження в урочищі Лядина II.

У невеликому розкопі біля озера та в озері зібрано 470 кременів, 360 відщепів, 37 пластин (переважно середніх та більших розмірів – 6-7 см — рис. 6; 9-10), 12 пластин та 8 відщепів з ретушшю (рис. 6; 11-12, 22-23), 12 скребачок (рис. 6; 13; рис. 6; 1-7, 17) і 26 різців на відщепах, більшість з яких – серединно-бічні (рис. 6; 18-24, рис. 7; 8-15; рис. 9; 1-6). Знайдено 6 сокироподібних знарядь, більшість із яких — на природних великих заготовках, оброблених з боків притуплюючими сколами (рис. 7; 14, 16; рис. 8, 2, 4, 6). Нуклеусів (одноплощинних та човнуватих) – 9 (рис. 9; 5; рис. 8; 5). Частина з них могла бути пов'язана з свідерською культурою. Знайдено також дрібні уламки посуду німанської культури, що відзначаються темним та сірим відтінками, домішкою рослинності, орнаментом з "ко-

Таблиця 2. Крем'яні вироби поселення Люб'язь, Лядина II, Низ.

№ п/п	Назва	Кількість	% від загальної кількості кременів	% від кількості знарядь
1.	Відщепи	360	76,6	
2.	Пластини	37	8	
3.	Пластини з ретушшю	12	2,6	18,8
4.	Відщепи з ретушшю	8	1,7	12,5
5.	Скребки	12	2,6	18,8
6.	Різці	26	5,5	40,5
7.	Сокироподібні знаряддя	6	1	9,4
8.	Провертка	1	0,25	1,7
9.	Нуклеуси	9	2	
Всього		470	100	

питець”, рядів насічок, ліній тощо, які відносимо до німанської культури (рис.10; 1-4).

Посуд НК відрізняється значно більшими розмірами, темно-буруватим або темно-сірим відтінками, домінуванням у орнаментації “копитець” та насічок, широких ліній. Крем’яний інвентар характеризується відсутністю мікролітів (маємо на увазі згадані вище пам’ятки), наявністю макролітів – знарядь для різних операцій з деревиною, що пояснюює значним розвитком рибальства. Для цього служили і різці на відщепах, які також зустрічаються в значній кількості. Втім, важливе місце у діяльності цього населення займало, напевно, й мисливство.

Під час розкопок в ур. Лядина III, Луг знайдено кістки дикого коня-тарпана, кабана, оленя звичайного, лося (визначення О.Журавльова).

Безперечно, між населенням волинської та німанської культур міг існувати обмін, взаємовплив. Це видно за поширенням початкового землеробства в басейні Піни та Ясьельди. Біля с. Глинно та оз. Джидинне знайдено кераміку з відбитками культурних рослин. На кераміці ВНК з Лядини III виявлено відбитки пшениці (визначення Г.О.Пашкевича).

Всі згадані пам’ятки німанської культури можна віднести, з огляду на характер кераміки, до середнього та пізнього періодів розвитку культури.

На Лядині III, на березі біля води та в озері, знайдено 150 уламків посуду, що їх відносимо до німанської культури. Серед 14 фрагментів вінець 5 – від біконусоподібних, 9 профільованих, що мають проколи з зовнішнього або обох боків. Знайдено 4 фрагменти гострих денець. Орнаментованих уламків – 68, найбільше

ЛІТЕРАТУРА

- Исаенко В. Археологическая карта Беларуссии. – Минск: Полымя, 1968.
- Исаенко В. Неолит Припятского Полесья. – Минск: Наука і техника, 1979.
- Исаенко В. Неолит Припятского Полесья: мифы, проблемы, реалии // Міжнародны сімпозіум. – Poznan, Minsk, Brzesc, 2000. – С.39-41.
- Калечиц А. Мезаліт і неаліт Заходніго Полесся: проблемы ідентифікації культур і их взаємосувязі // Міжнародны сімпозіум. – Poznan, Minsk, Brzesc, 2000. – С.14-15.
- Охріменко Г. Волинська неолітична культура. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2001.
- Охріменко Г., Телегін Д. Нові пам’ятки мезоліту та неоліту Волині // Археологія. – К.: Наукова думка, 1982. – Вип.39. – С.64-77.
- Телегін Д., Титова Е. Поселения днепро-донецкой этнокультурной общности эпохи неолита. – К.: Наукова думка, 1998.

G.A. OKHRIMENKO

THE SITES OF NIMANSKA CULTURE IN RIGHT BANK AREA OF RIVER PRYP'YAT' REGION

Region of Upper Flow of River Pryp'yat' is a contact zone of three Neolithic cultures, namely: Nimanska, Volynska and East-Polonian ones. Despite of intensive mutual impacts and interrelations between Nimanska and Volynska cultures, distinct original features of these latter remain still stable. Original assemblages of Nimanska Neolithic culture are well represented, in particular, in Right Bank area of River Pryp'yat' Upper Flow. The results of wide comparative analysis of assemblages of Nimanska and Volynska cultures are represented in proposed paper. Special attention is drawn to the question of chronology of the cultures under discussion.

з рядами “копитець” – 28, з прокресленими лініями (широкими або тонкими, інколи укладеними “сіткою”) – 20, відбитками гребінця – 13, з рядами насічок – 7. Малюнки цієї кераміки наведені в книзі автора “Волинська неолітична культура” [Луцьк, 2001, рис. 96-102]. Тобто в декорі спостерігаємо домінування “копитецьового” орнаменту, який наносився глибшими або мілкішими заглибинами, щільно або більш розріджено. Взагалі у цій північній зоні спостерігаємо переважання “копитецьового” орнаменту та насічок, які тут були поширені, напевно, від часу появи першої кераміки. Це особливо помітно на кераміці з пункту Сенчиці 3, люб’язно переданій нам Л.Л.Залізняком, де насічки виразно переважають на найраніших уламках, виготовлених з великою домішкою рослинності та шамоту.

Фрагменти кераміки з урочища Лядина III можна умовно поділити на дві групи: 1) виготовлені з домішкою рослинності та піску; 2) з домішкою жорсткви з товченого граніту. Перші відносимо до середнього періоду НК, другу – до пізнього. Судячи з розмірів вінець, посудини були досить великі. Колір їх темно бурий та темно-сірий. На зламі черепки майже чорні.

До інших пам’яток німанської культури цього періоду можна віднести розвіяні поля біля с.Лахвичі Любешівського р-ну, що за 7 км на захід від Люб’язь, на південному березі оз. Тур в Ратнівському р-ні (розвідки автора у 1996 р.), в заплаві правого берега р. Піни навпроти с. Гнівчиці Іванівського району Брестської обл. Білорусі (спільні розвідки з О.Калечиць).

Отже, можна констатувати наявність в Поприп’ятті, зокрема на правому березі, відмінних від волинської неолітичної культури матеріалів німанської культури.

Телегін Д. Дніпро-донецька культура. – К.: Наукова думка, 1968.

Телегін Д. Про роль носіїв неолітичних культур дніпро-двинського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов’яни // Археологія. – К.: Наукова думка, 1996. – №1. – С.30-40.

Титова О., Охріменко Г. Крем’яний комплекс поселення німанської культури Рудь // Вісник. – К., 2000. – С.57-62.

Чарняускі М. Неаліт Беларускага Понямоння. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979.

Чарняускі М. Неаліт Заходній Беларусі – асаблі-васці эвалюцыі // Міжнародны сімпозіум. – Poznan, Minsk, Brzesc, 2000. – С.31.

Kempisty E., Sulgostowska Z. Osadnictwo paleolityczne, mezolityczne i paranezolityczne w rejonie Woznej usi woj Zomzynskie, Warszawa, 1991 Semper.

Kosko A. Kultura amfor kulistych a kultura pucharow lejkowatych // Kultura amfor kulistych w rejonie Kojaw. Poznan, 1990. – S.85-112.

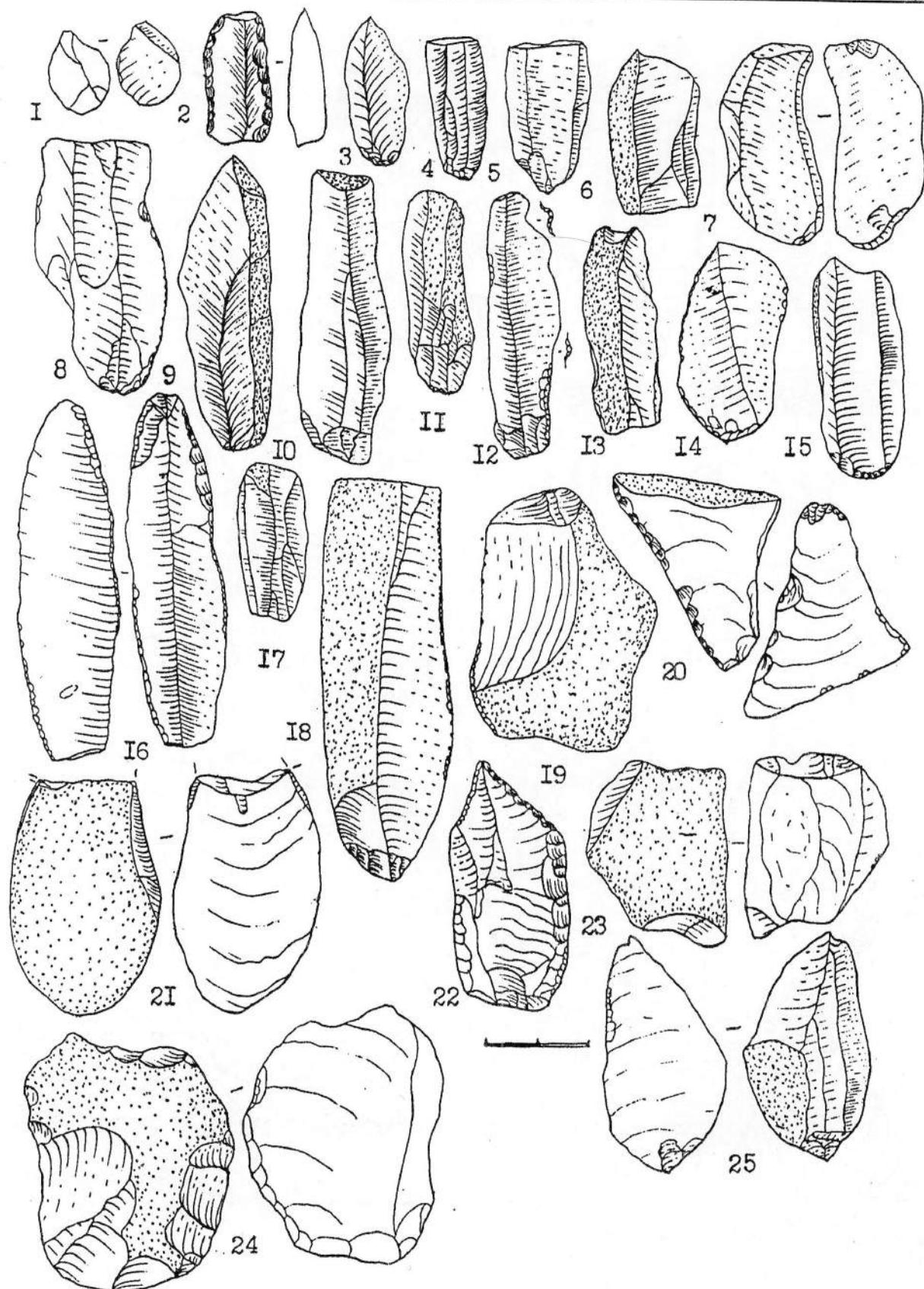

Рис. 2. Руд'. Крем'яний інвентар з рятівного розкопу.
Fig. 2. Rud'. Flint inventory from rescue excavation.

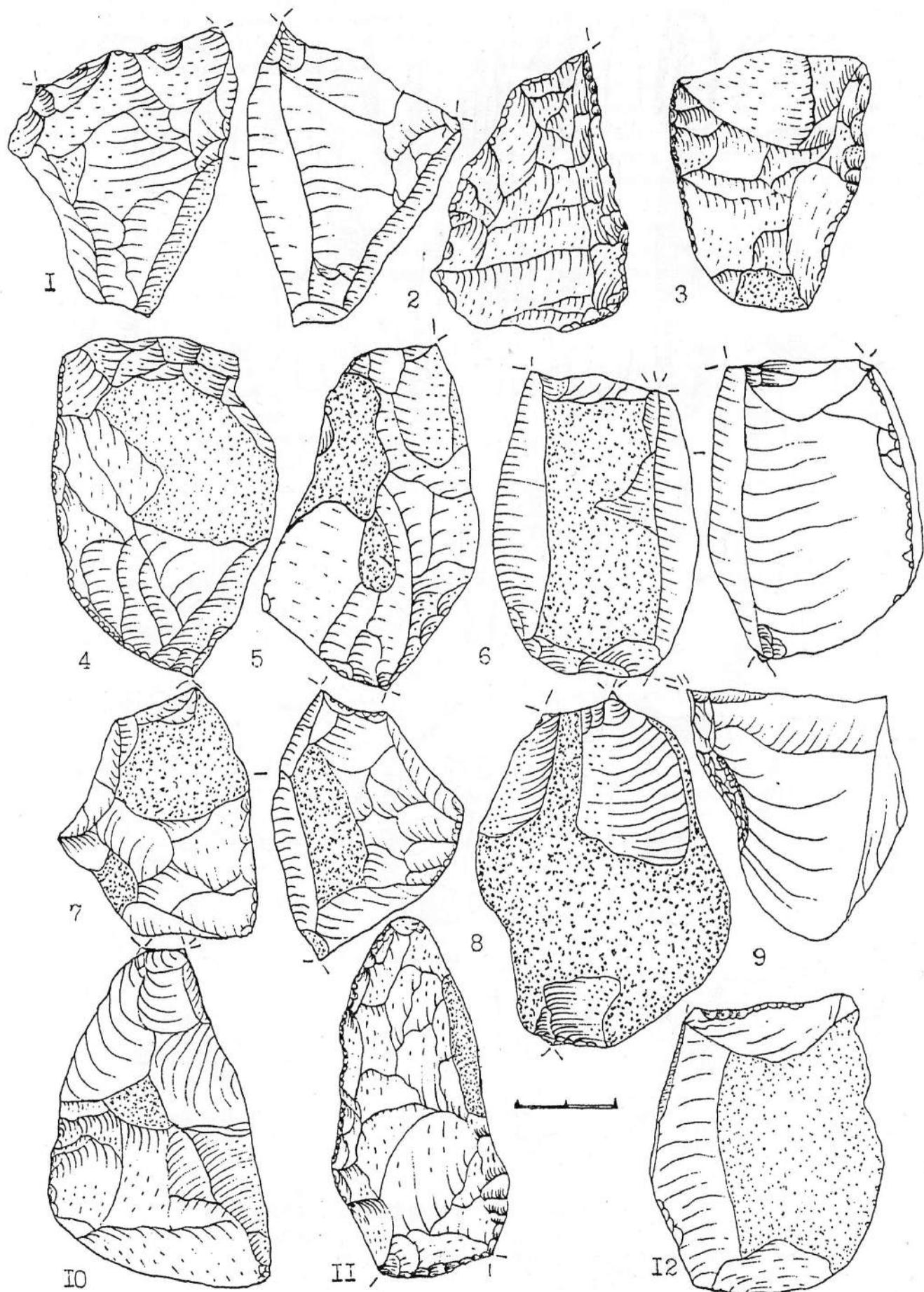
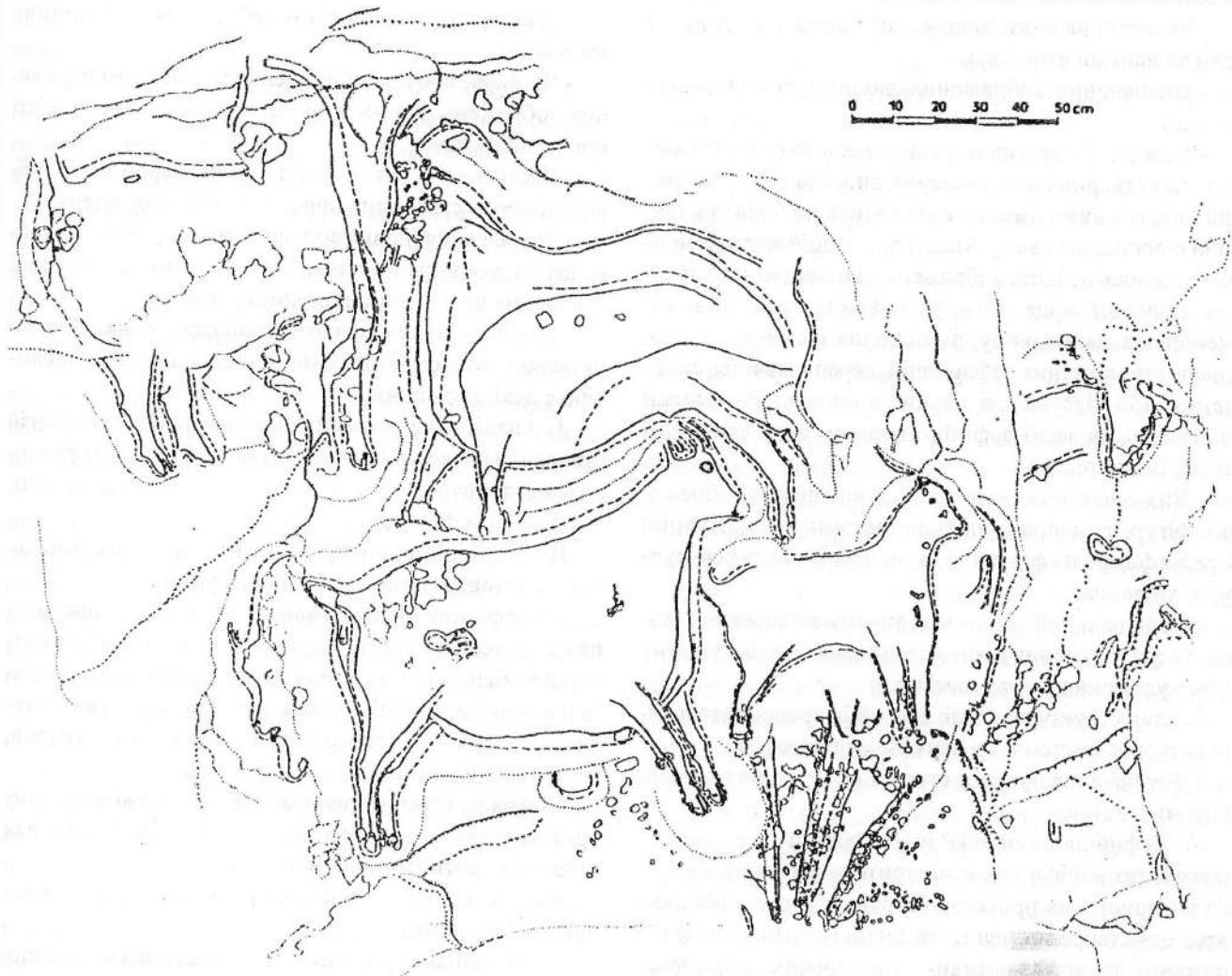

Рис. 3. Рудъ. Крем'яний інвентар з рятівного розкопу.
Fig. 3. Rud'. Flint inventory from rescue excavation.

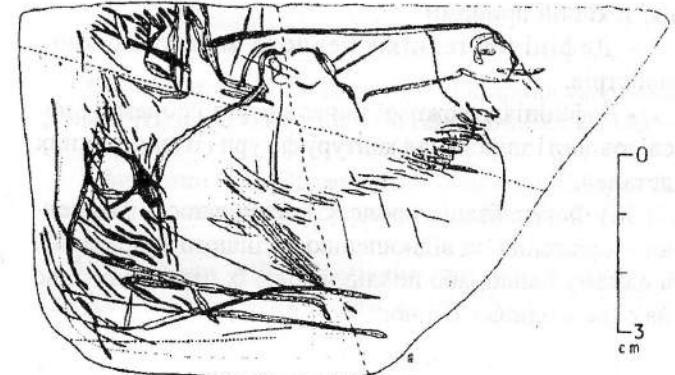
Рис.3. Панно з групою кіз та жіночим зображенням. Наскельний барельєф. Англь сюр Англен. Середній Мадлен (Jakovleva, Pinsou, 1997).

Fig. 3. Panno with group of goats and female depiction. Rock barelief. Angles-sur-Anglin. Middle Madelene (Jakovleva, Pinsou, 1997).

Рис.4. Зооморфні зображення на гальці пісковику. Гравюра. Печера Тюк д'Одубер. Середній Мадлен (after Servell, 1989).

Fig. 4. Zoomorphic depictions on pebble. Graved. Cave of Tuc d'Audoubert. Middle Madelene (after Servell, 1989).

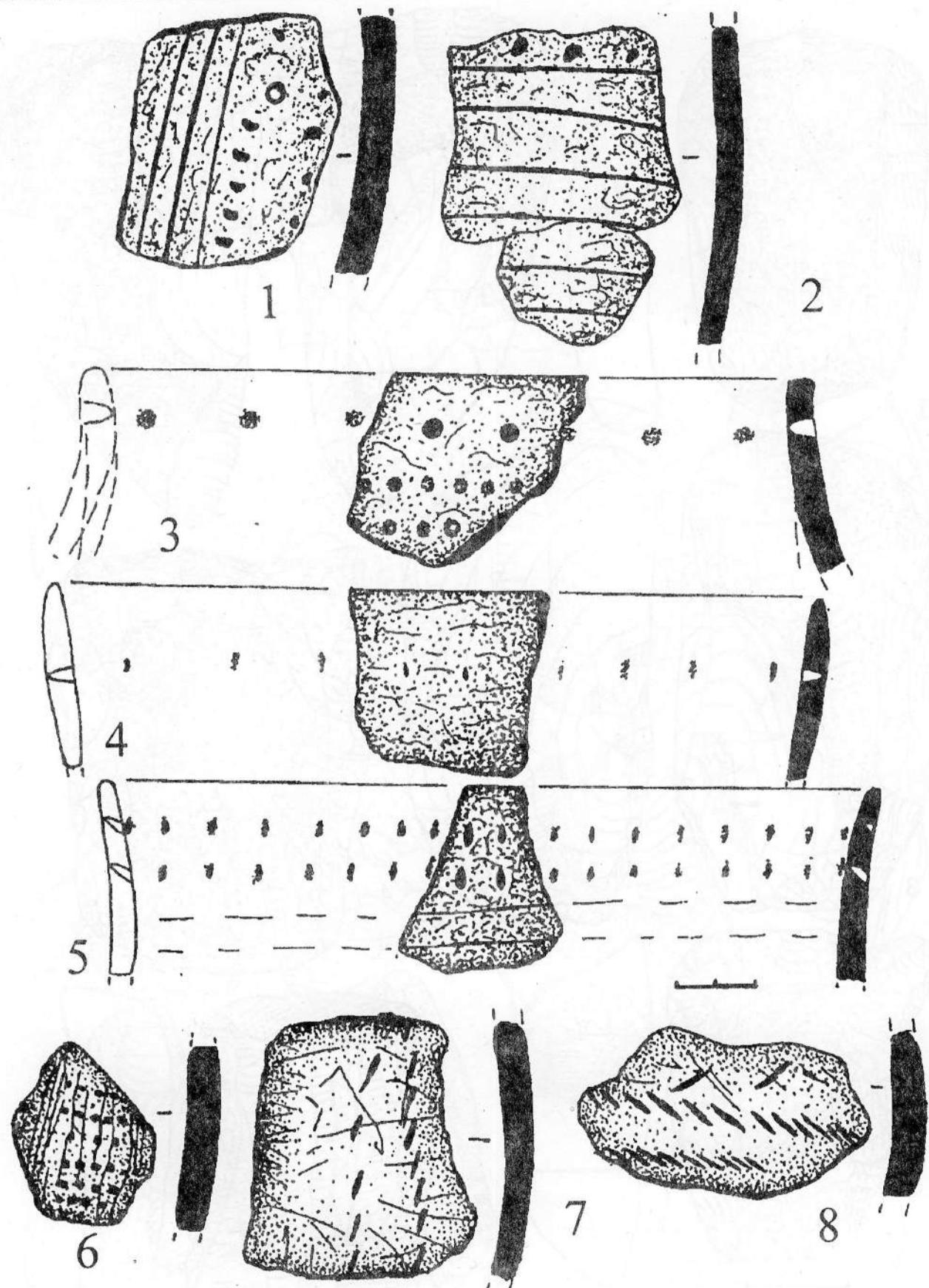

Рис. 5. Руд'. Фрагменти кераміки німанської культури.
Fig. 5. Rud'. Fragments of Nimanska culture.

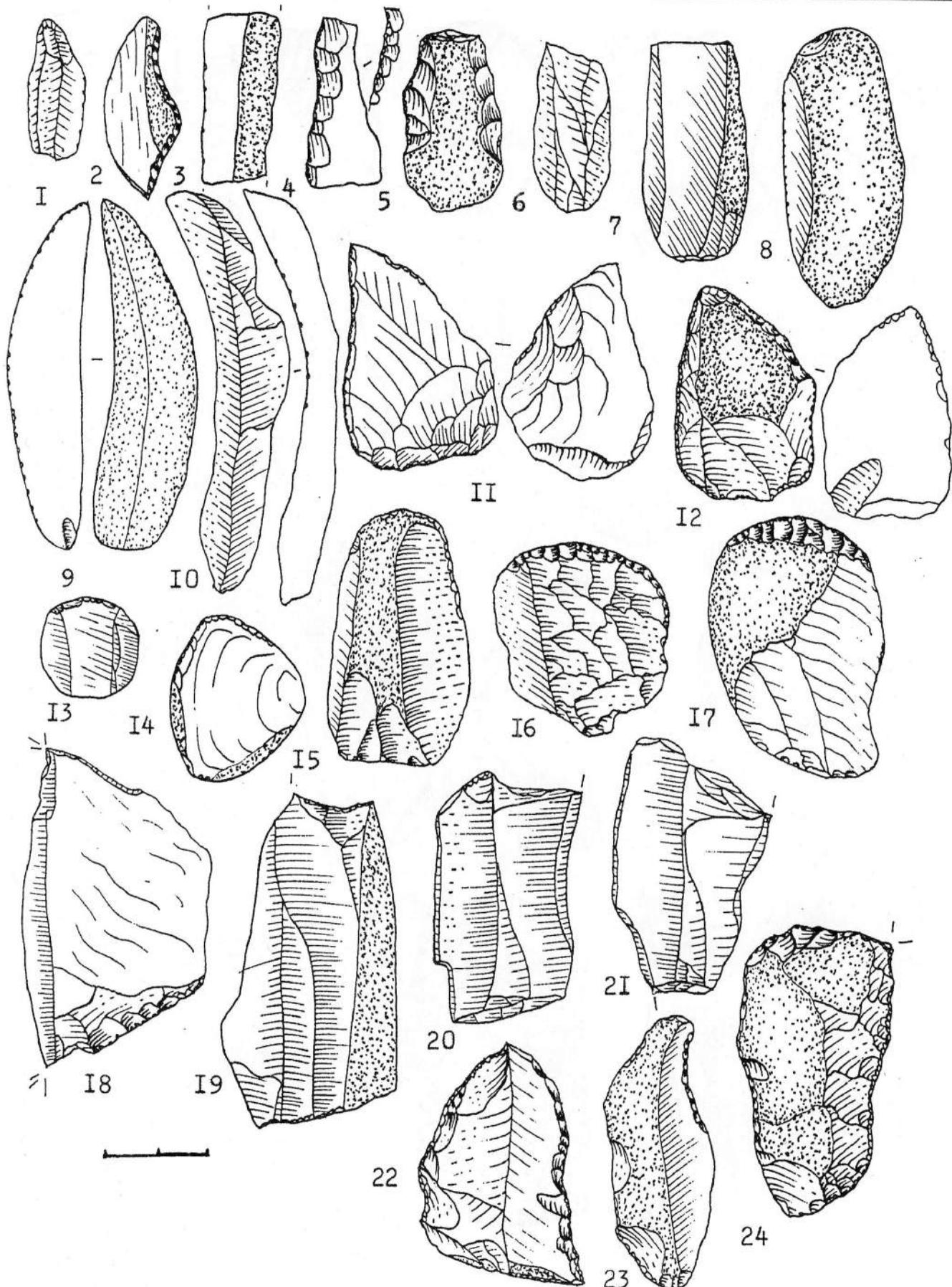

Рис. 6. Люб'язь. Лядина 2. Низ.
Fig. 6. Lyub'yaz, Lyadyna 2, Nyz.

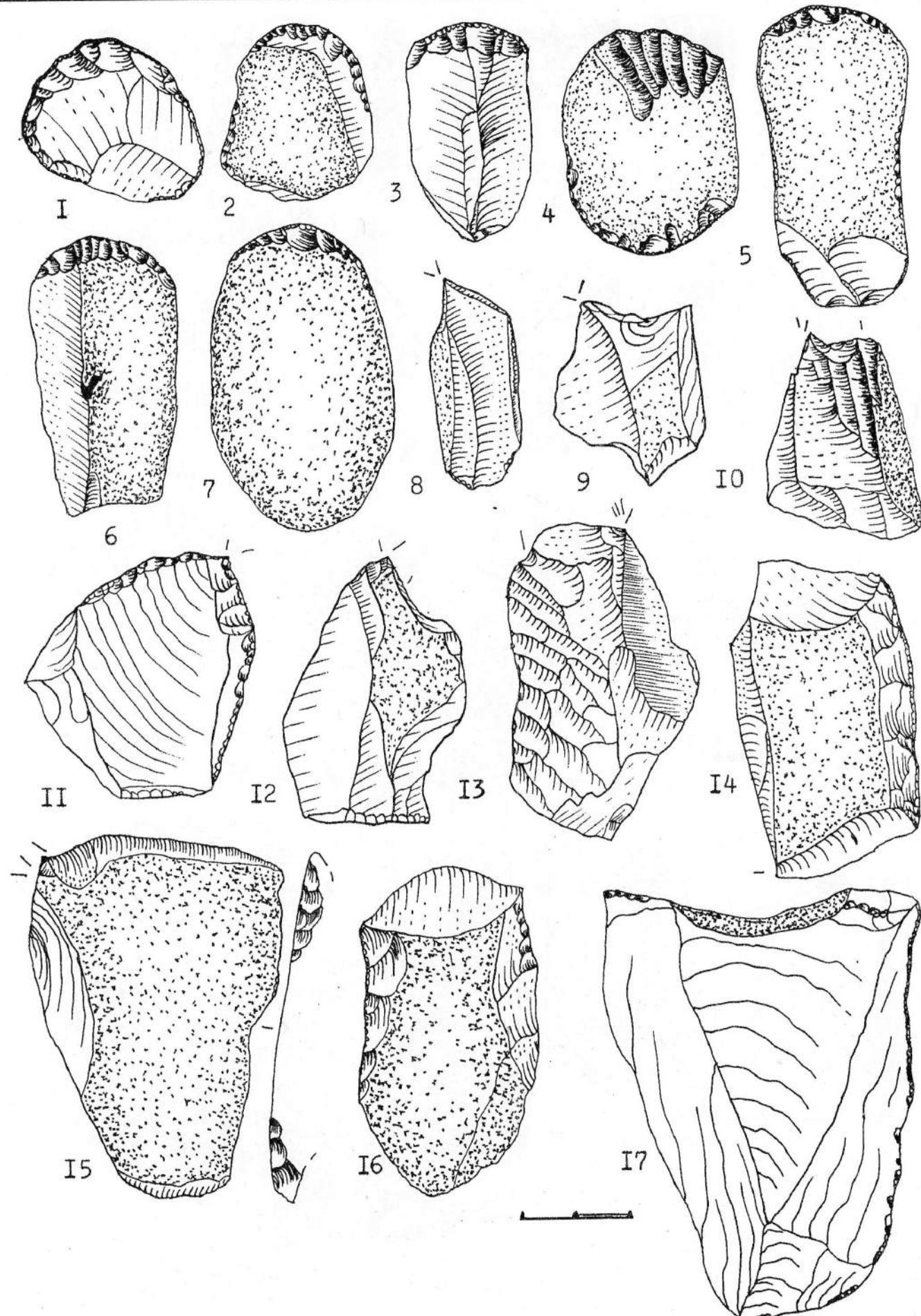

Рис. 7. Люб'язь. Лядина 2. Низ.
Fig. 7. Lyub'yaz, Lyadyna 2, Nyz.

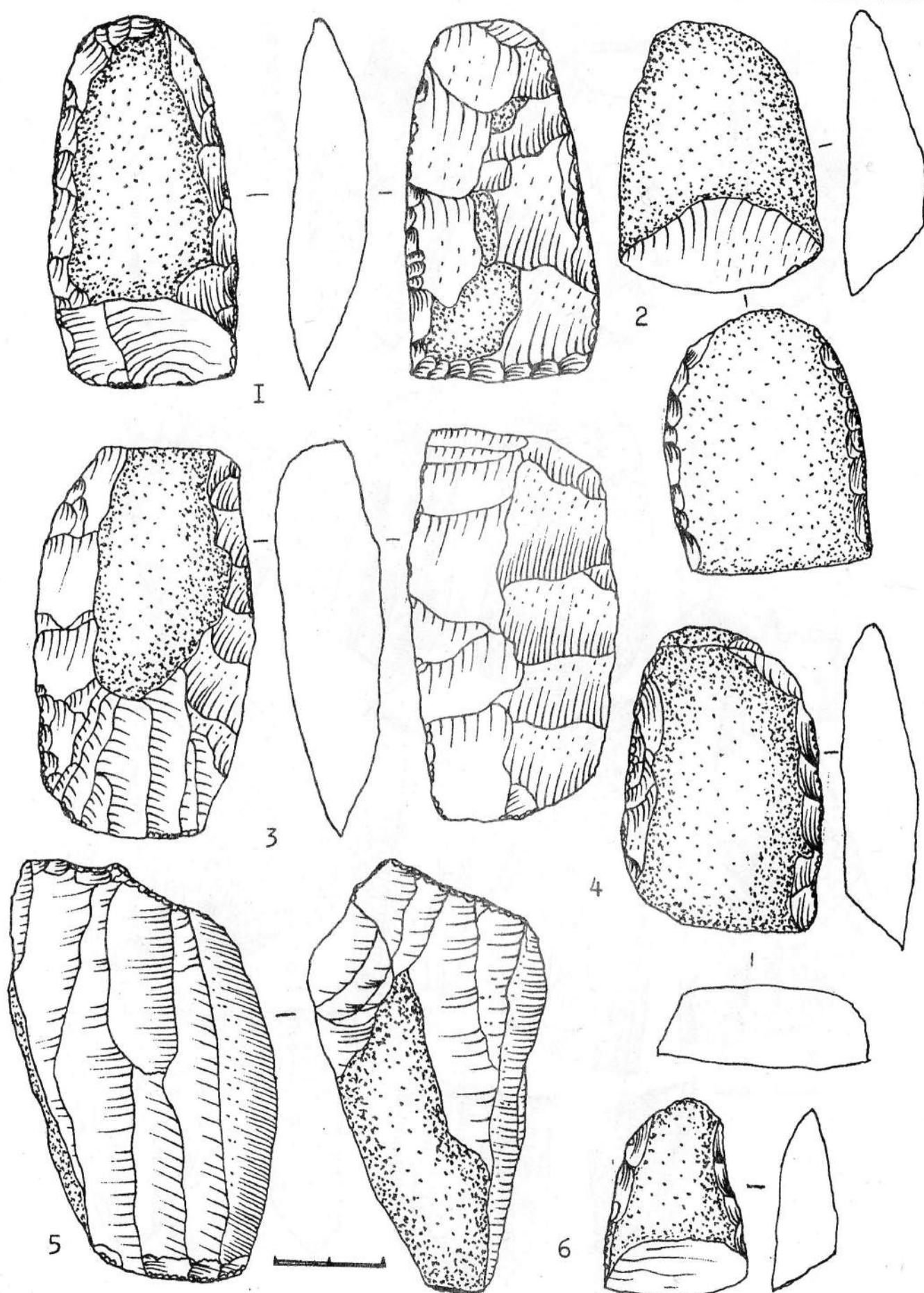

Рис. 8. Люб'язь. Лядина 2. Низ.
Fig. 8. Lyub'yaz, Lyadyna 2, Nyz.

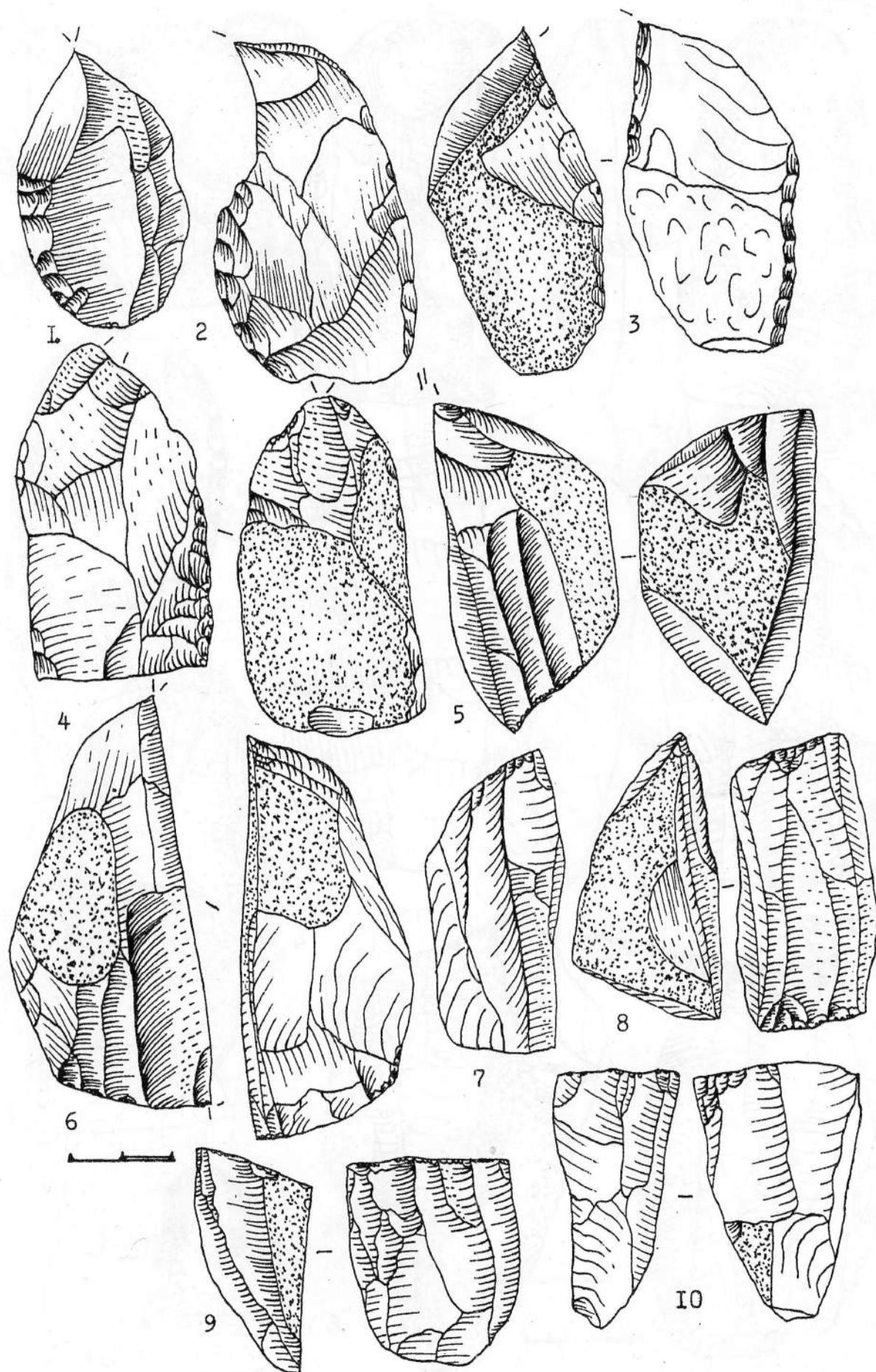

Рис. 9. Люб'язь. Лядина 2. Низ.

Fig. 9. Lyub'yaz, Lyadyna 2, Nyz.

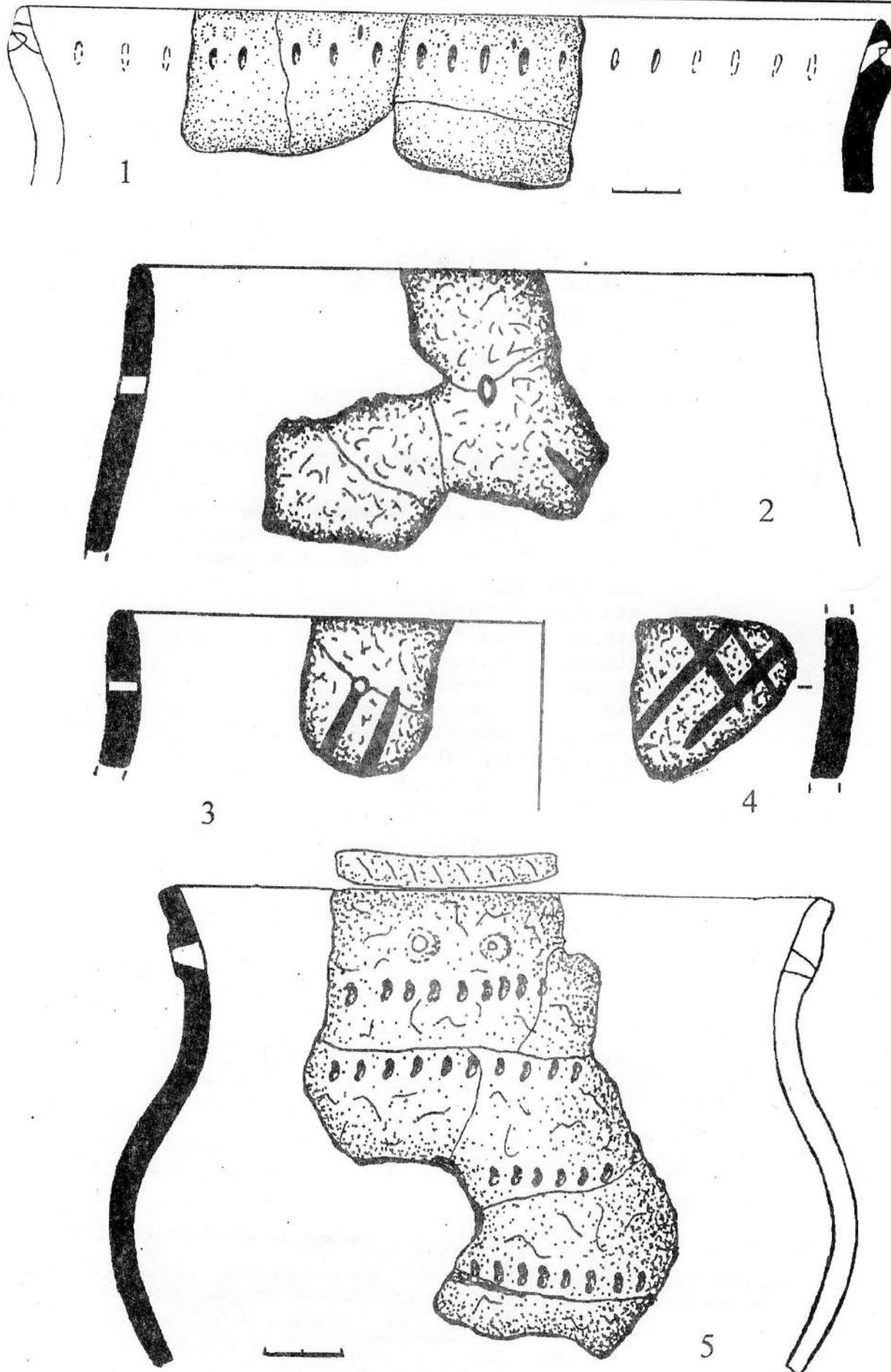

Рис. 10. Люб'язь (Лядина III). Фрагменти неолітичної кераміки змішаного типу (НК та ВК).
Fig. 10. Lyub'yaz (Lyadyna III). Fragments of Neolithic pottery of Sincerec type (NC and VC).

Наукове видання

Кам'яна доба України
Збірка наукових статей
Випуск 2

РЕДАКЦІЙНИЙ КОЛЕКТИВ:

д.і.н., проф.	Залізняк Л.Л. (головний редактор)
	Манько В.О. (відповідальний редактор)
к.і.н., с.н.с.	Кухарчук Ю.В. (відповідальний секретар)
д.і.н., проф.	Телегін Д.Я.
д.і.н., проф.	Гладких М.І.
д.і.н., проф.	Станко В.Н.
д.і.н., п.н.с.	Мацкевич Л.Г.
д.і.н., с.н.с.	Отрощенко В.В.
к.і.н., с.н.с.	Степанчук В.М.
к.і.н., с.н.с.	Кулаковська Л.В.
к.і.н., с.н.с.	Чабай В.П.
к.і.н., с.н.с.	Сапожников І.В.
к.і.н., с.н.с.	Колесник О.В.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи ДК № 47 від 28.04.2000.

Здано до складання 15.01.2003. Підписано до друку 9.02.2003. Формат 60X84/8. Папір офсетний. Друк офсетний.
Гарнітура Times. Ум. друк. арк. 25,58. Обл. вид. арк. 33,02. Наклад 500 прим. Зам. № 03/55.

Видавництво "Шлях".
04071, м. Київ, вул. Введенська 32/69.
Тел. (044) 417-19-00.

Видруковано в ПП "Луганська археологічна експедиція"
91015, м. Луганськ, кв: Зарічний, 1Б/95.
Тел. (0642) 32-04-45.